

TÜSKÉS ANNA

„en-nemzetem küllhoni híre-sorsa”

Fejezetek a 20. századi francia–magyar
irodalmi kapcsolatok történetéből

Irodalomtörténeti füzetek

TÜSKÉS ANNA • „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”

TÜSKÉS ANNA

„en-nemzetem külhoni híre-sorsa”

Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok
történetéből

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

183. szám

Szerkeszti:

FÓRIZS GERGELY

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÜSKÉS ANNA

„en-nemzetem külhoni híre-sorsa”

Fejezetek a 20. századi francia–magyar
irodalmi kapcsolatok történetéből

r e c i t i

Budapest · 2020

A kutatás az NKFIH PD 120947 jelű pályázat keretében
valósult meg

Lektorálta: KARAFIÁTH JUDIT

A borító François Gachot, Gara László, Nathalie Gara, Heltai
Jenő, Illyés Gyula, Kochanovszky Olga, Laborcz Irén, Nemes
Nagy Ágnes, Rab Gusztáv és Tallós Ilona fényképének, valamint
Nemes Nagy Ágnes Victor Hugo: *Vois, cette branche est rude* című
verse fordítás-kéziratának felhasználásával készült.

© Tüskés Anna, 2020

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 0075-0840

ISBN 978-615-5478-92-5

Kiadja a reciti,

a BTK Irodalomtudományi Intézetének

tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Europrinting Nyomda

Bevezetés	7
Kvantitatív áttekintés a két irodalom ›sikeres‹ szerzőiről ...	17
„A fordításnak egyetlenegy rendszabálya”. Heltai Jenő francia levelesládájából	31
François Gachot magyar–francia irodalmi, képzőművészeti és zenei kapcsolataihoz: Két új hagyaték a Petőfi Irodalmi Múzeumban	63
„Te áldott Antológ”. Gara László élete és munkássága	121
Illyés Gyula francia–magyar kultúrdiplomáciai tevékenysége 1946–1948-ban	179
„Gyermekei a könyvei voltak.” Rab Gusztáv munkássága 1950 és 1963 között	197
Magyarország képe Rab Gusztáv <i>Utazás az ismeretlenbe</i> című regényében	249
„Vous m'apprenez le nom des arbres”. Nemes Nagy Ágnes francia levelesládájából	271
Összegzés és kitekintés	305
Bibliográfia	311
Személynévmutató	355

Az évszázadokon átívelő francia–magyar irodalmi kapcsolatok egyik csúcspontja a 19–20. század fordulójára esik. Az egyre gyorsabb és olcsóbb utazási, levelezési lehetőségek nagymértékben ösztönözték a folyamatos és intenzív személyes érintkezést. Az egész 20. századi magyar irodalomban fontos szerepet töltöttek be a francia hatások, a szimbolizmus által ihletett versektől kezdve, az avantgárdon át a »nouveau roman« hatásáig.¹ A francia irodalom nem csupán folyamatos ihletője, hanem közvetítője is a magyar kultúrának, amivel erőteljesen hatott a magyarságról alkotott nyugat-európai képre. A közgyűjteményekben található régebben és újonnan bekerült kéziratári források feltárása, tanulmányozása és közlése elengedhetetlen az irodalmi folyamatok és kölcsönhatások jobb megismeréséhez.

A francia és magyar írók, költők nemzetközi kapcsolati hálójának elemzése jelentősen hozzájárul a szerzők életének, társadalmi beágyazottságának megismeréséhez, elősegíti a művek értelmezését, s jó alapot kínál a nemzetek közötti irodalmi érintkezések bemutatásához. A levelezésekben megnyilvánuló írói önértelmezések egyszerre fejezik ki a személyiséget, dokumentálják a társadalmi szerepeket, jelzik a reprezentációs igényt és mutatják az írók társadalmi értékelését. Lenyomatát adják a kor irodalmi áramlatainak, s jelzik az egyéni, családi és állami törekvéseket. Az irodalomtörténeti feldolgozás és értékelés csak

¹ PL. KARÁTSON 1969; KARAFIÁTH–TVERDOTA 1992; KARAFIÁTH 2005a; SZENTESI 2006; KARAFIÁTH 2011; TVERDOTA 2018; ANGVALOSI 2019.

akkor lehet teljes, ha támaszkodhat a vizsgált írók nemzetközi levelezésére.

A 20. századi francia–magyar irodalmi találkozások története csak alkalomszerűen van jelen az irodalomtörténeti kutatásokban. A két irodalom kapcsolattörténetének utolsó módszeres áttekintése 1970-ben jelent meg Köpeczi Béla és Sőtér István szerkesztésében; ennek mintegy fele foglalkozik a 20. századdal.² Néhány kivételtől eltekintve hiányoznak az írók külföldi viszonyrendszerét bemutató dokumentumközlések.³ A szakirodalom egyik legfontosabb tétele az elmúlt másfél évtizedben a Karafiáth Judit által 2004 novemberében Budapesten rendezett konferencia 2005-ben megjelent tanulmánykötete, amely a szinte egy időben alapított két irodalmi folyóirat – az 1908-ban indult *Nyugat* és az 1909 létrejött *Nouvelle Revue Française* – kapcsolatait tárja fel.⁴

A kapcsolattörténeti elemzéseknek több tudományág vizsgálataira együttesen kell támaszkodniuk, így például a diplomáciatörténet,⁵ a peregrinációkutatás,⁶ az intézménytörténet,⁷ az emigrációkutatás⁸ és a hadtörténet⁹ eredményeire. Számos tanulmány és forráskiadás jelent meg egy-egy költő munkásságáról.¹⁰ A kutatások két fő motorja és közlője 1989 óta a budapesti Centre Interuniversitaire d'Études Françaises és a központ *Revue d'Études Françaises* című folyóirata, valamint a párizsi Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises és a kiadásában megjelenő *Cahiers d'Études Hongroises*.

² KÖPECZI-SÓTÉR 1970.

³ Pl. FOUCAULT–KARAFIÁTH 2006; JÓZAN–JENEY 2008.

⁴ KARAFIÁTH 2005.

⁵ Pl. BORHI 2009; KECSKÉS 2013; GARADNAI 2013.

⁶ Pl. KARAFIÁTH 1993; SZÁSZ 2005; KAKASY 2019.

⁷ Pl. GARAI I. 2016; ROMSICS 1990.

⁸ Pl. NAGY Cs. 2000; BORBÁNDI 2006; NEUBAUER–TÖRÖK 2009.

⁹ Pl. BENE 2018.

¹⁰ Pl. FOUCAULT–KARAFIÁTH 2006; KULIN 2007a; LABIDOIRE 2012.

I. Célkitűzés, a felhasznált források

A jelen tanulmánykötet célja hat, a két kultúra érintkezéseinek szempontjából jelentős 20. századi szerző és műfordító – François Gachot, Gara László, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes és Rab Gusztáv – személyes kapcsolati hálójának feltárása a magán- és közgyűjteményekben őrzött levelezések tükrében. Ötüknél a francia(–magyar) kapcsolatok egészét próbálom megvilágítani, Illyés Gyula esetében a francia kapcsolatoknak csak egy szeletét, az 1946–1948 közötti kultúrdiplomáciai tevékenységet vizsgálom. A legfőbb kérdés, amire választ kerestem kutatásaim során, az, hogy milyen előfeltételei vannak egy magyar író francia recepciójának.¹¹

Összesen öt közgyűjteményben és két magángyűjteményben tártam fel levelezéseket. Ezek legnagyobb részét, mintegy ezerötyszáz dokumentumot (levél, képeslap, távirat, lektori jelentés, felhívás stb.) a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára őriz. A feltárt dokumentumok szerzői vagy címzettjei: Benedek Marcell, Dénes Tibor, Déry Tibor, Dobossy László, Dormándi László, François Gachot, Gara László, Gyergyai Albert, Heltai Jenő, Jankovich Ferenc, Bajomi Lázár Endre, Löffler A. Pál, Márkus Ottilia és Bölöni György, Murányi Kovács Endre, Nemes Nagy Ágnes, Rab Gusztáv, Jean Rousselot, Aurélien Sauvageot, Szabó Dezső, Szini Gyula. Ugyanitt személyhez nem köthető, egyéb szórvány dokumentumokat is feltártam. További dokumentumokat tanulmányoztam az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (Ambrus Zoltán-hagyaték), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában (François Gachot-hagyaték), a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Archívumában (Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós), Fehérvárcsurgón a Károlyi Alapítvány (FKA) Fejtő Ferenc-hagyatékában és a Lausanne-i Fondation Gilbert Trolliet-ban (Université

¹¹ A műfordításról francia–magyar relációban legutóbb megjelent két fontos kiadvány: JÓZAN 2009; SZABÓ D.–LŐRINSZKY 2018.

de Lausanne). Illyés Gyula és Bajomi Lázár Endre hagyatékának magángyűjteményben őrzött részében összesen hatszáz levél feltárára volt lehetőségem.

Kutatásom során a források közlésének engedélyezése miatt felvettem a kapcsolatot a jogutódokkal, akik gyakran nemcsak hozzájárultak a közléshez, hanem újabb dokumentumokat is rendelkezésemre bocsátottak. Ezek később részben vagy egészben közgyűjteménybe, a Petőfi Irodalmi Múzeumba kerültek. Ez történt François Gachot és Rab Gusztáv esetében. Gachot nevelt lánya, Fekete-Korolovszky Klára hagyatékában számos magyar költő, író, festő Gachot-hoz illetve lányához írt levelei, versei találhatók: Biai Főglein István, Csohány Kálmán, Ferenczy Béni, Ferenczy Noémi, Gellért Oszkár, Gereblyés László, Gyergyai Albert, Illyés Gyula, Karinthy Ferenc, Kovács Margit, László Gyula, Martyn Ferenc, Németh László, Petrovics Elek, Louise de Vilmorin és mások tollából.

A közgyűjteményi katalógusokból ismert dokumentumokon kívül a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának teljesen feldolgozatlan Rab Gusztáv-hagyatékában is kutathattam, amire Komáromi Csaba osztályvezető hívta fel a figyelmemet. A hagyatékban talált levelezésen felül a nagyrészt az 1958–1963 közötti franciaországi tartózkodás alatt írt hét, magyarul mindeddig kiadatlan regényt is digitalizáltam, közülük kettőt (*Sabaria, avagy Szent Márton köpenye és Utazás az ismeretlenbe*) sajtó alá rendezve kísérőtanulmányokkal kiadtam (MTA BTK ITI, 2018 illetve 2019), ötöt kiadásra előkészítettem. A kiadás érdekében felkutattam az író leszármazottait és jogutódját, Rohoska Erzsébetet és Marianát, akik további értékes dokumentumokat bocsátottak rendelkezésemre, illetve szóbeli visszaemlékezéseikkel segítették kutatásomat.

A feltárt összesen mintegy kétezer-ötszáz levelet MySQL adatbázisban rögzítettem. Az adatok bevitelére és megjelenítésére egy PHP-alapú webrendszert fejlesztett Mészáros Tamás, a Budapesti Műszaki Egyetem Méréstechnika és Információs Rendszerek Tanszékének docense az ingyenes ProcessWire keretrendszerre támaszkodva. A nyilvánosan hozzáférhető, angol nyelvű kere-

sőfelülettel rendelkező adatbázis (<http://frhu20.iti.btk.mta.hu/>) jelenleg nyolc közgyűjteményből mintegy harminc irodalmi és irodalomtörténeti személyiséggel kapcsolatos dokumentumokat tartalmaz. Minden levél indexelt, a személy- és intézménynévtár mintegy hatezer nevet tartalmaz. Az öt legtöbb dokumentummal szereplő személy: François Gachot, Gara László, Illyés Gyula, Bajomi Lázár Endre és Jean Rousselot. A levelezések időbeni eloszlását tekintve a legtöbb, kb. 900 dokumentum az 1960-as évekből származik.

Kutatásom során számos olyan forrást is feltártam, amelyek elemzésére a jelen kötetben nincs lehetőségem. Ilyen például a fehérvárcsurgói Károlyi-kastély Fejtő Ferenc Könyvtárában őrzött 40 francia levél és Bajomi Lázár Endre magántulajdonban lévő mintegy 560 francia levelet tartalmazó hagyatéka. Az 1930-as évek második felében és 1940-es években Franciaországban élt Bajomi Lázár Endre Petőfi Irodalmi Múzeumban és egy magángyűjteményben lévő francia levelezéshagyatéka több tekintetben is kiemelkedő forrás. Gyakran megőrizte leveleinek gépirat másolatát, tehát teljesebb levelezés van a kutató kezében, mint a többi hagyatéknál. A második világháború után Magyarországra hazatért, az Európa Kiadónál dolgozó Bajomi Lázár kettős célt tűzött maga elé: egyrészt történeti mélységében feltárni és bemutatni a francia–magyar kapcsolatokat, másrészt megismertetni a magyar közönséget a francia kortárs irodalom legújabb műveivel műfordítások és színházi bemutatók formájában.

A levelezésekből megismerhető adatokat kiegészítettem más közgyűjteményekben őrzött források tanulmányozásával. Ezért kutattam a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.

Ahogy a kapcsolattörténeti kutatások több diszciplína eredményeire támaszkodnak, a feltárt források között is előkerültek más tudományterületeket – így a történettudományt és a zenetörténettudományt – érintő dokumentumok. Ilyen például egy ismeretlen levele Pázmándy Dénesnek, a szegedi kormány párizsi képviselőjének 1919 júliusából (Varia 01), vagy Krystyna Matheis-

Domaszowska lengyel zongorista férjének levele az *Irodalmi Újság* szerkesztősége egyik tagjához a Budapesten 1956 szeptemberében először megrendezett Liszt Ferenc nemzetközi zongoraverseny körüli problémákról (Varia 47).¹² A feltárt dokumentumok feldolgozása és adatbázisban való közzététele a magyar és a francia irodalom-, fordítás- és diplomáciatörténeti kutatások számára egyaránt új, eddig ismeretlen forrásokat mutat be. A hálózati forrásközlés előnyei egyértelműen megmutatkoztak ezen a több ezres nagyságrendű levelezéskorpuszon. A szabadszavas keresésen túl lehetőség van a levélszövegekben lévő személy- és intézménynevek indexelésére, ami új összefüggések megfigyelésére és új szempontok felvetésére ad alkalmat. A papír alapú közléseknél ez a mutatókészítés fázisa, – ma már azonban aligha kerül sor ilyen nagy mennyiségű forrás nyomtatott közlésére. A hálózati közlés egyik nagy előnye a nagy mennyiségű forrásban való egyidejű keresések lehetősége. Eredetileg két vagy több különböző hagyatékban őrzött dokumentumokban szereplő azonos személy összekapcsolása új adatokkal gazdagítja a kutatást.

Kapcsolati háló-diagram, hálózatvizualizáció készítésének nem sok értelmét láttam a levelek fennmaradásának és adatbázisban való rögzítésének esetlegessége miatt. A Gara László 1950-es, '60-as évek beli műfordítói, irodalomszervezői tevékenységét megvilágító több ezer levélből mintegy ötszázat rögzítettem az adatbázisban. Ezek minden részletre kiterjedő elemzése nagy feladat elé állítja a kutatót.

A kutatás négy papíralapú szövegkiadást is eredményezett. Nemes Nagy Ágnes francia vonatkozású mintegy hetven levelét teljes egészében közzétettem az online adatbázisban, s ezekből mintegy tízet jegyzetekkel ellátva és magyar fordítással együtt közöltem a Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes leveleiből vá-

¹² Dokumentumok közzététele a francia–magyar 20. századi irodalmi kapcsolatok bemutató levelezés-adatbázisban: FRHU20 <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/varia-ab-1-50/> A továbbiakban erre hivatkozom közlési helyként. „Varia 01” esetén lásd <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/varia-ab-1-50/var001/>

logató forráskiadásban.¹³ Rab Gusztáv két regényén túl még egy művet sikerült megjelentetni: Gara László és Gara Nathalie eredetileg franciául írt, *Saint-Boniface et ses juifs* című regényének Gara László által készített eddig elveszettnek hitt magyar fordítását (*Saint-Boniface és lakói*, MTA BTK ITI, 2018), amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Gara-hagyatékban található kéziratból rendeztem sajtó alá.

A kutatás legfőbb hozadéka a 2012-ben Párizsból Budapestre került, s azóta is feldolgozatlan Rab Gusztáv-hagyaték felfedezése, ugyanis a hazaérkezés tényét közlő rövid MTI-híradáson kívül semmit nem lehetett róla tudni, katalógusban nem szerepelt. A Gara-hagyaték analekta részében találtam egy lapot, amely Rab Gusztáv *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* című regénye Gara által készített francia fordításának kéziratos címlapja. A Flaubert regényeit modellnek tekintő, és műveiben a francia író több eszközt adaptáló Rabnak 1959–1963 között két regénye jelent meg franciául, három angolul és egy-egy németül illetve hollandul, a magyar eredeti kéziratához képest rövidített terjedelemben. Az 1950–1963 közötti munkásság kutatásának egyik tanulsága, hogy regényei elsősorban azért jelenhettek meg idegen nyelven, mert kielégítették a kor aktuális nyugat-európai érdeklődést a közép-európai valóság iránt.

Fontos tanulság ez, hiszen korábban egyetlen magyar író – Jókai Mórtól Móricz Zsigmondon át Márai Sándorig – sem tudott ilyen sikert elérni a francia kiadóknál. Heltai Jenőnek egyetlen műve jelent meg franciául; a *Pál utcai fiúkat* a Stock adta ki 1937-ben, de huszonöt év kellett hozzá, hogy elfogyjon belőle négyezer példány. Márai Sándor *Zendülők*-je ugyan nagy irodalmi siker volt 1932-ben, de még az 1950-es évek végén is raktáron volt a kiadás fele, és francia részről nem volt senki, aki a további műveire reflektált volna. Ugyanez történt Móricz *Sáraranyával* és Zilahy Lajos regényeivel is.

¹³ BUDA-PATAKY-TÜSKÉS A. 2019.

II. Köszönetnyilvánítás

A 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolattörténet témájával egyetemi tanulmányaim során kezdtem foglalkozni *Karafiáth Judit* vezetésével, aki azóta is figyelemmel kíséri és tanácsaival segíti munkámat, s az ő tanulmányai is ösztönöztek a forrásanyag feltárásában. Illyés és Rousselot majdnem három évtizedes (1956–1983) levelezése rávilágított a francia és a magyar kultúra számára egyaránt gyümölcsöző együttműködés állomásaira, azon belül a műfordítások kiemelkedő szerepére. A Christophe Dauphinnel közösen írt, 2015-ben Párizsban megjelent könyvemben Rousselot Illyéshez írt több mint száz levelén kívül közöltem a francia költő más magyar írókhoz, irodalomtörténészekhez (Dobossy László, Gara László, Jankovich Ferenc, Lipták Gábor, Tóth István) címzett leveleit is.¹⁴ Az Illyés Gyula Archívumban 2007–2013 között *Stauder Mária* vezetésével végzett hagyatékfeltáró munkám jó kiindulópont volt a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok mélyebb megismeréséhez. Illyés nem kis mértékben éppen franciából készült versfordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos művésszé. Ez a barátság a műfordításokon túl mindhárom irodalmi műnemben új alkotásokat eredményezett. Az Illyés–Rousselot százas nagyságrendű levelezéshez képest a jelen kutatás mennyiségi ugrást jelentett, hiszen az átnézett több ezer dokumentumból feldolgozott és közzétett mintegy két és félezer levél jóval nagyobb adatmennyiség, amelynek minden részét nem is sikerült elemezni.

A jelen kutatás kezdetét ugyan nem érte meg, de korábbi beszélgetéseink emlékein keresztül is sokat köszönhetek *Ferenczi Lászlónak*, aki 2005 és 2015 között figyelte és segítette frankofón vonatkozású tevékenységeimet, segített kiterjedt tudásával, könyvtárával és tanácsaival.

A kutatást a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal posztdoktori ösztöndíja, a három regény megjelentetését a Nemzeti Kultu-

¹⁴ Tüskés A. 2008; Tüskés A. 2013; DAUPHIN–Tüskés A. 2015.

rális Alap tette lehetővé. Köszönöm munkahelyemnek, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének, hogy befogadta és támogatta kutatásomat, s hozzájárult a „Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle” című, több mint negyven előadót megmozgató konferencia megrendezéséhez és lebonyolításához. Erre két társszervező intézménnyel, a Francia Intézettel (*Bénédicte Williams*) és az Egyetemközi Francia Központtal (*Szabó Dávid*) való együttműködésben került sor 2018. december 5–7-én Budapesten.¹⁵

Sokan segítettek tanácsaikkal munkámat, közülük szeretném kiemelni *Buda Attila*, *Elisabeth Cottier-Fábián*, *Dávidházi Péter*, *Fórizs Gergely*, *François Gautier*, *Józan Ildikó*, *Kányádi András*, *Karátson Endre*, *Madácsy Piroska*, *Mailat Mária*, *Guillaume Métayer*, *Molnos Péter*, *Pomogáts Béla*, *Sárközi Mátyás*, *Sebők Melinda*, *Szávai János*, *Tokai Gábor* és *Tverdota György* nevét. Köszönettel tartozom *Komáromi Csabának* és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára többi munkatársának, főként *Látó Imréné Teréznek*, valamint *Kemény Arankának* (Médiatár) és *Jancsikity Erzsébetnek* (Könyvtár) a kutatásom során tapasztalt sok figyelemért és segítségért. Köszönöm *Kalla Zsuzsának*, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményi igazgatójaként hozzájárult a Kézirattárban feltárt francia vonatkozású forrásanyag közléséhez adatbázisban és papír alapú publikációkban egyaránt. Köszönettel tartozom a többi közgyűjtemény vezetőinek és munkatársainak, hogy lehetővé tették munkámat. Külön köszönöm *Cserépfalvi Katalinnak*, *Illyés Máriának*, *Kerek Verának*, *Korolovszky Annának*, *Korolovszky Júliának*, *Somlai Gyulának* és *Szoboszlai Margitnak*, hogy a tulajdonukban lévő dokumentumok tanulmányozásának engedélyezésén kívül tanácsaikkal is segítettek. A levelek olvasásában és gépelésében való közreműködésért *Z. Héjjas Eszternek* (Gyergyai Albert- és Bajomi Lázár Endre-hagyaték), *Kakasy Juditnak* (Heltai-hagyaték), *Magas Ágnesnek* (Aurélien Sauvageot-hagyaték) és *Pataky Adriennek* (Déry Tibor-hagyaték) mondok köszönetet.

¹⁵ TÜSKÉS–WILLIAMS–COTTIER-FÁBIÁN–SZABÓ 2019.

I. Francia nyelvterületen sikeres magyar írók és költők, fordítók és a kiadók¹

Első lépésben arra voltam kíváncsi, vajon kik a legsikeresebb kortárs magyar, magyarországi származású vagy magyar nyelven író szerzők Franciaországban a 20. században? A kérdés vizsgálatához a Bibliothèque Nationale de France online katalógusát (<https://catalogue.bnf.fr>) hívtam segítségül. A ›siker‹ alapegységének a francia nyelven megjelent önálló könyvet vettem, s figyelmen kívül hagytam az antológiákban, időszaki kiadványokban megjelent franciára fordított műveket, művészleteket.² Ezt a számszerű adatot kiegészítettem a művek alapján készült francia színházi bemutatók, rádiójátékok, hanglemezek és a külföldi filmek számával. A külföldi filmekre vonatkozó adatokat az International Movie Database (<https://www.imdb.com/>) adatbázisból vettem.³ A bibliográfiai adatok önmagukban természetesen nem adnak pontos képet a siker mértékéről, mert nem ismert ponto-

¹ A magyar szerzők francia nyelvterületen és francia szerzők magyar nyelvterületen való sikerességére vonatkozó vizsgálatom szempontjait Barabási Albert-László *A képlet: A siker egyetemes törvényei* című könyvének ismeretében dolgoztam ki: BARABÁSI 2018.

² Ezeket összegyűjtötte: TOULOUZE–HANUS 2002; AUDE 2010.

³ Az adatbázisokat a statisztika elkészítésére 2019. augusztus 22–26. között használtam. Az itt közölt számadatok tájékoztató jellegűek, nem fedik bizonyosan a valóságot, mert több alkalommal találkoztam azzal a jelenséggel, hogy például a korabeli sajtóból tudtam egy szerző művének színházi előadásáról, de az adatbázisok nem tartalmazták annak adatát.

san, hogy egy kiadás hány eladott példányt jelent, vagy egy színházi előadást, filmet vagy rádiójátékot hányan láttak, hallottak. A 20. századi szerzők sikerét kizárólag a 20. században vizsgáltam, tehát 2000-rel bezáróan, az elmúlt tizenkilenc év termése nem tükröződik az eredményekben.

Az itt közölt számadatok tájékoztató jellegűek, nem fedik teljesen a valóságot. Lehetséges hibaforrás, hogy a könyvtári adatbázisokban elmarad a különböző kiadások jelzése. Az adatbázisokból nem nyerhető ki információ a könyvek megjelenés utáni történetéről sem: ismeretes például Kuncz Aladár *Le monastère noir* (*Fekete kolostor*) című könyvének sorsa (Paris, Gallimard, 1937), melyből raktártűz miatt szinte az összes példány megsemmisült, s csak kevés példány került forgalomba.⁴ Az adatbázisokban ez az adat nem rögzíthető, viszont egy szerző külföldi recepcióját nagyban befolyásoló tényező. A fordítás készítőjének vagy készítőinek megjelölése a könyvekben nem feltétlenül fedi a valóságot: az álnevek használata (pl. Gara László gyakran használta az Imre László álnevet), vagy az első (nyers)fordítás készítőjének elhallgatása is nehezíti a számszerűsítést, a teljesítmény mérhetőségét. Jó példa erre Rab Gusztáv *Utazás az ismeretlenbe* című regénye francia fordításának története: az író hagyatékában fennmaradt levelezés szerint a nyersfordítást Berki Erzsébet készítette, de a könyvön fordítóként kizárólag Jacqueline Dupont neve szerepel. A Párizsban élő Berki Erzsébet több francia kiadónak dolgozott Gara László közvetítésével, de neve szinte soha nem jelenik meg a könyveken. Ezek az információk kizárólag a levelezésekben találhatóak meg. Mindezek figyelembevételével az adatbázisokból kinyert számadatok – azok pontatlansága vagy hiányossága miatt – csupán tendenciák bemutatására vagy jelzésére alkalmasak.

Összesen kétszázhatvan magyar vagy magyarországi származású író és költő adatait vizsgáltam meg a francia közönség előtt elért sikere szempontjából. Közülük száztizenegynek jelent meg legalább egy könyve franciául. Tőlük összesen 727 könyv jelent

⁴ A. SZABÓ 2019.

meg francia nyelven: ennek több mint kétharmada külföldön letelepedett magyar vagy magyar származású írók munkája.

Az eredmény értékelésekor külön csoportba soroltam a Magyarországon vagy Romániában született, de életük valamely pontján külföldön letelepedett magyar és magyar származású írókat, akik munkásságuk egy részét, vagy egészét idegen nyelven alkották, mivel ők sokkal előnyösebb helyzetből indultak a francia nyelvű megjelenéskor. A megjelent önálló könyvek számát tekintve az első tíz szerző a következő:

1. Arnothy Krisztina / Christine: 119 könyv
2. Koestler Arthur: 99 könyv
3. Orczy Emma: 65 könyv
4. Gaspar Lorand: 27 könyv
5. Kristof Agota: 20 könyv
6. Dormándi László / Ladislav: 18 könyv
7. Zilahy Lajos: 14 könyv
8. Földes Jolán / Yolanda: 13 könyv
9. Molnár Ferenc: 12 könyv
10. Kishont Ferenc / Kishon Ephraim, Ferdinandy György / Georges: 10–10 könyv

Az első három helyen olyan szerzők állnak, akik 14–18 évesen szüleikkel együtt költöztek külföldre. A negyedik helyezéstől kezdve az látszik, hogy e szerzők nagyon különböző életkorban hagyták el az országot, kilenc évesen vagy ötven éves kor fölött. Ők eleve franciául írták műveiket, vagy angolul illetve németül, és abból fordították franciára. Arnothy kezdetben magyarul publikált, később jórészt franciául; Koestlerrel együtt nemzetközi bestseller.

A képet némileg árnyalja, ha azt is megvizsgáljuk, hogy a művekből hány francia színházi előadás, rádiójáték és külföldi film készült, amelyek esetleg jóval nagyobb közönséghez jutottak el, mint a könyvek. Ez a névsor és a sorrend jelentősen eltér az előzőtől:

1. Arnothy Christine: 119 könyv
2. Molnár Ferenc: 12 könyv + 7 színházi bemutató + 1 rádiójáték + 92 film
3. Koestler Arthur: 99 könyv + 12 film
4. Tábori Pál / Paul Tabori: 9 könyv + 60 film
5. Orczy Emma: 65 könyv + 2 színházi bemutató
6. Kishont Ferenc / Kishon Ephraim: 10 könyv + 31 film
7. Lengyel Menyhért / Melchior: 3 könyv + 1 színházi bemutató + 29 film
8. Biró Lajos: 1 könyv + 28 film
9. Gaspar Lorand: 27 könyv
10. Székely János / Hans: 25 film

Szembeötlő, hogy a kiadott önálló könyvek számát a sikeresség egyedüli mércéjeként figyelembe vevő előző rangsor jelentősen megváltozik a francia nyelvű színházi előadások, rádiójátékok és a külföldi filmek bevonásával a vizsgálatba. A könyvek számával csak kilencedik helyen álló Molnár Ferenc közel száz filmmel a második helyre lépett elő. A könyvek száma alapján az első tíz szerző közé be sem került Tábori Pál / Paul Tabori és a tizedik Kishont Ferenc / Kishon Ephraim a hatvan, illetve harmincegy filmmel itt negyedik és hatodik helyen szerepel. Összességében megállapítható, hogy a 20. században a legsikeresebb magyar származású szerző a könyvek száma alapján Arnothy Krisztina / Christine volt száztizenkilenc önálló könyvvel.

A francia nyelven megjelenő legsikeresebb olyan magyar szerzők, akik nem éltek évtized(ek)en át külföldön, a megjelent önálló francia könyveik mennyisége alapján a következő sorrendbe állíthatók:

1. Kosztolányi Dezső: 15 könyv
2. Illyés Gyula, Karinthy Frigyes: 13–13 könyv
3. Déry Tibor: 10 könyv
4. Ady Endre, Bátori Miklós, Szentkuthy Miklós: 9–9 könyv
5. Krúdy Gyula, Szabó Magda: 8–8 könyv

6. Móricz Zsigmond, Örkény István: 7–7 könyv
7. Esterházy Péter, Füst Milán, Harsányi Zsolt, Konrád György, Tormay Cécile: 6–6 könyv
8. Babits Mihály, Karinthy Ferenc, Mécs László, Mészöly Miklós, Nádas Péter: 5–5 könyv
9. József Attila: 4 könyv
10. Herczeg Ferenc, Hubay Miklós, Kassák Lajos, Kertész Imre, Lengyel József, Mikszáth Kálmán, Somlyó György: 3–3 könyv

Változik némileg a sorrend, ha a művek alapján készült francia színházi előadások, rádiójátékok, hanglemezek és külföldi filmek számát is figyelembe vesszük:

1. Kosztolányi Dezső: 15 könyv
2. Illyés Gyula: 13 könyv + 1 színházi bemutató
3. Karinthy Frigyes: 13 könyv
4. Örkény István: 7 könyv + 3 színházi bemutató + 2 film
5. Déry Tibor: 10 könyv, Móricz Zsigmond: 7 könyv + 2 rádiójáték + 1 film
6. Ady Endre: 9 könyv, Bátori Miklós: 9 könyv, Harsányi Zsolt: 6 könyv + 3 film, Karinthy Ferenc: 5 könyv + 1 rádiójáték + 3 film, Szentkuthy Miklós: 9 könyv
7. Krúdy Gyula, Szabó Magda: 8–8 könyv
8. Herczeg Ferenc: 3 könyv + 4 film, Hubay Miklós: 3 könyv + 2 rádiójáték + 1 színházi bemutató + 1 film, Konrád György: 6 könyv + 1 film
9. Esterházy Péter, Füst Milán, Tormay Cécile: 6–6 könyv
10. Babits Mihály, Mécs László, Mészöly Miklós, Nádas Péter: 5–5 könyv

Az látszik itt, hogy a mezőny eleje változatlan, viszont Örkény István két helyezéssel előrébb lép a számos színházi előadásnak köszönhetően, Móricz Zsigmond pedig egy helyezéssel feljebb kerül a műveiből készült két rádiójáték és egy film miatt. Új szerző

a rangsorban Hubay Miklós, aki két rádiójáték, egy színházi előadás és egy filmforgatókönyv miatt sorolódott előrébb, József Attila viszont kiesett az első tízből. Összességében megállapítható, hogy a 20. században a francia recepciót tekintve a legsikeresebb magyar szerző Kosztolányi Dezső volt tizenöt önálló könyvvvel.⁵

Vajon kik a magyar irodalmi művek legsikeresebb franciára fordítói a 20. században, kik azok a »csomópontok«, akik kapcsolatban vannak a szerzővel és a potenciális kiadóval egyaránt, akik – több esetben – „égnek a vágytól, hogy kapcsolataikat kihasználva olyan embereket és ügyeket karoljanak fel, akikben, illetve amikben meglátják az értéket”?⁶ Három embert tartanak hagyományosan a magyar irodalom franciaországi vagy párizsi nagykövetének a 20. században: az 1920-as években Heltai Jenőt,⁷ az 1960-as években Gara Lászlót,⁸ az 1990-es években Virág Ibo lyát.⁹ Ha a pontos számokat nézzük, jóval árnyaltabbá és kerekébbé válik a kép. Ehhez a vizsgálathoz a száztizenegy magyar vagy magyar származású szerző magyarról franciára fordított önálló könyveit vettem figyelembe, tehát ismét kimaradnak a számításból az antológiákban és az időszaki kiadványokban megjelent fordítások. Néhány könyvnek nem ismert a fordítója, a kiadó viszont minden esetben ismert. Ha egy mű fordítása több kiadást ért meg, azt új könyvnek számítottam, hiszen a kiadások száma jelzi nemcsak a mű népszerűségét, hanem a fordítás minőségét is. A mintegy kétszázötven mű fordításán 178 fordító dolgozott, és 94 különböző kiadó adta ki őket. Egy mű fordítása rendszerint egy magyar és egy francia fordító közös műve, de vannak olyan magyar vagy francia fordítók is, akiknek nem volt szükségük közreműködőre, vagy az ilyen tevékenység nem jelzett. Ezen kritériumok alapján a magyar művek francia megjelentetéséért legtöbbet tett fordítók a 20. században a következők:

⁵ BOIRON 1988; SOULAGES 2006; MARMIROLI 2013.

⁶ BARABÁSI 2018, 73.

⁷ MH 1926.

⁸ CSELÉNYI 1965; POMOGÁTS 1976; MH 1983.

⁹ SZÜLE 1995.

1. Kassai György / Georges: 31 könyv
2. Gara László / Ladislas: 30 könyv
3. Anne-Marie de Backer, Natalia Zarembo(-Huzsvai), Charles Zarembo: 10–10 könyv
4. Adorjan André, Judith Karinthy, Aurélien Sauvageot: 9–9 könyv
5. Pierre Karinthy, Jean Rousselot, Virág Ibolya: 8–8 könyv
6. Véronique Charaire, Jean-Luc Moreau: 7–7 könyv
7. Agnes Kahane, Paul-Eugène Régner: 6–6 könyv
8. Agnès Járfas, Imre Kelemen, Marcel Largeaud, Léopold Molnos, Maurice Regnaut, Tibor Tardos: 5–5 könyv
9. Gilles Bellamy, Françoise (Jarcsek-)Gal, Roger Richard, Jean-Pierre Thibaudat, Marcelle Tinayre: 4–4 könyv
10. Robin Armand, Brabant-Gerő Éva, François Gachot, Eugène Guillevic, Sophie Képès, Patricia Moncorgé, Victor Moremans, Mathilde Pomès, László Pöddör, Dominique Raoul-Duval, Guy Emile Tosi, Ronai Flora, Raymond Schwab, Françoise Vernan, Eva Vingiano de Pina Martins: 3–3 könyv

A legfontosabb kapcsolattartó a magyar művek franciára fordításának 20. századi hálózatában egyértelműen Gara László és Kassai György, de rajtuk kívül is nagyon sokan tevékenykedtek a magyar szépirodalom franciaországi recepciójáért. Néhány magyar szerzőnek megvannak az állandó fordítóik, másoknak nincs. Állandó szerző–fordító kapcsolatok például a következők: Földes Jolán regényeit Rónai Flóra, Karinthy Ferenc könyveit Karinthy Judith és Pierre, Kertész Imre műveit Natalia és Charles Zarembo fordította. Vannak olyan magyar szerzők, akik maguk is részt vesznek műveik franciára fordításában, vagy legalábbis tudnak, vagy vélnek tudni olyan szinten franciául, hogy hozzá- vagy beleszólnak műveik fordításába (pl. Gara–Déry-vita).¹⁰

Egy művet rendszerint egy kiadó adott ki, s ritkán fogott össze két francia, vagy egy magyar és egy francia kiadó az anyagi for-

¹⁰ KASSAI 2019.

rások előteremtése és a jobb terjesztés céljából. Magyar szerzők önálló szépirodalmi műveinek francia fordításai közül az alábbi kiadók jelentették meg a legtöbbet a 20. században:

1. Paris, Éditions du Seuil: 20 könyv
2. Paris, Gallimard: 19 könyv
3. Budapest, Corvina: 18 könyv
4. Paris, Albin Michel: 16 könyv
5. Paris, Éd. In Fine: 5 + Ozoir-la-Ferrière, Éd. In Fine: 7 könyv
6. Paris, Viviane Hamy: 10 könyv
7. Paris, Robert Laffont: 8 könyv
8. Paris, Aubier; Paris, Publications orientalistes de France: 7–7 könyv
9. Paris, Phébus: 6 könyv
10. Paris, Delamain et Boutelleau; Paris, Éd. théâtrales; Paris, J. Corti; Paris, P. Seghers: 5–5 könyv

Az élen álló Seuil kiadó stratégiájának fontos része a külföldi szerzők műveinek kiadása. Amint Hervé Serry kimutatta, az 1930-as években alapított kiadó az öt »legfontosabb« nemzeti nyelven (amerikai, német, spanyol, olasz, angol) kívül húsz további nyelvből fordíttatott és jelentetett meg műveket, így például oroszról, magyarból, görögből, hollandból és japánból.¹¹ Szabó Magdától öt, Déry Tibortól és Konrád Györgytől négy-négy, Mészöly Miklóstól három, Ady Endrétől, Karinthy Frigyesztől, Ottlik Gézától és Szentkuthy Miklóstól egy-egy könyvet adott ki a Seuil.

A Gallimard kiadónál megjelenni nagy sikert jelent minden szerzőnek. Mint Szávai János írja, a 20. század nagy íróinak többsége a Gallimard szerzője, vagy Gallimard szerzővé vált.¹² Így történt ez például Esterházy Péterrel, akinek első francia nyelvű könyve a Souffles kiadónál, az összes többi a Gallimard-nál jelent

¹¹ SERRY 2002, 73.

¹² SZÁVAI J. 2019.

meg. Illyés Gyula tizenhárom könyvéből négy, Örkény Istvánnak hétből három ennél a kiadónál látott napvilágot.

A Corvina Kiadó önállóan és francia partnerrel egyaránt jelentetett meg magyar szépirodalmat francia fordításban: együttműködött például a Seghers, a Pierre Jean Oswald kiadókkal, a Librairie Saint-Germain-des-Prés-vel egy-egy könyv erejéig, a Flammarionnal két alkalommal. Kiemelkedő teljesítmény, hogy az 1990-ben alapított Viviane Hamy kiadó tizenegy év alatt tíz magyar könyvet jelentetett meg: Kosztolányi Dezsőtől négyet, Karinthy Frigyesről hármat, Tormay Cécile-től kettőt és Mikszáth Kálmántól egyet.

II. Magyar nyelven megjelent francia írók és költők, fordítóik és a kiadók

Annak vizsgálatára, hogy mely kortárs francia vagy frankofón szerzők műveit adták ki Magyarországon a 20. században, a Magyar Országos Közös Katalógust (<http://mokka.hu/>) és az Országos Széchényi Könyvtár online katalógusát (<http://nektar2.oszk.hu>) használtam. A siker alapegységének itt is a magyar nyelven megjelent önálló könyvet vettem, tehát figyelmen kívül hagytam az antológiákban és időszaki kiadványokban megjelent magyarra fordított műveket, műrészleteket. Ezt a számszerű adatot kiegészítettem a művek alapján készült magyar színházi bemutatók számával. Az erre vonatkozó adatokat a Színháztörténeti Múzeum és Intézet adatbázisából (<https://monari.oszmi.hu/web/oszmi.01.01.php?bm=1>) merítettem.¹³ Több alkalommal

¹³ Az adatbázisokat a statisztika elkészítésére 2019. augusztus 26–30. között használtam. Az itt közölt számadatok tájékoztató jellegűek, nem fedik bizonyosan a valóságot, mert több alkalommal találkoztam azzal a jelenséggel, hogy például a korabeli sajtóból tudtam egy szerző művének színházi előadásáról, de az adatbázisok nem tartalmazták annak adatát. Az is igaz, hogy számtalanszor megjelent téves újsághír színházi bemutatóról, amelyet terveztek, de nem megvalósult meg. Ezeket az álhíreket a következő számban nem feltétlenül korrigálták.

találkoztam a jelenséggel, hogy a korabeli sajtóból tudtam egy szerző művének színházi előadásáról, de az adatbázisok nem tartalmazták annak adatát: így például 1943-ban a Madách Színház bemutatta François Gachot *Szép Fülöp* című drámáját, de az adatbázis nem tud róla.

Négyszáznegyvennégy francia és frankofón írótól és költőtől összesen 1429 könyv jelent meg magyarul a 20. században (beleértve a több kiadást megért műveket is). Ha összehasonlítjuk ezt a két számot a 110 magyar vagy magyar származású szerzőtől franciául megjelent 727 könyvvel, akkor részben igazolódni látszik Karinthy Frigyes Aurélien Sauvageot által idézett megállapítása, miszerint a franciák lényegében közömbösek a magyar irodalom iránt.¹⁴ Ha viszont figyelembe vesszük a két nép lélekszámának arányát, akkor nem tűnik aránytalannak a termés. Tehát négyszer annyi francia szerzőtől kétszer annyi magyarra fordított könyv jelent meg, mint magyarról franciára adaptált. Ha évtizedenként vizsgáljuk a franciából magyarra fordított könyvek kiadásának mennyiségét, azt látjuk, hogy a korábbi évtizedekhez képest az 1950-es évektől megháromszorozódott az évtizedenként kiadott könyvek száma. Ebbe a könyvmennyiségbe a gyermekirodalomtól a krimiken át az irodalomtudomány által kanonizált szerzőkig sokféle alkotó jelen van műveivel:

1. Jules Verne: 147 könyv
2. Émile Zola: 76 könyv
3. Anatole France: 63 könyv
4. Robert Merle: 61 könyv
5. Antoine Saint-Exupéry: 31 könyv
6. Romain Rolland: 29 könyv
7. François Mauriac: 25 könyv
8. Louis Aragon: 24 könyv
9. Roger Martin du Gard: 19 könyv
10. Georges Simenon: 18 könyv

¹⁴ SAUVAGEOT 2013, 93.

Vannak olyan szerzők, akiknek a műveit az ötvenes-hatvanas években »zárt terjesztésre« fordították le, és csak stencilezett gépiratban a legfelsőbb politikai elit tagjai olvashatták, majd a kilencvenes években nyomtatásban is megjelentek.¹⁵ Ilyen volt például a spanyol polgárháborúban harcolt, a második világháború alatt az ellenállásban részt vett, majd 1959–1969 között de Gaulle kulturális minisztereként tevékenykedő André Malraux *Antimémoires (Ellenemlékiratok)* című műve, amely 1967-ben jelent meg először franciául a Gallimard-nál, 1969-ben elkészült a »belső« használatra szánt fordítás a Kossuth Kiadónál, majd 1993-ban megjelent a Magvető Kiadónál Nagy Géza fordításában.

A legsikeresebb kortárs francia és frankofón szerzők a magyar színházakban a 20. században Edmond Rostand (*Cyrano de Bergerac*), Jean Anouilh (számos műve közül a *Romeo és Jeanette*, az *Euridiké*, a *Colombe* és a *Becket vagy Isten becsülete* a legtöbbet előadott) és Samuel Beckett (a legtöbbet játszott a *Godot-ra várva*) volt. Így módosul némileg a francia szerzők magyar sikerességének sorrendje, ha a kiadott könyvek száma mellett a műveik alapján készült színházi bemutatókat is figyelembe vesszük:

1. Jules Verne 147 könyv + 23 bemutató
2. Émile Zola 76 könyv
3. Anatole France 63 könyv + 2 bemutató
4. Robert Merle 61 könyv + 3 bemutató
5. Edmond Rostand 9 könyv + 52 bemutató
6. Jean-Paul Sartre 17 könyv + 36 bemutató
7. Samuel Beckett 8 könyv + 44 bemutató
8. Jean Anouilh 2 könyv + 45 bemutató
9. Romain Rolland 29 könyv + 11 bemutató
10. Antoine Saint-Exupéry 31 könyv + 3 bemutató

¹⁵ Köszönöm Buda Attilának, hogy felhívta figyelmemet ezekre a »zárt« könyvekre. A témával Nagy Péter Tibor társadalomtudós foglalkozott még: http://nagypetertibor.uni.hu/ssh_interco/Kossuth_secret.doc

Az első négy legsikeresebb szerző változatlan, de megjelenik az élműnyben négy drámaíró. Még árnyaltabb lehetne a kép, ha a magyarra szinkronizált mozi- és TV-filmeket is be lehetne vonni a vizsgálatba, de erre jelenleg nincsenek megfelelő adatbázisok.

A francia irodalom magyarországi nagyköveteként emlegették az 1970-es, '80-as években Gyergyai Albertet.¹⁶ Vajon mennyit fordított, s kik voltak még rajta kívül a francia irodalom magyar tolmácsolói és megjelenésének szorgalmazói? Ha a számokat nézzük, kiderül, hogy még Gyergyainál is aktívabb volt a 20. századi francia szerzők magyar megjelentetésében Bajomi Lázár Endre, Bartócz Ilona és Réz Pál. Bartócz Ilona fordításában 1956–2000 között 140 könyv jelent meg. Bajomi Lázár Endre és Réz Pál pedig nemcsak fordítóként, hanem az Európa illetve a Szépirodalmi Kiadó szerkesztőjeként is számos francia mű magyar fordításához és kiadásához hozzájárult.

Egy-egy francia mű akár több különböző fordításban is megjelent az évszázad során: a 19. század végén vagy a 20. század első évtizedeiben készült műfordítások tizenöt-ötven év elteltével már nem bizonyultak kiadhatónak. Így került sor például Jules Verne *Branicanné asszonyosság* című regényének kétszeri újrafordítására, mert az 1892-es Huszár Imre-féle fordítás (Franklin) már nem volt alkalmas 1910-ben és 1999-ben, e mű Zempléni P. Gyuláné (Magyar Kereskedelmi Közlöny) majd Kováts Miklós fordításában jelent meg újra (Unikornis). Antoine de Saint-Exupéry *A kis herceg* című művének három fordítása ismert: Rónay György klaszszikussá vált 1970-es fordítását két további előzte meg: Zigány Miklósé 1957-ben (Magvető) és Vámos Pálnéé 1958-ban (Köln: Amerikai Magyar Kiadó és Buenos Aires: Kárpát). Émile Zola *Germinal*jának összesen öt fordítása készült az évszázad során: 1905–Zempléni P. Gyula, 1907–Adorján Sándor, 1925–Sztrókay Kálmán, 1949–F. Rác Kálmán, 1959–Bartócz Ilona.

Összegezve a magyar irodalom francia recepciójára és francia irodalom magyar recepciójára vonatkozó kvantitatív vizsgálatot

16 NAGY P. 1979; LÁZÁR 1981.

a 20. század tekintetében megállapítható, hogy a számok tükrében jóval jelentősebb a francia irodalom magyar ismertsége, mint fordítva. Mindkét irodalom idegen nyelvű fordításaiban megjelenik minden műnem és regiszter a gyermekirodalomtól a krimiig. A három műnem közül epikát fordítottak idegen nyelvre legtöbbet és lírát a legkevesebbet, vagy legalábbis abból jelent meg legkevesebb önálló könyv formában. A recepcióban kiemelkedő szerepet játszottak a könyvkiadáson túl a színházi bemutatók, a nemzeti nyelvű és a szinkronizált (vagy feliratos) mozi- és TV-filmek is.

„A FORDÍTÁSNAK EGYETLENEGY RENDSZABÁLYA”¹ HELTAI JENŐ FRANCIA LEVELESLÁDÁJÁBÓL

Heltai Jenő író, költő, dramaturg francia és frankofón kapcsolatainak elemzését a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába került levelezése tükrében végzem.² A Heltai-hagyaték és más hagyatékok összesen mintegy százötven francia, főként 1920–1940 között íródott, túlnyomóan Heltaihoz írt, több vele kapcsolatos és néhány általa írt levelet tartalmaznak. A francia nyelvet nemcsak franciákkal, hanem magyarokkal, románokkal és olaszokkal levelezve is használta Heltai. A fennmaradt levelek és képeslapok többek között rávilágítanak Heltai magánéletének és kultúrdiplomáciai tevékenységének francia vonatkozásaira, s fontos adalékokat szolgáltatnak fordítások keletkezéséhez és művek befogadástörténetéhez. Sokszor kideríthetetlen, mi történt vagy hangzott el egy-egy meghívót követő személyes találkozón, mégis dokumentumértékűek ezek az iratok. A levelek fő témái külföldi színdarabok magyarországi bemutatása, Heltai regényeinek idegen nyelvű fordításai és esetleges megfilmesítésük. Ezen túlmenően a levelek hozzájárulnak az irodalom mint rendszer működésének a jobb megértéséhez.

Heltai Jenő nem tartozik a magyar irodalomtörténeti kánon központi alakjai közé. Mennyiségre nagy és műfaját tekintve igen változatos életművét az újabb irodalomtörténetek sommáisan a „sanzon, kabaré, szórakoztató irodalom” szavakkal jellem-

¹ HELTAI 1998a.

² PIM Kt V.3823.

zik.³ Hegedüs Géza 1971-ben megjelent könyve az életrajz rövid bemutatása mellett kiemeli és elemzi a sokműfajú életmű jelentős alkotásait.⁴ Az életmű drámai részéről Győrei Zsolt írt monográfiát, amely függelékben közölte a színdarab fordítások bibliográfiáját.⁵ A költészeti és prózai művek egyelőre feldolgozatlanak. A *Family Hotel*, *A 111-es* és *A néma levente* korábban sokat emlegetett darabjai az életműnek, ma legfeljebb egy-két mondatot szánunk rá az irodalomtörténeti kézikönyvek. Heltai háborús naplójának kiadása talán újabb lendületet adhat a kutatásnak.⁶

Heltai Jenő tíz éves kora körül kezdett franciául tanulni testvéreivel magánúton egy Monsieur Rocher nevű idős francia katonatisztól. A négy-öt évig tartó magánórák mélyen bevésődtek Heltai lelkébe: „Szájátva hallgattuk. Micsoda tökéletes francia és milyen felejthetetlen regényhős!”⁷ Heltai először 1900–1901-ben budapesti lapok tudósítójaként járt Párizsban, egy évig élt a Rue de Constantinope 11. szám alatti Family Hotelben Szomory Dezsővel együtt.⁸ E tartózkodásnak az emlékeit – például a Diósy Ödönnel és Brüll Adéllal való kapcsolatát, a tartozás fejében Párizsban hagyott cilinderének történetét és a párizsi fiákerrel való kalandját – több karcolatában és regényében is megörökítette, közülük a legismertebb az 1913-ban megjelent *Family Hotel* című regénye.⁹ A katonai behívó miatt hazatért Heltai később számtalanszor járt Franciaországban, főként Párizsban és a Riviérán. A két világháború között, a Színpadi Szerzők Egyesületének elnökeként (1917-től), az Athenaeum Kiadó igazgatósági tagjaként (1918-tól) és a Magyar PEN Club társelnökeként (1929-től) gyakran, évente többször is kiutazott Franciaországba. A korabeli sajtóorgánumok közül főként *Az Est*, a *Magyarország*, a *Világ*, a *Pesti Napló*, a

³ PEREMICZKY 2007, 308.

⁴ HEGEDÜS 1971.

⁵ GYŐREI 2005a.

⁶ HELTAI 2017.

⁷ HELTAI 1998b.

⁸ HEGEDÜS 1971, 26–27.

⁹ HELTAI 1998c, HELTAI 1998d, HELTAI 1998e.

Literatura, és a *Színházi Élet* rendszeresen és részletesen tudósított külföldi utazásairól, de maga igen keveset árult el nemzetközi kapcsolatairól visszaemlékezéseiben.¹⁰

1. Francia színház, regény és film – magyarul

Heltai több mint százötven külföldi színdarabot adaptált sikeresen különböző idegen (német és angol) nyelvekből, de főként franciából magyarra a 19. század végétől folyamatosan a második világháború kitöréséig.¹¹ A Színpadi Szerzők Egyesületének elnökeként jól ismerte a francia színházi élet aktualitásait: szerzőket, darabjaikat, bemutatóikat. Fontos volt számára, hogy a magyar közönség megismerjen minél több francia színművet. A francia szerzők is tudták, hogy vele lehet darabjaik magyar előadása ügyében érdemben tárgyalni. A francia író, dramaturg Jacques Natanson (1901–1975) 1924-ben levelet írt Heltainak drámái esetleges magyar fordításainak és előadásának ügyében.¹² Jelzi, hogy két darabja – a *L'âge heureux* és a *L'enfant truqué* című – szabad, a *Les Amants saugrenus* címűt viszont megvásárolta egy bécsi színház. Natanson utóbbi darabját Heltai fordításában *Szerelmi abécé* címmel 1930-ban adta elő a Kolozsvári Nemzeti Színház.¹³

A párizsi *Comoedia* című napilap főszerkesztője, Gabriel Boissy 1925 végén írt Heltainak.¹⁴ Az újságíró a párizsi Odéon Színház igazgatója, Firmin Gémier (1869–1933) budapesti látogatásakor megfogalmazott tervekről szeretné Heltai véleményét kérni. Gémier budapesti látogatásáról és a tervről sokat írtak a korabeli magyar újságok: „Mit akarok? A művészetek nemzetekbe szétkülönlült és elvesző értékeit összetereelni, hasznosítani az egész világ

¹⁰ Heltai tevékenységéről lásd: KISS 1981; CSAPODY 2016; DEDE 2019.

¹¹ Lásd az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisát és Győrei 2005b.

¹² PIM Kt V.3823/551.

¹³ Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisa alapján.

¹⁴ PIM Kt V.3823/94/1.

művészetének érdekében. [...] Hogyan képzelem ezt el? Minden ország megalakítja a maga külön színházművészeti egyesületét, amelyben, mint egyes alosztályok tömörülnek a színpadi írók, színészek, rendezők, díszletfestők, világosítók és technikai munkások. Az egyes országok szekciói azután kiválasztják delegáltjaikat a nemzetközi alakulatba, amely minden évben kongresszust tart. Nem politikai kapcsolat a célja ennek a nemzetközi alakulatnak, hanem tisztán és minden politika nélkül, csak művészi.”¹⁵ Heltai válaszát Boissy-nak a *Comoedia* 1926. március 26-i számából ismerhetjük meg: „vient de confirmer une lettre de M. Heltai, la Société des auteurs et compositeurs dramatiques hongrois, l'Association des artistes et l'Union des directeurs de Théâtre de Budapest, ont décidé à l'unanimité le 5 février dernier, la fondation du groupe hongrois du théâtre qui sera présidé par M. Ladislas Beothy et aura pour vice-présidents MM. Hégedus et le Dr Hevessy.”¹⁶

Gémier 1926–1932 között hét levelet írt Heltainak.¹⁷ Az első, 1926. áprilisi levelében beszámol a Nemzetközi Színházi Szövetség (Société Universelle du Théâtre) érdekében tett utazásairól (Nizza, Berlin), és a Színpadi Szerzők június végére tervezett párizsi kongresszusának előkészületeiről. Megemlékezik budapesti látogatásának élményeiről, és jelzi, reményei szerint ősszel vagy télen ismét Magyarországra jön. Nagyon fontos számára a film, amelyet az amerikaiakkal és Petrovich Ivánnal csinál: „J'ai beaucoup d'admiration pour le cinéma et je trouve que «c'est un art quand il paye en dollars».”¹⁸ Ebben az évben készült el Rex Ingram rendezésében a *The Magician* című horrorfilm, amelyben Petrovich és Gémier együtt szerepelt. Még ugyanebben a levélben a rendező beszámol arról, hogy elolvasta Heltai *A halál és az orvos*

¹⁵ BOROSS 1925.

¹⁶ „Heltai úr levele megerősíti, hogy a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete, a Színészek Szövetsége és a Színigazgatók Szövetsége február 5-én megalapította a Nemzetközi Színházi Szövetség magyar szakosztályát, amelynek elnöke Beöthy László, alelnökei Hegedüs [Gyula] és Hevessy [Sándor] lesznek.”

¹⁷ PIM Kt V.3823/254.

¹⁸ „Csodálom a mozit, és úgy gondolom, hogy ez egy olyan művészet, ami dollárban fizet”.

című darabjának francia fordítását, amelyről – mint írja – sajnos maga a fordító, Maxime Wexner is tudja, hogy nem megfelelő. Gémier szerint a Société Universelle du Théâtre-nak abban is szerepe lehetne, hogy a külföldi darabokat olyan célnyelvű drámaírók fordítsák az adott nyelvre, akiknek tehetsége és vérmérséklete közel áll az eredeti dráma írójához. Utóiratban kéri Heltait, írjon egy rövid levelet az általa alapított *Les Cahiers du Théâtre* második számába, amelyben kifejezi szimpátiáját Gémier munkája és tervei iránt, s ugyanezt kérje Molnár Ferenctől is, akinek nem tud külön írni.

A *Comoedia* június 14-i száma beszámolt a Színpadi Szerzők párizsi kongresszusáról, amelyen Heltai is részt vett. A cikk idézi Heltai felszólalásának néhány gondolatát: „La Société des auteurs et compositeurs dramatiques de Hongrie, fondée il y a 23 ans, a 150 membres; elle fonctionne à la satisfaction générale... Messieurs, n'oubliez pas que Budapest est un centre dramatique très important, nous y jouons très volontiers les auteurs étrangers. C'est pourquoi je me permets d'appeler l'attention du congrès sur la plaie des intermédiaires qui paralysent la vie théâtrale ou ont des prétentions exagérées. (Longs applaudissements.)”¹⁹ A beszédben említett közvetítők az ügynökök, kiadók és fordítók lehetnek. A konferencia után pár nappal Boissy újabb körkérdéssel kereste meg levélben²⁰ a még Párizsban tartózkodó Heltait – Mit gondol Franciaország intellektuális helyzetéről, aktuális szerepéről a világban, kisugárzásáról és hatásáról? –, de erre adott választ nem találunk az újságban.

A Párizsból hazatért Heltai júliusban Firmin Gémier-től kapott levelet. Ebben beszámol, hogy elolvasta regényét, *A 111-es* francia fordítását, és szeretne forgatókönyvet kérni belőle egy

¹⁹ „A 23 éve megalapított Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének 150 tagja van; általános megelégedéssel működik... Uraim, ne felejtsek el, hogy Budapest nagyon fontos színházi központ, ahol nagyon szívesen játszunk külföldi szerzőket. Ezért felhívom a kongresszus figyelmét a közvetítők okozta bajokra, amelyek megbénítják a színházi életet túlzott elvárásaikkal. (Hosszú taps)”

²⁰ PIM Kt V.3823/94/2.

francia film számára, amiben maga is játszana. Ezután tudósít berlini útjáról, ahol a nemzetek képviselői egyhangúan lelkesedéssel fogadták „a színművészet internacionális együttműködésére”, „az internacionális színház megteremtésére” vonatkozó terveit.²¹ Gémier következő leveléből arra lehet következtetni, hogy Heltai megírta: már van terv a regényéből egy filmre. A színház-igazgató biztosítja Heltait: az általa javasolt Phocéa film komoly cég nagy tőkével, és szívesen fizetne 1000 dollárt a forgatókönyvért és egy százalék hasznót a bevételből. (A film további sorsáról lásd a 3. fejezetet.) Ezután kifejezi örömét, hogy Max Reinhardt tal egyidőben választották a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete tiszteletbeli tagjának. Elújságolja, hogy novemberben játszani fog Molnár Ferenc *A hatyú* című vígjátékában.

1927. január 26-án Gémier táviratot küld Heltainak, amelyben gratulál a Francia Becsületrend kitüntetéshez. Április eleji két levelében a május végétől június végéig megrendezendő Nemzetközi Színházi Fesztivál előkészületeiről ír, és reményét fejezi ki, hogy a magyar színházak is részt fognak venni a két helyszínen (a Grand Théâtre-ban és a Comédie-ben) lebonyolítandó sorozatban. A magyar színpadi kultúra azonban csak viszonylag kis mértékben képviseltette magát Párizsban, mint az a korabeli sajtóból kiderül. Magyar darab nem került előadásra, viszont Gémier magyar tanítványa, Hont Ferenc (1907–1979) rendezte meg nagy sikerrel a japán Kido Okamoto (1872–1939) *Álarc* (1911) című színdarabját, és operaénekes felesége, Hont Erzsébet énekelte a főszerepet.²²

Gémier utolsó, 1932 májusában Berlinből írt levelében beszámol arról, hogy két hónapja egy filmen dolgozik az Universum Filmnél (UFA). Ezt a Balzac *Le Colonel Chabert* (Chabert ezredes) című regénye alapján, francia és német változatban külön forgatott filmet Roger Le Bon és Gustav Ucicky rendezte, címe *Un homme sans nom* (Az elveszett ember).

²¹ SZENTGYÖRGYI 1925.

²² BÁNYAI 1927.

Egy keltezés nélküli levél tanúsítja Heltai és Maurice Yvain (1891–1965) francia zeneszerző kapcsolatát.²³ Yvain zenét szerzett több olyan francia színdarab magyarországi előadásához az 1920-as évek második és 1930-as évek első felében, amelyeket Heltai fordított magyarra, vagy valamilyen szinten hozzájárult a közvetítéshez: ezek főként André Barde (1874–1945) darabjai.²⁴ Yvain a levélben megköszöni budapesti látogatásának szép emlékeit, különösen a Heltaiéknál eltöltött estét. Jelzi, hogy nagy sikere van a magával vitt barackpálinkának. A levelet két, a szövegben említett előadás segíti datálni: Yvain beszámol arról, hogy sokat találkozik a zeneszerző és kiadó Francis Salabert-rel (1884–1946) – André Barde darabjainak kiadójával –, de nem részletezi pontosan milyen ügyben, talán Barde darabjainak magyarországi előadása ügyében. A másik említett előadás Yvain *Három királyok* (*Les trois mages*) című operettjének a Harsányi Zsolt vezette Vígszínházban tervezett bemutatója. Mivel Barde darabjait Yvain zenéjével 1927-ben mutatták be magyarul először a Kolozsvári Nemzeti Színházban, illetve Harsányi Zsolt 1927 nyarán lekötötte Yvain készülő *Három királyok* című operettjét a Vígszínház részére, a levél 1927-ben íródhatott.²⁵ Az operett bemutatója azonban nem valósult meg. A korabeli sajtóból kiderül, hogy Yvain 1927. április végén, a *Csókról csókra* című operettjének Magyar Színház-beli bemutatója alkalmából járt Budapesten.²⁶

Francis Salabert egy nappal André Barde *Pas sur la bouche* / *Csókról csókra* című művének budapesti bemutatója (1927. április 16.) után írt levelet Heltainak,²⁷ amelyben kifejezi háláját a magyar adaptációért:

²³ PIM Kt V.3823/843/1.

²⁴ Pl. André BARDE, *Pas sur la bouche* / *Csókról csókra*, Kolozsvár, Kolozsvári Nemzeti Színház, 1927. április 16.; André BARDE, *A Csodadoktor*, Budapest, Magyar Színház, 1934. május 12.; Yves MIRANDE – Albert WILLEMETZ, *Bouche / Cserebere*, Budapest, Medgyaszay Színpad, 1945. szeptember 10.

²⁵ M 1927a; BH 1928.

²⁶ PH 1927.

²⁷ PIM Kt V.4742/8.

J'ai sous les yeux les critiques de la Presse concernant votre adaptation de l'opérette „Pas sur la bouche”, j'en suis ravi, comme vous le pensez et vraiment je ne puis que vous confirmer de tout coeur la dépêche que je vous ai envoyée il y a quelques jours, dès que j'ai appris le grand succès obtenu grâce à vous. Je vous remercie bien vivement, il est très heureux, vraiment, pour l'opérette française que de nouveau vous ayez consenti à mettre votre grand talent d'auteur et de poète à son service. Et maintenant je vous rappelle votre promesse de penser à un musicien français pour un livret original de votre plume.²⁸

Egy másik francia zeneszerzővel, Henri Hirschmann-nal (Henri Herblay, 1872–1961) is jó barátságban volt Heltai. 1930 májusában Hirschmann így írt:²⁹

Mon cher président, J'aurai le grand plaisir de vous voir à la fin du mois, car j'ai été désigné pour aller représenter notre Société au Congrès des Auteurs. Je n'ai pas oublié nos bonnes causeries de l'année dernière à Madrid et je suis très heureux d'avoir cette occasion de vous rencontrer à nouveau. Je vous avais parlé l'année dernière d'une possibilité de traduction d'un opéra de moi „La Danseuse de Tanagra” qui se joue en ce moment avec succès en France dans nos grands théâtres. J'ai demandé à mon éditeur Choudens de vous faire envoyer le livret pour que vous puissiez en prendre connaissance et me dire ce que vous prenez du sujet. [...] Je vous donnerai du reste personnellement tous les renseignements de vive voix.³⁰

²⁸ „Olvasom az Ön által adaptált „*Pas sur la bouche*” című operett bemutatójáról megjelent sajtókritikákat, el tudja képzelni, hogy örülök, és nem tudom eléggé megerősíteni a táviratomat, amit néhány nappal ezelőtt küldtem önnek, amint megtudtam az Önnek köszönhető nagy sikert. Nagyon hálásan köszönöm a munkáját, nagy boldogság a francia operett számára, hogy ismét szolgálatába helyezte írói és költői tehetségét. És most szeretném szaván fogni, hogy saját librettójával tiszteljen meg egy francia zeneszerzőt...”

²⁹ PIM Kt V.3823/304.

³⁰ „Kedves elnököm, nagyon örülök, hogy találkozni fogunk a hónap végén, mert engem delegál a Szerzők Egyesülete a kongresszusra való részvétellel. Nem felejtettem el a múlt évi madridi jó beszélgetéseinket, és örülök, hogy ismét alkalmam lesz Önnel találkozni. Múlt évben említettem Önnek egy operám, *La Danseuse de Tanagra* fordításának lehetőségét, amit sikerrel játszanak jelenleg Franciaország nagy szín-

A színpadi szerzők budapesti nemzetközi kongresszusára Budapestre érkezett Hirschmann-ról a lapok is beszámoltak,³¹ de a Félicien Champsaur regénye nyomán 1911-ben írt darabot nem mutatták be magyarul.³²

1927. november közepén kapott felkérő levelet Heltai Georges Guillemet-től,³³ hogy csatlakozzon az irodalmi filmeket támogató bizottsághoz (Les Films Littéraires). További levelezés a tárgyban nem maradt fenn; Heltai feltehetően nem lépett be a bizottságba, neve ugyanis nem szerepel az egy évvel későbbi pártoló tagsági listán.³⁴

A regény-, dráma- és forgatókönyvíró Romain Coolus (1868–1952) 1928 júniusában levelet³⁵ írt Heltainak a *Les Amants de Sazy* című, három felvonásos vígjátékának lehetséges magyarországi bemutatásáról:

Je comprends très bien les raisons pour lesquelles *Les Amants de Sazy*, malgré tout le bien que vous en pensez ne vous paraissent pas de nature à être présentés au public hongrois. Par contre je suis extrêmement touché de l'impression que vous a laissée la seconde pièce du volume *Coeur à Coeur*. [...] Je suis très heureux que vous m'offriez d'en faire l'adaptation et c'est bien volontiers que, par la présente, je vous accorde l'autorisation de la présenter au Directeur de votre Théâtre national ou à tel autre grand théâtre de Budapest.³⁶

házaiban. Megkértem kiadómat, küldje el Önnek a füzetet, hogy megismerhesse és elmondja véleményét a témáról. [...] A többi majd személyesen elmondom.”

³¹ PN 1930a.

³² A sajtó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázis szerint.

³³ PIM Kt V.3823/278.

³⁴ C 1928.

³⁵ PIM Kt V.3823/129.

³⁶ „Nagyon jól megértem az okokat, amiért úgy gondolja, hogy a *Les Amants de Sazy* nem olyan természetű, hogy a magyar közönség jól fogadná. Ugyanakkor, nagyon örülök, hogy jó benyomást keltett önben a *Coeur à Coeur* című kötetem második darabja. [...] Nagyon örülök a felajánlásának, hogy javasolja a magyarra való adaptálását, és szívesen hozzájárulok az önök Nemzeti Színházában, vagy más nagy budapesti színházban való bemutatásához.”

Heltai már az 1920-as évek elején kapcsolatban lehetett a francia szerzővel, hiszen saját adaptációjában 1922-ben színre került Coolus *Az elveszett paradicsom* című darabja a Kolozsvári Nemzeti Színházban. A *Húsvéti vakáció* (Les vacances de Pâques) című művét Hajó Sándor fordításában a budapesti Nemzeti Színház Kamaraszínháza mutatta be 1927 áprilisában, majd 1932 nyarán a Kolozsvári Nemzeti Színház. Személyes találkozásra azonban csak az Irodalmi és Művészeti Szövetség budapesti kongresszusa alkalmából került sor 1930 júniusában: „Örülök, hogy Pestre jöhetek és megismerhetem Bajor Gizit, Molnár Ferencet és Heltai Jenőt” – mondta ez alkalommal az újságíróknak.³⁷ Elutazása után Coolus titkára júliusban írt Heltainak érdeklődve,³⁸ hogy megkapta-e a *Petite Peste* brossúráját, és lehetségesnek tart-e egy magyar bemutatót. Heltai feltehetően nemleges választ adott Coolus 1905-ben írt három felvonásos darabjára, mert nem adták elő Magyarországon.³⁹

Heltai számos francia drámaíróat vendégül látott budapesti otthonában. Többen levélben is megemlékeztek vendégszeretetről. Például az író, dramaturg, kritikus Denys Amiel (1884–1977), aki 1928 decemberében járt nála, és képeslapon köszönte meg vendéglátását.⁴⁰ Amiel 1930-ban ismét Magyarországon járt, a színpadi szerzők és zeneszerzők ötödik nemzetközi kongresszusa alkalmából.⁴¹ Tíz évvel később kelt levelében⁴² megköszöni Heltainak az *Élettársak* című darabja budapesti bemutatója alkalmából küldött táviratát:

Très cher Jenő, Combien ton affectueux télégramme qui m'est parvenu au moment où le rideau se levait sur la Ière m'a été au coeur! J'ai infiniment regretté ton absence de Budapest. Ma

³⁷ HAVAS 1930; AE 1930.

³⁸ PIM Kt V.3823/118.

³⁹ A sajtó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázis szerint.

⁴⁰ PIM Kt V.3823/16/1.

⁴¹ PN 1930b.

⁴² PIM Kt V.3823/16/3.

femme et moi emportons de notre séjour un souvenir inoubliable! Nous pleurons de partir en laissant des amis comme les Vaszary, Stella, Brody, Boros... et combien d'autres! La gentillesse de public Hongrois à mon égard a été une chose adorable et émouvante.⁴³

A Bálint György által fordított és a Magyar Színházban Vaszary János rendezésében bemutatott darabnak azonban nem volt mindenben kedvező a fogadtatása: „Monsieur Amiel itt járt nálunk Budapesten s néhány napig a tenyerén hordozta a színházi világ. Jó sajtója volt, – a bemutató színház pénzének eredményeként [...]”⁴⁴

2. Francia próza magyarul

Az író, újságíró Pierre La Mazière (1879–1947) 1927 májusában kelt levelében (V. 3823/422/1) érdeklődik Heltaitól, hogy megjelent-e áprilisban a könyve magyarul, és ha igen, szeretne példányokat kapni belőle. Ez a könyv az 1924-es *J'aurai un bel enterrement / Szép temetésem lesz...* című regényének magyar változata Beöthy Lydia fordításában. A regény valóban megjelent 1927-ben, több kedvező kritika is napvilágot látott róla.⁴⁵ Egy hónap múlva La Mazière *Israel sur la terre des ancetres* című legújabb könyvét küldi el Heltainak (V. 3823/422/2), remélve, hogy majd ennek is elkészül a magyar fordítása: „Etant donné le nombre de juifs vivant en Hongrie, je pense qu'une traduction de cet ouvrage aurait des chances d'être assez bien vendue. Voulez-vous être assez aimable, après avoir pris connaissances de mon bouquin, d'examiner la

⁴³ „Kedves Jenőm, nagyon jól esett a premier pillanatában érkezett kedves táviratod! Végtelenül sajnáltam, hogy nem voltál Budapesten. Feleségem és én felejthetetlen élményekkel tértünk haza! Olyan barátokat hagytunk ott, mint Vaszary [János], Stella [Adorján], Bródy [Pál], Boros [Géza]... és sokan mások! A magyar közönség kedvessége nagyon szeretetreméltó és megható volt számomra.”

⁴⁴ MÁTHÉ 1938.

⁴⁵ Pl. M 1927b; AE 1927.

chose et de me faire tenir une réponse.”⁴⁶ Ez a könyv azonban nem jelent meg magyarul. 1930 májusában La Mazière szívességet kér Heltaitól (V. 3823/422/4): a Nemzeti Turizmus Iroda megbízta az-zal, hogy minden ország jeles írójának kérje ki a véleményét Párizs vagy Franciaország valamely régiójának a szépségéről, amelyet különösen kedvel. Az Iroda által összeállítandó és számos nyelven megjelentetni és terjeszteni kívánt kiadványban szerepelne az író portréja és az általa kiválasztott helyek és emlékművek fotója. La Mazière száz-százötven sort kér Heltaitól Párizsról, a Côte d’Azur-ról, az Auvergne régióról, vagy általánosságban a francia vendégszeretetről. Július végi levelében La Mazière megismétli kérését (V. 3823/422/5), mondván, hogy Heltai talán nem kapta meg előző levelét. Heltai valószínűleg nem teljesítette a kérést, mert ez az utolsó levél La Mazière-től a hagyatékban.

1927 júniusában Rados Antal biztatására kereste meg levélben Heltait Henri Davignon (1879–1964) belga író *Un Pénitent de Furnes* című, 1925-ben megjelent regénye esetleges magyar fordítása ügyében. A könyv egy példánya megvan Heltai könyvhagyatékában a Petőfi Irodalmi Múzeumban,⁴⁷ de a fordításból nem lett semmi. Davignon több szállal kötődött Magyarországhoz: egyrészt testvére, Jacques Davignon Belgium magyarországi követe volt 1926–1933 között,⁴⁸ másrészt részt vett és beszédet tartott 1932 májusában a Pen Club budapesti kongresszusán.

1928-ban kezdődött Heltai levelezése az akkor harminchárom éves, írói pályáját éppen megkezdett Marcel Brionnal (1895–1984). Kapcsolatukból Brion két levele, egy levelezőlapja és egy újságkivágata ismert jelenleg.⁴⁹ Az első levél 1928 novemberében kelt: Brion a marseille-i *La Gazette du Franc et des Nations* munkatársaként jelzi Heltainak, hogy a folyóirat különszámot szeretne szen-

⁴⁶ „Ismerve a Magyarországon élő zsidók számát úgy gondolom, hogy ez a mű elég jó üzlet lenne. Hálás lennék, ha miután elolvasta, átgondolná ezt, és megírná nekem véleményét.”

⁴⁷ PIM Kv A 6.479.

⁴⁸ FEJÉRDY 2014, 44.

⁴⁹ PIM Kt V.3823/109.

telni híres külföldi íróknak, és felkéri, küldjön neki egy 200 soros részletet valamelyik írásából, egy fényképes vagy rajzos portrét és egy rövid önéletrajzot bibliográfiával. Brion másfél hónappal később kelt leveléből megtudjuk, hogy Heltai eljuttatott hozzá egy írást, viszont addigra a folyóirat anyagi okok miatt megszűnt, így a különszám terve is megghiúsult. Megígéri, hogy igyekszik elhelyezni Heltai írását egy másik folyóiratban. Ebben a levélben kifejezi háláját, hogy Heltai kézbe vette a Gallimard-nál 1928-ban megjelent *La vie d'Attila* című életrajza magyar fordításának ügyét; továbbá mellékeli leveléhez egy kritikájának az újságkivágatát, amelyet 1926-ban írt Heltai *A 111-es* című regényének 1925-ben megjelent francia fordításáról. A harmadik dokumentum, egy korábban a csak részben olvasható bélyegző alapján 1920 februárjára datált levelezőlap⁵⁰ tartalma arra enged következtetni, hogy ugyancsak 1929-ben íródott: egyrészt mert Brion példányt ígér küldeni Heltainak a Plon kiadónál 1928-ban megjelent *Bartholomé de Las Casas* című könyvéből, másrészt mert említi az *Attila élete* fordítását. Az utóbbi könyv azonban csak hét évvel később, 1936-ban jelent meg Salgó Ernő fordításában az Athenaeum kiadásában.

3. Heltai két regénye és egy színműve franciául:

A 111-es, a Family Hotel és a Naftalin

A párizsi Bossard Kiadótól több levél fennmaradt 1925–1938 között. Az elsőt *A 111-es* francia fordítása (*Monsieur Selfridge escamoteur*) kapcsán küldte Fernand Roches igazgató Heltai ügyvédjének, Palágyi Róbertnek 1925 januárjában.⁵¹ Ebben leírja, hogy az író Marius Boisson (1881–1959) milyen változtatásokat tett Révész András nyersfordításában:

⁵⁰ PIM Kt V.3823/109/1.

⁵¹ PIM Kt V.4742/2/1.

Notre texte est sensiblement différent de celui de M. André Revesz qui pour être fidèle n'était pas littéraire. J'ai la certitude que tel qu'il se présente, il donnera satisfaction à M. Heltai. C'est une traduction littéraire, très compréhensive et compréhensible. La psychologie des personnages a été respectée. On a seulement coupé quelques épigraphes, qui seraient sans grand effet auprès du lecteur français, et ajouté quelques livres occultes, d'un prix élevé, au paquet laissé par « Olga » cela pour justifier l'enthousiasme de M. Selfridge. Et c'est tout.⁵²

Az igazgató következő, február végén, immár közvetlenül Heltainak írt leveléből kiderül,⁵³ hogy a fordítás elnyerte Heltai tetszését „sauf sur quelques points de détail”.⁵⁴ Roches hangsúlyozza a változtatásokkal kapcsolatban: „Celle-ci a été faite en vue de public français, qui s'accommode mal d'un certain hermétisme.”⁵⁵ Márciusban szeretnék megjelentetni a regényt, és „commencé de lancer votre nom en France.”⁵⁶ Roche március közepén kelt leveléből megtudni,⁵⁷ hogy a kézirat 120. oldala eltűnt, de a könyv készen áll a nyomdába küldésre. Utóiratban megjegyzi, hogy Heltai *Family Hotel* című regényének francia fordításáról írtak az újságban. A fordító, Marius Boisson 1926 januárjában kelt levelében⁵⁸ azt írja, hogy Heltai nemrég Párizsban járt, amikor személyesen megismerkedtek. Újságkivágatokat küld a regényről, s megjegyzi: „la critique n'existe plus, et l'on se contente de recopier le petit prospectus de l'édition.”⁵⁹

⁵² „A mi szövegünk jelentősen eltér Révész András úrétól, ami ugyan hűséges az eredetihez, de nem irodalmi. Biztos vagyok benne, hogy elégedett lesz vele Heltai úr a jelenlegi formájában. Ez egy irodalmi fordítás, nagyon átfogó és érthető. A személyek pszichológiája változatlan maradt. Csak néhány mottót hagytunk ki, aminek nem lesz különösebb hatása a francia olvasóra, valamint beszúrtunk néhány drágább okkult könyvet az Olga által hagyott csomagban, Selfridge úr lelkesedésének igazolására. Ez minden.”

⁵³ PIM Kt V.4742/2/2.

⁵⁴ „néhány részlet kivételével”

⁵⁵ „a francia közönség szemszögéből tették, amely nehezen igazodik bizonyos hermetizmusához.”

⁵⁶ „már elkezdtek bevezetni Heltai nevét a francia piacon.”

⁵⁷ PIM Kt V.4742/2/3.

⁵⁸ PIM Kt V.3823/93/1.

⁵⁹ „Nagyon kevés érdekes van közöttük; nem létezik többé kritika, megelégednek a kiadói prospektus néhány sorának átvételével.”

1926 márciusában Boisson ismét levelet írt Heltainak,⁶⁰ amelyből több dologra is fény kiderül. Heltai Párizsba készült 1926 februárjában, de utazása nem valósult meg; Boisson postázta Heltainak a Bossard Kiadónál megjelent regényéről írt kritikák újságkivágatait; elküldte neki saját, az Albin Michel kiadónál megjelent *L'Amour à Montparnasse* című regényének egy példányát. A 111-es franciaországi fogadtatásáról azt írja, hogy sikeres volt, de a kiadó panaszkodik, hogy több eladott példányra számított. Jelzi, hogy érdeklődve várja a *Family Hotelt*, amit talán ugyancsak kiadna a Bossard Kiadó.

Boisson öt hónappal későbbi levele⁶¹ tudósít Heltai nyár eleji párizsi útjáról. A fordító beszámol a *Family Hotel* első fejezeteinek olvastán szerzett első benyomásairól: „c'est fort intéressant, pleines d'observations spirituelles et charmantes, d'une philosophie très gaie et fort douce.”⁶²

Boisson 1927 januárjában Heltainak írt levele hírül adja Molnár Ferenc párizsi tartózkodását és *A hattyú* című darabjának bemutatóját. Roches ugyancsak 1927 januárjában kelt leveléből kiderül,⁶³ hogy szívesen kiadja a *Family Hotel* időközben elkészült francia fordítását, mégpedig három okból: 1. remélhetőleg akkorra fog megjelenni, amikor elkészül *A 111-es*ből tervezett film; 2. hozzájárulhat *A 111-es* el nem kelt példányainak eladásához; 3. a Heltaival való jó barátságának fenntartása.

Boisson és Roches is említ levelében⁶⁴ egy bizonyos „Pallos”-t, aki Párizsban él. Ő nem más, mint Pallós István (1881–?) Párizsban élő költő, író, újságíró, zeneszerző, filmvállalkozó.⁶⁵ Pallós írta a filmforgatókönyvet Heltai *A 111-es* című regénye alapján.⁶⁶

⁶⁰ PIM Kt V.3823/93/2.

⁶¹ PIM Kt V.3823/93/3.

⁶² „nagyon érdekes, tele szellemes és bájos megfigyelésekkel, egy nagyon meleg és édes filozófiával”.

⁶³ PIM Kt V.3823/93/4.

⁶⁴ PIM Kt V.3823/93/1-9, 12, 14, V.3823/254/4, V.3823/656.

⁶⁵ M 1931; GYENES 1938.

⁶⁶ L 1927, 45.

Boisson 1927. januári és áprilisi levelében⁶⁷ említi egy bizonyos Glasner-Assaudy úr nála tett látogatását. Ő Glasner Miksa műfordító,⁶⁸ akiről Boisson így ír:

J'ai reçu, il y a trois ou quatre mois la visite de M. Glasner-Assaudy, qui m'a parlé de cette oeuvre; je lui ai dit que la traduction, fort honnêtement faite, comportait encore des inégalités de style et des obscurités qui rendaient le manuscrit, tel qu'il est, impossible pour le lecteur français. Je reverrai bien volontiers tout cela, et comme pour Monsieur Selfridge, vous pourriez le revoir vous-même en dernier lieu.⁶⁹

Októberi levelében hírül adja,⁷⁰ hogy megkapta Glasnertől a teljes fordítást, „qui est honnête mais faible. Nous allons voir ce qu'il est possible de tirer de cela.”⁷¹ Boisson 1928. március 1-én kelt levelében írja Heltainak,⁷² hogy Roches utóda a kiadónál Bazin, aki már korábban a társa volt, és bizonyosan érdeklődni fog a *Family Hotel* iránt. Boisson 1929. januári leveléből megtudjuk,⁷³ hogy még nem kezdte el a *Family Hotel* átírását, mert a Pallós-féle filmre vár.

A kiadótól és a fordítótól aztán évekig nem maradt fenn több levél, mígnem ismét előkerült a megfilmesítés terve: Boisson 1937-es és 1938-as levelei említik.⁷⁴ A film azonban nem készült el, és a *Family Hotel* sem jelent meg franciául. A második világháború után ismét előkerült a film megvalósításának lehetősége: Bányai Sándor 1945. októberi levelében érdeklődött Heltaitól a filmjogok iránt:⁷⁵

⁶⁷ PIM Kt V.3823/93/4-5.

⁶⁸ BEHBTN 1940, 14.

⁶⁹ „Három vagy négy hónapja meglátogatott Glasner-Assaudy úr, aki beszélt a regényről; megmondtam neki, hogy a nagyon becsületesen elkészített fordítása még bizonyos stilisztikai egyenetlenségeket és homályos részeket tartalmaz, ami miatt a kézirat jelen állapotában nem megfelelő a francia olvasónak. Nagyon szívesen átnézem majd ezt is, mint *A 111*-est, és ön is átnézheti majd a legvégén.”

⁷⁰ PIM Kt V.3823/93/6.

⁷¹ „ami becsületes, de gyenge. Meglátjuk, mit lehet kihozni belőle.”

⁷² PIM Kt V.3823/93/7.

⁷³ PIM Kt V.3823/93/8.

⁷⁴ PIM Kt V.3823/93/14–18.

⁷⁵ PIM Kt V.4742/1/1.

Kedves Elnök Barátom! Hogy mennyit gondoltunk Reád a pesti szörnyű napokban és milyen boldogan vettük később a hírt, hogy szerencsésen megusztad a tragikus időket, azt el sem tudod képzelni. Sajnos bennünket nem kímélt meg a sors, mert elvesztettük szeretett egyetlen Daisynket. Viszont a kegyes végzet megmentette két fiunkat és jómagunkat. Felhasználom az első alkalmat, hogy üzletileg írjak Neked. A francia hivatalos filmszerv érdeklődik « Selfridge l'Escamoteur » című regényed világ filmjogaiért. Kérde: szabadok-e a filmjogok az egész világra és minden nyelvre. Ha igen: hajlandó vagy-e azokat átengedni és mik a feltételeid. Itt általában 200,000 fr körül veszik meg egy regény filmjogait. Rendkívüli esetekben fizetnek 250,000 fr-ot. Ebből az összegből levonnak 10% a l'Office Cinématographique Français részére. Azonkívül én is szeretnék 10% jutalékot kapni (a másik oldalról nem kaphatok semmit). Kérek lehetőleg sürgős választ (talán az amerikai misszió útján, vagy már általad is ismert lehetőséggel.) Kérek, ha át akarod engedni a jogokat egy hitelesített meghatalmazást. Természetes 200 ezer fr-nál kevesebbet nem fogadhatok el. Ha a jogok nem szabadok, közöld velem, kérek, kivel szerződöttél.

Heltai nem válaszolt egyből Bányainak, akinek a fia, Tamás továbbírt két, immár francia nyelvű érdeklődő levelet⁷⁶ írt az ősz és a tél folyamán a regény alapján készítendő film és színdarab ügyében. Heltai végül 1946. január közepén válaszolt, amint arra Bányai Tamás februári leveléből következtetni lehet:⁷⁷

Cher Monsieur Heltai, Je vous remercie beaucoup de votre aimable lettre du 17 Janvier. Je suis très heureux d'apprendre que vous et les vôtres vous portez bien, malgré la situation précaire à Budapest. Je prends note de ce que vous ne voulez rien faire pour le moment en ce qui concerne les droits de Théâtre ou de Film de « La chambre 111 ».⁷⁸

⁷⁶ PIM Kt V.4742/1/2, V.3823/41/1.

⁷⁷ PIM Kt V.3823/41/2.

⁷⁸ „Kedves Heltai Úr! Köszönöm január 17-én kelt kedves levelét. Örülök, hogy Ön és családja jól van a bizonytalan budapesti helyzet ellenére. Tudomásul veszem, hogy jelenleg semmit sem akar intézni *A 111-es színházi* vagy filmes jogaival kapcsolatban.”

A 111-es című regénye francia fordításából Heltai többeknek küldött példányt. Fennmaradt például François de Carbonnel (1874–?) budapesti francia követ (1924–1925) köszönő levele.⁷⁹ Mint írja, „J’ai été charmé de cet esprit en fantaisie, de l’ingéniosité avec laquelle les situations sont préparées et de ce mystère où l’on se reconnaît avec plaisir.”⁸⁰ Ugyancsak megköszönte a példányt Johan Bojer (1872–1959) norvég regény- és drámaíró,⁸¹ akivel Heltai – visszaemlékezése⁸² szerint – egy PEN-kongresszuson ismerkedett meg: „Merci bien de votre excellent roman Monsieur Selfrigde, que vous avez eu l’amabilité à me faire envoyer. J’ai lu – et je ne pouvais pas le mettre à côté avant la fin. Celui qui intéresse avant tout est Monsieur Selfridge qui vraiment est un type nouveau et qu’on n’oublie pas.”⁸³ A norvég író három héttel későbbi levele arról tudósít,⁸⁴ hogy Heltai szorgalmazta az Athenaeum kiadóban Bojer műveinek magyar kiadását: „Votre maison d’édition m’a annoncé qu’on va commencer la publication de mes romans par « Maternité ». Permettez moi de vous dire que selon mes expériences des autres pays « Le dernier viking » ou « La puissance du mensonge » ont beaucoup plus de chances auprès du public. Je vous propose alors de commencer par un des deux nommés.”⁸⁵ Az Athenaeum nem fogadta meg az író tanácsát, és 1930-ban *A nagy éhség* című regényét adta ki elsőnek Magyarországon. Bojer

⁷⁹ PIM Kt V.3823/119.

⁸⁰ „elbűvölt a mű fantáziadús szellemisége, a helyzetek leleményessége, és a rejtel, amelyben nagy örömet leltem.”

⁸¹ PIM Kt V.3823/95/1.

⁸² Heltai visszaemlékezése Bojer-ral való barátságáról: HELTAI 1957a.

⁸³ „Köszönöm kiváló regényét, a *Monsieur Selfrigde*-et, amelyet volt oly szíves elküldeni számomra. Elolvastam, és nem tudtam letenni a végéig. Mindenekelőtt Monsieur Selfrigde érdekes, aki egy teljesen új figura, akit nem lehet elfelejteni.”

⁸⁴ PIM Kt V.3823/95/2.

⁸⁵ „A kiadója jelezte, hogy szeretné elkezdni regényeim kiadását az *Anyaság* (Maternité) cíművel. Engedje meg, hogy elmondjam, tapasztalatom szerint más országokban *Az utolsó viking* (*Le dernier viking*) és a *Hazugság ereje* (*La puissance du mensonge*) sokkal sikeresebb a közönség körében. Javaslom, hogy e kettő közül az egyiket adják ki először.”

1927. novemberi leveléből kiderül, hogy nem sokkal később nagy valószínűséggel személyesen találkoztak, mivel Heltai Nizzában lábadozott, és Bojer feleségével november végén Cap d'Antibes-ban készült nyaralni.

A 111-es francia fordítása kapcsán még az 1930-as években is kapott leveleket Heltai. A költő René Char (1907–1988) például 1932-ben így írt:⁸⁶

Je ne puis résister au plaisir de vous écrire ma pensée sur Monsieur Selfridge qu'un hasard favorable a placé dans mes mains tout dernièrement. Le grand ciel ronge aux multiples lignes d'étoiles noires qui cerne l'univers de vos personnages, la fatalité qui enfle la voix et se découvre au dessus d'eux pour une dernière nuit de désert, la moralité enfin qui ne manque pas de se saisir dans le temps de l'esprit du lecteur me proposent la seule version valable de réalité sur laquelle s'ouvrent et se ferment encore les yeux que j'aime. Puis-je ajouter que peu de romans sonnent un écho fraternel en moi?⁸⁷

1927. novemberi dél-franciaországi pihenése idején kapott levelet⁸⁸ Heltai Stéphan Lemonnier-től (1867–?): „Il vous souvient peut-être qu'il y a une douzaine d'années j'ai adapté en français votre pièce *Naphtaline* qui fut sur le point de passer au théâtre Déjazet. Les événements qui survinrent remettent tout en question si vous avez un moment avant votre départ et que vous partez rue Lafayette, je serais heureux de vous revoir La maison Petit Journal.”⁸⁹ A *Szín-*

⁸⁶ PIM Kt V.3823/123.

⁸⁷ „Nem tudok ellenállni az örömnak, hogy megírom gondolataimat a *Monsieur Selfridge*-ről, ami véletlenül nemrég került a kezembe. A nagy ég szétrágja / elemészti a fekete csillagok számos sorát, ami körülzárja regényhőseinek világát, a végzet kiereszti a hangját és felfedi magát egy utolsó éjszakára, az erkölcsi tanulság megragadja az olvasó lelkét, mindez a valóság egyetlen érvényes változatát kínálja, amelyre szemünket még kinyithatjuk és bezárhatjuk. Hozzátehetem, hogy kevés regény ébreszt bennem ilyen testvéri visszhangot?”

⁸⁸ PIM Kt V.3823/444.

⁸⁹ „Talán emlékszik, hogy mintegy 12 évvel ezelőtt franciára adaptáltam *Naftalin* című darabját, amelyet majdnem bemutattak a Déjanet színházban. Az események azonban közbeszóltak. Ha volna ideje elutazása előtt találkozni, örülnék, ha eljönne a Petit Journal Kiadóba.”

házi Hét 1910/8. száma szerint: Heltai *Naftalin*ja lett volna az első magyar darab, amit párizsi színházban bemutatnak.⁹⁰ A franciás könnyedségű bohózatot a Déjazet Színház elfogadta előadásra, a fordítást Csapó Zsigmond és Stéphan Lemonnier párizsi újságírók készítették el. Lemonnier két héttel későbbi leveléből megtudjuk, hogy a találkozóra nem került sor, s Heltai megírta neki, hogy azóta elkészült a darab újabb fordítása, amire Lemonnier csodálkozását fejezte ki: „Je serais heureux de vous voir lorsque vous reviendrez à Paris et nous pourrions aller ensemble rue Heuner, à la Société après la mort de Rolle, le directeur de Déjazet, [...] je dois vous dire que la seconde traduction me surprend, puisque comme vous le savez, vous avez donné pouvoirs à M. le Dr. Marton de théâtre.”⁹¹ További levelezés nem maradt fenn az ügyben; a *Naftalint* nem adták ki és nem mutatták be franciául.

Gara László 1937 májusában kelt levele hírül adja,⁹² hogy megjelent Heltai egyik meséjének Gara által készített francia fordítása a *Les Nouvelles Littéraires* április 10-i számában. A lefordított mese a *Kalocsai*,⁹³ francia címe *Celui qui reçoit les gifles*.⁹⁴ Gara ekkor már befutott fordító volt, 1926-tól jelentek meg fordításai francia folyóiratokban és antológiákban. 1930-ban jelent meg Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögött* című regénye Gara és Marcel Largeaud közös francia adaptációjában (*Derrière le dos de Dieu*) a Rieder kiadó által indított, *Les prosateurs étrangers modernes* (Modern külföldi írók) című sorozatában. A Móricz-könyv és általában a magyar irodalom Franciaországban való megismertetésének kezdeményezője Léon Bazalgette (1873–1929), a párizsi *Europe* című folyóirat szerkesztője volt.⁹⁵ Ugyancsak a Rieder ki-

⁹⁰ SzH 1910.

⁹¹ „Örölnék, ha legközelebbi párizsi tartózkodásakor találkozhatnánk, és együtt elmennénk a Déjazet színház igazgatójához. [...] Meg kell mondanom, hogy a második fordítás meglep engem, mert amint tudja, a darabbal kapcsolatos jogait Marton úrnak adta”.

⁹² PIM Kt V.3823/120.

⁹³ HELTAI 1957b.

⁹⁴ HELTAI 1937.

⁹⁵ G.A. 1930; FÖLDES 2013.

adó adta ki 1927-ben Gara közreműködésével a magyar novella antológiát.

A francia levelezés utolsó darabját Fóti Lajos irodalomtörténész, műfordító írta Heltainak 1956. augusztus 23-án:⁹⁶

Cher Maître, Recevez mes tardives, mais d'autant plus chaleureuses félicitations : sur votre glorieux anniversaire, qui est aussi une fête pour notre littérature. Si je suis en retard, c'était par deux raisons : d'abord je ne voulais pas que mon billet se perde dans la multitude innombrable de lettres, cartes, dépêches etc. puis je voulais donner un écho digne de notre fête aussi à l'étranger et dans ce but j'ai traduit en français votre conte *l'Argent trouvé* et l'ai envoyé à Írószövetség pour que le place dans un journal français et je vous demande ultérieurement votre consentement et je vous en remercie d'avance.⁹⁷

Azt, hogy Fóti fordítása megjelent-e, és ha igen, hol, egyelőre nem sikerült megállapítanom.

4. Kapcsolatok a francia sajtóval és diplomáciával: a Francia Becsületrend

1921-től maradtak fenn dokumentumok, amelyek megvilágítják Heltainak a budapesti francia nagykövetséghez fűződő kapcsolatát. Ennek első bizonyítéka, hogy 1921. február 21-én meghívást kapott ebédre Maurice Fouchet-től, az akkori francia nagykövettől a budapesti Ritz Hotelbe.⁹⁸ 1926-ban Henry Gueyrand-nal állt kapcsolatban a követségen, akit decemberben vacsorára hívott

⁹⁶ PIM Kt V.3823/222.

⁹⁷ „Kedves Mester, fogadja megkéssett, de annál melegebb gratulációmát születésnapja alkalmából, ami a magyar irodalom számára is ünnep. Késlekedésemet két dolog indokolja: egyrészt nem akartam, hogy jókívánságom elveszen a megszámlálhatatlanul sok levél között, aztán az ünnephez méltó visszhangot akartam külföldön is kelteni. Ezért lefordítottam franciára a *Talált pénz* című meséjét, és elküldtem az Írószövetségnek, hogy jelentesse meg egy francia folyóiratban. Utólagos beleegyezését kérem, amit előre is köszönök.”

⁹⁸ PIM Kt V.3823/819/3.

feleségével, több francia diplomatával és újságíróval együtt.⁹⁹ 1927 márciusában Henry Gueyrand ismét levelet írt Heltainak, hogy a nagykövet személyesen szeretné átadni neki a Francia Becsületrendet.¹⁰⁰ Egy 1937 áprilisában kelt levél arról tudósít, hogy Heltai elküldte egyik könyvét az akkori (1934–1938 közötti) francia nagykövetnek, Gaston Maugras-nak.¹⁰¹ Heltai a második világháború után is folyamatos kapcsolatban állhatott a francia követséggel, ezt bizonyítja egy 1950 júniusában kelt meghívó,¹⁰² ami Henri Gauquié nagykövet (1946–1950) zártkörű búcsúztatására invitálta Heltait és feleségét.

Jean Mistler (1897–1988) író a 20-as évek első felében 3–4 évig dolgozott Budapesten: az Eötvös Collegiumban francia lektorként, az egyetemen tanárként, a francia követségen sajtóattaséként.¹⁰³ 1925-ben tért haza Franciaországba, ekkor kezdett levelezni Heltaiával. Első küldeményében Mistler jelzi,¹⁰⁴ hogy nem tér vissza Budapestre, mert kinevezték a Külügyminisztériumban, ahol a külföldi irodalmi és művészeti kapcsolatokkal fog foglalkozni. Felajánlja Heltainak, hogy havonta 3–4 cikket küldene *Az Est*-nek a francia irodalmi élet aktualitásairól – egyből magyarul, mert sok magyar diák tanul Párizsban, akik szívesen lefordítják a szövegeit. Érdeklődik Heltaitól, tetszett-e neki *Châteaux en Bavière* című első regénye, amiből küldött neki egy példányt, és Franciaországban nagy sikere van. Szeptember eleji leveléből kiderül,¹⁰⁵ hogy elkezdett dolgozni *Az Est*-nek, de a honorárium késlekedik. Beszámol a Pireneusokban töltött rövid szabadságáról, és jelzi, szívesen menne Budapestre télen, de vajon lesz-e ideje. Beszámol Heltai *A 111-es* című regénye francia fordításának sikeréről a francia irodalmi körökben, és felveti, hogy Heltai más regénye-

⁹⁹ PIM Kt V.3823/277/1.

¹⁰⁰ PIM Kt V.3823/277/2.

¹⁰¹ PIM Kt V. 3823/501.

¹⁰² PIM Kt V.3823/819/5.

¹⁰³ KARAFIÁTH 1993; ABLONCZY B. 2000, 1154–1155.

¹⁰⁴ PIM Kt V.3823/522/1.

¹⁰⁵ PIM Kt V.3823/522/6.

it is érdemes lenne lefordítani franciára. Végül tudósít aktuális munkáiról: könyvet ír E. T. A. Hoffmann életéről a *Nouvelle Revue Française*-nek, valamint egy novelláskötetet állít össze a Calmann Lévy kiadónak. Október 21-i leveléből megtudjuk,¹⁰⁶ hogy Heltai ekkor Párizsban volt, és Mistler jelzi, hogy a Közoktatásügyi Miniszter hajlandó fogadni. Másfél évvel később, 1927. január 16-án Mistler táviratozott Heltainak,¹⁰⁷ hogy Francia Becsületrenddel tüntetik ki, és gratulál hozzá. Egy hónappal későbbi levelében¹⁰⁸ ismét örömét fejezi ki Heltainak, hogy Molnár Ferencsel együtt megkapta a kitüntetést. Jelzi, hogy a kitüntetést január 31-én elküldték Budapestre, és Louis de Vienne francia nagykövet fogja átadni neki. Ezután nincs írásos nyoma kapcsolatuknak.

A kritikus, dramaturg és fordító Marcel Thiébaut (1897–1961), a *La Revue de Paris* című irodalmi folyóirat szerkesztője 1926 novemberében írt Heltainak:¹⁰⁹ egy 10–15 oldalas tanulmányt kért tőle a modern magyar irodalomról, amelyet a külföldi kortárs irodalmat bemutató sorozatban közölne a jövő évi március-áprilisi számban. Felajánlja, hogy akár magyarul is írhatja a cikket, mert majd Párizsban lefordíttatják. Heltai valószínűleg nem küldött tanulmányt, mert nem található sem tőle, sem más magyar szerzőtől írás a folyóiratban.

Kitüntetését követően Heltai nagyon sokféle kérdést, felkérést kapott. Ezek közé tartozik például Henri Corbière (1888–1980), újságíró, kritikus, a francia Írószövetség tagjának 1929 nyarán kelt levele.¹¹⁰ Ebben Heltai alapelve vagy mottója iránt érdeklődött, amelyet *Kortárs írók életbölcsségei* című könyvében szeretne közzétenni. Levele szerint több mint 900 választ kapott már ugyanezen kérdésére a világ minden tájáról. Corbière más magyar író is megkeresett levélben: Ambrus Zoltánnak például 1923. október 10-én

¹⁰⁶ PIM Kt V.3823/522/2.

¹⁰⁷ PIM Kt V.3823/522/3.

¹⁰⁸ PIM Kt V.3823/522/4-5.

¹⁰⁹ PIM Kt V.3823/765.

¹¹⁰ PIM Kt V.3823/130.

írt, amikor még csak 436 válasza volt.¹¹¹ A könyv megjelenéséről nincs tudomásom, de Corbière még húsz évvel később is gyűjtötte az életbölcsségeket, mert fennmaradt egy 1951 áprilisában a fizikus Wolfgang Paulinak ugyanebben a tárgyban írt levele.¹¹² A kéziratgyűjtemény darabjai egyébként napjainkban megjelennek árveréseken; legutóbb a Binoche et Giquello árverési ház 2017. februári és májusi árverésén tűnt fel számos dokumentum.¹¹³

5. Olasz, román, orosz, spanyol, svéd és angol kapcsolatok – franciául

Az 1918-tól az Athenaeum kiadó irodalmi igazgatójaként dolgozó Heltai 1920 decemberében gróf Giovanni Capasso Torre-től (1883–1973) kapott francia nyelvű képeslapot.¹¹⁴ A két hetet Magyarországon töltő római újságíró – évekkel később Mussolini sajtófőnöke – megköszönte Heltainak budapesti látogatásának emlékeit. Sajnálataát fejezi ki, hogy nem tudott elköszönni tőle elutazása előtt, noha „Ballával” elment az Athenaeum kiadóba felkeresni őt. Kéri, hogy adja át üdvözlétét Kohner bárónak és feleségének, és adja meg címüket. Giovanni Capasso Torre több cikkében is beszámolt magyarországi látogatásáról, s egész sajtómozgalmat indított Magyarország érdekében és a trianoni „béke” ellen.¹¹⁵ A képeslapon említett Balla személyét egyelőre nem sikerült azonosítanom. Kohner báró a nagytőkés és műgyűjtő Kohner Adolf (1866–1937) volt, akivel Heltai régóta ismeretségben állt, ugyanis mindketten

¹¹¹ FALLENBÜCHL 1963, 364–365.

¹¹² Őrzési hely: CERN Archives. Bldg. 61-S-001 - Safe 3. Közölve: Wissenschaftlicher Briefwechsel mit Bohr, Einstein, Heisenberg, u.a., Bd.4, Teil 1, Letter 1223. <http://cds.cern.ch/record/83466?ln=en> (Hozzáférés: 2019.09.01.)

¹¹³ http://catalogue.gazette-drouot.com/pdf/33/80636/Binoche_08022017_bd.pdf?id=80636&cp=33 (Hozzáférés: 2019.09.01.); <http://catalogue.gazette-drouot.com/pdf/33/82362/catbinocheetgiquello20170512bd.pdf?id=82362&cp=33> (Hozzáférés: 2019.09.01.)

¹¹⁴ PIM Kt V. 3823/85.

¹¹⁵ Legfontosabb cikke a *Politica* című folyóiratban jelent meg.

a Magyar Symbolikus Nagypáholy 1889 októberében alapított Demokratia páholyának voltak tagjai: Kohner Adolf 1891-től, Heltai 1899-től.¹¹⁶ Heltai tagsága rövid ideig tartott: 1900. december 17-én törölték a tagok sorából, talán hosszú párizsi tartózkodása miatt.¹¹⁷ 1889 októberében a „Könyves Kálmán” páholyból kivált tizennégy mesterfokozatú tag alapította meg a Demokratia páholyt, melynek jeligéje a francia forradalom jelmondata: „Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!”. A hétfő esténként a Nagypáholy Podmaniczky utcai székházában összegyűlő tagok közé számos író, újságíró tartozott, akik „az irodalom és a kultúra terén”¹¹⁸ akarták céljaikat megvalósítani.¹¹⁹ A páholy tagjai részt vehettek a Nagypáholy irodalmi és a kincstári bizottságának ülésein is.

Egy másik olasz kapcsolatról tudósít egy „Da Vinci” aláírású, dombornyomott papírra írt levél.¹²⁰ Luigi Orazio Vinci Gigliucci gróf, 1936-tól budapesti olasz nagykövet,¹²¹ franciául írt levelet Heltainak 1925 májusában a Legszenőbb Angyali üdvözlét Legfelsőbb Rendjének (Ordine Supremo della Santissima Annunziata) levélpapírján. Megemlíti, hogy budapesti tartózkodása idején megnézte a *Mirandolinát*, s noha egy szót sem értett belőle, érzékelte, hogy több jelenetet kihagytak belőle.¹²² Goldoni azonos című darabjának bemutatója 1924 tavaszán volt a Vígszínházban, de Vinci feltehetően inkább Mozart *Mirandolina* című operáját látta az Operaházban 1924 őszén. Levelével együtt elküldte Heltainak a modern olasz színház néhány szerzőjének darabját, köztük Morselli *Glaukos*

¹¹⁶ MNL-OL P 1083 217: Betűsoros névjegyzék.

¹¹⁷ MNL-OL P 1083 222: Törölt és kizárt testvérek névjegyzéke. Továbbá: HORVÁTH J. 1901, 11.

¹¹⁸ MNL-OL P 1083 108. csomó 38. tétel XLV 1607/1889.

¹¹⁹ Az alapítók közül Bársony István (1855–1928) tag, Concha Károly (1836–1916) első felügyelő, Fekete Ignác (1858–1937) titkár, Gabányi Árpád (1855–1915), Hevesi József (1857–1929) második felügyelő, Sasvári Ármin (1853–1924) tag, Szatmári Mór (1858–1931) szónok és Várady Antal (1854–1923) főmester. További alapító tagok: Gelléri Mór iparegyesületi titkár, Gerster Béla építész, Horváth Zoltán színész, Kiss József közjegyzői helynök, Lukáts Gyula országgyűlés képviselő, Steuer Sándor kávé.

¹²⁰ PIM Kt V.3823/815.

¹²¹ KU 1936.

¹²² FODOR 1924.

című művét.¹²³ Pirandello műveiből azért nem küld – mint írja –, mert azok feltehetően már ismertek Magyarországon. Kérdezi Heltait, hogy a magyar közönség mikor ismerheti meg D’Annunzio *La Gioconda* és Pirandello *Enrico IV* című darabját. Míg az elsőnek 1926-ban volt bemutatója a budapesti Nemzeti Színházban, a második 1929-ben került színre a Kolozsvári Nemzeti Színházban.¹²⁴

1922–1926 között Heltai négy levelet¹²⁵ kapott az albán származású román költő, drámaíró Victor Eftimiutól (1889–1972). Az elsőből kiderül, hogy budapesti látogatását követően Heltai elküldte neki Karinthy Frigyes 1921-ben megjelent *Capillária* című regényét. Eftimiu megígéri, hogy mihamarabb lefordíttatja románra, s kéri Karinthy postai címét, hogy a szerzői jogi ügyeket intézhesse vele. További magyar szépirodalmi műveket kér: egy mesegyűjteményt, egy regényt, Heltaitól egy színművet és még „deux ou trois autres livres, representatifs de la nouvelle littérature magyare”.¹²⁶ Eftimiu következő levelét Párizsból küldte 1923 augusztusában: ebben azt írja, októberben hazafelé menet megáll Budapesten, hogy találkozzon Heltaival. Jelzi, hogy elkészült Karinthy regényének fordítása, és nemsokára nyomdába kerül. Kéri Heltait, hogy küldje el neki Párizsba az egy évvel korábban odaadott, *Milliók tánca* című darabjának nála lévő példányát. A darabot Guillot de Saix adaptálta franciára *La danse des milliards* címmel.¹²⁷ 1926-ban Bukarestből jelentkezett Eftimiu: leveléből megtudjuk, hogy ismét Budapesten járt, és nemcsak elolvasta Heltai regényét, amit akkor adott neki, hanem megjelenteti folytatásokban a bukaresti *Dimineața* (Reggel) című napilapban.¹²⁸ Kéri, hogy küldjön ehhez magáról egy fényképet és néhány életrajzi adatot.

¹²³ 1935-ben volt „Glaukos” előadás a Szegedi Szabadtéri Játékok keretében.

¹²⁴ Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisa alapján.

¹²⁵ PIM Kt V.3823/172.

¹²⁶ „két-három másik könyvet, amelyek az új magyar irodalom kiemelkedő alkotásai”.

¹²⁷ BnF Archives et manuscrits, Cote : 4-COL-31(566). COL-31 Fonds Léon Guillot de Saix (1885–1964)

¹²⁸ A *Dimineața* papírjának savassága miatt egyelőre nem találtam tanulmányozható példányt.

1925-ben kapott francia nyelvű levelet¹²⁹ Heltai az 1920-ban Franciaországba emigrált Boris Souvorine (1879–1940) orosz újságírótól. Bemutatkozás után engedélyt kér Heltaitól, hogy lefordíttathassa oroszra *A 111-es* című regényét. Heltai válasza nem ismert, de oroszul csak halála után, 1958–1959-ben jelent meg két műve: a *Jaguár* és *A néma levente*.

1926 augusztusában a római Società Italiana del Teatro Drammatico egyik tagja (Fabian Raggini[?]) Heltai figyelmében ajánlja barátját, a történész, politikus Remo Renato Petitto-t,¹³⁰ aki két hónap múlva maga jelentkezett levélben Heltainál megköszönve a budapesti vendéglátást Olaszországba hazatérve.¹³¹ Petitto nevét az 1923-ban megjelent, *Legittimismo* című könyve nyomán ismerte meg a magyar közönség.¹³² 1929-ben Petitto ismét Budapesten járt: részt vett a május 18-án Monti ezredes és az olasz légió emlékére tartott ünnepély alkalmából Bethlen István miniszterelnök által adott vacsorán.¹³³

Az 1920-as évek második felében egyre többen kértek írást Heltaitól, mint például az olasz futurista költő, újságíró, kritikus Enrico Cavacchioli (1885–1954), a *Secolo XXe* szerkesztője 1928 elején.¹³⁴ Egy másik felkéréssel a Budapesten tartózkodó angol–amerikai kritikus, librettista Charles Henry Meltzer (1853–1936) 1932. április 29-én kereste meg Heltait levélben:¹³⁵

J'écris en ce moment un article sur les poètes et romanciers de la Hongrie. Je vous serais très obligé, si vous vouliez bien me donner l'occasion de vous rencontrer et de causer un peu avec vous de votre carrière et de vos oeuvres. Demain, vers 2 - 2h 30 heures de l'après-midi, je vous téléphonerai, pour savoir quel jour et à quelle heure je pourrais vous trouver libre. [...] J'ai eu

¹²⁹ PIM Kt V.3823/706.

¹³⁰ PIM Kt V.3823/699.

¹³¹ PIM Kt V. 3823/597/1.

¹³² L-sz. 1926.

¹³³ BH 1929.

¹³⁴ PIM Kt V.3823/690.

¹³⁵ PIM Kt V.3823/505.

dernièrement le plaisir d'entendre le livret que vous avez fait pour M. Reinitz. Sa musique m'intéresse beaucoup.¹³⁶

A kritikus talán hallhatta május 9-én Reinitz Béla (1878–1943) szerzői matinéját az Urániában, ahol Basilides Mária énekelte az Ady-versekre komponált dalokat.¹³⁷

1929 februárjában Manuel Diez García de Amarillas (1898–1954) írt Heltainak a spanyol Közoktatási és Képzőművészeti Minisztérium levélpapírján:¹³⁸

Dans la Legation d'Hongrie j'ai pu savoir votre adresse pour pouvoir Vous écrire. Je suis écrivain espagnol, admirateur enthousiaste des écrivains humoristes hongrois, parmi lesquels Vous occupez une place honorable. J'ai lu plusieurs de vos romans, traduits à l'espagnol et je viens de finir l'adaptations au théâtre espagnol de votre roman « Ma seconde femme » avec la collaboration d'un écrivain ami. Je désire vous prier de bien vouloir me donner la permission pour pouvoir représenter au théâtre cette ouvrage. Je dois vous avertir que cette ouvrage, ce n'est pas une traduction literale de votre roman mais une adaptation très éloignée. Cependant, voulant être respectueux avec votre droit je sollicite votre autorisation pour représenter cette ouvrage dans les theatres d'Espagne.¹³⁹

¹³⁶ „Cikket írok magyar költőkről és írókról. Hálás lennék, ha lehetőséget adna számomra, hogy találkozunk és pályájáról, műveiről kérdezhessem. Holnap délután kettő-fél három felé felhívom telefonon, hogy megbeszéljük, mikor alkalmas Önnek. [...] Nagy örömmel hallottam nemrég a librettóról, amit Reinitznek készített. Nagyon érdekel a zenéje.”

¹³⁷ SZP. D. 1932.

¹³⁸ PIM Kt V.3823/14/1.

¹³⁹ „A Magyar Követségen tudtam meg a címét, hogy ír hassak Önnek. Spanyol író vagyok, rajongok a magyar vígjátékirókért, köztük Önért. Olvastam több spanyolra lefordított regényét, és most fejeztem be egy író barátommal *Az én második feleségem* című regénye adaptálását a spanyol színház számára. Szeretném az engedélyét kérni a darab bemutatásához. Hangsúlyoznom kell, hogy nem műfordítást készítettünk, hanem egy elég távoli adaptációt. Ugyanakkor szeretnénk tiszteletben tartani a jogait, ezért kérem engedélyét a bemutatáshoz spanyolországi színházakban.”

A spanyol két héttel későbbi leveléből kiderül,¹⁴⁰ hogy Heltai ügyvédjéhez, Palágyi Róberthez irányította az engedélykérőt.

A 111-es című regényt számos nyelvre lefordították, többek között svédre. A stockholmi Norstedt & Söner kiadó képviselőjének, Gustav Lindbladnak 1929 áprilisában kelt leveléből megtudjuk,¹⁴¹ hogy a regény lefordításának jogáért 500 svéd koronát fizetett a kiadó Heltainak. A 111-esnél is nagyobb nemzetközi sikert ért el Heltai *Family Hotel* című regénye. A román fordítást Petre Tarta készítette,¹⁴² aki 1931. novemberi levelében jelzi,¹⁴³ hogy az egyik legnagyobb román kiadóval tárgyal a kiadásról, egyedül a szerzői honoráriumról kell még megegyezniük.

6. Személyes levelezések

A francia nyelvet Heltai néhány esetben magyar személyekhez fűződő kapcsolatában is használta, ennek két példája maradt fenn a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A két legkorábbi francia nyelvű dokumentum két képeslap.¹⁴⁴ Ezeket a haditudósítóként 1915–1916-ban hosszabb időt Isztambulban töltő Heltai küldte Hudomel Ilonának Budapestre.¹⁴⁵ Ki volt Hudomel Ilona? A Budapesti Fővárosi Levéltár iratai szerint apja dr. Hudomel József orvos, anyja Himun Emma.¹⁴⁶ Lakhelyük 1900-ban Budapest VII. kerület István tér 9. Ilona még kiskorú lévén, apja hozzájárulásával kötött házasságot dr. Világossy József ügyvéddel 1900. nov. 19-én.¹⁴⁷ Két gyermekük – egy fiú és egy lány – született. 1910 végén félévi különélés után dr. Világossy József ügyvéd válást

¹⁴⁰ PIM Kt V.3823/14/2.

¹⁴¹ PIM Kt V. 3823/560.

¹⁴² Híradás a regény román fordításáról: SM 1934.

¹⁴³ PIM Kt V.3823/761/2.

¹⁴⁴ PIM Kt V. 4639/1-2.

¹⁴⁵ Heltai visszaemlékezése isztambuli tartózkodására: HELTAI 1957c.

¹⁴⁶ HU BFL - VII.192 - 1909 - 1068

¹⁴⁷ HU BFL - VII.217.a - 1900 - 0334

kezdeményezett.¹⁴⁸ Hudomel Ilona neve az 1910-es évek második felében gróf Zichy Rafael szeretőjeként vált ismertté. Miatta akart a gróf elválni feleségétől, Pallavicini Eduardina örgrófnőtől.¹⁴⁹ Az 1923-ban megkezdett perben a gróf egynemű szerelemmel vádolta feleségét hamis tanúk bevonásával. Egy 1922-ben kelt adásvételi és haszonbérleti szerződés szerint Hudomel Ilona földet vásárolt Zichy Rafaeltől.¹⁵⁰ Heltai Jenő két isztambuli képeslapját a Budapest I. Fehérvári út 9.-be címezte Hudomel Ilonának. Az első lapon az írásra való ígérete betartását és a város szépségét említi: „Vous voyez, Chère Madame, que je n'ai pas oublié ma promesse. Connaissez vous cette merveille, qui s'appelle Constantinople? Dépêchez vous de la voir!”¹⁵¹ A második képeslapon jelzi, hogy hamarosan Szófiába utazik: „Chère Ilia, vous m'avez rendu vraiment heureux par votre carte pleine de charme et de bonté. [...] Je reste encore quelques jours ici et vers le 15ème je pars pour Sofia.”¹⁵² Esetleges további levelezésük nincs a gyűjteményben.

Egy másik, félig privát kapcsolatról tudósít Adorján Ilona Heltainak címzett három párizsi levele.¹⁵³ Ilona férje, az író, újságíró és műfordító Adorján Andor (1883–1966) fordította franciára többek között Molnár Ferencnek *A hattýú* című darabját Pierre La Mazière-rel együtt, amelyet a párizsi Odeon Színház játszott 1927-ben.¹⁵⁴ Az első levél 1927 márciusában kelt: kiderül belőle, hogy ezt a levelet egy korábbi, jelenleg nem ismert levélváltás előzte meg: „Puisque vous répondez si gentiment à ma lettre, je deviens aussi plus familière voyez-vous. [...] Je vous imagine trop occupé pour

¹⁴⁸ HU BFL - VII.2.c - 1910 - V.0698

¹⁴⁹ DÖME 2013; KURIMAY 2016, 70–82. A Pallavicini Eduardina és Tormay Cécile közötti állítólagos „természetellenes” kapcsolatra hivatkozva adta be válókeresetét Zichy Rafael.

¹⁵⁰ HU BFL - VII.154.a - 1922 - 0526

¹⁵¹ „Látja, kedves Asszonyom, nem felejtettem el az ígéretemet. Ismeri ezt a csodát, amit Konstantinápolynak hívnak? Igyekezzen meglátni!”

¹⁵² „Kedves Ilia, igazán nagy örömet szerzett kedves és jószágos lapjával. [...] Még néhány napot itt maradok, és 15-e felé Szófiába utazom.”

¹⁵³ PIM Kt V. 3823/9.

¹⁵⁴ TV 1927.

vous demander de nous écrire de temps à autres, mais j'espère bien qu'à votre prochain voyage à Paris vous me ferez tigue. Votre santé est tout à fait rétablie j'espère et le souhaite de tout coeur.”¹⁵⁵

Fél évvel később, decemberben írt levelében Adorján Ilona kifejezi örömét, hogy Heltai meggyógyult: „mes chaleureuses félicitations pour votre guérison et du fond du coeur j'espère que la cure de repos vous remettra tout à fait sur pied. Si toutefois il y a un véritable repos possible pour Vous.”¹⁵⁶ Adorján Andor folyamatos munkakapcsolatban állt Heltaival a magyar és francia színházaknak készített fordításai kapcsán, amint ezt 1926 és 1950 között kelt levelei tanúsítják.¹⁵⁷

7. Összegzés

A levelek elemzése számos részlettel gazdagítja Heltai francia és frankofón irodalmi és színházi kapcsolatairól alkotott korábbi képet. A sajtóhírek, a visszaemlékezések és a levelek kiegészítik egymást: a gyakran napról napra tudósító újságcikkekhez képest a levelek az író egy másik, emberi arcát mutatják meg, aki inkább szakít időt levelet írni egy Franciaországban élő magyar asszonynak, minthogy száz-százötven sort írjon párizsi élményeiről vagy a francia vendégszeretetről. A Budapestre látogató külföldi vendégek köszönő levelei tanúsítják Heltai vendégszeretetét.

Heltainak Marius Boisson-nal maradt fenn a leghosszabb ideig tartó (1925–1938) és legterjedelmesebb levelezése. A legközvetlenebb, tegeződésbe átváltó levélváltást Denys Amiel-lel folytatta (1928–1938). Barátságát e két személlyel a sok személyes találkozás

¹⁵⁵ „Kedves Heltai barátom, Mivel olyan kedvesen válaszol levelemre, én is jobban megismerem. [...] Túl elfoglaltnak képzelem ahhoz, hogy azt kérjem, időről időre írjon nekünk, de remélem, hogy amikor legközelebb Párizsban jár, ismét találkozunk. Remélem, és teljes szívvel kívánom, hogy egészsége teljesen helyreálljon.”

¹⁵⁶ „...gratulálok gyógyulásához és szívből remélem, hogy a pihenés teljesen lábra állítja. Ha egyáltalán lehetséges Ön számára az igazi pihenés.”

¹⁵⁷ PIM Kt V.3823/7.

és a műfordításokban megnyilvánuló munkakapcsolat erősítette. A franciául megjelent regényére a sok udvarias köszönő levél mellett René Chartól kapott igazán őszinte és spontán reakciót. Ennek fő oka alighanem Char Heltaiéhoz közel álló szürrealista költői világában keresendő.

A levelezésnek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából is vannak tanulságai. Heltai ismert számos Párizsban élő magyar újságíró, munkakapcsolatban állt többek között Adorján Andorral, Pallós Istvánnal és Gara Lászlóval. Többen, így Csapó Zsigmond, Gara László, Glasner Miksa, Révész András, Maxime Wexner fordították műveit franciára, de gyakran gyengén, noha Heltai bizonyára a számára elérhető legjobb fordítóval dolgoztatott. A fordítás minőségén bukott meg Heltai több művének francia megismertetése. Magyar fordító nem volt képes olyan műfordítást készíteni, hogy az megfeleljen a francia színházak vagy könyvkiadók igényeinek. Szinte mindig szükség volt francia adaptátorra, aki nemcsak fordító, hanem maga is író volt. Ilyen volt 1910 körül Stéphan Lemonnier, majd az 1920-as évek második felében Marius Boisson. Ahogy Heltai írta egyik visszaemlékezésében: „A fordításnak egyetlen szabálya van csak: jól kell fordítani.” Ő maga több mint százötven színdarabot adaptált sikeresen különböző idegen nyelvekből, főként franciából, az ő művei viszont csak igen korlátozottan jutottak el a francia közönséghez.

FRANÇOIS GACHOT MAGYAR–FRANCIA IRODALMI,
KÉPZŐMŰVÉSZETI ÉS ZENEI KAPCSOLATAIHOZ:
KÉT ÚJ HAGYATÉK A PETŐFI IRODALMI MÚZEUMBAN

François Gachot, az 1924-ben Magyarországra érkezett és huszonöt éven át, 1949-ig itt élt író, franciatanár, diplomata először az Eötvös Collégiumban, majd több gimnáziumban és a Képzőművészeti Főiskolán tanított francia nyelvet, irodalmat és kultúrát (1–2. kép). Számos tanítványa említi önéletírásában több évtized múlva Gachot tanári munkásságának nagy hatását, így például Wolfram Ervin (1923–1985) kémikus, akit Gachot a „főreál”-ban, azaz a Kemény Zsigmond Gimnáziumban tanított.¹ Tanári és diplomata tevékenysége mellett viszonylag ritkán esik szó Gachot irodalmi alkotásairól, noha mindhárom műnemben alkotott, és műfordításokat is készített. Első novelláskötete még Magyarországra érkezése előtt, 1924-ben jelent meg Párizsban, *Jeux de Dames* címmel.² 1943-ban a Madách Színház bemutatta *Szép Fülöp* című drámáját.³ Számos magyar művet fordított franciára.

Fodor Ilona, Nagy Csaba, Kelevéz Ágnes és Kabdebó Lóránt interjúinak,⁴ valamint Karádi Zsolt 1998 és 2002 között megjelent tanulmányainak és könyvének köszönhetően Gachot magyarországi tevékenysége és barátsága a korabeli magyar képzőművészekkel viszonylag jól ismert.⁵ Karádi főként Gachot időszakai

¹ WOLFRAM 1983, 37.

² GACHOT 1924.

³ KULCSÁR 1943, 18.

⁴ Fodor Ilona interjúja (Nizza, 1973. december 16.), PIM Mt OR0822/3. Nagy Csaba interjúja (Nizza, 1982 nyár) megjelent: NAGY 2005; Kelevéz Ágnes és Kabdebó Lóránt interjúja (Budapest, 1985. május 17.), PIM Mt OR0822/3.

⁵ KARÁDI 1998a; KARÁDI 1998b; KARÁDI 2000a; KARÁDI 2000b; KARÁDI 2002a; KARÁDI 2002b.

1. kép: François Gachot. Fotó: Fekete Klára-hagyaték, magántulajdon

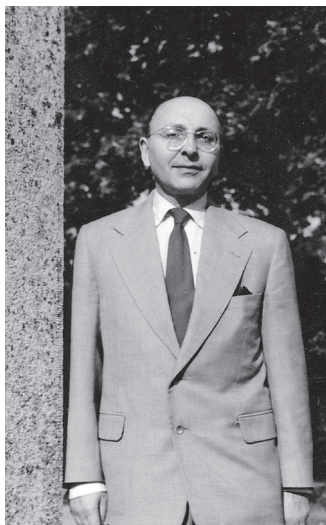
kiadványokban és könyvekben megjelent írásait, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött leveleket elemezte. Madácsy Piroska és Garai Imre Gachot Eötvös Collégium-beli rövid tanári működését tárta fel levéltári források alapján.⁶ Fejérdy Gergely és Kecskés D. Gusztáv Gachot Rajk-per kapcsán Magyarországról 1949. október 1-én történt kiutasításának körülményeit mutatta be.⁷

2017-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába ajándékozással érkezett két új hagyaték, amely jelentős új adatokkal szolgál Gachot francia–magyar kapcsolati hálójához. Az egyik Tallós Ilona (1918–1991) festőművész hagyatékának 2017 tavaszán beke-

⁶ MADÁCSY 1993, 1050–1051; GARAI I. 2016, 171, 190.

⁷ FEJÉRDY 2011, 58, 71; KECSKÉS 2013, 26, 193, 195–198, 201, 205.

rült része,⁸ a másik Gachot nevelt lányának, az újságíró és tolmács Korolovszky Lajosné Fekete Klárának (1922–1974) a leszármazottai által 2017 szeptemberében adományozott több száz dokumentum.⁹ Tallós Ilona hagyatékából a Múzeumba került Gachot mintegy nyolcvan, Tallósnak írt levele és Tallós mintegy tíz, Gachot-nak szóló levélfogalmazványa. Gachot kéziratos leveleihez három novella gépirata és tizenöt vers autográf kézirata kapcsolódik mellékletként (lásd Függelék). A Korolovszky-családtól származó dokumentumegyüttes számos családi fényképet, valamint irodalom- és művészettörténeti szempontból jelentős leveleket tartalmaz. A két új hagyaték anyagát több ponton kiegészíti egy további forráscsoport, melyet az eddigi kutatás csak kevésbé hasznosított: a Dobossy László és F. Csanak Dóra kérésére Gachot által 1977-ben¹⁰ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának adományozott, magyar irodalommal és képzőművészettel kapcsolatos dokumentumok együttese.¹¹ Ebben található Gachot számos írásának, műfordításának a kéz- és gépirata, valamint barátoktól kapott mintegy százhusz eredeti levél.

2. kép: François Gachot.
Fotó: Fekete Klára-hagyaték,
magántulajdon

⁸ Gachot levelei Tallós Ilonának, leltári szám: PIM Kt, 2017.3.1, Tallós Ilona levelei Gachot-nak, leltári szám: PIM Kt, 2017.3.2.

⁹ Fekete–Gachot–Korolovszky-anyag: PIM Kt Gynsz: 2488. Még nincs leltározva.

¹⁰ Az adományozás történetéről lásd Gachot Bajomi Lázár Endrének 1977. december 20-án írt levelét: PIM Kt V. 4750/23. Közölve: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/Gachot-francois/fg_ble25/

¹¹ MTA KIK Kt Ms 4761.

3. kép: Fekete Klára,
Nizza, 1938. augusztus.
Fotó: Fekete Klára-hagyaték,
magántulajdon

Az újonnan hozzáférhetővé vált források bemutatása előtt szükséges röviden összegezni Fekete Klára életét és munkásságát, aki Gachot és édesanyja, Laborcz Margit Irén (Budapest, 1898. július 9.¹²–Nizza, 1983. április 15.¹³) 1949-es Franciaországba való távozása után is fenntartotta, sőt tovább bővítette a francia–magyar kapcsolatokat. Fekete Klára apja, Fekete Kálmán és anyja, Laborcz Irén 1920 júniusában kötöttek házasságot.¹⁴ Gyermeük, Klára Klementina 1922. augusztus 27-én született,¹⁵ de Fekete Kálmán ezt már nem érte meg, mert 1922. január 14-én szívbeltárgygyulladásban meghalt.¹⁶ Laborcz Irénnek az

egyik testvére, Laborcz Ferenc (1908–1971) szobrászművész volt.¹⁷ Gachot és Laborcz Irén 1926. június 17-én Párizsban kötöttek házasságot,¹⁸ ezután Gachot próbálta adoptálni Klárát, de eredménytelenül, mivel a francia törvények szerint negyven éves kora

¹² Laborcz Irén 1978 februárjában kelt végrendelete alapján. Magántulajdonban.

¹³ Alain de Carbon ügyvéd levele Korolovszky Andrásnak és Katalinnak, 1983. április. Magántulajdonban.

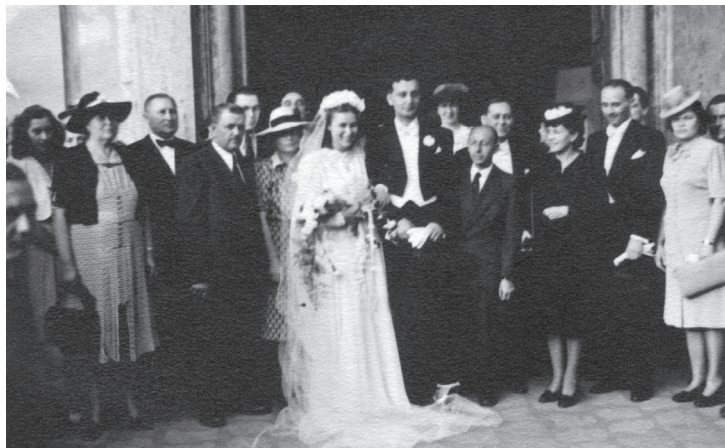
¹⁴ Fekete Kálmán 1921. június 24-én Kiskunfélegyházáról Laborcz Irénnek egy éves házassági évfordulójuk alkalmából küldött képeslapja. PIM Kt Gynsz: 2488.

¹⁵ Korolovszky Lajos és Fekete Klára házassági anyakönyvi kivonata, Budapest, 1949. máj. 14. PIM Kt Gynsz: 2488.

¹⁶ Fekete Kálmán halotti anyakönyvi kivonata, 1979. nov. 7. PIM Kt Gynsz: 2488.

¹⁷ MH 1971.

¹⁸ Laborcz Irén 1978 februárjában kelt végrendelete alapján.

4. kép: Fekete Klára és Korolovszky Lajos esküvője, 1942.
Foto Cserna. Fekete Klára-hagyaték, magántulajdon

előtt ilyet nem tehetett.¹⁹ Kapott viszont Klára ideiglenes francia útlevelet, amellyel 1939 februárjában, tizenhat évesen Franciaországba ment tanulni (3. kép).²⁰ A második világháború kitörésekor Klára Franciaországban maradt Gachot szüleinél, Nizzában. Félve attól, hogy Olaszország elfoglalja Nizzát, Gachot szülei Klárával együtt Dijonba mentek, majd Klára először Rochefort-ba a nagynénjéhez, végül a Vöröskereszt segítségével Budapestre utazott. Itt beiratták a Budapest VI. kerületi magyar királyi állami Mária Terézia Leánygimnáziumba, ahol 1942-ben érettségizett.²¹ Ugyanabban az évben július 8-án férjhez ment Korolovszky Lajoshoz

¹⁹ Fekete Klára visszaemlékezése életéről Korolovszky András lejegyzésében. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁰ Fekete Klára: Egy magyar kislány viszontagságai. 2 f gépirat. PIM Kt Gynsz: 2488.

²¹ Fekete Klára leánygimnáziumi érettségi bizonyítványa, 1942. jún. 13. PIM Kt Gynsz: 2488.

5. kép: Karinth Ferenc. Felirat a fénykép hátoldalán:

„Szeretettel Karinth Cini 1941. IV. 5.”

Fotó: Fekete Klára-hagyaték, magántulajdon.

(1915. szeptember 19.–1977. október 4.).²² Két gyermekük született: András és Katalin (4. kép).

Klára első munkahelye a *Magyar Hírek*, a Magyarok Világszövetségének lapja volt 1964-ig, majd 1966-tól a budapesti Francia Intézetben dolgozott. Rendszeresen fordított és tolmácsolt. 1955. október 25-én például Borók Kálmán (Magyar Írók Szövetsége) megkérte, hogy fordítsa franciára Veres Péter Nazim Hikmet török költőhöz írt levelét; Finály Olga két verse franciára fordítását kérte tőle 1961. április 17-én. Francia művek magyar fordítására a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatától (1961) és a Corvina Kiadótól (1966) kapott megbízásokat. Ezenkívül franciára fordította

²² Korolvszky Lajos és Fekete Klára házassági anyakönyvi kivonata, Budapest, 1949. máj. 14. PIM Kt Gynsz: 2488. BOLDIZSÁR 1977; N 1977; MH 1977; BALÓ 1977; PÁLFFY 1977; V. T. 1977; BT 1977; H 1977.

László Gyula *Szent László győri ereklyetartó mellszobráról* írt tanulmányát, ami 1965-ben jelent meg. Fordítások révén kapcsolatban állt színházakkal, a Hunnia Filmstúdióval és a Magyar Televízióval is.²³ Klára és Lajos 1965-ben elváltak,²⁴ Lajos újrَاهázasodott, Klárának több szerelmi viszonya volt (5. kép).²⁵ Klára 1974. május 14-én hunyt el, május 30-án a Farkasréti temetőben temették el.²⁶

I. Kapcsolatok írókkal

I. 1. Francia írók

Fekete Klára hagyatékában összesen nyolc francia vagy frankofón író, költő Gachot-nak írt levelei maradtak fenn. Ezek kivétel nélkül az 1920-as és 1930-as évekből származnak, és csupán a körvonalait jelzik annak az aktív irodalmi kapcsolati hálónak, amit Gachot magyarországi tartózkodása előtt és alatt hazája irodalmi életével fenntartott. A levelekből kitűnik hármas célkitűzése: 1. saját irodalmi munkáit ismerjék és elismerjék (ezért küldte meg rendszeresen verseit és novelláit francia barátainak és újságoknak); 2. a francia írókat és műveiket megismertesse a magyar közönséggel; 3. magyar irodalmi művekre felhívja a franciák figyelmét. A két utóbbi cél elérése érdekében rendszeresen írt tudósításokat, ismertetéseket francia művekről magyar folyóiratokban, illetve magyar művekről francia lapokban.

A Gachot-val egyidős író, költő Pierre Morhange (1901–1972) a részlegesen olvasható postabélyegző alapján 1924. augusztus 1-én írhatta Gachot-nak azt a képeslapot,²⁷ amelyből kiderül, hogy

²³ PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁴ Megállapodás gyerektartási díjról, Pesti Központi Kerületi Bíróság, 1965. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁵ Viszonyok pl.: Karinthy Ferenc (1955), Voith László (1962).

²⁶ N 1974; Fekete Klára temetésének megrendelése a Fővárosi Temetkezés Intézetnél. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁷ Pierre Morhange (Baruley, Cotes du Nord) képeslapja Gachot-nak (Rue Pasteur Prolongée, La Rochelle), [1924.] augusztus 1. PIM Kt Gynsz: 2488.

egy Gachot által neki elküldött cikk októberben fog megjelenni, s hogy vele van Szolem Mandelbrojt (1899–1983). Más forrásból tudjuk, hogy a lapon említett lengyel matematikus 1920-ban érkezett Párizsba.²⁸ A képeslapon említett Gachot-cikk a Morhange és Henri Lefebvre által szerkesztett *Philosophies* című folyóiratban nem jelent meg.²⁹ Gachot Bajomi Lázár Endrének 1978-ban írt leveléből a folyóiratszám fellapozása nélkül is megtudjuk, miről szól ez a Morhange-nak küldött cikk:³⁰

J'ai connu en 1922–23, à l'époque où il était étudiant à la Sorbonne, Politzter car il faisait partie du groupe qui, autour de Pierre Morhange, avait fondé cette revue *Philosophie* dans le 2e numéro de laquelle j'ai donné un petit article sur l'*Antigone*, adaptations de Cocteau, jouée au théâtre de l'Atelier par Athanasiou, Dullin, Artaud, dans un décor de Picasso. Morhange, si je ne me trompe, a été édité, après Gallimard pour ses poèmes de 1933 *La Vie est unique*, encore en 66 par Oswald pour « Le sentiment lui-même ». Il était de la même année 1901 que moi et peut-être Oswald pourrait te donner son adresse. Il te fournirait sur Politzter certainement des renseignements précieux. Et aussi un autre du groupe qui a traduit avec Morhange des poèmes d'ouvriers américains : « Norbert Gutermann » dont je ne sais plus rien d'autre.³¹

²⁸ MANDELBROT 1985, 11–12.

²⁹ Gachot-nak egyetlen cikke jelent meg ebben a folyóiratban, a második számban 1924 májusában. GACHOT 1924b.

³⁰ Gachot (Nizza) levele Bajomi Lázár Endrének (Budapest) 1978. július 27-én. PIM Kt V. 4750/23. Közölve: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/Gachot-francois/fk_ble28/

³¹ Ismertem Politztert 1922–23-ban, abban az időszakban, amikor a Sorbonne-on tanult, mert tagja volt a csoportnak, amely Pierre Morhange körül ezt a *Philosophie* című folyóiratot alapította, amelynek második számába egy kis cikket adtam az Atelier Színházban Athanasiou, Dullin, Artaud által Picasso díszleteivel és Cocteau adaptációjában játszott *Antigonéről*. Morhange verseit, ha nem tévedek kiadta a Gallimard 1933-ban *La Vie est unique* címmel és Oswald 1966-ban *Le sentiment lui-même* címmel. Ugyanabban az évben, 1901-ben született, mint én, és talán Oswald meg tudja adni neked a címét. Biztosan hasznos dolgokat fog neked mondani Politzterről. És még más is a csoportból, aki Morhange-zsal fordított amerikai munkásverseket: Norbert Gutermann, akiről nem tudok már semmit.

Mint ismeretes Morhange részt vett az 1962-es Gara László-féle magyar költészeti antológia műfordítási munkálataiban.³²

A zenész családból származó író, újságíró Alfred Colling (1902–1981) 1929. július 27-én Gachot-nak írt levelében többek között beszámol fürdőélményeiről és a párizsi tőzsdei spekulációról.³³ Jelzi, hogy közös barátaik – Lhote és Delteil – nincsenek Párizsban, illetve érdeklődik egy Delteil-től hallott hír felől: « Delteil m'a dit que vous alliez faire paraître un roman intitulé „La Vie en désordre”. Ce serait très beau de mettre un peu de désordre dans la vie. »³⁴ Sem ezen, sem más címen nem jelent meg Gachot-nak francia regénye 1929-ben vagy az azt követő években. Az említett két személy – André Lhote kubista festő, a *Nouvelle Revue Française* társalapítója, és Joseph Delteil szürrealista költő – Gachot jó barátai lettek még magyarországi tartózkodása előtt.³⁵

A hagyaték tartalmaz egy nehezen olvasható ceruzairású üzenetet René Creveltől (1900–1935), az előbb dadaista, majd szürrealista írótól.³⁶ A levelet Crevel a Sainte-Maxime-i Hotel du Commerce-ből írta, dátum nélkül. 1924. nyári datálásra enged következtetni egyrészt a Sainte-Maxime-i tartózkodás, ahol amerikai festő, zongorista barátjával, Eugene McCown-nal nyaralt,³⁷ másrészt az, hogy említi Gachot budapesti utazását. Gachot később írt Crevel három könyvéről a *Nyugat* 1927/6. számának „Figyelő” rovatában.³⁸

Valery Larbaud (1881–1957) 1923. május 20-án Gachot-nak írt levelében utazásával és a Prix du Nouveau Monde körüli elfog-

³² KULIN 2007a, 44.

³³ Alfred Colling (Párizs) levele Gachot-nak 1929. július 27-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

³⁴ Delteil azt mondta, hogy ön „La Vie en désordre” [A rendetlen élet] címmel regényt tervez kiadni. Nagyon jó lenne egy kis rendetlenséget vinni az életbe.

³⁵ BANTCHEVA 1998, 352.

³⁶ René Crevel (Hotel du Commerce, Sainte Maxime) levele Gachot-nak dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

³⁷ DEVÉSA 2002, 236.

³⁸ GACHOT 1927a.

laltságaival mentegeti késői válaszát.³⁹ Kiderül az is, hogy Gachot korábban verseket küldött neki és tanácsait kérte:

Je vous remercie de m'avoir envoyé ces vers : j'ai eu plaisir à les lire. Mais quel « conseil » voulez-vous que je vous donne ? L'homme qui écrit se trouve, au moment où il écrit, dans une région où nous ne pouvons l'atteindre.

Tout ce que je peux vous dire, c'est qu'il me semble que vous êtes poète et que, par conséquent, lorsque vous aurez dans votre tiroir un certain nombre de poèmes comme ceux-ci, vous pourrez choisir ceux qui vous paraîtront les mieux venus, et les offrir à une revue – qui les refusera probablement – ; mais vous les porterez à une autre revue, etc. [...]

Cependant, vous pourriez commencer par la revue « Intentions » (directeur : M. Pierre André-May, 6 rue de Phalsbourg.)⁴⁰

Az 1922–1924 között harminc számot megért *Intentions* című folyóirat, amelyet Larbaud kezdettől fogva támogatott, és amely különszámot szentelt neki, nem közölte Gachot verseit.⁴¹ Az amerikai író, fordító és kritikus, Eugène Jolas (1894–1952) 1924-ben megjelent egyik kritikájában viszont már költőként említi Gachot-t: „Mit gondol a modern Franciaország az amerikai irodalomról? Az a benyomásunk támadt egy párizsi írókkal töltött délután nyomán, hogy Franciaország nagy érdeklődéssel figyeli fiataljaink munkáját... [...] Nemrég lehetőségünk volt találkozni néhány francia íróval. Hála a kritikus, író és kiadó Jacques

³⁹ Valéry Larbaud (Párizs) levele Gachot-nak 1923. május 20-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁴⁰ Köszönöm, hogy elküldte nekem ezeket a verseket: élveztem őket olvasni. De milyen „tanács”-ot adjak magának? Az író ember az írás pillanatában olyan régióban van, ahol nem tudjuk elérni őt.

Csak annyit mondhatok magának, hogy úgy tűnik számomra, hogy ön költő, és így, amikor majd a fiókjában lesz egy bizonyos számú ilyen vers, akkor kiválaszthatja azokat, amelyeket a legjobbaknak tart, és azokat küldje el egy folyóiratnak, amely valószínűleg elutasítja őket; de ön elviszi őket egy másik folyóirathoz stb. [...]

Talán kezdhethetné az „Intentions” című folyóirattal (igazgató: Pierre André-May, 6 rue de Phalsbourg).

⁴¹ A folyóiratról lásd MOUSLI 2004.

Rivière kedvességének, egy irodalmi otthon kedves légkörében tudtunk velük beszélgetni.⁴² Rivière szalonjában Jolas többek között találkozott Gachot-val, akit költőként aposztrofál.

A hagyatékban fennmaradt egy levél Julien Greentől (1900–1998).⁴³ Green ebben reagál Gachot novellájára, amely a *Nouvelle Revue Française*-nek ugyanabban a számában jelent meg, mint az ő ismertetése James Joyce *Dedalus*-áról. Gachot később írt Green munkásságáról a *Nyugat* 1927/13. számának „Figyelő” rovatában.⁴⁴ Ugyanott az 1930/21-es számban cikket közölt Marcel Jouhandeau (1888–1979) regényeiről.⁴⁵ Írását elküldte a Guéret-ben (Creuse) lakó írónak, aki ezt levélben megköszönte.⁴⁶

Gachot 1926-ban, majd 1931-től rendszeresen küldte „Lettres hongroises” című tudósításait a magyar irodalomról az Alfred Vallette (1858–1935) által 1890-ben újraalapított *Mercure de France* számára. A hagyatékban fennmaradt Vallette 1935. augusztus 8-án Gachot-nak a folyóirat fejlődés papírján írt levele.⁴⁷ A levél a cikkekért járó honorárium elszámolásáról szól. További érdekessége, hogy Vallette 1935. szeptember 28-án bekövetkezett halála előtt másfél hónappal írta.

A Gallimard kiadónál dolgozó történész és író, Robert Aron (1898–1975) a *Nouvelle Revue Française* szerkesztőségének tagja volt. Gachot első írása közvetlenül Magyarországra érkezése előtt, 1924 augusztusában jelent meg, így tehát már ekkor ismerhették egymást Aronnal.⁴⁸ Gachot később közvetített a Gallimard kiadó és magyar írók között. Ennek egyik példája, hogy amikor Déry Tibor engedélyt kért Gide-től a *Retour de l'U.R.S.S.* [Visszatérés a Szovjetunióból] című, a Gallimard-nál 1936-ban megjelent köny-

⁴² JOLAS 2009, 20–21.

⁴³ Julien Green (16 Rue Cortambert [Paris]) levele Gachot-nak dátum nélkül („Lundi”). PIM Kt Gynsz: 2488.

⁴⁴ GACHOT 1927b.

⁴⁵ GACHOT 1930.

⁴⁶ Marcel Jouhandeau levele Gachot-nak dátum nélkül [1930]. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁴⁷ Alfred Vallette levele Gachot-nak 1935. augusztus 8-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁴⁸ GACHOT 1924c.

vének magyarra fordításához, Gide azt írja Dérynek, hogy a jogok ügyében forduljon közvetlenül Aronhoz.⁴⁹ Az Aron és felesége, Sabine által Gachot-nak 1937. december 21-én Párizsból írt képeslap év végi jókívánságokat tartalmaz, egyben reményüket fejezik ki, hogy megismerhetik barátjuk feleségét.⁵⁰ Aron 1937 májusában Budapesten járt, ahogy ez egy Gellért Oszkárnak írt leveléből kiderül.⁵¹ Aron részt vett az Illyés által 1946–1947-ben tervezett magyar–francia kultúrdiplomáciai együttműködésben.

Pierre Morhange, Alfred Colling, André Lhote, Joseph Delteil, René Crevel és Robert Aron egyaránt Gachot-nak az 1920-as évek eleji franciaországi irodalmi baráti köréhez tartozott, míg Valéry Larbaud költői szárnypróbálgatásainak egyik első segítője volt. Bajomi Lázár Endre kérdésére, hogy az 1920-as évek elején kötött barátságaival mi történt, 1982. július 1-én Gachot így válaszolt:⁵²

Je suis parti quelques mois plus tard pour Budapest et n'ai donc pas eu l'occasion de poursuivre nos relations. Bien sûr j'aurais pu, une fois installé à Nice, chercher à le revoir. Mais pas plus qu'avec d'autres anciens amis de cette époque sauf des intimes comme Cocteau et Green je n'ai cherché à revoir quand il était encore temps Marie Laurencin et Louise de Vilmorin que je voyais chaque jour Galamb u. à Bpest et qui m'avait fait dire d'aller avec Irène le voir à Verrières le Buisson. Ce n'est pas mon genre.⁵³

⁴⁹ André Gide levele Déry Tibornak dátum nélkül. PIM Kt Déry Tibor-hagyaték (feldolgozatlan, listázva). Közölve: <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/dery-tibor/deti017/> Vö. NAGY Cs. 1995.

⁵⁰ Robert és Sabine Aron (Párizs) képeslapja Gachot-nak (16, Avenue Bossigline Nice) 1937. december 21-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁵¹ Robert Aron (Édition de la Nouvelle Revue Française, Párizs) levele Gellért Oszkárnak (Directeur du Nyugat 34, Vilmos cs. út Budapest), 1937. május 27-én. PIM Kt V. 3451/67/12. Közölve: <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/varia-ab-1-50/var029/>

⁵² Gachot levele Bajomi Lázár Endrének 1982. július 1-én. PIM Kt V. 4750/23. Közölve: http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/Gachot-francois/fg_ble63/

⁵³ Néhány hónappal később Budapestre mentem, és nem volt alkalom felkeresni őket, amikor Nizzába költöztem. De a régi barátok közül csak a legközelebbiekkal, mint Cocteau és Green, találkoztam. Nem kerestem, amikor még lehetett volna, Marie Laurencint és Louise de Vilmorint, akit minden nap láttam Budapes-

Julien Green és Marcel Jouhandeau levelei Gachot-nak azt a törekvését tanúsítják, hogy a francia írókat és műveiket megismertesse a magyar közönséggel a *Nyugat* hasábjain. Alfred Vallette levele jelzi a magyar irodalmi művek franciaországi megismertetéséért a *Mercure de France*-ban végzett munkáját.

I. 2. Magyar írók

Gachot közvetlenül Magyarországra érkezése után megismerkedett Gyergyai Alberttel, aki bevezette a magyar kulturális életbe. Erről Gachot részletesen írt egykori tanítványa, Nagy Péter főszerkesztő kérésére az 1971–72-es *Irodalomtörténetben* megjelent *Egy elmúlt ország emlékei I–II.* című vallomásában.⁵⁴ Gachot magyar irodalmi és képzőművészeti kapcsolatairól alkotott képünket tovább árnyalják az MTA Könyvtár Kézirattárának adományozott dokumentumok és a Fekete Klára hagyatékával a PIM-be került levelek. Ez utóbbiban Gellért Oszkár, Gereblyés László, Gyergyai Albert, a Karinthy-család, Ortutay Gyula és Szerb Antal levelei váltak kutathatóvá. A Fekete Klarához írt levelek közvetve Gachot kapcsolatairól is tanúskodnak: Gyergyai Albert 1941–1942-ben írt francia levelei; Gellért Oszkár és felesége, továbbá Ortutay Gyula, Szerb Antal és felesége gratulációja 1942 júniusában Fekete Klára eljegyzéshez és esküvőjéhez; Karinthy Ferenc 1955 nyarán írt szerelmes levelei; Gereblyés László levelei 1959–1960-ból.

I. 2. 1. Illyés Gyula

Összesen tíz Illyés-levél található a PIM-be került hagyatékban: közülük kettőt Illyés Gachot-nak, nyolcat Klárának írt. 1938. augusztusi, Párizsban kelt levelében beszámolt tartózkodásáról a Nizzában nyaraló Gachot-családnak.⁵⁵

ten a Galamb utcában, és aki hívott, látogassam meg Irénnel Verrières-le-Buissonban. Ez nem az én stílusom.

⁵⁴ GACHOT 1971; GACHOT 1972.

⁵⁵ Illyés levelezőlapja Gachot-éknak 1938. augusztus 29-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

Mon cher François, Chères Petchenègues,
 Je vous ai préparé une surprise – d’aller vous voir sans avis – hélas, je ne pouvais pas y arriver. Mes recherches pour découvrir un seul poète en France m’ont pris presque deux semaines; sans aucun résultat. J’ai acheté les livres de Michaux, d’Audiberti, d’Éluard. Si en dehors d’eux tu trouves encore quelque chose, François, achète-le pour moi. Je suis encore pour 3–4 jours à Paris [...]⁵⁶

A *Magyar Csillag* folyóirat fejléces papírján Gachot-nak dátum nélküli üzenetben Illyés jelzi, hogy a küldött kéziratot nem tudja közölni, ahogy azt Gachot sejtette.⁵⁷ Illyés másik írást kér tőle. Ez azért érdekes, mert Gachot-nak egyetlen írása sem jelent meg a *Magyar Csillagban*.⁵⁸

Az 1938–42 között Fekete Klárának írt öt levél kedves, évődő hangvételű, a lányt Illyés „Petcheneguem”-nek szólítja, ami franciaül besenyőt jelent. Az első, 1939. június 24-i levél a Nizzában tanuló lánynak szól, és erősen rájátszik a besenyő-motívumra:⁵⁹

[...] Kellett vizsgáznod? Lepipáltad a frankokat? Tégy ki magadért Petchenegue, «emlékezz» nézd meg a tükörben ferde szemedet s tatár pofacsontjaidat, emlékezz róluk Attilára s Catalaunumra, ahol egyszer már megmutattuk, kik vagyunk, ha ép nem fáj a hasunk! A legközelebbi nagy mérkőzésig is azonban üdvözlöd nevemben a sápadt arcukat s fogadd te is igen petchenegue-néptársi ölelésemet. I. Gy.

⁵⁶ Drága François-m, kedves Besenyőim, Meglepetést készítettem számotokra – hogy előzetes jelzés nélkül meglátogatlak benneteket –, de sajnos nem sikerült. A kutatásaim, hogy egyetlen költőt is felfedezzek Franciaországban, majdnem két hétig tartottak; eredmény nélkül. Megvettem Michaux, Audiberti, Eluard könyveit. Ha ezeken kívül még találsz valamit, François, vedd meg nekem. Párizsban vagyok még 3–4 napig [...]

⁵⁷ Illyés Gyula levele a *Magyar Csillag* fejléces papírján Gachot-nak (Bpest Deák Ferenc tér 3) dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁵⁸ Vö. HORVÁTH I. 2014; HORVÁTH I. 2016.

⁵⁹ Illyés Gyula (Bpest I. Logodi u. 3. IV.) levele Claire Gachot-nak (16, Avenue Borriglione Nice) 1939. június 24-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

A következő, talán 1939. őszi, rövid üzenetnek nem annyira a tartalma – sajnálkozás az elmaradt találkozó miatt – az érdekes, hanem a hátoldalán lévő autográf tintaírású Illyés-verskézirat: az *Esős de még enyhe...* címmel, „Ozora, 1938. okt.” dátummal. A vers először Illyés *Hűtlen jövő* című kötetében jelent meg 1938-ban. A kézirat – különösen az utolsó két versszakban – jelentős eltérést mutat az eddig ismert és közölt változathoz képest:

Fekete-Gachot-Korolovszky-anyag:
PIM Kt Gynsz: 2488. 2 f kézirat

Illyés Gyula összegyűjtött versei I. kötet,
s. a. r. Domokos Mátyás, 1993, 401–402.

Esős, de még enyhe...

Esős, de még enyhe...

Esős, de még enyhe az évszak. A köd
istállók lehével bolyg a fák fölött.
Tünődik a család, hány szüretelőt
hívjunk, vagy reméljünk még *derüs*
időt?

Esős, de még enyhe az évszak. A köd
istállók lehével bolyg a fák között.
Tünődik a család, hány szüretelőt
hívjunk – vagy reméljünk még napos
időt?

Készpénz volna most a fény. A nap tele
sajtárjából öntött arany ömlene
a szőlőszemekbe, gazda zsebibe.
Aszúvá most ér a muskotály leve.

Pénzt érne a fény most. A nap még tele
sajtárjából öntött arany ömlene
a szőlőszemekbe, gazda zsebibe.
Aszúvá most ér a muskotály leve.

Pincében prés, puttony, csántér mosva
már.

Pincében prés, puttony, csántér mosva
már.

Kádon ülve nézem az esőt, szítál,
tőkék sora közt kis vízesést csinál;
nagy bogyókkal küzdve fut a pici ár.

Kádon ülve nézem az esőt, szítál,
tőkék sora közt kis vízesést csinál;
nagy bogyókkal küzdve fut a pici ár.

Ősz van! Emelődik a kútban a víz.
Messzebb száll a hang, a csíz panasza is.
Rekedt zaj *lesz urrá minden éneken*,
Szólnak a kereplők, mint nagypénteken.

Ősz van! Emelődik a kútban a víz.
Messzebb száll a hang, a csíz panasza is.
Rekedt zaj *úr minden dalon, éneken*.
Szólnak a kereplők, mint nagypénteken.

De mérges-zöld még a diófán a lomb,
de minden lombot a köd fénymázba
vont,
de oly üde még, ékes, édes a világ,
mint végnapodon *lesz, <könnyeiden át>*
egy könnycseppen át!

De mérges-zöld még a diófán a lomb,
de minden lombot a köd fénymázba
vont,
de oly üde, ékes, édes a világ,
mint végnapodon majd, könnycseppen-
den át.

«Isten veled, Édes! – félévig sütött,
Leáldozik arcod a hegyek között mögött
Messze vagyok tőled, de már fényedet, a fényt
Nem úgy bucsuztatom: csak egy percre még!

Hol dédapám ült már, borzongva ülök
A romlás szintjátészó jegyei között
Rőt tenger a táj lent, mint a száműzött
Várom kora estén, «engem is» egyszerre beföd.»

(Mint végnapomon majd: bólogva ülök
a romlás aranyló jegyei között.
Isten veled, Édes, félévig sütött,
leáldozik arcod hegyeim mögött.

S forr az ősz a völgyben, zúg a lapon, mint tavaszi ár, de sárga-pirosan.
Álmodol velem még? Így láss: habokon lépdelek, egyszerre némán lebukom.)

Illyés 1940. április 19-én írt leveléhez két autográf verskéziratot mellékelte a még Franciaországban tanuló lánynak: *Eltűnsz..., Tépi a zsebkendőt*.⁶⁰ Mindkettő fekete tintaírású, fekete ceruzás javításokat tartalmaz, és a *Külön világban* című kötetben (1939) jelent meg először *Elfordulsz... és Tépi a zsebkendőt* címen.⁶¹ Az első vers kevesebb javítást tartalmaz, a második jelentősebbeket.

Illyés 1942. május 10-i rövid üzenetében gratulál Fekete Klára és Korolovszky Lajos eljegyzéséhez, majd a június 17-i levelében kimentette magát az esküvőről:⁶²

Kedves Klárikám, Őszinte szívvel köszönöm, igazán megdöbbentően olvastam a meghívást s kitüntetését. Nem igen értek a stereotip kifejezésekhez, s azért épp oly őszintén mondom meg, miért vagyok képtelen elfogadni. Esztendőik óta nem járok sehova. Testileg sem vagyok jól, folyton feküdnöm kellene, de ezt még megoldanám. Lelkileg vagyok egyszerűen képtelen olyan helyre elmenni, ahol három-négy embernél több van együtt. Attól félek, hogy köztetek is ünneprontó, illetve hangulatrontó lennék.

Gachot és Illyés barátságának második világháború előtti szakaszából több levél is található az MTA KIK Kézirattár Gachot fondájában, az egyik ugyanabban az évődő, közvetlen hangnemben íródott, mint az 1938–40 között keletkezett, fent idézett levelek:⁶³

⁶⁰ Illyés Gyula levele Fekete Klárának 1940. április 19-én, 2 f. levél + 2. f. vers kézirat. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁶¹ ILLYÉS 1993, I. kötet, 414, 428.

⁶² Illyés Gyula levele Fekete Klárának 1942. május 10-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁶³ MTA KIK Kt Ms 4761/106–111. Közölve: GACHOT 1972, 89–90, 96. https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/Gachot-francois/fg_mta03/stb.

Cher Monsieur,

Je serais bien heureux si vous aviez la bonté de me prêter – après l’avoir lue et digérée – votre Immaculée Conception que j’ai feuilletée ici, à la librairie et avec votre permission postérieure ou posthume. En échange je vous offre toute ma bibliothèque, toute ma fortune et ma vie et encore le livre intitulé Ralentir Travaux des mêmes auteurs.⁶⁴ Je crois que M. Rába aura l’obligeance de nous servir d’intermédiaire. Si vous acceptez l’affaire, déposez chez lui le livre lu que je vous rendrai dans 2–3 semaines, et moi aussi je vous enverrai ce que je possède (et comprends à peine). Recevez amicalement mes fautes de français et recevez les salutations les plus humbles de votre serviteur fidèle jusqu’à la tombe : Illyés Gyula⁶⁵

A két család kapcsolata szoros maradt Gachot-ék 1949-es elköltözése után is. Az MTA KIK Kézirattár Gachot-fondjában őrzött többi Illyés-levél 1971–1975 között keletkezett. Ezekben csak nyomokban jelenik meg a vidámság, nagyrészt a folyó munkák és események beszámolóját tartalmazzák.

⁶⁴ A levélben említett két könyv: BRETON-ÉLUARD 1930, illetve: BRETON-CHAR-ÉLUARD 1930.

⁶⁵ Tisztelt Uram!

Nagyon örülnék, ha lenne olyan kedves és kölcsönadná – miután elolvasta és megemésztette – az ön *Immaculée Conception* [Szeplőtelen Fogantatás] című könyvét, amit itt a könyvesboltban átlapoztam utólagos és posztumusz engedélyével. Cserébe felajánlom az egész könyvtáramat, minden vagyonomat és az életemet, és még a *Ralentir Travaux* [Lassíts! Építés folyamatban] című könyvet. Úgy vélem, Rába úr lesz olyan kedves, hogy közvetít köztünk. Ha elfogadja az üzletet, akkor hagyja nála az elolvasott könyvet, amelyet 2–3 hét múlva visszaadok önnek, és én is elküldöm, amim van (és alig értem). Fogadja barátsággal síríg hűséges szolgálja francia hibáit és alázatos köszöntését: Illyés Gyula

II. Kapcsolatok zenészekkel, zeneszerzőkkel

Gachot számos zenésszel és zeneszerzővel állt kapcsolatban.⁶⁶ A fennmaradt levelek Maurice Maréchal (1892–1964) klasszikus csellista, és Harsányi Tibor (1898–1954) zongoraművész, zeneszerző barátságáról tanúskodnak. Maréchal többször járt Budapesten koncertezni: az 1939. december 16-i koncertje műsorfüzetének borítójára Klárának írt autogramot: „Pour Clary, qui nous manque...”,⁶⁷ 1940. március 25-én Maréchal képeslapot küldött Dijonból Párizsba Gachot-nak, jelezve, merre koncertezik: „Je suis « de passage » [...] Je repars au Danemark Suède Norvège en avril, et avant celà, demain, en Hollande.”⁶⁸

Az 1923-tól Párizsban élő Harsányi franciául írt levelet Gachot-nak 1946. február 4-én,⁶⁹ s két levél célba juttatását kéri tőle: az egyiket Mme Apor-nak, a másikat barátjának, Lajtha Lászlónak küldi. Kiderül, hogy ismeretségük új keletű, s Párizsban találkoztak.

III. Kapcsolatok festőkkel

III. 1. Francia festők

A már említett André Lhote kubista festő Gachot jó barátja lett még magyarországi tartózkodása előtt, s kapcsolatuk később is fennmaradt. Gachot látta Lhote Galerie Pittoresque-ben 1939 júniusában rendezett kiállítását, amint ez Lhote-nak a kiállításmeghívó

⁶⁶ Vö.: GACHOT 1972, 97–100.

⁶⁷ Maurice Maréchal 1939. december 16-i koncertje műsorfüzetének borítóján Maréchal autogramja Fekete Klárának. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁶⁸ Maurice Maréchal (Dijon) képeslapja Gachot-éknak (Ambassade de France à Budapest Ministère Affaires Etrangères Quai d'Orsay Paris) 1940. március 25-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁶⁹ Harsányi Tibor (Párizs) levele Gachot-nak 1946. február 4-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

hátoldalára Gachot-nak írt üzenetéből kiderül.⁷⁰ Gachot Párizsba induló magyar festő barátait beajánlotta Lhote-hoz, ahogy ezt például Ámos Imre naplójában feljegyezte.⁷¹

Hélène (Marie Marguerite) Perdriat-val (1894–1969) való barátsága is az 1920-as évek elejére tehető. A festőnő 1923. november 17-én kelt leveléből kiderül, hogy Gachot verseket küldött neki.⁷² A versek tetszettek a festőnek, családjának és felolvasta barátainak is.

III. 2. Magyar festők és művészettörténészek

Fekete Klára hagyatékában több magyar képzőművész és művészettörténész Gachot-nak írt levele és néhány grafika is található: Bródy Lili, Czóbel Béla, Diener Dénes Rudolf, Ferenczy Béni és Noémi, Hincz Gyula, Kmetty János, László Gyula, Martyn Ferenc, Petrovics Elek barátságát tükrözik a dokumentumok.

Martyn Ferenc két tintairású levelezőlapot küldött Gachot-nak 1941-ben:⁷³ a május 26-i keltezésűn említi tervezett őszi budapesti kiállítását, a november 25-i keltezésűn örömét fejezi ki, hogy Gachot Pécsre látogat, és jelzi, pénteken várja a vasútállomáson. Martyn később is kapcsolatban maradt a családdal; ezt bizonyítja rövid gépiratos levele, amelyet Fekete Klárának küldött 1973 májusában.

Diener Dénes Rudolf 1942. február 12-én kelt, rövid ceruzairású üzenetben azt kérte: „kérem a «Pascin» képet kiadni szíveskedjék”.⁷⁴ Az üzenet Jules Pascin (1885–1930) egyik képére vonatkozhatott.

1939–1942 közöttre datálható Hincz Gyula Gachot-nak ceruzával franciául írt levelezőlapja,⁷⁵ amely szerint Hincz nem találta

⁷⁰ Meghívó André Lhote kiállítására a Galerie Pittoresque-be (1939. június 6–27.). PIM Kt Gynsz: 2488.

⁷¹ EGRI 2003, 29.

⁷² Hélène Perdriat levele Gachot-nak 1923. november 17-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁷³ Martyn Ferenc levelezőlapja Gachot-nak 1941. május 26-én és 1941. november 25-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁷⁴ Diener Dénes Rudolf levele Gachot-nak 1942. február 12-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁷⁵ Hincz Gyula levelezőlapja Gachot-nak dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

otthon Gachot-t, ezért ír neki: megkéri, hogy Gachot lánya, Fekete Klára adjon postára Párizsban három levelet Hincz bátyja számára, aki Párizsban él.

A fennmaradt levelek szerint Gachot-ék szoros kapcsolatban álltak Ferenczy Bénivel és Noémivel. Noémivel szomszédok voltak a Deák tér 3-ban, így Gachot tanúja volt számos szőnyeg készülésének.⁷⁶ Béni Gachot-nak Keszthelyről 1941. október 20-án küldött levelezőlapján említi a Gachot-ról készített portréját: „Ton portrait attend les reprises dans le frigidaire.”⁷⁷ Noémi 1941 júliusában Laborcz Irénnek Nagybányáról küldött üdvözlő képeslapot,⁷⁸ 1942 nyarán Fekete Klárának és férjének adott ajánlólevelet nagybányai festő ismerőseihez, Krizsán Jánosnéhoz és Klein Józsefhez. A Krizsán Jánosnéknak írt levél jól megvilágítja Ferenczy Noémi viszonyát a Gachot-családhoz: „Kedves Anti, Gachot Klárit (Korolovszky Lajosné) még kislány kora óta nagyon szeretem. Kérlek légy olyan kedves és agjál [sic!] neki utbaigazítást. [...] Nagyon szépen köszönöm, hogy Klárral és férjével «jól bánasz». Kérdezd ki őket, most nem írhatok bővebben.”⁷⁹ A Klein Józsefnek írt levél szövege a következő:

Kedves Piri és Jóska, ez a kérés inkább Jóskának szól, mert ő ráérősebb: Gachot Klárit (Korolovszky Lajosné) nagyon szeretem, nagyon kérem segítsenek nekik (hogy olcsón lakhassanak stb. mert kevés pénzzel szeretnének tovább maradni) majd ők elmondják. Talán egy Izvorai kirándulást is lehetne. Jóska kérem az ígért 1 kg. nem érkezett meg! Most is elküldheti még nem késő, ezenkívül tudom hogy van már valódi pirgamálé ebből okvetlenül kérem Klárral küldjön!⁸⁰

⁷⁶ NAGY Cs. 2005.

⁷⁷ „A portréd a hűtőben várja az üléseket.” Ferenczy Béni (Keszthely) levelezőlapja Gachot-nak 1941. október 20-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁷⁸ Ferenczy Noémi képeslapja Laborcz Irénnek 1941. július [22?-én]. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁷⁹ Ferenczy Noémi levele Krizsán Jánosnéknak dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁸⁰ Ferenczy Noémi levele Klein Józsefnek dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

Kmetty Jánostól egy Fekete Klárának szóló dokumentum került elő, amelyben gratulál az eljegyzéshez 1942 májusában.⁸¹ Bródy Lili (1906–1962) hagyatékban lévő vízfestménye gyümölcscsendéletet ábrázol, a jobb alsó sarokban „Bródy Lilli 1946” jelzéssel (6. kép).⁸²

A művészettörténészek közül eddig Hoffman Edith, Kállai Ernő és Petrovics Elek levelei kerültek elő.⁸³ Petrovics Elek Gachot-nak Sopronból írt francia képeslapján megköszöni képeslapját, és dicséri Gachot cikkét a *Gazette de Hongrie*-ban. A „február 2-i” datálást a tartalomról lehet pontosítani, mert Petrovics reményét fejezi ki, hogy Budapestre hazatérve még meg tudja nézni Borsos Miklós kiállítását a Tamás Galériában. Ez a kiállítás 1941-ben volt, tehát Petrovics lapját ez alapján pontosan datálni lehet.

Hoffman Edith 1941. február 1-én írt Gachot-nak:⁸⁴ levelezőlapján említi Gachot egy „felfedezettjének” kiállítását, amelyre Gachot meghívót küldött, és amelyre Hoffman felhívta Balogh Jolán és Csánky Dénes figyelmét. Feltehetően itt is Borsos Miklós

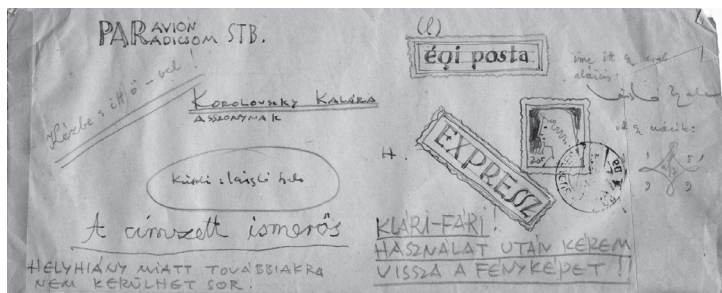
6. kép: Bródy Lili grafikája, 1946.
Papír, toll, akvarell.
Fotó: Fekete Klára-hagyaték,
magántulajdon

⁸¹ Kmetty János levele Fekete Klárának 1942. május 12-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁸² 228 × 162 mm. Magántulajdonban.

⁸³ PIM Kt Gynsz: 2488.

⁸⁴ Hoffman Edith levelezőlapja Gachot-nak 1941. február 1-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

7. kép: László Gyula Fekete Klárának küldött borítékja.
Fekete Klára-hagyaték. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár

kiállításáról van szó, amely a szobrász első jelentős bemutatkozása volt. A *Nyugatban* Farkas Zoltán, a *Gazette de Hongrie*-ban Gachot, a *Pester Lloyd*-ban Kállai Ernő írt a kiállításról.⁸⁵

Kállai Ernőtől csak Fekete Klárának szóló dokumentumok kerültek elő: az eljegyzéshez gratuláló levél 1942 májusából, és egy meghívást elhárító levelezőlap 1944. október közepéről.⁸⁶

A Gachot-család kapcsolata a régész és képzőművész László Gyulával (1910–1998) az 1930-es évek elején kezdődött, amikor Gachot tanára volt Lászlónak a Képzőművészeti Főiskolán, de dokumentumok csak az 1960-as és 1970-es évekből maradtak fenn a hagyatékban (7. kép). László Gyula 1972. január 13-án a kecskeméti művésztelepről Fekete Klárának írt levele visszaemlékezés gyermekkoruk közös élményeire.⁸⁷ Említi benne François Gachot-t, Fenyvesi Sándort, Ámos Imrét, Czóbel Bélát és Kürz Janát:

Levél Korolovszky Klárinak, főiskolás korom kedves, fekete-szemű mongol arcú kislányának, aki közben – velem együtt – megnőtt, s talán már nagymama is. Hiányzik eddig leveleimből

⁸⁵ L. KOVÁSZNAI 1989, 29.

⁸⁶ Kállai Ernőtől levele (1942. máj. 11.) és levelezőlapja (1944. okt. 12.) Fekete Klárának. PIM Kt Gynsz: 2488.

⁸⁷ László Gyula levele Fekete Klárának 1972. január 13-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

főiskolás korom, Gachot „tanár úr” és családja, gondoltam ebben a levélben megpróbálom felidézni őket, s egyuttal elküldöm Klárinak.

Klárrikám!

Mindenekelőtt boldog Ujesztendőt! Most pedig kezdődjön el az emlékezés. Kis gimnazista voltam, amikor az iskolában kezdtem megszeretni a francia nyelvet. [...] Nos ilyen előzmények után tudtam meg, hogy a Főiskolán – mert közben odaértem – François Gachot tanár úr különórákat ad, illetőleg a főiskolásokat a francia nyelv és műveltség szeretetére oktatja. A fiuk közül még szegény Fenyvesi Sanyi járt oda. [...] Arra nem emlékszem, hogy Ámos Imre járt-e apádhoz, azt tudom,⁸⁸ hogy nálatok többször összejöttem vele (hiszen egyébként is osztálytársak voltunk Rudnaynál s napról napra találkoztunk.) A róla való emlékeim: igen szerény, csendes fiú volt, egyszer egy Czóbel kiállításon voltunk együtt. [...] Egyébként, most a műtörténészek azt akarják kisütni, hogy milyen hatással volt ő akkor a pikturánkra. Jól tudom, hiszen mindennapos volt kapcsolatunk – hogy semmiféle hatással nem volt, tudomásul vettük, hogy otthon másként fest, mint a Főiskolán s néhány évvel később, amikor a Nemzeti Szalonban volt szép sorozata, akkor is csak tudomásulvétel volt – örömmel –, de semmiféle kisugárzása nem volt. [...] eszembe jutott Kürz Jana (valahol Délamerikában él, nagy családja van). Ő is sokszor volt fenn nálatok s voltunk együtt apáddal náluk is, nálunk is, szóval nemcsak hozzátok jártunk [...] térjünk a francia órákra. Apád lemezeket is hozott be, ott ismertem meg a modern francia muzsikát, főként Milhaudot, Poulencet, sőt mikor egyszer elmentetek Husvátkor [sic!] kölcsön is adta nekem a La création du monde-ot és a vonósnyegyest (Milhaud). Emlékszem egyszer nálatok – már nem tudom mikor voltam fent az Andrássy úti II. emeleti lakásokban – Apád Beethoven nevének kiejtésekor azt mondta: brrr, s összerázkódott. Ez megbotránkoztatott [sic!], de el is gondolkodtatott, hiszen mi akkor már Bartókon nevelkedtünk. [...]

A levél jól mutatja, milyen nagy hatással volt Gachot tanítványaira, s hogy többükkel iskolán kívül, barátként is kapcsolatot ápol.

⁸⁸ Gachot és Ámos kapcsolatáról lásd EGRI 2003, 20, 29, 133, 225.

8. kép: François Gachot átveszi Boldizsár Ivántól a magyar Pen emlékérmét, Budapest, 1972. május 5.
Fotó: Fekete Klára-hagyaték, magántulajdon

A legtöbb dokumentum – hat levél és egy grafika – Gachot és Czóbel sok évtizedes barátságát tanúsítja a Fekete Klára-hagyatékban. Az első öt levél 1941–1943-ból, az utolsó 1972-ből származik.⁸⁹ Az utóbbiban Czóbel jelzi, hogy szinte mozgásképtelen, ezért nem tud elmenni a Gachot tiszteletére rendezett ünnepségre. Ez az esemény a Pen Club-ban tartott díjátadó volt (8. kép).⁹⁰ A filctollal készült, madarat ábrázoló grafika 1973. július 8-i keltezésű, címe „Mon rêve” azaz Álmom (9. kép).⁹¹ Szignálatlan, de a stílust és a rájegyzést összevetve Czóbel más rajzaival, illetve a Gachot-nak 1972-ben írt francia levéllel, egyértelmű, hogy Czóbel rajza. Gachot-nak az MTA KIK Kézirattárában őrzött hagyatékában további két levél található Czóbeltől, melyek a festő 1949–

50. évi franciaországi tartózkodásáról tudósítanak.⁹²

⁸⁹ Czóbel Béla levelei Gachot-nak: 1941. április 1., 1941. szeptember 10., 1943. december 18., 1943. december 29., 1972. május 6., és egy datálás nélkül 1941–1943 között. PIM Kt Gynsz: 2488. Közölve mind a hat: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/fekete-klara/fk001_1/ stb.

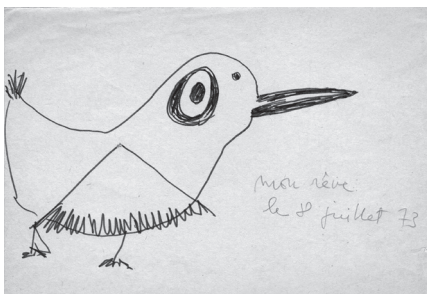
⁹⁰ Fotó lásd CSAPODY 2016, I. kötet, 788.

⁹¹ 228 × 162 mm. Magántulajdonban.

⁹² MTA KIK Kt Ms 4761/66–67. Közölve: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/Gachot-francois/fg_mta01/ stb.

III. 2. 1. Tallós Ilona

Tallós Ilonát Gachot a Képzőművészeti Főiskolán ismerte meg az 1940-es évek elején, ahol Tallós festészetet tanult (10. kép).⁹³ Közös művük jelent meg 1944 nyarán: Gachot *Kakas Ferkó diadala* című meséjéhez Tallós készített színes akvarell illusztrációkat, s a könyv két-száz példányban jelent meg. A példányok összes képét egyenként színezte Tallós.

9. kép: Czóbel Béla grafikája.
Rájegyzés: Mon rêve le 8 juillet 73
[Álmom 1973. július 8-án].
Fotó: Fekete Klára-hagyaték,
magántulajdon

Tallós Ilona 1918-ban született a vajdasági Gomboson.⁹⁴ A Főiskolán tanára volt többek között Burghardt Rezső, Elekfy Jenő, Szőnyi István és Varga Nándor Lajos, évfolyamtársai között volt például Kurucz D. István, Tóth Menyhért, Ősz Dénes, Doór Ferenc és Cziráki Lajos (11. kép). Első férje a nála öt évvel idősebb Somlai Gyula festőművész (1913–1945),⁹⁵ akivel a Főiskolán ismerkedett meg, és 1944 vége felé kötött házasságot (12. kép).⁹⁶ Fiuk, Somlai Gyula 1945. július végén született, de a tartalékos tűzértisztként szolgáló apa 1945 januárjában meghalt a Mária Terézia Laktanyában egy ágyúgránát belövés következtében.

⁹³ A Tallós Ilona és Somlai Gyula életére vonatkozó adatokat fiuktól, Somlai Gyulától kaptam.

⁹⁴ L. Á. 1992, 11.

⁹⁵ Két festményt, két egyedi grafikát és tíz sokszorosított grafikát őriz tőle a Magyar Nemzeti Múzeum.

⁹⁶ Somlai Gyula és Tallós Ilona ugyanabba az osztályba jártak: VARGA 1939.

Tallós munkásságára hatással volt a nagybányai iskola öröksége, de nem tartozott festészeti irányzathoz vagy csoporthoz. Akvarelljeit és olajfestményeit a posztimpresszionizmus gazdag színvilága, konstruktív szerkesztés és bensőséges hangulat jellemzi.⁹⁷ A második világháború után számos önálló kiállítása volt, néhány képét megvásárolta a Magyar Nemzeti Galéria.⁹⁸ Az Állami Másolatgyűjtemény másolati kiállítás számára az 1950-es években megrendelte Tallóstól több 19. századi festmény másolatát: Székely Bertalan: *Egri nők*, Hollósy Simon: *Kukoricahántás*, Kern-

10. kép: Tallós Ilona 1942 körül.
Fotó: Tallós Ilona-hagyaték,
magántulajdon

tok Károly egy műve és Mednyánszky László: *Téli táj* című képének másolatát az eredetitől eltérő méretben a Szépművészeti Múzeumban készítette. Az 1960-as évektől tanulmányúton járt Franciaországban, Olaszországban és Németországban. 1972–1975 között Linzben élt Wilhelm Bruscek kormánytanácsos és amatőr festő feleségeként. Hazatérve Magyarországra visszavonultan élt zamárdi műtermében, folyamatosan festett, de kiállítást nem rendezett.

Gachot és Tallós említett közös könyvének kiadója Cserépfalvi Imre (1900–1991) volt, aki 1923-tól Párizsban élt, és az Hachette kiadónál dolgozott.⁹⁹ Baráti körét francia és magyar művészek al-

⁹⁷ POGÁNY 1997; D. FEHÉR 1965.

⁹⁸ Hét festményt, nyolc egyedi grafikát és hat sokszorosított grafikát őriz tőle a Magyar Nemzeti Múzeum.

⁹⁹ CSERÉPFALVI 1982.

12. kép: Somlai Gyula 1942 körül.

Fotó: Somlai Gyula-hagyaték, magántulajdon.

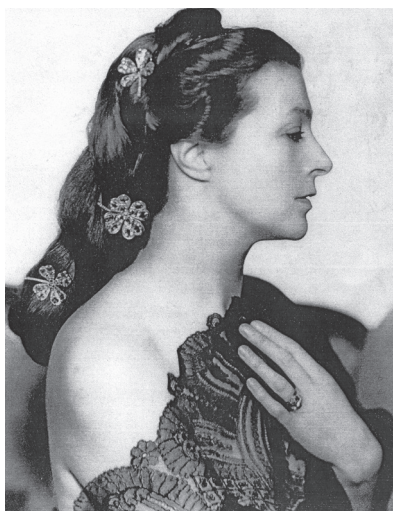
13. kép: Cserépfalvi

Imre könyvesboltja.

Fotó: Cserépfalvi-hagyaték, magántulajdon.

14. kép: Tallós Ilona illusztrációja François Gachot *Kakas Ferkó diadala* című meséjéhez. Előkészítő tollrajz és kész illusztráció. Tallós Ilona-hagyaték, magántulajdon.

15. kép: Louise de Vilmorin fényképe.

Fotó: Cserépfalvi-hagyaték, magántulajdon.

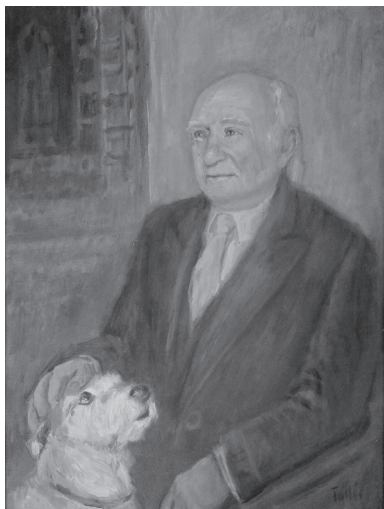
illusztrációk készülését fázisait tükröző rajzok és nyomatok (14, 20. kép).¹⁰¹ A technika a következő volt: 1. A kép megtervezése, majd pontos megrajzolása: tollrajzok; 2. A színfoltok meghatározása; 3. A színfoltok (negatív) kivágásával sablonok elkészítése; 4. A színek kikeverése, a tempera festék előkészítése; 4. Kézi porlasztó készülék és a sablonok segítségével a lapok megfestése színenként több menetben; 5. A képek sablonnal nem festhető, apró részleteinek (pl. madarak tollazata, csőre) megfestése ecsettel. Az egész folyamatra jellemző a színekkel való kísérletezés és a játékosság.

A levelek tanúsága szerint Gachot-t gyengéd érzelmek fűzték Tallóshoz 1942-től.¹⁰² Találkozásaikat mindkét fél rokonsága előtt igyekeztek titokban tartani, valószínűleg nem sok sikerrel. A kapcsolatnak két szakasza különíthető el: az első 1942-től 1949-ig tartott. Az ekkor íródott levelek és levelezőlapok kronológiáját nehéz

¹⁰¹ Magántulajdonban.

¹⁰² PIM Kt 2017.3.1–2. Közölve 66 levél: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/Gachot-francois/fg_ti01/stb.

16. kép: Tallós Ilona:
Cserépfalvi Imre portréja,
1988. Olajfép.
Tallós Ilona-hagyaték,
magántulajdon.

megállapítani, de kapcsolatuk 1942 nyarán volt a legintenzívebb. Barátságuk második szakasza 1961-től, Tallós első nyugat-európai tanulmányútjától Gachot 1986-ban bekövetkezett haláláig tartott.

Az első korszakból származó legtöbb üzenet rövid, a tervezett találkozók helyét és idejét rögzíti. Hosszú leveleket írt Gachot Tallósnek 1942 nyarán, amikor Gachot a Balaton partján nyaralt. Az 1942. június 18-i levél megvilágít részleteket Gachot, Cserépfalvi és Tallós kapcsolatáról:

J'ai passé la plus grande partie de la matinée chez Cserepfalvi à faire la vitrine et maintenant tu es là toi aussi un peu grâce à la couverture du livre. J'aurais tant aimé que tu voies à l'étalage l'effet que ça donne. Bien, selon moi. Louise est venue, pressée, courant au rendez-vous. Je l'ai remerciée des trèfles en ton nom. Je vais travailler à ma nouvelle et penser à toi rêver de toi les jeux ouverts, les yeux fermés.¹⁰³

¹⁰³ A délelőtt legnagyobb részét Cserépfalvinál töltöttem a kirakat rendezésével, és most te is ott vagy kicsit, hála a könyvborítónak. Bárcsak látnád, milyen hatást nyújt. Szerintem jót. Louise sietve jött, és a találkozóra futott. Köszönetet

Eszerint Tallós Gachot közvetítésével kapott munkát Cserépfalvinál, méghozzá könyvborítótervezést. Tallós tervezte például Louise de Vilmorin (1902–1969) francia költő (15. kép), író, újságíró *A mennyezetes ágy* című, a francia kiadás (*Le Lit à colonnes*) után egy évvel Gyergyai Albert és Szávai Nándor fordításában magyarul 1942-ben megjelent regényének borítóját. Tallós élete végéig kapcsolatban állt Cserépfalvival, erről tanúskodik az 1988-ban a kiadóról festett portréja (16. kép).¹⁰⁴

Gachot beszámolt apró családi eseményekről is:

Hier soir toute la famille y compris le fiancé est allée au cinéma voir des dessins de Disney. Ça ne m'a guère amusé mais puisque tu n'es pas là peu importe cela ou autre chose.¹⁰⁵

Június 30-án Gachot egy novella lassú készüléséről írt Tallósnak:

Je ne suis pas très content de la nouvelle que j'ai commencée. Si d'ici quelques jours je vois que ça ne va vraiment pas (j'ai recommencé quatre fois le début) j'en écrirai une autre. J'ai depuis hier (effet de ta lettre) une idée. Si j'en tire ce que j'aimerais ce serait assez bien je crois. Et c'est de nouveau un peu en rapport avec toi du moins la première pensée. J'aimerais y travailler au Balaton en sentant ton regard proche et que toute la fiérie qui émane de toi passe dans les phrases. De nouveau il y aura la mer et une ville dans le genre de Nice. Ma rêverie t'y promène déjà tu vois, en attendant.¹⁰⁶

mondtam neki a lóheréért a nevedben. Az elbeszélésemen fogok dolgozni, és rád gondolok állandóan, rólad álmodom nyitott szemmel és csukott szemmel.

¹⁰⁴ Magántulajdonban.

¹⁰⁵ Tegnap este az egész család, beleértve a vőlegényt, moziban ment, hogy megnézhesse a Disney-filmet. Nem igazán szórakoztatott, de mivel nem vagy itt, nem számít.

¹⁰⁶ Nem vagyok igazán elégedett az elkezdett novellával. Ha néhány nap múlva látom, hogy tényleg nem megy (négyszer újrakezdtam az elejét), megírok egy újat. Tegnap óta (a leveled hatása) van egy ötletem. Ha sikerül, amit szeretnék, az elég jó lenne, azt hiszem. És ismét egy kicsit kapcsolatban van veled legalább is az első gondolat. Szeretnék ezen dolgozni a Balatonon közel érezve a szemedet és hogy minden energia, ami belőled származik, átjárja a mondatokat. Ismét lesz benne tenger és egy Nizzához hasonló város. Az álmodozásomban már ott sétálsz várakozva, látod.

A Tallós-hagyatékban fennmaradt tizenöt, eddig kiadatlan vers 1942 januárja és szeptembere közötti dátumot visel, de ezekről nem esik szó a levelekben (lásd Függelék).¹⁰⁷ Az ugyancsak fennmaradt három Gachot-novellából egy keletkezéséről tudósítanak a levelek.¹⁰⁸ A három novella címe: *Les fiancés posthumes*, *Le masque* és *Belle de pluie*. Ezek közül kettőt Tallósnak dedikált. Az első dedikációja: „A Ili que j’aime cette nouvelle qui lui doit tout. François 27 mai 42”, a másodiké: „A Ili en témoignage de constant amour cette nouvelle écrite en pensant à elle F. juillet 42”. A három novella közül a levelek bizonyosan a *Le masque* című születésének körülményiről szólnak. Ugyanebben a levélben szó esik további művészeti és irodalmi vonatkozásokról is:

Hier après avoir travaillé et jeté ce que j’avais fait l’après-midi je suis allé chez Noemie qui a terminé une tapisserie avec Hoffmann Edith. [...] Très littéraire je me suis occupé avec Szerb de l’anthologie et en principe ils se sont mis d’accord avec moi sur le choix de 2 ou trois nouvelles que j’aime : une de Giraudoux, une de Larbaud, une de Cassou et que je me réjouis d’avance de voir figurer avec la mienne dans le livre. Puis avec Staud (le dramaturge du théâtre Madach nous nous sommes occupés de la saison prochaine et aussi d’un très joli roman de Larbaud que Nandi va traduire pour leur série) j’aurais voulu aussi trouver du travail pour toi au Madach mais quand j’ai entendu à quel point Pünkösti avait mauvais goût et combien il avait mal payé Hincz pour les affiches de Henri IV et le reste je me suis dit que ce n’était vraiment pas la peine. Mais tout de même pour le roman de Larbaud pourrait-on essayer. Je vais encore revoir Staud.¹⁰⁹

¹⁰⁷ PIM Kt 2017.3.3. Köszönöm Józan Ildikónak a versek olvasásában nyújtott segítséget.

¹⁰⁸ PIM Kt 2017.3.4.

¹⁰⁹ Tegnap miután dolgoztam és eldobtam, amit délután csináltam, elmentem Noémihez, aki befejezett egy kárpitot Hoffmann Edith-tel. [...] Nagyon irodalmian az antológiával foglalkoztam Szerbvel, és elvben egyetértettek velem 2 vagy 3 elbeszélés kiválasztásában, amit szeretek: egy Giraudoux-tól, egy Larbaud-tól, egy Cassoutól, és előre örülök, hogy az enyémel együtt fognak megjelenni a könyvben. Ezután Stauddal (a Madach-színház dramaturgjával a következő szezonnal foglalkoztunk, és egy nagyon szép Larbaud-regénnyel is, amit Nándi lefordít majd a sorozatuk számára) akartam munkát találni neked

Ebből a részletből kiderül egyrészt, hogy Ferenczy Noémi Hoffmann Edith-tel együtt készített egy szönyeget. Azt is megtudjuk, hogy Gachot igyekezett munkát szerezni Tallós-nak a Madách Színháznál is, de mindig szem előtt tartotta a megfelelő anyagi juttatást. Az említett Larbaud-regény a *Fermina Marquez*, 1942-ben jelent meg a Madách Színház kiadásában Szávai Nándor fordításában, az illusztrációit azonban nem Tallós, hanem Háy Károly készítette.

1942 júliusában Gachot naponta néha több levelet is írt Tallós-nak Alsóbélatelepről. Ezekből kitűnik, hogy Fonyódra akarta hívni a lányt, ahol családjával nyaralt, de a festő költözésre és munkára hivatkozva nem utazott oda. Július 15-én Gachot így írt a készülő novellájáról:

Ma nouvelle nouvelle est déjà très avancée et me plaît. Tu t'y retrouveras. Je ne pense même en écrivant qu'à toi et c'est ce qui m'aide, me soutient. Plus que jamais toute ma vie est tournée vers toi. Je suis très impatient de savoir quand tu pourras venir et j'espère. Mon amour chéri l'absence ne fait que creuser en moi de plus en plus profondément ta manque.¹¹⁰

Két nap múlva, július 17-én Gachot így írt:

Je travaille toute la journée sinon je deviendrais fou. Le brouillon de la nouvelle est terminée, je l'arrange, la retape. Tu t'y reconnaîtras. Cette nuit, comme ta carte n'était pas arrivée et que je ne pouvais pas dormir, j'ai décidé qu'en la changeant j'allais en tirer une pièce. Je m'y mettrai quand la nouvelle sera retapée. Naturellement ce sera aussi toi.¹¹¹

a Madách-ban, de amikor hallottam, hogy Pünköstitnek milyen rossz ízlése van, és milyen rosszul fizetett Hincz-nek a IV. Henrik plakátokért és a többiért, azt mondtam magamnak, hogy nem érdemes. De azért Larbaud regényéhez megpróbálhatnánk. Még fogok találkozni Staudal.

¹¹⁰ Az új elbeszélésem már nagyon jól áll, és tetszik. Magadra fogsz benne ismerni. Csak rád gondolok, miközben írom, és ez segít nekem, támogat engem. Jobban mint valaha az egész életem feléd fordult. Alig várom, hogy megtudjam, mikor jöhetsz, és remélek. Drága szerelmem, távolléted egyre inkább elmélyíti bennem a hiányodat.

¹¹¹ Egész nap dolgozom, máskülönben megőrülnék. Az elbeszélés pizkozata elké-

Öt nappal később, július 20-án beszámolt novellája befejezéséről és egy dráma – feltehetőleg az 1943-ban a Madách Színházban bemutatott *Szép Fülöp* című – elkezdéséről:

J'ai fini ma nouvelle. Je prétend qu'elle est très bien. Tu t'y reconnâtras, tes gestes et mille souvenirs. J'ai commencé ce matin la pièce. C'est encore étrange pour moi technique personnages etc. Mais j'ai grande envie de l'écrire et je crois que même si lentement et difficilement ça marchera.¹¹²

Két nappal később, július 22-én így írt a drámáról:

J'ai commencé moi à écrire ma pièce. Ça va lentement et difficilement mais je suis content de m'y être décidé. Chaque jour le sujet s'enrichit en moi. Mais tant que tu n'es pas là je ne suis qu'à demi moi-même. [...] T'ai je écrit que dans la nouvelle tu t'appelais Gisèle. C'est un nom qui porte pour moi en soi sa nostalgie, c'est encore de mes souvenirs d'enfance.¹¹³

A szerelmi kapcsolatnak Gachot felesége igyekezett véget vetni. De barátságuk folytatódott. Gachot kiutasítása előtti utolsó üzenete Tallóshoz 1949 januárjából származik. Kapcsolatuk második szakasza arra az időszakra esik, amikor Gachot Karlsruhe-ban dolgozott, majd nyugdíjba vonulása után Nizzában élt feleségével. A kapcsolat újrafelvétele 1961 tavaszán történt. Gachot leveleiből

szült, rendezem, újragépelem. Felismered majd magad benne. Ma éjjel, mivel a levelezőlapod nem érkezett meg, és nem tudtam aludni, úgy döntöttem, hogy színdarabot írok belőle. Akkor kezdem, amikor az elbeszélés gépelése elkészül. Természetesen abban is te leszel.

¹¹² Végeztem az elbeszéléssel. Úgy gondolom, hogy nagyon jó. Felismered majd magad benne, a gesztusaidat és ezer emléket. Ma reggel elkezdtem a színdarabot. Még furcsa számomra, a technika, a karakterek stb. De nagy kedvem van megírni, és azt hiszem, hogy még ha lassan és nehezen is, de menni fog.

¹¹³ Elkezdtem írni a darabomat. Lassan és nehezen megy, de örülök, hogy rászántam magam. Minden nap a téma gazdagodik bennem. De amíg nem vagy itt, csak félig vagyok. [...] Írtam, hogy az elbeszélésben Gisèle a neved. Ez egy név, amely önmagában hordozza a nosztalgiát, még gyermekkori emlékeimet.

arra lehet következtetni, hogy Tallós Gachot-ék lányán, Klárán keresztül jelentkezett:

Je garde une grande nostalgie et n'ai rien oublié. On a joué ici cet hiver en allemand la pièce que tu as inspirée. Imagine combien mes souvenirs allaient vers toi. Je n'ai malheureusement qu'un exemplaire de *Kakas Ferko* et il est à Nice dans une caisse.¹¹⁴

Párizsi tanulmányútra utazva Tallós megállt pár napra Karlsruhe-ban, és találkozott Gachot-val. Gachot 1972-es magyarországi látogatásakor nem találkoztak, mert Tallós akkor Linz-ben élt. Közben felmerült a *Kakas Ferkó diadala* újrakiadása, de erre nem került sor. Gachot leveleiben beszámolt Déry- és Krúdy-fordításainak haladásáról, Diener Dénes Rudolfról írt kismonográfiájáról, valamint saját novelláinak és darabjainak sorsáról:

Il y a une nouvelle qui a paru dans une revue française dont je n'ai pas d'exemplaire à t'envoyer, malheureusement, que j'aimerais pourtant que tu lises – je vais tâcher d'en retrouver au moins une copie dactylographiée – car écrite quelques mois après mon expulsion de Hongrie elle est pleine de nostalgie et à travers la figure d'un vieillard, d'un exilé politique (un peu comme Karolyi Mihály) c'étaient mes sentiments. Et tu y liras, à propos de l'impossibilité qui était la mienne d'avoir des nouvelles [...] C'est une des choses que j'ai écrites que je préfère.¹¹⁵

Itt valószínűleg a *Belle de pluie* című novelláról ír Gachot, a harmadikról, ami megtalálható a Tallós-hagyatékban, de dedikáció

¹¹⁴ Nagy nosztalgiát érzek, és nem felejtettem el semmit. Itt télen játszották németül az általad ihletett darabomat. Képzeld, mennyit gondoltam rád. Sajnos csak egy példányom van a *Kakas Ferkó*-ból, és az is Nizzában van egy dobozban.

¹¹⁵ Van egy elbeszélésem, amely megjelent egy francia folyóiratban, de nincs belőle másolatom, hogy elküldjem neked, sajnos, noha szeretném, ha elolvasnád – megpróbálok találni legalább egy gépelt másolatot; mivel néhány hónappal a magyarországi kiutasításom után írtam, tele van nosztalgiával, és egy öregember, egy politikai száműzött (kicsit olyan, mint Károlyi Mihály) alakján keresztül, ezek voltak az érzéseim. És olvasni fogsz benne arról a lehetetlenségről, amiben részem volt, hogy híreket kapjak [...] Egyike azon írásaimnak, amiket szeretek.

17. kép: Tallós Ilona:
Gachot-ék nizzai lakásuk
erkélyén.
Tallós Ilona-hagyaték,
magántulajdon.

nélkül. Tallós kiállításairól, édesanyja egészségi állapotáról és fiáról írhatott, amennyire néhány levélfogalmazványából és Gachot leveleiből következtetni lehet erre. Tallós Gachot-éknál tett nizzai látogatásáról tanúskodik a házaspárról erkélyükön készített portréja (17. kép).¹¹⁶

III. 2. 3. A „Magyar művek” listája

Gachot-nak nagy festmény- és grafikai gyűjteménye volt magyar művészektől, amelyet 1949-ben magával vitt Franciaországba 1982-es interjúja,¹¹⁷ archív fényképek és egy, a Fekete Klára le-származottai tulajdonában lévő gépiratos, „Magyar művek” című műtárgylista alapján viszonylag pontos képet kapunk gyűjtemé-

¹¹⁶ Magántulajdonban.

¹¹⁷ NAGY Cs. 2005.

nyének összetételéről, jelentőségéről. Gachot a gyűjteménye egy részét végrendeletileg nevelt lánya leszármazottaira akarta hagyni, ezek leírását tartalmazza a „Magyar művek” listája. A lista segítségével némelyik mű azonosítható. A végrendeletet Fekete Klára gyermekeinek nem sikerült érvényesítenie, az ismeretlen francia leszármazott a képek egy részét Magyarországra hozta, és árverésre bocsátotta a Virág Judit és a Kieselbach Galériában az elmúlt két évtizedben. A legtöbb mű a Kieselbach Galéria 45. és 52. árverésén került kalapács alá (2013-ban és 2016-ban).

A Gachot által készített „Magyar művek” listáján¹¹⁸ szerepel hat mű Czóbel Bélától, négy Ámos Imrétől, három Ferenczy Bénitől, ket-tő-kettő Anna Margittól, Farkas Istvántól és Márffy Ödöntől, egy-egy Bernáth Auréltól, Domanovszky Endrétől, Rippl-Rónai Józseftől, Csáky Józseftől, Borsos Miklóstól, Laborcz Ferencről és Tallós Ilonától. Az alábbiakban betűhű átírásban közlöm a gépiratos listát:

Magyar művek

Farkas István: Tengerparti szálloda. Olajfestmény, vászon. Pataky Dénes Farkasról, könyvbe reprodukálva 24. számban. Corvina Kiadó. 1 méter 10 magas, 0,85 m. széles, 1931. Farkas fiúk ajándéka, 1947.

Farkas István: Alkonyat a Margitszigeten. Vízfestmény /aláírva lent: „Farkas 38.III.”, 62 cm magas, 90 cm hosszú. A művész ajándéka, 1938.

Márffy Ödön: Csendélet szőlővel. Olaj, vászon. Aláírva lent. 45 cm magas, 38 cm széles. A művész ajándéka

Márffy Ödön: Fürdőző meztelen nő. Tusrajz, 29 cm magas, 37 cm széles. A művész ajándéka

Czóbel Béla: Karosszékekben ülő fiatal leány. Olaj, vászon. Aláírva fönt jobbra. 76 cm magas, 60 cm széles. KUT-kiállításon vásárolt.

Czóbel Béla: Fiatal leány arccal kezére támaszkodva. Pasztell. Aláírva lent jobbra. 51 cm magas, 33 cm széles. A művész ajándéka

¹¹⁸ A gépiratos lista Korolovszky Anna és Júlia tulajdonában van a hagyaték körüli levelezéssel együtt.

- Czóbel Béla: Virágok vázában. Pasztell. Aláírva. 40 cm magas, 32 cm széles. A művész ajándéka
- Czóbel Béla: Virágváza asztalon. Pasztell és vízfestmény. Aláírva piros pasztellel, 44. A művész ajándéka.
- Czóbel Béla: Mellkép, fiatal leány rózsaszínű ruhában. Vízfestmény. Aláírva „A l’ami Francois Czobel, 1946”, lent jobbra. 40 cm magas, 29 cm széles.
- Czóbel Béla: Akt oldalról. Szénrajz. Aláírva, 41. 36 cm magas, 24 cm széles. A művész ajándéka.
- Ferenczy Béni: Fiatal leány. Bronz, 1942. 12 cm magas. Reprodukálva 232.sz., 120. old., Ferenczy Béni: Írás és kép. Magvető, 1961. „kuporgó lány” cím alatt. A művész műtermében vásárolt.
- Ferenczy Béni: Felesége fiúakkal. Vízfestmény 1939. Ugyanaz a téma, mint 198. old. F.B.: Írás és kép. Dedikálva T.B. 1939. A Francois avec que amitié par Béni.
- Ferenczy Béni: Európa elrablása. Tollrajz. 20 cm magas, 29 cm széles. Aláírva: FB 1945. A művész ajándéka.
- Ámos Imre: Az eperevő. Olaj, vászon, 73,5 cm magas, 45 cm széles. A művész ajándéka
- Ámos Imre: Interieur kék kosárral. Olaj, vászon. 52,5 cm magas, 62,5 cm széles. A művész ajándéka
- Ámos Imre: Váza, ág és karosszék, 35 cm magas, 68,5 cm széles. Aláírva. A művész ajándéka.
- Ámos Imre: Anna Margit. Rajz és vízfestmény. Irénnek dedikálva, 1933. 45 cm × 26 cm.
- Anna Margit: Leány madárkalitkával. Tempera. 61 × 54 cm.
- Bernáth Aurél: Fiatalember hegedűvel. Vízfestmény. 27 cm magas, 22 cm széles. A művész ajándéka.
- Domanovszky Endre: Csendélet. Olaj, vászon. Aláírás fönt: 43. 20 cm magas, 30 cm széles.
- Rippl-Rónai: Interieur kis kutyákkal. Pasztell
- Csáky József: Táncoló figurák. Rajz. F.G-nek dedikálva
- Borsos Miklós: Férfi és ló. Réz dombormű. A művész ajándéka.
- Laborcz Ferenc: Ülő gyerek. Bronz. A művész ajándéka.
- Tallos Ilona: Tópart. Vízfestmény. 24 × 31 cm.

18. kép: Enteriőr Gachot-ék Budapest, Deák Ferenc tér 3. alatti lakásában, a falon Anna Margit *Leány madárkalitkával* című műve. Fotó: Fekete Klára-hagyaték, magántulajdon.

Anna Margit: Siremlék. Tusrajz. 30 × 23 cm

Kinai faragott elefántcsont tör.

A lista egyes tételei könnyen azonosíthatók az árverési katalógusok tételeivel,¹¹⁹ egy kép, Anna Margit *Leány madárkalitkával*

¹¹⁹ A lista sorrendjében: Farkas István: Alkonyat a Margitszigeten – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 134. tétel; Márffy Ödön: Csendélet szőlővel – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 122. tétel., KIESELBACH 52. ÁRVERÉS 207. tétel; Czóbel Béla: Karosszékbén ülő fiatal leány – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 125. tétel; Czóbel Béla: Fiatal leány arccal kezére támaszkodva – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 132. tétel; Czóbel Béla: Virágok vázában – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 130. tétel; Czóbel Béla: Virágváza asztalon – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 124. tétel; Czóbel Béla: Mellkép, fiatal leány rózsaszínű ruhában – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 126. tétel; Czóbel Béla: Akt oldalról – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 128. tétel; Ámos Imre: Az eperevő – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 127. tétel; Ámos Imre: Interieur kék kosárral – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 133. tétel, KIESELBACH 52. ÁRVERÉS 230. tétel; Ámos Imre: Váza, ág és karos-

19. kép: Enteriőr Gachot-ék Budapest, Deák Ferenc tér 3. alatti lakásában, a falon Anna Margitnak egy korai, 1934–35-ben festett képével. Fotó: Fekete Klára-hagyaték, magántulajdon.

című műve felismerhető Gachot-ék otthonainak archív felvételein (18. kép). Ez a kép jelenleg lappang. Gachot-éknak eredetileg a listán szereplő műveknél jóval több, magyar művésztől származó képe és szobra volt,¹²⁰ ezekből is érkeztek darabok magyarországi árverésekre.¹²¹ Az archív képeken azonosítani lehet még Anna Margitnak egy korai, 1934–35-ben festett képét (19. kép).¹²²

szék – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 131. tétel; Rippl-Rónai: Interieur kis kutyákkal – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 123. tétel; Anna Margit: Siremlék – KIESELBACH 52. ÁRVERÉS 186. tétel.

¹²⁰ PETROVICS 1940, 77., 79., 131., 134–136. tétel; EGRI–PETÉNYI 1982, 60. tétel; HÁRS 1985, 326. tétel; EGRI 2003, 133; ÉBLI 2008, 26–27., 425; TAKÁCS 2012, 178.

¹²¹ VIRÁG JUDIT 6. AUKCIÓ 147. tétel; KIESELBACH 15. AUKCIÓ 105. tétel; VIRÁG JUDIT 13. AUKCIÓ 21. tétel; VIRÁG JUDIT 39. AUKCIÓ 122. tétel.

¹²² A festményről Gachot-ék otthonában készült felvétel megvan az MTA BTK MIA Anna Margit-hagyatékában is: MKI-C-I-178.

Gachot jól ismerte a budapesti műgyűjteményeket: Hatvany Ferenc gyűjteményéről 1937-ben, Rózsaffy Dezsőéről 1939-ben írt.¹²³ 1940-ben részt vett a *Francia művészeti alkotások magyar magántulajdonból* című kiállítás szervezésében és katalógusának elkészítésében, majd 1943-ban maga rendezte a kortárs francia festőművészek budapesti kiállítását.¹²⁴ Művészettörténeti szempontból további értékes forrás a hagyaték egyik darabja, Fekete Klára rövid visszaemlékezése a Hatvany-perre:

Hatvany pör németek által elrabolt kincsek.

Genthon István +

Czóbelt megkavarta az ügyvéd (Rothschild)

sokszor kellett a bíróság előtt megjelenni, az ügyvéd hamis tanúja mint volt SS – látta, hogy elvitték a képeket a nácik.

Valószínű nem igaz – mert amikor márc. 15-én a megszállás történt Hatvany Ferivel találkozott G. Kérdezte mit tettél a képek biztonsága érdekében. Kereskedelmi Bank széfjeibe tette.

– Egy kép visszakerült – nem emlékszem ki volt az a festő – de az mesélte – hogy abban az időben amikor egy faluban volt – látta, egy orosz kocsí – az ablakán üveg helyett ez a kép volt. a katona hajlandó volt egy üveg pálinkáért visszacserélni. Gachot¹²⁵

A Hatvany-gyűjtemény sorsának kutatói, Mravik László és Molnos Péter erről az utolsó részletről nem tudnak; az itálért visszacserélt kép története baráti körben maradt, nem került be a hivatalos iratokba.¹²⁶

Összegzés

A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába 2017-ben ajándékozás útján bekerült két hagyaték, kiegészítve más adatokkal, jelen-

¹²³ GACHOT 1937; GACHOT 1939.

¹²⁴ PETROVICS 1940; GACHOT 1943.

¹²⁵ Fekete Klára visszaemlékezése életéről Korolovszky András lejegyzésében. PIM Kt Gynsz: 2488.

¹²⁶ Vö. MOLNOS 2017, 424–429.

tősen hozzájárul a François Gachot irodalmi munkásságáról és művészekkel ápolts kapcsolatairól korábban alkotott kép árnyalásához. Egy eddig ismeretlen művészbarátság, a Tallós Ilona festőművésszel fenntartott kapcsolat és a Gachot irodalmi munkásságához adott személyes ösztönzés részletei is kibontakoznak a dokumentumokból. A Fekete Klára-hagyaték levelezésének adatbázisban történt feldolgozása tanúsítja, hogy Gachot a 20. század első felének egyik legkiterjedtebb francia-magyar kapcsolati hálójával rendelkező személyisége volt. Szétszóródott képzőművészeti gyűjteményének részleges virtuális rekonstrukciója lehetővé vált az eddig ismeretlen archív fényképek és a műtárgylista segítségével.

1.

1 f. aut. kézirat

Nuit 8-9. sept [1942 ?]

En vain

En vain les mots, en vain le faux espoir dont près de toi je me leurrerais
Ce que ta voix m'assurait hier, un geste déjà me l'a repris.

Depuis il y a en moi ce déchirement que chaque pensée élargit
Depuis il y a en moi un inconnu qui veille à ce qu'aucune minute
je n'oublie

Si j'allais sortir sans l'emmener, voilà que de son pas sourd il me
rejoint dans la rue

Je peux courir, il court mieux que moi et son ombre s'allonge sur
mon ombre,

Monde hauté. Un seul visage et mille visages s'effacent devant son
insistance,

Le soleil qui, jadis, m'aimait, comme un vol de guêpes tour-
billonne autour de mon front

Et le soleil c'est toi, la beauté des arbres c'est toi, toi et cette fontaine
verte qui ne veut pas cesser de chanter alors que déjà tu ne peux
plus chanter pour moi.

Tu croyais... nous croyions...

Ne devinais tu pas que tout est plus irrémédiable qu'il ne le semble

Et que de ce monde vers lequel tu marches les yeux fermés

Parce que tu te figures qu'il suffit de le nier pour qu'il disparaisse

Tu sortiras malgré toi changée, étrangère à ce qui fut notre pauvre
joie

Une joie tremblante, hélas, et que l'automne emporte avec ses
feuilles mortes.

En vain tu me diras et nous voudrons croire de nouveau
Et peut être essayeras tu de me convaincre. Je sais
Je savais avant de savoir j'ai toujours su au plus profond de moi-même
Les mots, d'abord, on peut en rire et dessous il y a cette toute
petite réalité qui n'a presque rien à voir avec des lettres
Et fait atrocement mal plus tard à mesure que le sens s'en éclaire.
Guérir ? Mais je ne veux pas guérir de toi
Tout au plus guérir de moi même
Guérir de la vie
Guérir d'être homme.
Je veux bien te porter en moi pendant des années
Avec cette terrible beauté qui me déchire
Avec cette cruelle douceur qui me torture
Mais qu'un jour du moins nous nous retrouvions délivrés.
Devrai je avant et combien de fois te perdre comme Euridyce
Le jour, la nuit c'est toi.
Le chagrin s'est installé près de mon lit
Et maintenant il dormira toujours dans ma chambre.

2.

2 f. aut. kézirat

Janvier 42

Peintre
pour Ili
Peintre, oiseleur des chimères,
Muse au visage secret
D'ange qui serait sorcière
Créant le monde d'un trait.
Libellule dont les ailes,
En effleurant le papier,
Laissent les couleurs fidèles
Fleurir un nouveau bouquet.

Fraiche nymphe aux yeux de menthe,
Que filtre ton regard fiers
C'est une source qui chante
Entre les peupliers verts.
La mésange cézannienne
Dont le bec est un pinceau
Grave pour qu'on s'en souvienn
Ton nom au bord du ruisseau.
Ton nom, si doux à entendre,
Y viendrai-je boire tard
Le regret d'un coeur en cendre
Comme celui de Ronsard ?
Si je ferme les paupières
C'est pour bien mieux embrasser,
Peintre, oiseleur, les chimères,
Que tu me fais caresser.

3.

1 f. aut. kézirat

13 sept. 42

Mon amour te reprend sans cesse et te reforme
Ainsi qu'une statue à jamais inachevée
Plus belle que le jour, plus belle que la nuit
Plus astre que les astres, plus rêve que les rêves.
Pourrait-il s'arrêter, ce grand désir qui me traverse
Comme une flèche d'étoile perçant mon coeur de son espoir ?
Ton pas, ta voix, ton rire et la douceur fleurie de ton regard.
Brillante, à l'aube, je t'enveloppe de ces caresses
Qui sont des mots sans suite, des vers d'où tu surgis de nouveau créée
Immortelle au dessus des saisons, des années,
De la divine essence qui fait l'éclat des sources
Et leur secret murmure au profond des forêts.
Les bras serrent ma vie et c'est alors que je respire,

Etouffant s'ils me quittent, éternel nostalgique
Absent de tout ce qui n'est pas cet exigeant besoin de toi
A travers les marées des heures pour te polir et te sculpter
Pierre dure tombée du ciel, étincelle de foudre
Douce et brûlante entre mes doigts
Mes mains, mes lèvres maladroites
Qui ne savent plus aucun usage
Sauf prononcer ton nom et se tendre pour étreindre ton image.

4.

2 f. aut. kézirat

24 janvier 42

Voyage

A Ili

Beau voyage au pays de ces fleuves rapides
qui m'emportent vers toi, la nuit, dans mon sommeil
Ton visage est la source où mes lèvres avides
Comme des oiseaux fous boivent jusqu'au réveil.
Comme des oiseaux fous qu'un vent cruel pourchasse
De rivage en rivage, en un vol anxieux
Ne trouvant de repos que mon regard n'embrasse
L'horizon chimérique et tendre de tes yeux.
Je te vois, je te perds. Tu rentres dans la vie
Un destin étranger t'arrache de mes bras
Heureux si dans ma course enfin ma nostalgie
Caresse ton fantôme au hasard de mes pas.
Je t'attends, tu reviens, à travers quels orages,
Bravant un sort obscur qui voudrait nous trahir,
Poser tes poignets purs à même sur la page
Où ma voix se fait chant pour mieux te retenir.
Ne t'en va plus. Demeure attachée à ce songe
Qui flotte seul au sein d'un monde dévasté,
Entraînant avec soi notre être de mensonge
Pour en faire une flamme où dort l'éternité.

1 f. aut. kézirat

24 février

Je t'aime dans la nuit des temps, au carrefour secret des orages.
Je t'aime dans la saison magique des aveux, parmi les miracles et
les mystères qui se dévoilent,
Je t'aime dans la musique des sources que ton nom réveille au
fond des forêts
Je t'aime au coeur des chênes, dans la moelle étoilée des fougères
Dans le parfum de menthe des cascades, le soir lorsque les biches
viennent boire à même le brouillard.
Puit, glacé, reflet de ciel, miroir dont le trèfle s'unit à la pervenche
Je t'aime sur la nacelle frissonnante des saules en été
Lorsque le bourdennement des heures ride l'azur.
Je t'aime au fond des mers, parmi les corridors souterrains des
vagues brisées
fonchés de désespoirs, de lueurs qui se rallument à la caresse de
ton sourire
Je t'aime dans la mélodie de ces cordes qui jouaient pour nous par
dessus les siècles
Le murmure matinal des torrents à l'aube de notre tendresse.
Je t'aime dans le vent des songes, dans l'ouragant des pensées qui
se déchainent
Battant aux portes de l'impossible de leurs ailes démesurées
Le temps recule toujours, je t'aime dans ce passé qui ne fut pas notre
Dans l'herbe des premiers jeux alors que tu n'étais encore qu'un
pollen errant à travers les collines
Je t'aime dans l'infini des temps
A en vivre et à en mourir

1 f. aut. kézirat

31 janvier 42

Ile secrète où sous les arbres
 Luit le ruisseau de tes yeux verts
 Ouvre les bras. Un vent de mer
 Né des caresses des nuages
 A pour toi traversé le large.
 Ton corps où dort le sang des marbres
 Attend-il que le touche enfin
 Lyre étoilée, aux frêles hanches,
 Le baiser des rêves lointains
 Ombre d'un visage qui penche
 Sur toi l'espoir de son destin.

1 f. aut. kézirat

5 mars 42

Oublierai je jamais l'horreur de ma colère
 Et le son dans ta voix de cet espoir brisé
 Comme si de tes yeux avait fui la lumière
 Sans laquelle mon coeur ne sait plus s'apaiser ?
 Honte d'être homme avec ce fardeau d'amertume
 D'injustice, de doute et de cruel remords
 Qui m'entraine après soi comme un flot dont l'écume
 Hausse jusqu'à ma lèvre un avant-goût de mort.
 T'arracher à ce vide où mon âme s'égare
 Criant en vain ton nom que l'écho ne rend pas
 Ce nom d'oiseau qui vole éperdu vers quel phare
 Vers quelle île inconnue où se cherchent nos pas
 Ah, que n'ai je ta main pour réprimer la houle
 Qui bat confusément ma poitrine à coups sours
 L'angoisse de te perdre où ma douleur se roule
 Comme un bateau sans mat poursuivant son amour

Ma vie tient à un fil
 Au fil de ta pensée
 Si tes dents éclatantes
 S'arrêtent de briller
 Je retombe à la nuit
 A mon obscur passé
 Je descends dans un gouffre
 Comme un mineur blessé.
 Coeur trop lourd pour ce monde
 Coeur chargé de chimères
 Reverra-t-il jamais
 Ce qu'il nommait la terre ?
 C'était un beau pays
 A l'ombre de tes cils
 Une verte rivière <y>
 Y reflétait le ciel
 Rêves désirs nuages
 Vol d'oiseaux migrants
 C'était un beau visage
 Auréolé de lueurs
 Est ce un trop grand mirage
 Que de t'avoir aimée
 Si tes dents éclatantes
 Se mettent à briller
 Tout s'apaise et ma vie
 Retrouve sa beauté

1 f. aut. kézirat

24-25 août 1942

J'ai mal de te chercher parmi ces mers étranges
Qui s'ouvrent dès la nuit dans mon coeur angoissé
Nageur debout, l'amour, pesant de son poids d'ange
Me tire vers le fond et me tient embrassé.
Là entre les récifs, les montagnes du songe
M'égarer cent échos trop pareils à ta voix
Cent mirages troublants dressés par le mensonge
J'espère te rejoindre et ce n'est jamais toi.
Toi, quel monstre te cache au creux du labyrinthe
Voilant de quels remous l'éclat de tes yeux verts
Effaçant sur le sable où tu glisses l'empreinte
Secrète de tes pas comme neige d'hiver.
Plus loin, toujours plus loin du retour vers la vie,
Que m'importe une terre où sans toi revenir
Ton visage est pour moi l'unique nostalgie
Un port où sur la grève erre ton souvenir.
Ton souvenir qui chante avec l'élan des voiles
A travers l'ouragan seul saura l'emporter
Sur cet opaque mur de flots privés d'étoiles
Qui soulève ton corps pour mieux m'en écarter
Ton souvenir veillant comme un oiseau des cimes
Parmi les marronniers d'un été finissant
Un sommet à l'envers et c'est le même abîme
Où j'aborde apaisé sachant que tu m'attends.
Nos ombres côte à côte endorment leur délire
Tandis que sur la feuille au contact de tes doigts
Un paysage naît si neuf que j'y crois lire
Mon besoin de t'aimer chaque nouvelle fois.

Etoile
Etoile de plein jour
Comme au temps des miracles
Un visage plus pur
Que l'aube des cascades
Un visage envahi
Par la clarté de l'âme
Et qui chante en secret
De sa voix de fontaine
Etoile de plein jour
Au front d'intelligence
Appuyé sur mon coeur
Où veille ton absence
Beau regard étoilé
Qui s'embrase en silence
J'aurai beau t'appeler
Du fond de ma souffrance
Le mal est sans espoir
Et grandit la distance
A peine ces huit mois
D'une joie irréal
Je t'ai révée en moi
Mais tu étais trop belle
Etoile de mon art
Et de ma poésie
Tout est venu trop tard
Je retourne à ma nuit
Ma nuit pour t'y chercher
Pour attendre ton signe
Mourant à te chanter
A l'image du cygne
Etoile de plein jour

Etoile de mes songes
Astre de mon amour
Jusqu'à la fin du monde

11.

2 f. aut. kézirat

5 avril 42

J'ai pris tes mains
Tes mains que tu n'aimes pas, toutes bar-
bouillées de la couleur joyeuse et triste
de notre rêve éveillé parmi l'existence
des autres hommes.
Je me suis couché en plein jour, la tempe
exactement blottie dans le creux de ta paume.
Et j'ai fermé les yeux pour mieux te voir.
Je t'ai vue de tout près dans le soleil
rayonnant de cet amour qui n'a ni
commencement ni fin car je t'ai cherchée
avant de savoir que tu étais et je te re-
trouve partout dans l'avenir de ma
pensée comme moi-même.
T'ai je bercée. Ou était-ce toi qui m'em-
portais dans le courant de torrent glacé,
d'étoile filante, doux et cruel, tan-
disque mon coeur battait si fort contre
l'absente tiédeur de ta gorge.
Tout ce que tu n'aimes pas est à moi
les tendres lianes de tes bras
tes chevilles où dort l'élan des biches pensives
tes épaules que ma caresse flatte pour en
faire jaillir la musique secrète de ton corps,
cette musique qui chante tout bas dans tes yeux.
Mon amour ! T'ai je dépouillée que je me

sente si riche de savoir que tu m'aimes
tu m'as donné la faim et la soif qui se
renouvellent à chacune de nos rencontres
Et tu m'as donné aussi la pureté et l'exigence
de l'absolu qui ne trouve un peu de satisfaction
que dans le miracle de ta présence,
dans la douceur de ta voix me disant « je »
des jours, des nuits, des mois, des siècles
jusqu'à ce grand sommeil où même mort
J'emporterai comme un voleur de flamme
ton souvenir

12.

1 f. aut. kézirat

17 août

Pour le 18 août 42

L'incroyable a jailli des pierres du chemin
Après douze stations aux déserts de l'attente
Faim, soif, poison du doute, aurores angoissantes
L'éternel de l'amour m'a saisi par la main.
L'ange aux yeux verts luttait, luttait dans les ténèbres
La nouvelle Euridyce au visage secret
Perdue et renaissante au fond du feu sacré
Où le phénix brûlait sur son bûcher funèbre.
Douze fois douze archers pour que mon cœur apprît
Le mystérieux dessein qui guidait son martyr
Douze fois douze archers pour que vibrât la lyre
Orphée au labyrinthe, en qui veillait l'esprit.
L'ange aux yeux verts enfin a percé de sa lance
Le dragon maléfique et me sourit au jour
Où l'écho se perdait qui criait mon amour
Comme un oiseau blessé mourant dans le silence.

13.

1 f. aut. kézirat

3 juillet 42

Seul dans ma nuit
Les yeux brûlés par ton visage
Où te chercher lorsque ta voix ne répond pas ?
Un réseau de souvenirs m'enveloppe
Cerceaux de flamme les mauvais instincts du doute et de l'an-
goisse barrent ma route
chaque jour à les franchir pour essayer de te rejoindre
J'épuise ce peu de confiance que tu n'as donné en partage
Une tempête d'oiseaux apeurés s'abat sur mes rêves
Couvrant de leurs criailleries la mélodie secrète de ton sourire.
Monde sourd, aveugle
Monde de larmes statufiées dressant toujours
le même bloc incompréhensible dans le silence
Monde aux arêtes vives qui déchirent mon coeur de leur pointe
L'aube de tes mains pressant mon front viendra-t-il me délivrer
avant que je ne succombe ?
Il ne me reste plus rien qu'une pensée
condamnée à se meurtrir en répétant ton nom comme une prière
Qu'elle lance au moins vers toi son flamboiement
Et m'enfouisse avec elle dans sa cendre

14.

1 f. aut. kézirat

4 février 42

J'ai ravi ton visage aux abîmes des songes
J'ai pris ton nom, comme un pêcheur de perles, entre mes dents
Plus bas, toujours plus bas. Perspectives faussées du silence
Chevelures noyées du désir, algues, coraux
Sources pétrifiées des longues attentes
J'ai tout cueilli, j'ai tout brisé, j'ai tout tordu
J'ai mis mon corps à plat sur le ventre chaud du sable

Là où reposait intacte encore la forme de tes membres
Et mes mains, peureusement, ont déterré de leurs ténèbres
Ces souvenirs que tu ne connais même pas,
bien qu'ils soient la part profonde de toi même,
Bracelets du temps mordus par la rouille de ma solitude
Voici le trèfle de ton regard battant de l'aile sous tes paupières
Une touffe de violettes dort à ton front comme une boucle
Et le souffle qui voudrait s'exhaler de ta poitrine
Colore tes joues de cette aurore que rien désormais ne saura plus
flétrir
J'ai caressé l'ombre de tes seins
Dans la caverne bleue des miracles où les étoiles agonisent
J'ai vu tes bras s'ouvrir, était ce pour moi,
comme les deux anses d'une amphore qui porte la vie
Alors j'ai crié
J'ai oublié qu'au dessus de moi tourbillonnaient les mondes
Et j'ai roulé blessé à mort, vaincu au fond du gouffre
La bouche ouverte en respirant ton souffle dans l'aveuglante
lumière des nuits qui n'ont plus de fin.

15.

1 f. aut. kézirat

9-10 mai 42

41 anniversaire

Mon amour, mon amour, j'ai soif de toi, le jour, la nuit, je crie ton nom, les mots sautent dans ma gorge avec le bruit des torrents dans l'abîme. Mille mots, mille rêves, mille aventures, mille secrets, doux, terribles, escaladent sans cesse en moi cette immense tour de solitude où les oiseaux fous du désir viennent en tourbillonnant casser leurs ailes contre ton front. Pour avoir souri, tu as fermé ton âme à l'éclat du monde, tu m'es rendu étranger à la scintillante froideur des étoiles, mais tes dents brillent dans le tunnel de mes souvenirs comme des coquillages, dans une grotte marine. Aveugle, sourd, j'avance à pas sûre là où, souterrain, court le ruisseau pur

de tes yeux, là où ta voix chante cette étrange mélopée que je lirais même sur tes lèvres en présence des autres. Tout m'est ennemi qui n'est pas toi qui n'est pas ta main, tes doigts entre-croisés sur mes phalanges. Je voudrais me faire arbre et qu'enlacé, serré par le lierre de ton amour nous n'ayons plus qu'une vie, qu'une rêve, une respiration ; indiscernables dans les plus hautes branches, ainsi face aux vents et aux marées, aux lunes changeantes jusqu'à la mort.

20. kép: Tallós Ilona illusztrációja François Gachot *Kakas Ferkó diadala* című meséjéhez. Előkészítő tollrajz és kész illusztráció. Tallós Ilona-hagyaték, magántulajdon.

Noha Gara László a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok egyik kulcsszereplője, részletes életrajza és munkásságának átfogó bemutatása mindeddig hiányzik, s viszonylag kevés, részben hibás adattal rendelkeznek róla a magyar irodalomtörténet.² Összetett személyisége és hagyatékának hányatott sorsa ezt csak részben magyarázza. Könyvtárának kis része, mintegy ötven kötet a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárába jutott.³ A kéziratos hagyaték két részletben érkezett Budapestre. A magyar költészetet a 12. századtól napjainkig bemutató, 1962-ben Párizsban megjelent antológiából (*Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours*) kimaradt fordításokat tartalmazó első részt közvetlenül Gara halála után Illyés Gyula és Gyergyai Albert nézték át, ez jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeumban kutatható. A második részt Gara lánya, Claire Meljac a párizsi Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központnak (Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises) adományozta. Az utóbbinak az 1990-es években elkezdődött a feldolgozása; a Párizsban élő Nyéki Lajos közölt először leveleket Gara hagyatékából.⁴ Bemutatta Gara műfordítói módszerét, és idézett számos érdekes levélből. Tanulmányát figyelemfelhívás-

¹ Jékely Zoltán: Illyés Gyula: A Gara szekerén: Hommage à Gara, 1965. július. PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta. A teljes, eddig közöletlen verset lásd: a függelék 3. darabja.

² Lásd pl. MÉL 1967, 568; BÉLÁDI-POMOGÁTS-RÓNAY L. 1986, 160–162.

³ Szabó Béla 1968-ban a párizsi Balaton könyvesboltban fedezett fel egy Garának dedikált kötetet. Ennek fényében azt feltételezte, hogy Gara felesége esetleg eladhatta a könyvtárat. SZABÓ B. 1969, 423.

⁴ NYÉKI 1993; NYÉKI 2000; NYÉKI 2002.

nak szánta, mint írta: „technikai és egyéb okokból jelenleg kevés remény van az anyag kiadására.” Külön tanulmányt szentelt Gara és Déry Tibor barátságának, melynek megromlása – Déry regényeinek francia fordítása és kiadás során – nagyban hozzájárult Gara egyre súlyosabb depressziójához.⁵

Nyéki több levelet közölt a *Vigiliában* 2001–2002-ben, így például Pilinszky János 1961–1962-ben a költészeti antológia,⁶ és Ottlik Géza 1963-ban az *Iskola a határon* francia fordításának közelgő megjelenése kapcsán Garának írt hosszú levelét.⁷ A utóbbi forrásközlésben a szerkesztő, Bende József jelzi, hogy a párizsi Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központban őrzött hagyatékban Ottlik Gézának mintegy ötven levele található, az egész hagyaték feldolgozása folyamatban van, s hogy a kutatómunkát, melynek célja egy Gara Emlékkötet összeállítása, az OKTK támogatja. Nyéki egyre romló egészségi állapota miatt a feldolgozás és a Gara Emlékkötet nem készült el, ahogy a Garának két párizsi otthonának – a második világháború előtt: 21 Bld Brune, 75014 Paris, majd az 1950–60-as években: 29 rue Surcouf, 75007 Paris – falára tervezett emléktáblák terve sem valósult meg.

Ablonczy László 2001-ben megpróbálta újra kiadni az 1962-es antológiát, de támogatás híján ez elmaradt.⁸ Ottliknak egy Garához írt képeslapját közölte Szijj Ferenc 2002-ben.⁹ A Vigilia Kiadó által Rónay László válogatásában 2014-ben megjelentetett, *Az ismeretlen Rónay György* című kötet egyik súlypontja Rónay György és Gara László kapcsolatának bemutatása. A levelek és az író naplójának megfelelő részei nemcsak ezt a barátságot tárják föl, hanem a magyar és a francia irodalom egymásra találásának is izgalmas dokumentumai. Ebben a folyamatban fontos szerepe volt Rónay Györgynek, jóllehet törekvése ismételten a hivatalos szervek gátjaiba ütközött.

⁵ Claire Meljac levele Tüskés Annához, 2017. november 30.: „la triste histoire Dery qui a joué beaucoup dans le drame horrible qui a tué mon père.” KASSAI 2019.

⁶ PILINSZKY 2001.

⁷ OTTLIK 2002.

⁸ ABLONCZY L. 2004.

⁹ SZIJJ 2002.

Ablonczyné Szabó Magda, a Párizsi Magyar Intézet művészeti igazgatóhelyettese (1999–2005) közreműködésével jutott Magyarországra a második Gara-hagyaték-rész 2005-ben: először az MTA Irodalomtudományi Intézet Illyés Gyula Archívumba,¹⁰ majd annak 2013-as megszűnte után a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Ezután Kulin Borbála több tanulmányt szentelt Gara munkásságának, s 2007-ben kiadta Illyés Gyula és Gara László 1939–1966 közötti levelezését.¹¹ Az Illyés Gyula és Jean Rousselot mintegy huszonöt éves barátságát bemutató kötetben Rousselot Garának írt hét levelét közöltem.¹²

Nyéki a Gara-levelezés kiadási nehézségeinek okait nem részletezi, de kutatásom során világossá vált: az ezernél is jóval több levél és számos további dokumentum feldolgozása nem kis feladat, amit nem papíralapú kiadásban, mint inkább adatbázis formájában lehet és érdemes megvalósítani. A 2016 októberében kezdett kutatás keretében feldolgoztam, közzé- és kereshetővé tettem a Gara-levelezésből több, mint 500 levelet.¹³

Az 1920–40 közötti francia–magyar irodalmi kapcsolatokról írva Szávai János és Józán Ildikó méltatta Gara fordításait.¹⁴ A forráskiadáson túl Gara munkásságával érdemben főként Madácsy Piroska foglalkozott, számos tanulmányban elemezte és értékelte a Franciaországban működött két fordítói csoport tevékenységét.¹⁵ A két csoport – Sauvageot és tanítványai, valamint Gara László és íróbarátai – között sok volt a konfliktus, főleg a fordítási módszerek különbözősége miatt.

A Petőfi Irodalmi Múzeum 2013. március 6-án, a Párizsi Magyar Intézet 2014. január 28-án emlékkonferenciával tisztelt meg Gara munkássága előtt, ezek előadásai azonban csak részben és elszórva, különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben jelentek meg.¹⁶

¹⁰ N 2005; M 2005.

¹¹ KULIN 2006; KULIN 2007b; KULIN 2007a; KULIN 2010.

¹² DAUPHIN–TÜSKÉS A. 2015, 414–423.

¹³ <https://frhu20.iti.btk.mta.hu>

¹⁴ SZÁVAI J. 1990, 11; JÓZÁN 2014; HAAS 2005.

¹⁵ MADÁCSY 2014a; MADÁCSY 2014b, 111; MADÁCSY 2016.

¹⁶ Az előadásokból megjelent: SZÁVAI J. 2013; SZÁVAI D. 2016; JÓZÁN 2013a; JÓZÁN 2013b; FARKAS 2019.

1. Gyermek- és ifjúkor

Goldmann László 1904. július 18-án született Budapesten jómódú kereskedőcsaládban. Apja, Goldmann Ábrahám Áron virág-nagykereskedő, anyja Kohn Cecil Szidónia volt. A Fővám tér 4. egyik negyedik emeleti lakásában, a vásárcsarnokkal szemben laktak.¹⁷ 1914–1922 között László a budapesti Lónyay Utcai Református Gimnáziumban tanult. A Ráday Levéltárban őrzött osztálykönyvek közül hiányzik az első (1914/15), a harmadik (1917/18) és a hetedik osztályé (1920/21).¹⁸ A többiből megállapítható, hogy a harmadik osztályban a latinon kívül franciául és németül is tanult. A hatodik és a nyolcadik osztályban csak latinul és németül tanult. A francia nyelvet és a németet dr. Német Gábor (1880–1933) és dr. Varga Bálint (1856–1943) tanította.¹⁹ 1918-tól egy osztállyal alatta járt Cs. Szabó László, akivel együtt jártak az Arany János Önképzőköri irodalmi szakosztályába.²⁰ Az önképzőköri jegyzőkönyvekben Goldmann és Szabó neve 1919 májusától 1922. február 1-ig gyakran olvasható. Néhány példa:

1919. május 25. 2. Teichner V. o. tanuló elszavalja Kiss József: „Gyilkos harang” című költeményét, amelyhez Kallós Pál VII. o. t., Jónás Ö. VI. o. t., Szalay L. VI. o. t., Goldmann V. o. t., Karsai A. VIII. o. t. és Szepessi T. VIII. o. t. szólnak hozzá. A szavalatot szótöbbséggel elfogadásra fogadják el. 3. Következik: Halász G. VII. o. t.-nak: „A regény fejlődése”-ről szóló tanulmánya. Hozzászólnak: Goldmann V. o. t., Sátor Gy. VI. o. t., Kallós P. VII. o. t., Karsai A. VIII. o. t. és Fuchs Nándor VII. o. t. Ezután a gyűlés feloszlik.

1919. június 2. 3. Goldmann V. o. tanuló eljátsza zongorán Tsajkowsky „Herbstgesang”-ját, amelyhez Glaser P. VII. o. t., Ecsődi T. VIII. o. t. és Fuchs Nándor VII. o. t. szólnak hozzá.

1921. március 13. 3. Ezután Dávid VII. o. tan. olvassa fel Fischer VII. o. tan. verseit, melyeket Goldmann VII. o. tan. bírál. Úgy a

¹⁷ RL A/14. fond Budapesti Református Gimnázium (a Lónyay) iratai, osztálykönyvek: 866, 881, 934. PIM Kt Gara-hagyaték analekta részében őrzött dokumentumok.

¹⁸ RL A/14. fond Budapesti Református Gimnázium (a Lónyay) iratai.

¹⁹ DRASKÓCZY 1993, 46; SZILÁGYI E. 2009, 2. kötet, 262, 332.

²⁰ Gara visszaemlékezése közös gimnáziumi éveikre: GARA 1965a.

költeményről, mint a bírálatról Samu J. és Szabó L. VI. o. tan.-k és Gulyás ifj. elnök adják elő véleményüket.

1921. április 17. 4. Az opera és Wagner tanulmány, írta és felolvassa Goldmann VII. o. t. Szalay VIII. Fischer VII. Hirsch VII. hozzászólása után a kör bírálatra Farkas F. VI. o. t.-nak adja ki.²¹

1921. április 24. 2. A műsorra áttérve Farkas F. VI. bírálja Goldmann VII. o. tan. „Wagner és az opera” című tanulmányát. A keletkezett vitában részt vesz Remete VI, Gulyás, Vietorisz, Szalay VIII – Goldmann és Farkas. A bírálatot I, a munkát III érdemfokra szavazza a kör. [...] 4. Paál VII felolvassa „Az éltető víz” című novelláját. Bírálja Goldmann VII. o. tan. Szabó László VI és Gulyás ifj elnök hozzászólása után a kör az elbeszélést sikerültre, a bírálatot dicséretesre dönti.

1921. május 8. 3. Szabó VI. o. t. versét bírálja Gulyás Béla VIII. o. t. Hozzászólnak: Goldmann VII. Gulyás VIII. Samu VI. o. t. és Csűrös I. tanár úr. A verset érdemkönyvi bizottság elé utalásra, a bírálatot dicséretesre fogadja el.

1921. október 9. Goldmann VIII. olvassa fel és bírálja a „Carmen” jeligével beadott költeményeket. A kör kéri hogy a verseket még egyszer olvassák fel. Samu János véleménye a versekről megegyezik a bírálóéval: mindkét verset egyszerű elfogadásra, a bírálatot sikerültre ajánl. Szabó László az első verset és a bírálatot egyszerű elfogadásra ajánlja, a második vers felett pedig napirendre tér. [...] Goldmann felel meg ezután a bírálatára tett megjegyzésekre. A kör mindkét verset elfogadja, a bírálatot sikerültre ítéli. Csűrös I. elnök szól még hozzá. A jeligés levelet felbontják; a szerző József Miklós VII.

1921. november 6. Goldmann VIII. verseit olvassa fel. Bírálja Remete VII. Bírálatába csoportokra osztja a szerelmes verset író költőket. Az első verset és a harmadikat érdemkönyvre, a másodikat dicséretesre ajánlja. Szabó L. szól hozzá, az első verset dicséretesre a másodikat és a harmadikat egyszerű elfogadásra ajánlja. Bírálatot egysz. elf. ajánlja. [...] Csűrös tan. elnök úr szerint ily tónusban önképző kör előtt nem lehet bírálni és a bíráló a szerelmet nem jól fogja fel. Samu egy kifejezését visszautasítja.

A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy Goldmann jól zongorázott, érdeklődött a zenetörténet iránt, verseket írt és bírált. A versek

²¹ A Wagner-tanulmány visszhangjáról: GARA 1965a.

nem maradtak fenn a jegyzőkönyvekben. Gyakran hozzászóltak ugyanahhoz a témához Szabó Lászlóval.

1922 júniusában érettségizett; az írásbeli vizsgatárgyak magyar, latin és mennyiségtan voltak; mindegyikre kettést kapott.²² Szóbeli vizsgát magyar és latin nyelvből, történelemből, mennyiségtanból és természettanból tett.²³ Vezetéknévét Garára magyarosította. Különböző művészeti ágakban alkotott: verseket, novellákat írt, és Bárdos Artúr rendező, dramaturg mellett rendezést tanult a Belvárosi Színházban. Szépirodalmi próbálkozásaiából ízelítőt adnak az 1923-ban három barátjával – Fazekas Anna, Forgács Ödön és Gerő György – közös versantológiában megjelentetett versei.²⁴ *Tavaszi triumphus* címmel a budapesti Uj Hellas kiadónál jelent meg ez a könyv, amelyet Kondor László rajzai illusztrálnak.²⁵ A grafikus Káldor László előszavában így írt: „Négy ifjú költőt és egy grafikust, kiket nemcsak a fiatalos lelkesedés és az ideálok közössége, de világnézeti és érzésszerű rokonság is fűz egymáshoz. Nagy, szinte elérhetetlen a kitűzött cél: a letiport és felmagasztalt Embert minden kínjával és ujjongásával, gyötrő tépelődéseivel és megadó alázatosságával, görcsös akaratával megmutatni a maga ösztönös valóságában *neki*, hogy új életre keljen.”²⁶ A világnézeti rokonság baloldali elkötelezettséget jelentett.

Garának nyolc verse olvasható az antológiában: *Tavaszi, Vihar előtt, A villamos, Láz, A szabadulás éje, Együtt, Temetés, Áhitat*. A *Temetés* végén olvasható dátum („1921. okt. 11.”) azt jelzi, hogy ezt a gimnázium utolsó évében írta, talán az Arany János Önképzőkör

²² A magyar írásbeli téma: Kisfaludy Károly jelentősége a magyar drámairodalom terén. A latin írásbeli feladat: M. Tullius Cicero: Cato Maior de Senectute C 22 79–81 magyarra fordítása.

²³ A szóbeli magyar érettségi tétele Ady volt. GARA 1965a.

²⁴ 1924-es kiadásként tartják számon a könyvtárkatalogusok, de a *Corvina* című könyvkiadói közlöny 1923. december 1-i (46. évf. 48. sz.) száma 202. oldalán ez olvasható a könyvről: „Bp., [1923.] Uj Hellas. (Kapható: Fazekas Anna V., Sziget-u. 38.)” A kiadónak ez az egyetlen kiadványa.

²⁵ Két példánya az Országos Széchényi Könyvtárban: 187.896, 820.113. Az utóbbi a szerzők aláírásával ellátott húsz példányból a 11. számú.

²⁶ FAZEKAS–FORGÁCS–GARA–GERŐ 1923, 5.

irodalmi szakosztályában is felolvasták. Két vers végén ajánlás olvasható: *A villamos* címűt „Vajda Jánosnak”, az *Áhitat* címűt „Remete Éva Mária emlékének” ajánlotta. További három, napilapokban megjelent korai művét találtam meg eddig: *Egy régi kertben* című vers a *Pesti Napló* 1924. június 11-i számában; *Mért?* című vers az 1924. július 23-i számában, és a *Gazemberek* című elbeszélés a *Magyarország* 1926. április 7-i számában. A versek formailag két részre oszthatók: az egyikbe az expresszív szabadversek, a másikba a hangsúlyos verselésűek tartoznak. Mindkét verstípus jelen volt a korabeli magyar költészetben: az elsőt Szabó Lőrinc, a korai Radnóti és Kassák művelték, a második felé Erdélyi József és társai indultak. Egyaránt a szecessziót, a szimbolizmust akarták meghaladni. Gara verseihez hasonló színvonalúakat vele egy időben mások is írtak. A „kósza danákat”, „véres villamos” szókapcsolatok kifejezetten közhelyesnek számítottak. Viszont a tény, hogy verseket írt, mutatja irodalmi érzékenységet, s hogy még nem találta meg a saját műfaját, ami lehetett volna a költészet is, ha kellő időt szentel rá. A *Gazemberek* című elbeszélés leginkább álmodozás a női kívánságok változékonyságáról, követhetlenségéről.

2. Párizsban a két világháború között

Ezt követően érdeklődése az újságírás felé fordult. 1924-ben, húszéves korában egy magyar újság sporttudósítoként Párizsba küldte az olimpiai játékokra. A középiskolában szerzett francia tudása lehetővé tette számára, hogy jól kommunikáljon. Beiratkozott a Sorbonne-ra, és elvégezte a francia tanárokat képző intézet tanfolyamát. Ekkor ismerkedett meg többek között Déry Tiborral és Illyés Gyulával.²⁷ Tagja lett a magyar diákegyesületnek, ahol több társával – Cserépfalvi Imrével, Morgenstern Ignáccal, Seres Gé-

²⁷ Illyés Gyulával 1924 kora őszén való megismerkedéséről itt emlékezik meg: GARA 1965b, 37.

zával és másokkal – vállalkozott arra, hogy Párizsban dolgozó magyar munkásoknak hetente kétszer nyelvleckéket adjon díjmentesen.²⁸ Az egyesület ügyvezető titkára lett.

A Sorbonne-on találkozott a varsói születésű Tauba Nechuma (Nathalie) Rabinowicz-cel (Varsó, 1905 – Párizs, 1984), aki a felesége lesz.²⁹ Miután befejezték francia nyelvi és filológiai tanulmányaikat, mindketten újságírással és szépirodalmi művek fordításával foglalkoztak. Ady verseinek francia fordításáról adott hírt Gara Mikes Lajosnak, *Az Est* irodalmi rovarszerkesztőjének 1925 decemberében írt levelében:

Kedves jó szerkesztő Uram, bizonyára megkapta már multkoriban küldött Ady-fordításaimat. Itt mellékelek hatot az újabbakból. Nem tartom szükségtelennek megjegyezni, hogy az eredeti versformákat, rímelést etc. a teljes egészében igyekeztünk megtartani, csupán néhányszor vettünk hímsort nősor helyett és megfordítva – a jó hangzás kedvéért; továbbá a franciában szokatlan és süketen csengő 7, illetve 9-es sorokat 8 illetve 10 szótagos sorokkal helyettesítettük. Üdvözl: Gara László.³⁰

A levélhez mellékelte hat vers: Un enfant que je connais... (*Egy ismerős kis fiú*); Après une averse de mai (*Májusi zápor után*); Nuit mortelle insensée (*Bolond, halálos éj*); Souvenir d'une nuit d'été (*Emlékezés egy nyár-éjszakára*); Le char d'Elie (*Az Illés szekerén*); Route de voiture dans la nuit (*Kocsi-út az éjszakában*).

Az 1920-as évek második felében és az 1930-as években Gara *Az Est*, az *Esti Kurir* és a *Magyarország* című lapok párizsi tudósítója volt.³¹ 1928-tól Gara a Lucien Vogel által alapított *VU* és *LU* című párizsi hetilapok belső munkatársa Adorján Andorral együtt,³² de magyarországi lapoknak – például a *Pesti Naplónak* és a *Színházi*

²⁸ CSERÉPFALVI 1980, 26.

²⁹ A PIM Kt Gara-analektában található különböző dokumentumok alapján.

³⁰ PIM Kt V. 908.

³¹ Cikkei pl. GARA 1925a; GARA 1925b; GARA 1933a; GARA 1933b.

³² AE 1936; GYOMAI 1928.

Életnek – is küldött tudósításokat.³³ Munkatársa a költő, író Raith Tivadar főszerkesztésében 1921–1927 között Budapesten megjelent *Magyar Írás* című radikális folyóiratnak.³⁴ Gara beszámolt a lapban például az első filmakusztikai kísérletről, a svéd Viking Eggeling *Diagonális szimfóniájáról* (Berlin, 1921) a berlini Novembergrupp előadásában.³⁵ A cikk nem pusztán a film rövid ismertetése, hanem felvázolja az avantgárd kísérlet egész genezisét. Megemlíti azt is, milyen érdektelenséget tanúsított abban az időben a magyar közönség a filmművészet felfedezései iránt.³⁶

Kezdeményezésére Raith Tivadar 1926 tavaszán megegyezést kötött a *Partisans* című avantgarde nemzetközi szemle (Revue coopérative internationale, organe mensuel du groupe Partisans, főtítkár: Nicole Briggs) szerkesztőségével, melynek értelmében a *Partisans* és a *Magyar Írás* 1926. május hó folyamán együttes számot adott ki. A francia lap magyar számában a budapesti *Magyar Írás* íróit közölte, Marcel Largeaud³⁷ és Gara László fordításában Párizsban, Budapesten pedig a *Magyar Írás* francia száma jelent meg.³⁸ Ez a szám magyar költők és írók műveit tartalmazta francia fordításban, például Illyés Gyula *Anna* című költeményét.³⁹

Gara kortárs magyar költészetet és prózát fordított franciára: először egy novella antológia (*Anthologie des conteurs hongrois d'aujourd'hui*) és egy versgyűjtemény (*Anthologie de la Poésie hongroise contemporaine*) jelent meg 1927-ben. Az antológiákat Gara László, Pogány Béla és Marcel Largeaud szerkesztette, de a fordításban mások is közreműködtek, például Hincz Viktor és Illyés Gyula. A versantológia fő célja a *Nyugat*, a *Ma* és a *Magyar Írás* című folyóirat költőinek külföldi megismertetése, de közöltek verset Mécs Lászlótól és a Szabadkán élő Tamás Istvántól is. A kri-

³³ Pl. GARA 1935a; GARA 1935b.

³⁴ PAŠIKOVÁ 1969, 348, 355–356.

³⁵ GARA 1926. Megjelent még itt: GARA 1991.

³⁶ PAŠIKOVÁ 1987, 25.

³⁷ Largeaud író, fordító, az 1957–1961 között megjelent *Le Temps des hommes* című folyóirat szerkesztője.

³⁸ PAŠIKOVÁ 1972, 793.

³⁹ Tüskés T. 1982.

tika vegyesen fogadta a lefordított művek válogatását.⁴⁰ Eckhardt Sándor a költők közül hiányolta Áprily Lajos, Reményik Sándor és Gyóni Géza verseit, ugyanakkor feleslegesnek tartotta Heltai Jenő, Ignotus, Márai Sándor és Barta Sándor költeményeit.⁴¹

A külföldiek forgatták az antológiákat: a PEN 1932. évi világkongresszusát Budapesten tartották a londoni Pen Club elnökének, John Galsworthy-nak az elnöklésével.⁴² Jules Romains nyitotta meg az eseményt az Akadémia dísztermében ünnepi beszéddel, amelyben a magyar irodalomról is beszélt. Idegen nyelvű antológiákból tájékozódott, többek között a Gara–Largeaud–Pogány-félebből, amiből Barta Sándor *Primitív Szentháromság* című versét idézte franciául Illyés fordításában.⁴³

Gara meg volt győződve arról, hogy a magyar irodalom a világirodalom egyik nagyhatalma, és meg akarta nyitni a magyar irodalmat a külföldi közönség számára. A *Nyugat* folyóirat 1930/10. számában megjelent cikke bemutatja a francia műfordítások tendenciáit az 1920-as években: mely francia kiadók hajlandók idegen műveket kiadni, s mely magyar regényeket lenne érdemes lefordítani.

A *Nyugat* „nagy generációjának” és a fiataloknak a regényei között kell tehát keresnünk olyanokat, amelyeknek mondanivalója elég súlyos magyarságuk elég emberi, hogy a francia olvasó felfigyeljen szavukra. Az olyan írásokra gondolunk elsősorban, mint a „Légy jó mindhalálig”, a „Gólyakalifa”, „Édes Anna”, „Kakuk Marci”, „Kivilágos kivirradtig”, „A Pál-utcai fiúk” - hogy csak taláalomra említsünk meg egyet-kettőt, vagy a fiatal generáció néhány érdekes, nyugtalan regényére.⁴⁴

Ezek közül Molnár Ferenc (*Les gars de la rue Paul*, 1937) és Móricz Zsigmond (*Sois bon jusqu'à la mort*, 1969) regényének francia fordítását Gara hamarosan elkészítette.

⁴⁰ SAUVAGEOT 1928; RS 1927.

⁴¹ ECKHARDT 1927.

⁴² Vö. CSAPODY 2016, I. kötet, 111.

⁴³ ILLYÉS 1975, 321.

⁴⁴ GARA 1930; MADÁCSY 1992; SZEGEDY-MASZÁK 2000, 19.

A két antológiát regényfordítások követték: Markovits Rodion: *Szibériai garnizon*, Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*,⁴⁵ Karinthy Frigyes: *Utazás Capilláriába*⁴⁶ és Márai Sándor: *Zendülők*. Móricz regényének francia fordításról Gyergyai adott hírt és értékelést a *Nyugat* folyóirat 1930. július 16-i számában: kifogásolja ugyan a fordítás stílusát, de összességében jó munkának tartja.⁴⁷ Amikor Gara elolvasta és lefordította franciára Márai regényét, azonnal felismerte a mű fontosságát. Ezeket a regényfordításokat Gara Marcel Largeaud-val közösen készítette. Gyergyai Albert rövid kritikát írt Márai regényének francia fordításáról a *Nyugatban*: „A fordítók, Gara László s francia társa, Marcel Largeaud, magyar részről minden hálát s dicséretet megérdemelnek. Ez a két fiatal literátor szinte többet végez ottkűnn, mint akárhány hivatalos vagy félhivatalos attasénk: nekik köszönhetjük főképp, hogy a francia közönség lassanként kíváncsi lesz a magyar könyvre, ők szereztek kiadót majd egy féltucat írónknak, és ha első fordításaikon meglátszott még a kísérlet bizonytalansága, ma már, majdnem tíz év után, bizvást sorolhatjuk őket a mai magyar irodalom legjobb tolmácsai közé...”⁴⁸

Gara nemcsak fordított és szerkesztett, hanem francia művek magyar megismertetéséért is sokat tett. A *Nyugat* 1936/11. számában beharangozva a hamarosan megjelenő Proust-fordítást, Gyergyai Albert jelzi, hogy többek között Garának köszönhető a magyar megjelenés.⁴⁹

Gara 1937 májusában Heltai Jenőnek írt levelében hírül adja,⁵⁰ hogy megjelent Heltai meséjének általa készített francia fordítása a *Les Nouvelles Littéraires* április 10-i számában. A lefordított mese a *Kalocsai*,⁵¹ francia címe *Celui qui reçoit les gifles*.⁵² Kuncz Aladár *Fekete*

⁴⁵ M. POGÁNY 1927.

⁴⁶ Híradás a megjelenéséről: PN 1931.

⁴⁷ GYERGYAI 1930.

⁴⁸ GYERGYAI 1931.

⁴⁹ GYERGYAI 1936.

⁵⁰ PIM Kt V. 3823/120

⁵¹ HELTAI 1957b.

⁵² HELTAI 1937.

kolostor című regényének francia fordítását Gara Marie Piermont-nal együtt készítette. A Gallimard Kiadó 1937-ben kétezer példányban adta ki a regényt némi rövidítéssel, Jacques de Lacratelle-nek, a Francia Akadémia tagjának bevezetőjével, de a példányok jó része elpusztult a második világháború legelején egy bombázás során.⁵³

Gara a kor olvasott lektűríróitól, a Megyery-nővérektől is fordított több könyvet az újságíró, dramaturg André Langgal közösen (1893–1986), aki a Les Éditions de France irodalmi igazgatója és Megyery Sári férje volt.⁵⁴ Még a magyar megjelenés évében franciára fordították Megyery Ella *Budapesti notesz* című útikönyvét (*A la découverte de Budapest*), majd Megyery Sári *C'est pour moi que je t'aime!* és *Un voyage d'amour* című regényét.

Gara nemcsak szépirodalmat, hanem tudományos műveket is fordított: az Afrika-kutató Kittenberger Kálmán *Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában*, a pécsi egyetemi professzor Lajos Iván *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* címmel és a brit diplomata Nevile Hendersonnak az 1937–1939 közötti hitleri Németországról szóló könyvét.

A 30-as években Párizsban szerencsét próbáló magyarok közül sokan találkoztak Garával. Az 1932-ben Párizsba ment Kelemen Imre műfordító hamarosan Gara tanítványa és barátja lett.⁵⁵ Az 1938-ban Párizsba érkezett Fejtő Ferenc is barátságot kötött vele. Fejtő tíz év múlva így írt róla: „Hivatásos és született interviewer: kikérdezi a más véleményét – aztán csendesesen kifejti a magáét. Gyakran látni a Café Flore vagy a Deux Magots füstös sarkában, amint szembenül egy – mindig más – alannyal [...] Gara egész életét átsieti, vitázza s átírja. E kistermetű emberben rengeteg munkaerő gyömöszölődött össze...”⁵⁶

⁵³ A regény 1937-es fordításáról: JENEY 2014. Manuel Thierry, Beauvoir-sur-Mari (Vendée tartomány) könyvkiadó 1999-ben új kiadást jelentetett meg Lőrinczi László előszavával. LŐRINCZI 2008; A. SZABÓ 2010.

⁵⁴ MEGYERY 1979, 354–363.

⁵⁵ Negyven évvel később, egy 1972-ben készült interjúban Kelemen visszaemlékezett ismeretségükre: LÁZÁR 1983, 21.

⁵⁶ FEJTŐ 1947.

3. A második világháborútól 1956-ig

1940 májusában Gara feleségével és lányukkal, Claire-rel elhagyta Párizst, s menedéket kerestek az úgynevezett szabad zónában: Provence-ban, majd 1942-től az Ardèche megyében lévő Lamastre településen, Lyon-tól délnyugatra. A világháború alatt Gara a francia ellenállásban (la Résistance) tevékenykedett: 1943 februárjától az Ardèche-i ellenállási propagandát szervezte. Részt vett a Rhone-völgyi kampányban, a Saint-Etienne-i, Privas-i és más csatákban, továbbá Lyon felszabadításában őrmesteri rangban. Ezt követően az Ardèche-i első zászlóaljánál szolgált az alpesi fronton.⁵⁷ 1943-tól a Párizsban élő baloldali magyar újságírókkal – Gyomai Imre, Bajomi Lázár Endre, Fejtő Ferenc – *Magyar Szemle* címen hetilapot jelentetett meg.⁵⁸

E korszak nagy „kalandja” volt a Gara-házaspár számára a négykezes regényírás, amit meg-megszakított Gara frontszolgálat. A körülöttük lévő világ megfigyeléséből született a *Saint Boniface és lakói* című regény, középpontban a menekült zsidók, közömbös gazdák, helyi méltóságok konfliktusával. A szatirikus és gyakran kegyetlen ábrázolás senkit sem kímél. A tartalom dióhéjban: 1942 májusában a Saint Boniface nevű kis faluba menekültek különféle és színes tömege érkezik. Azért jönnek, hogy menedéket találjanak a német hadsereg által még el nem foglalt területen. Két világ találkozik: a helybéliek és a menekült városi lakók, értelmiségiek, művészek. A háború összekeveri a két világot: tragikus jelenetek, komikus kalandok, rosszhiszeműség, hazugságok és fanatizmus jelennek meg. A hősiesség gyávasággal, bátorsággal és aljassággal keveredik. Mindenki harcol, óvatosan, ravaszul, leleményesen és mohón. A regény egyben fontos történelmi és szociológiai dokumentum: egyrészt a magyar falukutató irodalom hatását mutatja, főleg Szabó Zoltánét, másrészt az egyik első munka, ami bemutatja és feldolgozza a második világháború szörnyűségeit.

⁵⁷ LAZAR1946, 29.

⁵⁸ BÉKÉS 1990.

A háború alatt Garáék nemcsak saját regényükön dolgoztak, hanem folytatták műfordítói tevékenységüket. Ekkor készült Dormándi László *Két jelentéktelen ember* című regényének fordítása (*Deux hommes sans importance*) a belga költő, író, műfordító Victor Moremans-nal (1890–1973) közösen. Ez a háború után, 1945-ben Brüsszelben jelent meg a Maréchal kiadónál. A fordítás munkálatairól fennmaradt Gara Nathalie 1944. szeptember 29-én Dormándinak írt levele:

Cher Monsieur, En l'absence de mon mari, soldat depuis quatre mois et parti pour le front depuis hier, je saisis une occasion pour vous rassurer sur le sort de la traduction de votre roman. Le premier volume est entièrement traduit depuis quelque temps déjà, et le manuscrit est revu et corrigé. Le second est commencé, mais mon mari a été obligé d'interrompre le travail pour revêtir l'uniforme. Dès que la poste acceptera ce genre de colis, je vous ferai parvenir tout ce qui est prêt. Quant à la suite, je suppose que vous pourrez attendre le retour de mon mari, que j'espère prochain. Mais si vous jugez que la traduction doit être faite sans retard, je pourrais me charger de poursuivre le travail avec la collaboration d'un ami de mon mari que je peux joindre facilement. Veuillez bien me faire savoir si cette solution vous convient. Au besoin, je vous enverrais une dizaine de pages à titre d'essai, afin de vous permettre de vous rendre compte de ma qualité du travail. J'espère que ces derniers mois ne vous ont pas trop durement éprouvés, vous et votre famille. Quant à nous, nous allons bien tous les trois. Dans l'attente de vous lire, je vous prie de croire, cher Monsieur, à mes sentiments les meilleurs. N. Gara⁵⁹

⁵⁹ PIM Kt V. 4766/112. „Tisztelt Uram, a négy hónapja katonai szolgálatot teljesítő, és tegnap a frontra ismét elutazott férjem nevében megragadom az alkalmat, hogy beszámoljak a regénye fordításának sorsáról. Az első kötet már teljes egészében elkészült, a kézirat átnézve és javítva. Elkezdte férjem a másodikat, de abba kellett hagynia a munkát, hogy felvegye az egyenruhát. Ami a folytatást illeti, feltételezem, hogy meg tudja várni, amíg a férjem hazatér, ami remélem, hamarosan bekövetkezik. De ha úgy gondolja, hogy a fordítást késlekedés nélkül meg kell csinálni, akkor vállalhatom a munka folytatását a férjem egy barátjának közreműködésével, akit könnyen elérhetek. Kérem, tudassa velem, ha ez a megoldás megfelelő az Ön számára. Szükség esetén tíz oldalt küldök próbaverzióra, hogy láthassa, mennyire jó a munkám. Remélem, hogy az elmúlt hónapok nem viselték meg Önt és családját túlságosan. Ami minket illet, mindhárman jól vagyunk. Szívélyes üdvözlettel, N. Gara.”

Dél-Franciaország és Lyon felszabadítása után a Gara-család visszatért Párizsba. A második világháború azonban nem múlt el családi veszteség nélkül: Gara apja öngyilkos lett a németek Budapestre való bevonulásakor (1944. március 19.): a deportálástól való félelmében kiugrott az ablakon.⁶⁰

A közösen írt regény az 1940-ben Franciaországért hősi halált halt „Hevesi Andrásnak, az idegen önkéntesek 21. gyalogezredének 3. menetszázada sorkatonájának emlékére”⁶¹ jelent meg 1946-ban az Adorján Andor vezette Édition du Bateau Ivre kiadónál, és azonnal nagy sikert aratott mind a kritika, mind a nagyközönség körében. Fejtő Ferenc hosszú kritikát írt a regényről a Magyar Radikális Párt hetilapja, a Zsolt Béla által főszerkesztett *Haladás* 1947. június 26-i számában.⁶² Egy interjúban Heltai Jenő is megemlíti: „Gara László maquis-regénye egyik legnagyobb sikere volt a párizsi könyvpiacnak, több kiadása fogyott el.”⁶³

Garáék minél több nyelven szerették volna megjelentetni a regényt. 1947-ben megjelent egy részlet magyarul a párizsi *Magyar Szemlé*ben Nyiri Éva fordításában.⁶⁴ Valószínűleg Gara nem volt elégedett ezzel a fordítással, mert végül maga lefordította magyarra az egészet. Ennek a fordításnak fennmaradt a teljes kézírata és a majdnem teljes gépirata, jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi.⁶⁵ A kézirat és a gépirat nem teljesen egyezik, a kéziratból két oldal, a gépiratból mintegy másfél fejezet hiányzik. Megjelent viszont a regény dánul Erik Christensen fordításá-

⁶⁰ Claire Meljac közlése.

⁶¹ Hevesi Andrásról: LÁZÁR 1977; LÁZÁR 1984, 125–128.

⁶² FEJTŐ 1947.

⁶³ Gy. M. 1947. Érdemes megjegyezni, hogy a „Heltai Jenőnek tisztelettel és szeretettel” dedikált példányt a PIM Kv őrzi, teljesen felvágatlan mind a mai napig. Leltári száma: B 15.191. A „Cs. Szabó Lászlónak szeretettel” dedikált példány az MTA BTK ITI EK-ában a 125. oldalig felvágott. Leltári száma: 53.904. A „Márai Sándornak a régi barátsággal” dedikált példány körülvágott az Országos Széchényi Könyvtárban. OSZK 205418.

⁶⁴ GARA L.–GARA N. 1946.

⁶⁵ A regény magyar fordításának kiadása: GARA N.–GARA L. 2018. Ismertetése: ORBÁN 2019a. A magyar kiadás a gépirat alapján készült. A francia és a magyar regény összehasonlítását l. COTTIER–FÁBIÁN 2019.

ban Koppenhágában 1949-ben *Invasion i landsbyen* címmel a J. H. Schultz Forlagnál. A regény második francia kiadásához Georges-Emmanuel Clancier írt előszót, ami nem annyira a regény, mint inkább Gara méltatása.⁶⁶ A harmadik kiadás előszava, mely az oktatástörténettel és vallási kisebbségek történetével foglalkozó történész, Patrick Cabanel munkája, már inkább a regényről szól.⁶⁷ A regényt a közelmúltban lefordították és megjelentették angolul is *St. Boniface and Its Jews* címen (Melrose Books) 2006-ban, majd 2013-ban ismét, *Welcome to the Free Zone* (Hesperus Press) címen.

Garákék folytatást is terveztek, amelyben az ellenállásról írtak volna. A tervezett mű címe: *L'apocalypse à Saint-Boniface* azaz Apokalipszis Saint Boniface-ban. Gara elkészítette a regény igen részletes vázlatát, de megírásához nem jutott hozzá.

Gara László fordításában az Édition du Bateau Ivre kiadónál jelent meg Lengyel Olga visszaemlékezése az auschwitzi táborban átéltekre, *Souvenirs de l'au-dela* címen, 1946-ban. A fordítás a legnehezebb körülmények között, közvetlenül a háború után készült. Claire Meljac így emlékszik vissza: „Apám hangosan fordított, anyám azonnal gépelte, és megbeszélték a szöveg egy-egy kifejezését. [...] Igazi irodalmi iskolám volt otthon, amitől néha nem tudtam aludni.”⁶⁸ A mű angolul *Five chimneys* címen jelent meg 1947-ben Amerikában, magyarul soha nem jelent meg.

Az 1946. július 29-én Párizsban összeült békekonferencia előtt Gara a békekötést szolgáló, francia nyelvű, hatvan oldalas tájé-

⁶⁶ GARA N.–GARA L. 1999.

⁶⁷ GARA N.–GARA L. 2016.

⁶⁸ 2017. decemberi leveléből: „En ce qui concerne Olga Lengyel, je n'ai aucun souvenir d'elle et je crois ne l'avoir jamais rencontrée. La traduction de mon père a été faite dans des conditions matérielles plus que difficiles, juste après la guerre, alors que nous n'avions pas d'appartement proprement dit. Une amie, qui avait un grand logement, nous hébergeait chez elle: il y avait ; dans son appartement, une pièce et une cuisine plus ou moins indépendantes. J'ai donc assisté à tout le processus de traduction : mon père traduisait et ma mère tapait à la machine, en discutant avec mon père sur les qualités d'expression du texte : c'était très instructif. Il en a été de même pour « Saint-Boniface et ses Juifs ». Une vraie école littéraire à la maison, m'empêchant, parfois, de dormir.”

koztató kiadványt jelentetett meg *La Hongrie nouvelle* (Az új Magyarország) címmel.⁶⁹ A füzethez az újságíró Raymond Manevy (1895–1961), a *Libération* című napilap (1941–1964) főszerkesztője írt előszót, és a politikus Madeleine Braun (1907–1980) bevezetőt *Hongrie nouvelle: notre amie* (Új Magyarország: a barátunk) címmel. Gara részt vett a Bajomi Lázár Endre szerkesztésében 1946 májusától 1948 májusáig havonta megjelent *La République Hongroise* című lap munkálataiban is.⁷⁰

Illyés Gyula és Dormándi László magyar irodalmi művek francia fordításáról és kiadásáról 1947 januárjában Párizsban folytatott kultúrdiplomáciai tárgyalásaihoz⁷¹ az ott élő magyar írók közül különösen Gyomai Imre, Gara László és Németh Andor nyújtott támogatást.⁷² Fél évvel később Illyés egy Dunai Hírszolgálat nevű vállalat felállítását javasolta Mihályfi Ernőnek, amelynek

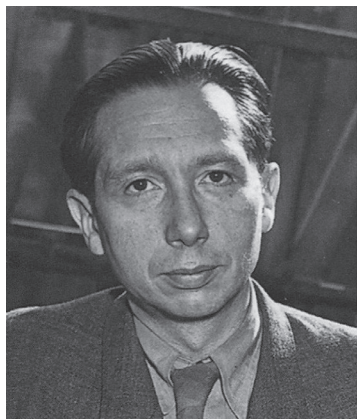
vezetője Gyomai Imre, intézője pedig Gara László volna. Rájuk hárulna a feladat, hogy egyetértésben Károlyi Mihállyal, a vállalatot minél előbb talpra állítsák. Értesülesem szerint a vállalat megindításához és három havi fenntartásához 750.000 francia frank elegendő volna. A cél az, hogy a vállalat a végzendő munka arányában fejlődjék és csupán a végzendő munka arányában kapcsoljon be annyi munkatársat, amennyi feltétlenül szükséges. Eszerint a vállalat számára kijelölt emberek csak olyan mértékben kapnának állandó alkalmazást, amilyen mértékben ténylegesen hasznos munkát végeznek. Tekintve a nyugateurópai hírszolgálat természetét, bizonyos, hogy a vállalat által terjesztett hiranyag és fényképszolgálat bizonyos jövedelemmel is járna. A Párizsban élő magyar újságírók leg többjének szoros kapcsolata van nemcsak a francia sajtóval, hanem a nagy nyugateurópai hírügynökségekkel is, a magyar

⁶⁹ GARA 1946.

⁷⁰ LÁZÁR 1974, 19. A 15–16. számban Gara Németh Andorról közölt portrét az író hazavándorlása alkalmából: GARA 1947; egy másik alkalommal pedig recenziót közölt a folyóirat Garáék regényéről: LRH 1946.

⁷¹ M. PÁSZTOR 1991.

⁷² Illyés Gyula Keresztury Dezsőnek 1947. február 24-én írt beszámolója szerint. Magántulajdon.

1–2. kép: Gara László és Nathalie Gara 1940 körül. Magántulajdon

ujságírók a magyarországi híreket könnyen átadhatják ezeknek a lapoknak, illetőleg ügynökségeknek. [...] Feladatomat, amelyet szivességből vállaltam Részetekre, ezzel szeretném befejezettnek tekinteni. A továbbiakra lépjetek közvetlenül összeköttetésbe a Pesten tartózkodó Gyomai Imrével, illetve Gara Lászlóval /cime: 9 rue du Commerce/, aki Károlyi követ urral egyetértésben a teendőket azonnal megkezdi és véleményem szerint kitűnően fogja végezni.⁷³

Öt nappal később Illyés tájékoztatta a tárgyalásokról Ortutay Gyulát.⁷⁴ Gara neve még egyszer előfordul Illyés 1946–1948-ban végzett kultúrdiplomáciai tárgyalásainak dokumentumaiban. 1947 decemberében így írt Ortutaynak:

Több olyan Párisban élő magyar művésszel beszéltem, akik külföldön a magyar névnek igen nagy megbecsülést szereztek, akik magyarságukhoz mindig erősen ragaszkodtak, de hazáról a megbecsülésnek soha semmi látható jelét nem kapták. Ugy éreztem, igen jól esnék nekik ha ilyenben végre részük lehetne. Nem

⁷³ Illyés Gyula levele Mihályfi Ernőnek, Párizs, 1947. augusztus 23. Magántulajdon.

⁷⁴ Illyés Gyula levele Ortutay Gyulának, Párizs, 1947. augusztus 28. Magántulajdon.

tudom, nem volna e helyes ezeknek valami kitüntetést vagy legalább elismerő iratot juttatni. Gondolok első sorban Harsányi Tibor zeneszerzőre, Csáky József és Beöthy István képzőművészekre Blattner Gézára, a francia pantomin egyik legfőbb irányítójára, Gara Lászlóra; mindazokra az érdeemes magyarokra akiknek nincs hivatalos összeköttetésük hazájukkal.⁷⁵

A kitüntetés nem valósult meg. Gara folytatta újságírói és fordítói tevékenységét. 1947-től a Magyar Távirati Iroda munkatársa, míg Nathalie belépett a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarába, ahol nyugdíjazásáig dolgozott. (1–2. kép)

1952-ben Garát Párizsból Budapestre hívták. Boldogan jött haza a néhány hétre tervezett szabadságra, hogy utána visszatérjen Párizsban maradt családjához. Azonban Magyarországon elvették az útlevelét, és három évig a sajtóügynökségen belül kellett dolgoznia, a külföldre sugárzott hírek szerkesztőségében, ahol az volt a feladata, hogy franciára fordítsa a külföldnek szánt tudósításokat, propagandaanyagokat.⁷⁶ A külpolitikai szerkesztőség akkor legifjabb munkatársa, Várkonyi Tibor visszaemlékezése szerint Gara „Maga köré gyűjtött néhány fiataalt, s tanítani kezdett bennünket a francia nyelv gyönyöreire.”⁷⁷ Hároméves magyarországi tartózkodása során készítette Jules Verne *Deux ans de vacances* című regényének magyar fordítását *Kétévi vakáció* címmel, ami 1956-ban jelent meg a budapesti Ifjúsági Könyvkiadónál, és további két kiadást ért meg 1960-ig, jelenleg a tizennegyedik kiadásnál tart.

A Magyar Nemzeti Levéltár a Magyar Dolgozók Pártja iratai között őriz egy Garával kapcsolatos, erre az időre vonatkozó dokumentumot. Ez Barcs Sándor, az MTI vezérigazgatójának javaslata a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségéhez 1954. október 11-i dátummal:

⁷⁵ Illyés Gyula levele Ortutay Gyulának, Genf, 1947. december 1. Magántulajdon.

⁷⁶ PASSUTH 1981, 107–108.

⁷⁷ VÁRKONYI T. 2006.

Gara László elvtársat az MTI munkatársát javasoljuk a Magyar Távirati Iroda párizsi tudósítójának. 1924-ben ment ki Párizsba. 1947-ben vették fel a párizsi magyar követség mellett működő sajtóirodába. 1948-ban lett a Magyar Távirati Iroda párizsi tudósítója. Ez idő alatt cikket küldött a *Szabad Nép*nek és a *Világosságnak*. 1952-ben látogatásra jött haza. Révai József elvtárs kívánságára akkor itthon tartották azzal a meggondolással, hogy már nagyon hosszú ideig volt kinn Franciaországban. Családja Franciaországban él. Felesége lengyel származású, aki egy szót sem tud magyarul. Lánya szintén nem tud magyarul, franciának tartja magát, a párizsi pedagógiai főiskola hallgatója. Gara elvtárs jelenleg a Magyar Távirati Iroda francia referense. Ezt a munkáját is jól végzi. Kitűnő újságíró és kiküldetése megoldandó a MTI párizsi tudósítói problémáját.⁷⁸

1955 tavaszán Gara visszatért Párizsba az MTI párizsi tudósítójaként,⁷⁹ és munkája mellett elkezdett magyar költők francia műfordításán dolgozni. Ekkortól valósította meg igazán a franciák által „garaizmus”-nak („la garaisation”) nevezett, náluk nem ismert műfordítási módszert, melynek alaptétele, hogy költeményt csak költő fordíthat, ügyelve a formahűsége. Ennek a törekvésnek az első két gyümölcse az *Hommage des poètes français à Attila József* című kötet 1955-ben és Illyés Gyula verseinek adaptációja *Poèmes* címmel 1956-ban a Seghers Kiadónál.⁸⁰ A József Attila-kötethez Gara Tristan Tzarától kért előszót. Ekkoriban Tzara Villonról írt könyvet, de szívesen megírta az előszót is.⁸¹ József Attila »nagy versei«-nek eredeti tónusából ugyan kevés maradt a Gara szó szerinti fordításai nyomán készült franciás költeményekben, de felkeltette a francia költők érdeklődését az életmű további darabjai iránt.⁸² Ennek a lényegében napjainkig tartó folyamatnak az elején ott áll Gara.⁸³

⁷⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Dolgozók Pártja iratai: 1954.10.18. 276. f. 54. cs. 339. ő. e.

⁷⁹ GARA 1955.

⁸⁰ A könyv kapcsán született beszélgetések: RUDNYÁNSZKY 1956; LÁNYI 1956.

⁸¹ GARA 1960a. Megjelent még itt: GARA 1994.

⁸² COTTIER-FÁBIÁN 1994.

⁸³ Cahier d'Études Hongroises tematikus száma: CÉH 1994.

Illyés *Poèmes* című, Seghers-nél az *Autour du monde* sorozatban megjelent verskötetének fordításait Gara készítette, és Seghers nagyon meg volt vele elégedve.⁸⁴ Azt írta, alig kellett változtatni rajta. Más költők, írók esetében Gara szintén nemcsak kezdeményezője volt a legtöbb nyersfordításnak, hanem az elkészítője is. Később több segítséggel dolgozott.

1956 augusztusában, az Aix-les-Bains-i vakációra való távozását megelőzően Garát elbocsátották az MTI franciaországi tudósítói státuszából, és felajánlották neki a Párizsi Magyar Intézet egyik posztját.⁸⁵ Garát ekkor ismét Budapestre hívták, de nem utazott többé haza. 1956 novemberében megjelentette Párizsban a Magyarországon betiltott *Irodalmi Újság* forradalmi számát teljes francia fordításban (*La Gazette Littéraire*), az első oldalon Petőfi Sándor *Ismét magyar lett a magyar* és Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versével.⁸⁶ Gara ekkor lemondott állásáról a Párizsi Magyar Intézetben; a forradalom idején Fejtő Ferencsel együtt a francia sajtóban ő a forradalmi Magyarország hangja. 1957 januárjában Fejtő, Gara és Spitzer Gellért együtt állította össze Jean-Paul Sartre folyóirata, a *Les Temps Modernes* magyar forradalomnak szentelt különszámát *La Révolte de la Hongrie* címmel, amihez Fejtő írt előszót.⁸⁷ Gara rendszeresen publikált az 1957-től emigráns lappá vált *Irodalmi Újság*ban; cikkeiben a párizsi színházi bemutatókról, kiállításokról (pl. Bálint Endre, Czóbel Béla), könyvújdonságokról, magyar irodalmi sikerekről (pl. Déry Tibor,

⁸⁴ Pierre Seghers 1955. augusztus 8-án kelt levele. PIM Kt, Gara-hagyaték. A levelet lásd az adatbázisban: <https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gara-laszlo/gar403/>

⁸⁵ Pálffy József így emlékszik erre vissza: „1956 áprilisában léptem be az MTI-hez, s négyhónapos külpolitikai szerkesztőségi gyakorlat után, augusztusban már párizsi tudósító lettem, öt esztendőre. [...] Párizsba érkezésemkor először is túl kellett esnem egy kínos találkozáson: nekem kellett tudatnom elődömmel, Gara Lászlóval, hogy mától fogva én vagyok a párizsi magyar tudósító, ő pedig az ottani Magyar Intézet irodalmi előadója lesz. Gara nem szólt semmit, csak elment szabadságra [...] Nagy tisztelettel emlékszem erre a kivételes emberre.” NÁDOR 1984, 33.

⁸⁶ LGL 1956.

⁸⁷ HALLGATÓ 1957.

Füst Milán, Arnóthy Kriszta, Dénes Tibor) számolt be. Kiadta az *Hommage des poètes français aux poètes hongrois* című antológiát.⁸⁸

4. Az intézmény (1957–1962)

1957-ben folyamatosan érkeztek emigránsok Magyarországról Párizsba (l. Függelék 1. André Farkas: *Éjjélkor az Invalidusok terén* című visszaemlékezése).⁸⁹ Gara aktív tagja lett a PEN Club francia szakosztályának, és a londoni központtal működő Magyar Írók Szövetsége Külföldön (The International P.E.N. Club Centre for Writers in Exile) szervezetnek. Központi szerepe volt a Magyarországon bebörtönzött írók, újságírók (Gáli József és Obersovszky Gyula) halálbüntetésének enyhítése, illetve szabadon bocsátása érdekében kifejtett akciókban és az 1957 őszén megalakult Comité Déry-ben (Déry Bizottság): Cs. Szabó Lászlóval, Fejtő Ferencsel, Tábori Pállal és Méray Tiborral éveken keresztül dolgozott Déry Tibor, Háy Gyula, Tardos Tibor, Zelk Zoltán és Bibó István érdekében.⁹⁰ A Déry Bizottság megalakításáról és céljairól így írt Gara 1957. november 16-án Tábori Pálnak: „Déry elítélése teljesen lesújtott, és biztos vagyok benne, hogy osztod az érzéseimet. Mindent megteszünk, hogy létrehozzunk egy Déry Tibor bizottságot, hogy gyötörjük a magyar és a szovjet hatóságokat, és elérjük a szabadon bocsátását. Sajnos úgy tűnik, hogy a dolgok sokáig elhúzódhatnak.”⁹¹

⁸⁸ Rövid híradás a könyvről: MTI 1957.

⁸⁹ Visszaemlékezések pl.: HATÁR 1995, 210–213; PEÉRY 1977; KARÁTSZON 2007, 89–101; SZALAY 2018.

⁹⁰ БОТКА 1994. Bibó István szabadon bocsátása érdekében 1961–1962-ben az újságíró Claude Bellanger, a *Le Parisien* főigazgatója, javasolta, hogy adjanak Plume d'or díjat Bibónak, de a közgazdász, újságíró Johan Vogt (Oslo) megakadályozta, mert a magyar hatóságok provokációnak vették volna. Gara aktivitásának, munkásságának megítélése a magyar PEN Club szemszögéből: CSAPODY 2016, I, 412–428.

⁹¹ „J'ai été atterré de la condamnation de Déry et je suis bien certain que tu partages mon sentiment. Nous allons tout faire pour mettre sur pied un comité Tibor Déry, afin de harceler les autorités hongroises et soviétiques et d'obtenir sa libération. Hélas, il semble que les choses puissent traîner longtemps.” PIM Kt V. 4741/49

Gara állandó kapcsolatban állt a Magyarországon élő írókkal, és műveik francia nyelvű megjelenésének megkönnyítése érdekében dolgozott. 1957 tavaszán kikerültek nyugatra azok a tanulmányok, amelyeket Nagy Imre 1955–56-ban írt a Központi Vezetőségnek. Ezekben a maga 1953–1955 közötti miniszterelnöki programját és politikáját védelmezte Rákosiék politikája ellenében. A több mint 200 oldalas kézirat kiadását a Plon kiadó vállalta; Gara lefordította franciára a dokumentumokat, s a könyvhöz Fejtő Ferenc írt bevezetőt. A fordítás nem Gara saját nevén jelent meg, hanem „László Imre” álnéven, amit Gara többször használt.⁹² Ezen az álnéven jelent meg 1957-ben a Seuil kiadásában Gara egyik leghíresebb fordítása, a börtönben ülő Déry Tibor regénye franciául: *Niki, egy kutya története* (*Niki: ou l'histoire d'un chien*), és a következő évben Déry elbeszéléskötete ugyanennél a kiadónál (*Drôle d'enterrement et autres récits*).

1956-hoz kapcsolódik Garának még egy fordítása, a Gosztonyi Péter történész szerkesztésében megjelent *Histoire du soulèvement hongrois 1956* (Az 1956-os magyar felkelés története) című kötete az Editions Horvathnál 1966-ban.⁹³ A fejezetek szerzői mind átéltek Magyarországon az eseményeket, részt vettek bennük, majd emigráltak, és a könyv megjelenésekor különböző nyugat-európai országokban (Svájc: Garamvölgyi Antal és Zoltán, Gosztonyi Péter, Molnár Miklós, Révész László, Szöllösy Árpád, Töke Ferenc; Anglia: Gömöri György; Franciaország: Méray Tibor; Norvégia: Szücs Sándor) és az Amerikai Egyesült Államokban (Heltai György, Király Béla, Pécsi Vilmos) éltek és dolgoztak.

Gara találkozott a Franciaországba és Angliába kiutazott magyar íródelegációk résztvevőivel, így például a British Council meghívására 1960-ban Londonba érkezett küldöttséggel, amelynek Tamási Áron, Ottlik Géza, Juhász Ferenc, Kardos Tibor és Köpeczi Béla volt tagja. Az utóbbi részletes jelentést írt az útról

⁹² FEJTŐ 1957.

⁹³ Préface: Arthur Conte, Postface: Thierry Maulnier. A könyv fordítását Gara Mme Berkit-tel és M. Kalman-nal együtt készítette. Magyarul 1988-ban jelent meg.

az MSZMP Központi Bizottsága számára, amelyben leírja, hogy Tamási Áron és Ottlik Géza találkozott Gara Lászlóval, aki éppen az *Iskola a határon* című regény fordításán dolgozik.⁹⁴ Gara így számolt be Tábori Pálnak a delegáció párizsi tartózkodásáról:

J'ai dû mobiliser le tout Paris littéraire pour obtenir un visa d'un mois à Juhasz et à Ottlik, et ensuite je les ai pilotés dans Paris, jusqu'à un spectacle de strip-tease où je mettais les pied pour la première fois de ma vie. En fin de compte, Budapest n'a pas permis à nos deux amis de rester après le départ de la « délégation », et c'est le coeur lourd qu'ils ont dû reprendre le train. Toutefois on a promis à Ottlik qu'il pourrait revenir d'ici deux ou trois mois, pour collaborer à la traduction de son roman. A vrai dire, je n'y crois pas beaucoup.⁹⁵

Gara figyelte a magyarországi sajtót, és segítette a hazai tudományos életet. Az Országos Széchényi Könyvtárnak Lope de Vega *A magyar korona* című drámája felkutatására tett kudarcáról az *Élet és Irodalomból* tudomást szerezve elutazott Madridba, és elküldte a könyvtárnak az általa beszerzett kiadásokat és dokumentumokat.⁹⁶ Erről Gara nevének említése nélkül adott hírt a *Hétfői Hírek*, majd húsz évvel később Kozma Béla számolt be Gara kutatásának méltatásával a *Népszabadságban*.⁹⁷

Gara a magyar irodalom igazi nagykövete lett Franciaországban. Több mint ötven antológia és regényfordítás köszönhető

⁹⁴ STANDEISKY 1996. Gara egyébként ismertette Ottlik regényét a *Les Temps Modernes* hasábjain is: GARA 1960.

⁹⁵ „Az egész párizsi irodalmat mobilizálnom kellett, hogy egy hónapra vízumot szerezsek Juhásznak és Ottliknak, majd kalauzoltam őket Párizsban, egészen egy sztriptíz-showig, ahova először tettem be a lábam életemben. Végül Budapest nem engedte meg, hogy a két barátunk a »delegáció« távozása után is itt maradjon, és nehéz szívvel szálltak vonatra. Mindenesetre megígérték Ottliknak, hogy két-három hónapon belül visszajöhet, hogy a regénye fordításában közreműködjön. Az igazat megvallva, nem nagyon hiszek ebben.” PIM Kt V. 4741/49.

⁹⁶ PIM Kt, Gara-hagyaték: Gara László levele ismeretlennek, 1959. október 7., Hármori Béla levele Gara Lászlónak, 1959. november 17., 1960. május 12.; GARA 1959.

⁹⁷ Francia rádió magyar adása 1960. január 19.; KOZMA 1980.

neki: Ady Endre, József Attila, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Szabó Magda, Ottlik Géza, Déry Tibor és mások műveit tolmácsolta az évek során a francia közönségnek. Nemcsak nyelvi közvetítő, hanem a legtöbb fordítás kezdeményezője; közvetített a magyar írók és a francia kiadók, újságok között. Bizottságokat mozgósított a letartóztatott értelmiségiek és a Magyarországról elmenekültek támogatására. Méray Tibor visszaemlékezésében írja: „Gara nélkül nem maradtam volna Franciaországban. Amikor megérkeztem 1957-ben, nem ismertem senkit, és nem beszéltem franciául... Mindezek a kapcsolatok általa jöttek létre. Gara egy intézmény volt!”⁹⁸ László Imre álnéven Gara fordította franciára Méray *Le dernier rapport* című 1958-ban megjelent regényét, illetve a Nagy Imréről szóló, 1960-ban megjelent könyvét (*Imre Nagy, l’homme trahi*). Álnéven jelentette meg Gara Vajda István *Az AA 338-as esete* című regényének francia fordítását (*L’accident*) is. Az 1956 decemberében Magyarországot elhagyó és Franciaországban menedéket kért Ferdinandy Györgynek is pártját fogta: az 1957 és 1964 között Franciaországban köművesként, orosz fordítóként és könyveladóként dolgozó Ferdinandy később így emlékezett erre az időszakra: „Nem volt nap, hogy ne hozott volna a posta valami újságkivágást vagy felkérést, biztató, baráti sorokat.”⁹⁹

Gara kapcsolatban állt számos francia kiadóval. Így például 1963 februárjában G. E. Clancier (Editions d’Art Lucien Mazenod) felkérte Garát, hogy írjon előszót a kortárs magyar irodalom fejezetéhez az *Écrivains célèbres* című sorozat IV. kötetébe.¹⁰⁰ Több ismerős névvel találkozhatunk az Éditions Rencontre *Atlas des Voyages* című sorozatában: Tibor Meray, *Australie*; Monique Fougerousse, *Hongrie*; Nathalie Gara, *Israël*; Laszlo Nagy, *Katanga*; Monique Fougerousse, *Norvège*.¹⁰¹ Ennek az 1962-ben indult fényképalbum sorozatnak a célja a világ tájainak, városainak, országainak a be-

⁹⁸ MÉRAY 1996, 53–55.

⁹⁹ FERDINANDY 2008, 1498.

¹⁰⁰ PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta.

¹⁰¹ VALLOTTON 2004, 196.

mutatása volt. Gara levelezésében több dokumentum is olvasható erről a sorozatról. 1961 júniusában szerződést írt alá Pierre B. de Muralt igazgatóval a sorozatban végzendő munkáról: „Comme Monsieur Favrod vous l’a sans doute dit, le nom d’Imre Laszlo est un pseudonyme qui représente, en réalité, Monique Fougerousse et Ladislas Gara. C’est sous ce pseudonyme que nous avons publié ensemble différentes livres, traductions et études sur la Hongrie.”¹⁰² Gara bevonta barátait is a sorozatba, például Méraynak juttatott így munkát. A kiadó részéről Grand gyártásvezető írt Méraynak 1962. január 18-án: „Nous avons l’avantage de vous remettre ci-joint les épreuves complètes de votre texte pour le volume « Australie ». Nous avons un léger retard dû à la mise en train de cette nouvelle collection. Vous seriez donc très aimable de faire diligence pour nous retourner ces épreuves d’ici au 24 courant sans faute. Nous faisons 2 lectures chez nous avec les manuscrits, vous pouvez donc être assuré que les textes seront scrupuleusement corrigés.”¹⁰³

Gara intézmény voltát minden Párizsba látogató magyar irodalmár ismerte. Az 1962-ben Párizsba utazott és később egy francia építészhez férjhez ment Tóth Judit (asszonynevén Guillaume) például így vall erről: „Kivételes kegyelmi pillanata volt az életnek 1962-ben a dolgok egybeesése. Gara Lászlóhoz voltam hivatalos, mindenki hivatalos volt abban az időben Gara Lászlóhoz.”¹⁰⁴ Nemes Nagy Ágnes 1961 nyarán ismerkedett meg Garával Párizsban. Így írt útinaplójában első benyomásairól: „Az emberek. Milyen szerencsétlenek. Nem, nem szabad emigrálni, Isten őrizz. Gara aránylag ép, hivatása van, szaladgál az

¹⁰² „Ahogy Favrod úr bizonyára mondta Önnek, László Imre egy álnév, amely valójában Monique Fougerousse-t és Ladislas Gara-t képviseli. Ezen az álnéven könyveket, fordításokat és tanulmányokat közöltünk Magyarországról közösen.” PIM Kt, Gara-hagyaték.

¹⁰³ „Mellékelve küldjük az *Ausztrália* kötethez írt szövegének teljes korrektúráját. Van egy kis késésünk az új sorozat elindításában. Ezért kérjük, hogy 24-ig juttassa vissza hozzánk a korrektúrát. Két lektor olvassa nálunk a kéziratokat, így biztos lehet benne, hogy a szöveget alaposan kijavítják.” PIM Kt, Gara-hagyaték.

¹⁰⁴ ALBERT 2000, 626.

*Antológiával.*¹⁰⁵ Az 1963-tól három évet Párizsban töltött költő, műfordító Kormos Istvánt is baráti viszony fűzte Garához, aki fordításokhoz juttatta, és lektori munkát szerzett neki a Seuil és a Gallimard kiadóknál.¹⁰⁶

5. Az Antológia és ami utána következett (1962–1966)

Gara barátai közül az egyik legközelebbi, Jean Rousselot, így írt első levelében Illyés Gyulának 1956 márciusában: „Soha nem tudjátok eléggé megköszönni Garának, amit tesz. Ez a szerény, finom ember, aki a költészet iránti szeretetben ég, felfedeztetti és megszeretteti rengeteg emberrel a költői Magyarországot, olyanokkal, akik semmit sem tudtak róla.”¹⁰⁷ Gara egyszer azzal a kijelentésével lepte meg Rousselot-t, hogy csak a magyar költészetet a 12. századtól napjainkig bemutató antológia kiadása tartja életben. Ez az antológia, melynek címe *Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours*, az ő fő műve. Eredetileg több antológiát tervezett: egy úgynevezett *Kisantológiát* (*Plaquette*), majd a *Száz vers* címűt, ezekről 1956 augusztusában írt Illyésnek.¹⁰⁸ Egyik sem valósult meg, s valószínűleg a nagy antológia gondolata ezekből nőtt ki. Többektől kért a *Száz vers*-hez javaslatokat, ahogy Füst Milánnak egy Garához írt leveléből kitűnik.¹⁰⁹

¹⁰⁵ NEMES NAGY 2010, 948–949.

¹⁰⁶ MARAFKÓ 2008, 18–19.

¹⁰⁷ DAUPHIN–TÜSKÉS A. 2015, 265.

¹⁰⁸ KULIN 2007, 74–75.

¹⁰⁹ „Most végre van időm, hogy azon gondolkozzam, amire feleségem útján megkértél, hogy száz verset ajánljak Neked egy ottani francia antológia számára. Attól félek, hogy nem jó helyre folyamodtál. Mert ízlésemben ugyan megbízhatasz, én is azt hiszem, csakhogy túlságosan, ez a baj. [...] Egy párat fogok ajánlani Barátom s ezzel gazdálkodjatok úgy, ahogy tudtok. Persze azzal se vagyok tisztában, hogy csak a modern lírát kéritek-e tőlem, vagy a régit is? Azt se tudom, hogy a magyar költők kötetei rendelkezésre állnak-e ottan, vagy sem? Minderről légy szíves és értesíts.” BENDE–SZILÁGYI J. 2002.

Az ötszáz oldalas, kronologikus szerkezetű antológia négy fejezetre tagolódik. Az első rész, melyben harminchárom költő kilencven verse szerepel, a 12. századi névtelen költőktől 1800 körülig tart. A második rész tartalmazza a romantika és a 19. század második fele huszonkét költőjének hatvannyolc alkotását. A harmadik rész a *Nyugat* mindhárom nemzedékének ötvenkét költőjétől százkilencvenhét versét közölve ad képet a 20. század első feléről. Végül a negyedik fejezetben, huszonöt kortárs szerző negyvenhét verse jelenik meg. Azaz a gyűjtemény összesen százharminckét költő négyszázkét versét közli. Az antológiához Cs. Szabó László írt bevezető esszét *A magyar költészet századai* címmel. Minden költőről rövid bemutatás vezet be a műveket, ezeket jórészt Sipos Gyula írta.¹¹⁰ Magyar fordítók – főként Karátson Endre és Sipos Gyula – által készített szó szerinti fordítást adott át Gara a francia költőknek (Rousselot, Guillevic, Béalu, Clancier, Frénaud, Emmanuel, Eluard stb.), akik ezekből dolgoztak. A negyvennyolc francia költő nemcsak lelkesedésből készítette a fordításokat; meghatározott honorárium fejében végezték a munkát. Az antológia minden munkafázisához Gara főként a Congrès pour la liberté de la culture (Congress for Cultural Freedom) szervezettől kapott támogatást, amit a CIA finanszírozott.¹¹¹

Az antológia nagyon megosztotta a francia és a magyar fordító szakmai közönséget, s számos kritikát váltott ki.¹¹² A legfőbb kritikus a nyelvész, műfordító Aurélien Sauvageot, aki 1923–1931 között az Eötvös Collegium francia lektora volt.¹¹³ Sauvageot főként nyelvi pontatlanságokat vetett Gara szemére.¹¹⁴ Szerinte az eredeti magyar vers értelme az átültetés folyamán felhígult.¹¹⁵ Sauvageot szerint csak olyan francia költő fordíthat magyar ver-

¹¹⁰ CSOKITS 1993.

¹¹¹ Pomogáts Béla (Karafiáth Juditnak 2019. augusztus 10-én) és Karátson Endre (Tüskés Annának 2019. október 30-án) közlése.

¹¹² KARÁTSZON 1966a.

¹¹³ Sauvageot-ról l.: MADÁCSY 1998; SZABICS 2012.

¹¹⁴ SAUVAGEOT 1962; SAUVAGEOT 1971.

¹¹⁵ MADÁCSY 1999.

set franciára, aki az eredeti magyar szövegben el tudott mélyülni. Mindez magyar közvetítők közreműködő segítségével nem lehetséges. Feltétlenül szükséges, hogy a francia költő fordító maga is jól tudjon magyarul.

Akik csak a végeredményt olvasták, hevesen támadták a fordítások egyenetlenségét, pontatlanságát. Akik viszont részt vettek valamilyen szinten a létrehozásában, látták Gara sokéves erőfeszítését, hogy kiválassza egy-egy vershez azt a francia költőt, akinek a világához a legközelebb állhat az adott szöveg, és segítette őket minden egyes vers minél teljesebb megértésében. A franciák nyelvük verselési adottságai és saját tehetségük, invenciójuk szerint fordítottak. A résztvevő francia költőket lelkesítette annyira a magyar irodalom fordítások általi felfedezése, hogy személyesen is meg akarjanak ismerkedni kortárs magyar költőkkel. A magyar költők viszonzásul elkezdték a francia költők műveit magyarra fordítani.

Az Editions du Seuil kiadó igazgatója, a filozófus Michel Chodkiewicz, 1962 márciusában az antológia megjelenésére, május végére időzítve meghívott néhány franciául jól tudó magyar költőt (Nemes Nagy Ágnes, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Vas István és Weöres Sándor), valamint Köpeczi Bélát, hogy a francia rádióban és televízióban beszéljenek a magyar irodalomról.¹¹⁶ A meghívottak közül Weöres április 6-i, Jankovich április 10-i levelében elfogadta, majd a hivatalos álláspont április végi kialakulása után Illyés és Nemes Nagy elutasította a meghívást.¹¹⁷ S hogy mi volt a hivatalos álláspont? Az kiderül Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője leveléből:

Je voudrais, avant tout, vous remercier du vif intérêt que vous portez à la littérature hongroise, intérêt dont témoigne non seulement la publication de plusieurs ouvrages hongrois, mais aussi cette géné-

¹¹⁶ PIM Kt, Gara-hagyaték, V.5866/115. Lásd a könyv Nemes Nagy Ágnes-fejezetének 26. 28. lábjegyzetét.

¹¹⁷ PIM Kt, Gara-hagyaték: Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes, Vas István és Weöres Sándor levele Michel Chodkiewicz-nek.

reuse invitation que je viens de recevoir. Malheureusement il m'est impossible d'aller à Paris à la date que vous avez bien voulu m'indiquer à cause de mes multiples occupations. Je pense d'ailleurs que cette date liée à la parution de l'anthologie de la poésie hongroise peut prêter à des interprétations indésirables. En effet l'anthologie telle qu'elle se présente aujourd'hui peut éveiller beaucoup de susceptibilités parmi nos poètes. D'aucuns, qui connaissent le projet, pensent que dans l'anthologie il y a de notables lacunes et en même temps y figurent certains auteurs que nos poètes ne considèrent pas vraiment représentatifs. On aurait préféré également une préface écrite par un poète français et non pas un Hongrois émigré. J'ai attiré sur ces problèmes l'attention du rédacteur à un moment où l'on aurait pu discuter et peut-être modifier certaines choses.¹¹⁸

Több kortárs magyar költő versei a Gara által szerkesztett antológiában jelentek meg franciául először, mint például Nemes Nagy Ágnesnek. Az antológia megjelenése után Nemes Nagy és francia fordítója, André Frénaud között levelezés alakult ki.¹¹⁹ A francia–magyar kapcsolatok másik fontos személyisége Pierre Emmanuel, aki Gara közvetítésével számos általa fordított magyar költővel – így Pilinszky Jánossal, Nemes Nagy Ágnessel, Rónay Györggyel – barátságot kötött. Gyakran különféle ösztöndíjakkal segítette nyugat-európai utazásaik során, s nemegyszer a saját lakásán szállásolta el őket.¹²⁰

¹¹⁸ PIM Kt Gara-hagyaték, Köpeczi Béla levele Paul Flamand-nak 1962. április 26-án: „Mindenekelőtt nagyon köszönöm a magyar irodalom iránti élénk érdeklődését, amelyet nemcsak több magyar mű kiadása, hanem az imént kapott nagyvonalú meghívás is tanúsít. Számos elfoglaltságom miatt nem tudok a jelzett időben Párizsba utazni. Úgy gondolom, hogy az antológia megjelenésének idejéhez kötött dátum kellemetlen értelmezésekre adna okot. Az antológia jelen formájában számos gyanút ébreszthet költőinkben. Akik ismerik a vállalkozást, úgy gondolják, hogy jelentős hiányok vannak benne, ugyanakkor szerepelnek benne olyan szerzők is, akiket költőink nem tartanak igazán jelentősnek. Jobb lett volna, ha az előszót egy francia költő és nem egy magyar emigráns írja. Mindezekre felhívtam a szerkesztő figyelmét a munka egy olyan stádiumában, amikor még beszélhettünk volna ezekről, és módosítani lehetett volna bizonyos dolgokon.”

¹¹⁹ Lásd a könyv Nemes Nagy Ágnes-fejezetét.

¹²⁰ BARTÓCZ 1996, 326–327; BENDE 1999.

A köszönő levelek mellett egy humoros ajándékot is kapott Gara francia és magyar barátaitól: az antológia megjelenése után három évvel, 1965 nyarán egy házi készítésű, 18 lapos füzetet készítettek (l. függelék 2.).¹²¹ A *Fromage à Gara: Francia és magyar poéták hódolata (Balassitól és Füsttől napjainkig) az ő kis szeretett antológiájuk előtt* címet viselő gépirat impresszuma: „A »Csak kóvedet bele nekije« sorozat első és utolsó kötete. Editions: g. Imprimerie: Szegő. Minden jog fenntartva, a színrevitel és a megfilmesítés joga is.” Az eddig ismeretlen és közöletlen füzet tizenhét verse közül négy francia – szerzőik: Jean Rousselot, Alain Bosquet és Georges Charaire – és tizenhárom magyar. A magyar versek közül kettőt Gömöri György, hármat Hegedüs Géza, négyet többen együtt – Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán, Kormos István, Lengyel Balázs – írtak más költők (Ady Endre, Arany János, Balassi Bálint, Berzsenyi Dániel, Faludy György, Füst Milán, Victor Hugo, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kasák Lajos, Vörösmarty Mihály, Weöres Sándor) modorában. A versek humorosan bemutatják Gara személyiségét, munkásságát, személyes kapcsolatait, köztük Köpeczivel és Déryvel való ellentétét, és az antológia vállalkozás monumentális voltát hangsúlyozzák.

Illyés Gyula így vonta meg az antológia mérlegét: „Minden olyan kísérletünk, hogy akár költészetünket, akár prózánkat méltóan megmutassuk, a kortárs francia költők felénk fordulásaig és a kitűnő Gara-antológiáig eredménytelen maradt, nemcsak Párizsban vagy Londonban, hanem a szomszédos Bécsben is.”¹²² Egy másik helyen: „Vannak sikereink. Gara László megszállt munkássága nem volt hiábavaló. A fél tucaton is fölül van azoknak az élő íróinknak a száma, akit a szellemi élet igényesebb nemzetközi fórumán vagy társaságban mint közismerttet illik említeni.”¹²³

Az antológiát más nemzetek költői is megirigyelték, és példaként elküldték egymásnak. A francia kiadó a magyar költésze-

¹²¹ Két példány: PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta. Gara György szerkesztette és sokszorosította. PIM Mt, Kemény Aranka interjúja Gara Györggyel 2019. július 10-én.

¹²² ILLYÉS 1975, 2, 248.

¹²³ ILLYÉS 1969, 11; ILLYÉS 1975, 2, 615.

ti antológia sikere nyomán további fordítás-köteteket tervezett, s ezért a Párizsban élő lengyel költő, Konstanty (Kot) Jeleński felkérte az akkor Berkeleyben tanító Czesław Miłoszt, hogy a magyar antológia mintájára állítsanak össze egy hasonló lengyel versgyűjteményt.¹²⁴ Jeleński azt javasolta, hogy ezt négyen szerkesszék, Miłosz, Aleksander Wat, Jan Brzekowski és maga Jeleński. Miłosznak tetszett az ötlet és a magyar mintára elkészített lengyel versantológia, az *Anthologie de la poésie polonaise* 1965-ben megjelent a párizsi Seuil kiadónál.

A magyar költészeti antológia megjelenése után Gara neve ismertté vált nemcsak a Magyarországon, hanem az emigrációban élő magyar írók, költők körében is. Amikor emigráns magyar íróküldöttség (Méray Tibor, Gara László, Zilahy Lajos és Faludy György) látogatott Stockholmba, az ott élő Gulyás Miklós író, könyvtáros is találkozott velük.¹²⁵

Az antológia előtt pár hónappal, 1962 februárjában jelent meg Garának egy másik fontos vállalkozása, amely ugyancsak a „garaizmus” híres darabja: tizenöt francia költő adaptálta Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című versét.¹²⁶ A könyvet előfizetők gyűjtésével sikerült megjelentetnie.¹²⁷ Ungvári Tamás egykorúan így értékelte a könyvet: „Párizsban nemrég, Gara László áldozatos segítségével megjelent Vörösmartynak *Vén cigánya* több, csaknem egyenértékű fordításban. Az eszelős és megható, épp eredményességében lelkiismeretborzoló vállalkozás a semmiből varázsol oda egy nagy költőt a tizenkilencedik század romantikájába. Egyetlen versét hozza hírül üzenetként az életműből.”¹²⁸

Gara további műfordításai jelentek meg a következő években: Németh László, Ottlik Géza és Déry Tibor egy-egy regénye a Seuil kiadónál. Nyersfordítása és prozódiai magyarázata alap-

¹²⁴ GÖMÖRI 2012, 53.

¹²⁵ GULYÁS M. 1997, 12–13.

¹²⁶ GARA 1962; GARAI G. 1962; H. G. 1962; SOMLYÓ 1963, 90–93; RÓNAY Gy. 1973, 261–267; KARÁTSZON 1978; MADÁCSY 2016, 8–9.

¹²⁷ Az előfizetési lapok megtalálhatók: PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta.

¹²⁸ UNGVÁRI 1963, 310.

ján Jean Rousselot elkészítette Madách Imre *Az ember tragédiája* francia adaptációját. Gara arra is törekedett, hogy Franciaországban olyan magyar költőket fordítson és tegyen közzé, akik Magyarországon egyáltalán nem jelenhettek meg. Ez a helyzet például Weöres Sándor *Tűzkút* című verseskötetével, amelyet korábban a budapesti Szépirodalmi Kiadó elutasított, Gara viszont megjelentette a párizsi Magyar Műhely kiadásában 1964-ben. Garának köszönhetően a Magyarországon sok éve elhallgatott Kassák Lajos művei megjelentek Párizsban és Brüsszelben. Kassáknak nagy örömet okozott, hogy Honegger-versét, több versével együtt Gara megjelentette az antológiában.¹²⁹ A *La Revue Socialiste* nemcsak tanulmányt közölt Kassákról, születésének 75. évfordulója alkalmából, hanem verseit is hozta Jean Rousselot és Roger Richard fordításában. Érdekes adalék Gara és Kassák viszonyához, hogy 1959 decemberében Gara a The Paris American Art Co-tól 5305 frankért vásárolt festéket küldetett Kassák Lajosnak névtelenül a csomagküldő Société Colimpex-szel, amire Kassák írt a csomagküldőnek, hogy továbbítsák köszönetét a titokzatos feladónak.¹³⁰

1963-ban Gara szerkesztésében megjelent az *Hommage à Gyula Illyés* című francia verseskötet, amely az *Egy mondat a zsarnokságról* című verset is tartalmazta. Az antológiához hasonlóan ez a könyv is élénk vitát váltott ki a műfordításról: Dobossy László kritikáira maga Gara válaszolt.¹³¹ Ez év őszén Illyés Londonba utazott a British Council személyre szóló meghívására, majd onnan Brüsszelbe és Párizsba ment.¹³² Tiszteletére Gara két szerzői estet rendezett: az egyiket november 11-én a párizsi Kaleidoszkóp Színházban, a másikat november 22-én a Latin-amerikai Színházban. Illyés párizsi tartózkodása idején politikai vonatkozású nyilatkozatokat is tett, amelyek megjelentetésében Gara aktívan

¹²⁹ BEREGI 1985, 428; SZILÁGYI J. 1987.

¹³⁰ PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta. FÖLDES 2019.

¹³¹ DOBOSSY 1964, 47–49; GARA 1965c.

¹³² Cs. SZABÓ 1964.

közreműködött.¹³³ Mindezekről részletes jelentés készült Magyarországon az MSZMP Politikai Bizottság részére.¹³⁴

Két év múlva megjelent Gara monográfiája Illyésről a washingtoni Occidental Pressnél *Az ismeretlen Illyés* címmel.¹³⁵ Ugyanebben az évben Gara, Anne-Marie de Backer és Jean Rousselot francia fordításában napvilágot látott Illyés Gyula *Kegyenc (Le Favori)* című drámája a Gallimard kiadónál,¹³⁶ amit ugyanebben az évben, november 2-án mutattak be a párizsi Théâtre du Vieux Colombier-ban Georges Charaire rendezésében. Gara is statisztált a darabban: „római katona volt, tógában. Kicsi, csúnya római légios.”¹³⁷

Az 1960-as években több magyarországi költő, író fordult Garához, hogy segítsen könyvük külföldi megjelentetésében, mert Magyarországon nem találnak kiadót. A sok jelentkező közül három példa a Gara-hagyaték analekta részéből:

1. Csíky Ágnes Mária (1918–2004) *Medvetánc* című darabja megjelentetéséhez kérte Gara segítségét 1963 szeptemberében. A darabot *Barentanz* címmel előadta a Münchener Kammerspiel Hans Schweikert rendezésében 1963-ban, de megjelenésére csak 1987-ben került sor.

2. Egy másik megkeresés a három hétig Bázelen a biokémikus Farkas Tibornál (1929–2003) lakó Oláh Andor (1923–1994) orvostól érkezett Garához, talán 1964-ben.¹³⁸ A levelében említett műveinek magyar vagy külföldi megjelenéséről nincs adat.

¹³³ JUIN 1963; ILLYÉS 1964. Magyarul megjelent itt: ILLYÉS 1979a, 18–19.

¹³⁴ *Adatok és értesülések Illyés Gyuláról* ÁBTL 41-9/16/64. II. 25; STANDEISKY 2003, 70–73.

¹³⁵ NYÉKI 1966.

¹³⁶ A Gallimard-kiadás után: ILLYÉS 1979b.

¹³⁷ SÁRKÖZI 2011, 50.

¹³⁸ „3 hétig Baselben tartózkodom (szept. 24-ig) ezt az alkalmat ragadom meg, hogy elküldjem Önnek mellékelten a következő kéziratokat kiadás végett (amennyiben megfelelőnek találja): 1. Szűz ormok vándora (Ady tanulmány) 65 oldal; 2. Palamas: Czigányok dicséreti: Műfordítás nem eredetiből, hanem franciából; 3. Vörösen izzik valami, Litánia középkori ének (versek); 4. Arcképek, gyötrelmes látomások.; Kérem értesítsen, ha ideje engedi és közölhető-e. Itteni címem: dr. Andor Oláh mit Briefen Tibor Farkas Basel Suisse Thiersteiner Allée 58. Amennyiben megjelenik, kérem szíveskedjék elküldeni 1 példányt a kiadásból, vagy amennyit lehet. Üdvözlettel” PIM Kt, Gara-analekta.

3. Garai István (1915–2008), a siófoki Perczel Mór Gimnázium magyar–latin tanára levelet írt Garának 1965 decemberében:

Elnézését kérem Szerkesztő Úr, hogy kézirateimmal ismeretlenül felkeresem. [...] Tehát a bánatom az: hazámban kiadót nem tudok kapni műveimre, azért megkérem: volna-e Európában olyan kiadó, aki vállalná néhány versesfüzetem vagy verseskönyvem kiadását? [...] 24 verset küldök ezuttal mutatványként – tematika, forma, hangvétel, világnézet stb. szempontjából való mérlegelésre. Nagyon megörvendeztet, ha válaszol soraimra. Fáradozásaiért előre is köszönetet mondok. Megjegyzem még, hogy az utóbbi időben elkeseredésemben egy latin nyelvű verseskönyvet is írtam, ebből is küldök egyet mutatóba (*Malum provaviae*). Fogadja őszinte nagyrabecsülésem: Garai István gimnáziumi tanár Siófok, Petőfi sétány 40. Magyarország

Gara valószínűleg nem tudott segíteni Garainak a megjelenésben, mivel tudomásom szerint az 1948–1970 között szilenciumra ítélt költőnek nem jelent meg külföldön kötete. Garai az első nagy elismerést, a Petrarca-díjat 1978-ban kapta.

Sok esetben Gara közvetített a magyar író-költő és a francia fordító között. Bálint Endre mintegy harminc versének gépirata és némelyiknek a francia fordítása is megtalálható a hagyatékban, dátuma: Epinay sur Seine, 1961. február 3.¹³⁹ Bizonyosan az 1957 és 1961 között Párizsban, a *Biblia* illusztrálásán¹⁴⁰ dolgozó Bálint Endre kérte meg Garát, hogy segítsen versei lefordíttatásában. A versek közül némelyik megjelent a *Sorsomról van szó* című

¹³⁹ 1–32-ig zöld tintával számozott lapokon, melyekből hiányzik néhány: (Aki magával hozta a testetlenség emlékeit...), Ibizai groteszkek, (Kinyílt az ajtó...), (A Place Clichin didergett az este...) [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], (A halál néma volt...), Semmit sem értek, A balta, (A véres hab megfeketült...) [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], Boldogtalanság himnusza [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], (Oh sorsokat alakító három fekete hermafrodita...), Nyár, Ősz, Éjjel, Sárga ég alatt, Féldeci, (Nyár lesz / zöld vihar készül...), Jó csönd volt [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], Lebegés, Bolondok büntetése, Égi bosszú, Napló, Irenához, Ki helyett?

¹⁴⁰ Tüskés A. 2015, 29–54.

visszaemlékezésben, de a gépiratokhoz képest mindegyik többkevesebb szövegbeli eltéréssel. A francia fordításokat Anne-Marie de Backer készítette.

A Gara-hagyatékban megtalálható Szász Béla *Penelope és a lo-vag* című regényének gépirata, amit Edgware-ben 1960-ban írt.¹⁴¹ Szász a Rajk-per elítélte volt, akit 1955-ben szabadon bocsátottak. Az 1956-os forradalom bukása után elhagyta az országot, a Londonban kiadott *Irodalmi Újság* és a brüsszeli Nagy Imre Intézet munkatársa volt. A könyv végül 1988-ban magyarul jelent meg Köln–Budapest impresszummal.

6. Halál, temetés, visszaemlékezések

Gara évek alatt elmélyült depressziójának több összetevője volt: az emigrációs léthelyzet, magánéleti problémák, a magyarországi irodalomtudomány hivatalos szerveivel, Déry Tiborral és a neki dolgozó francia költőkkel való folyamatos konfliktusai egyaránt közrejátszottak benne.¹⁴² Így írt Illyésnek 1964. május 31-én: „Kedves Gyulám, Sajnos, még ma is képtelen vagyok dolgozni. Szabályos depresszió, mondja az orvos, amelynek semmi köze az éppen soron lévő munkához – amely Te vagy – hanem sokkal inkább az ezt megelőzőhöz, amely Déry 800 oldalas regénye volt. Természetesen a dolognak egyéb okai is vannak: a dohányzás kényszerű megszüntetése és egyéb magánjellegű nehézségek.”¹⁴³ A sok éven át tartó túlfeszített munka és az idegösszeomlás ellenére Gara nem csökkentette tevékenységét.

1966. május 9-én öngyilkosságot követett el (barbitural bevételével) Párizsban.¹⁴⁴ Több búcsúlevelet is írt, az egyiket brüsszeli

¹⁴¹ 71 oldal gépirat. PIM Kt, Gara-hagyaték analekta.

¹⁴² KARÁTSZON 1966b.

¹⁴³ KULIN 2007, 142. Gara depressziójában és öngyilkosságában szerepe lehetett továbbá a kommunista pártból való kilépésének, ami miatt elvesztette fizetését, az *Antológia* viszonylagos sikertelenségének, a tönkrement házasságnak, és legfőképpen a ráknak. Karátszon Endre levele Tüskés Annának 2019. október 30-án.

¹⁴⁴ Gara orvosa Nicolas Dobo volt 1937–1940, 1945–1952, 1958–66 között (13, rue Montéra Paris 12e). Gara cikke orvosa könyvéről: GARA 1965d; 1962 szeptem-

barátjának, Kotányiné Huszár Magdának: „Édes Magdi, nagyon félek, hogy ezzel a levéllel megszomorítom... az életem majdnem minden síkon csődbe torkolt. Megpróbálom magamat még idejében kivonni a forgalomból. Nincs más megoldás.”¹⁴⁵ A Párizs melletti Bagneux-i temető zsidó parcellájában temették el.¹⁴⁶ A temetésén ott volt számos francia (Jean Follain, André Frénaud, Paul Chaulot, Georges Emmanuel Clancier, Alain Bosquet, Jean Rousselot, Pierre Emmanuel, Eugène Guillevic) és magyar (Hubay Miklós, Enczi Endre, Méray Tibor, Sipos Gyula, Karátson Endre, Kende Péter, Heller János, Auer Pál, Albrecht Dezső, Bene Ede, Cselényi László, Kassai György, Háy Gyula) barátja.¹⁴⁷ Háy Gyula magyar beszédét Véronique Charaire fordította franciára, Rousselot szabadon beszélt.¹⁴⁸ A református lelkész Ézsaiás próféta könyvéből olvasott fel magyarul.

Illyés Gyula a Knokkei Biennalén tudta meg Gara halálának híret, ami mélyen megrendítette. Versben és prózában egyaránt többször megemlékezett barátja elvesztéséről, és méltatta munkásságát.¹⁴⁹ Tóth Judit 1966. május 17-én kelt levelében megírta Nemes Nagy Ágnesnek, hogy nem tudott elmenni Gara László temetésére, mert csak utólag tudta meg. Néhány héttel korábban még felhívta Garát, és személyesen is találkoztak.¹⁵⁰ Az 1949-től Angliában élő Szabó Zoltán feleségéhez, Szekeres Zsuzsához írt leveleiben részletesen beszámolt Gara halálához kapcsolódó érzéseiről.¹⁵¹

berében Gara elment egy másik orvoshoz, Docteur Spitzerhez. Az akkor megállapított betegsége: “Hyperthyroïdie Anorexie”. Az orvos butobarbital-t írt fel Garának, ami egy barbiturat-származék, hipnotikus gyógyszer. PIM Kt Gara-analekta. Híradás Gara haláláról: IU 1966a.

¹⁴⁵ SZABÓ Z. 2002.

¹⁴⁶ Beszámoló a temetésről: IU 1966b.

¹⁴⁷ PAPP 2003, 54–55.

¹⁴⁸ A beszédek: HÁY 1966; ROUSSELOT 1966; BOSQUET 1966.

¹⁴⁹ GÁCH 1966; ILLYÉS 1989, 223. A Gara emlékének ajánlott *Gyász-ének (Chant de deuil)*: ILLYÉS 1993, 2, 442–444.

¹⁵⁰ Lásd a Nemes Nagy Ágnesről szóló fejezetet.

¹⁵¹ SZABÓ Z. 2002.

A Gara halála után megjelent nekrológokon¹⁵² túl az azóta eltelt ötven évben számos emlékezés jelent meg.¹⁵³ Ezek közül Ferdinandy Györgyét idézem:

Alakját, a magyar irodalom fáradhatatlan népszerűsítőjét – már életében legendák övezték. Tény, hogy főműve, a magyar költészet francia antológiája mindmáig egyedülálló vállalkozás. Benne csúcspontját érte el a magyar költészet francia nyelven. Mind ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar irodalom «betört» a francia nyelvterületre, mint azt sokan hitték annak idején. Még a pusztá kiadás is csak úgy volt lehetséges, hogy Gara a hírhedt hólabda-módszerrel – házról házra, címről címre járva – eladta a nyomdai költségeket fedező Illyés-, Weöres- és József Attila-köteteket. Soha nem felejttem el őt, járja a várost, leszegett fejjel, konokul, degeszre tömött híres aktatáskájával a hóna alatt. Itthon – amíg élt – azzal gyanúsították, hogy e házalásból haszna van. Nem csodálom, hogy azon a májusi napon az elnyűhetetlennek hitt lelkesedése is felmondta a szolgálatot.¹⁵⁴

Gara aktivitásának hiányát hamar megérezte a magyarországi hivatalos irodalompolitika. Az 1968 őszén Budapesten megrendezett műfordító találkozó kapcsán írt cikkében E. Fehér Pál megjegyzi: „Úgy tetszik azonban, hogy Gara halálával üresen maradt a párizsi őrhely, s más rendkívül lényeges nyelvterületen sincs hozzájuk hasonló színvonalas tevékenységet kifejtő «nagykövete» irodalmunknak, aki nemcsak nyelvünket tudja, hanem megfelelő tekintéllyel rendelkezik az illető ország szellemi életében.”¹⁵⁵ Gara halála után tíz évvel pedig a „nagy antológiá”-t dicséri Sőtér István.¹⁵⁶

Halálának egyéves évfordulóján barátai összejövettel tartottak a sírjánál,¹⁵⁷ a tízéves évfordulón a Magyar Írók Szövetsége

¹⁵² KÉRY 1966; SZABOLCSI 1967.

¹⁵³ További visszaemlékezések: pl. a három évig Párizsban élt Cselényi László interjút készített Garával, amit 1981-ben közölt: CSELÉNYI 1981, 57–63; HUBAY 1987.

¹⁵⁴ FERDINANDY 1990.

¹⁵⁵ E. FEHÉR 1968.

¹⁵⁶ SÖTÉR 1975. További összegző értékelés Gara munkásságáról: SERES 1995.

¹⁵⁷ IU 1967.

és a Magyar Pen Club nevében Dobossy László, a Párizsi Magyar Intézet igazgatója és Boldizsár Iván, a Magyar Pen Club elnöke megkoszorúzták sírját.¹⁵⁸ Születésének századik évfordulóján többek között Rónay László emlékeztetett Gara szolgálatára.¹⁵⁹

7. A „garaizmus” továbbélése

Posztumusz jelent meg Gara és Guillevic válogatásában Ady Endre francia verseskötete Rónay György bevezető tanulmányával. Az antológiánál kialakított módszert alkalmazta Gara ebben a kötetben is.¹⁶⁰

Thinsz Géza az általa szerkesztett, *Sex ungerska poeter*¹⁶¹ című svéd versgyűjteményt Gara László emlékének ajánlotta 1968-ban. Az ő példájára hivatkozik, s úgy említi Garát, mint aki a legtöbbet tett a magyar irodalom külföldi megismertetéséért, és példaértékűnek tekinti együttműködését a kor legnagyobb francia íróival. Thinsz Gara módszerét követte, s a műfordításokat a kor jeles svéd költői készítették, melyeket többszörös ellenőrzésnek, újraolvasásnak vetett alá.

Sulyok Vince, a magyar irodalom norvég tolmácsolója Gara módszerét követve valósította meg az első norvég nyelvű Petőfi-kötetet, ami 1973-ban, Petőfi születésének 150. évfordulójára jelent meg, *Det må bli lys!* címmel.¹⁶²

A „garaizmus” továbbélésének másik példája Kabdebó Tamás *Hundred Hungarian Poems* című, 1976-ban Manchesterben megjelent fordításkötete, amit talán a Gara-féle 1956-os *Száz vers* ihletett. Lényegében ugyancsak Gara fordítási módszerét alkalmazta Makkai Ádám költő, nyelvész az *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary* (A csodaszarvas nyomában: A magyar költészet antoló-

¹⁵⁸ N 1976.

¹⁵⁹ RÓNAY L. 2004.

¹⁶⁰ ZEMAN 1969.

¹⁶¹ THINSZ 1968.

¹⁶² FÁSKERTI 2002, 88.

giája angol fordításban a 13. századtól napjainkig) című kötetben. Makkai a bevezetőben felidézi Gara módszerét, és hogy nem sokkal halála előtt a Londonban élő Tábori Pálnak azt mondta: angolul is kellene szerkeszteni egy hasonló antológiát, követvén ezt a fordítási metódust.¹⁶³ Tábori bevonta a munkába előbb Kabdebó Tamást, majd 1966-ban Makkai Ádámot. A szelektálási, fordítási, szerkesztési munkával telt harminc év során Tábori Pál 1975-ben meghalt, Kabdebó Tamás 1993-tól nem szerkesztette többé az antológiát, a kötet végső munkálatait Makkai végezte el.

Gara 1962-es antológiájának méltó folytatója volt Guillevic két kiadást is megért, de nem reprezentatív antológiának szánt fordításkötete, a *Mes poètes hongrois* (Az én magyar költőim), amelyben Arany Jánostól napjainkig terjedően szólaltatta meg franciául a magyar költészetet.¹⁶⁴ Jean-Luc Moreau *Poèmes et chansons de Hongrie* (Magyar versek és dalok) című fordításkötetében két évszázad magyar költészetéből válogatott.¹⁶⁵ Ugyancsak Gara hagyományát folytatta a Line Amselem-Szende és Szende Tamás fordította, huszonöt mai magyar költőt franciául megszólaltató gyűjtemény: *Poètes hongrois d'aujourd'hui* (Mai magyar költők).¹⁶⁶ Akárcsak több mint négy évtizeddel ezelőtt Gara fordítói, Szendéék is dacoltak a francia költői divattal, tisztelték az eredetit, és hajlandók voltak formahűen verset fordítani.

Gara munkásságát számosan méltatták az elmúlt két évtizedben.¹⁶⁷ A méltatások legfőbb tanulsága, hogy ugyan sokan kritizálták az antológiát, de senki nem csinált jobbat.¹⁶⁸ Több magyar költő beépült a Gara által kialakított francia kapcsolatrendszerbe, és a kölcsönösségen alapuló műfordítások révén jobban megismerték egymást a francia és magyar költők. Gara szenvedélyes, megalkuvást nem ismerő szervező, irányító tevékenységével vi-

¹⁶³ MAKKAI 2000², xxv-xxvi.

¹⁶⁴ GUILLEVIC, 1977.

¹⁶⁵ MOREAU, 1988.

¹⁶⁶ AMSELEM-SZENDE-SZENDE 1999.

¹⁶⁷ LENGYEL 2002.

¹⁶⁸ ILLYÉS 1975, 740.

3. kép: Gara László és Nathalie sírja. Bagneux-i temető, 2018. március 14.
Tüskés Anna felvétele

rágzó, kétoldalú kapcsolatok fejlődtek ki, amelyek konkrét fordítói munkák nyomán gyakran személyes barátságokká formálódtak. Ezek a barátságok jóval túlnyúltak Gara életén, és további évtizedekre befolyásolták a francia–magyar irodalmi kapcsolatokat.

André Farkas:

Éjfélkor az Invalidusok terén

1957 januárjában, nemcsak az időjárás, de a politikai klíma is hirtelen fagyos lett Varsóban, ahol Budapestről menekülve ideiglenes menedéket találtam.

Haditanács Martinnal az Aranyhal étteremben, egy néhány lépésre a Szent-Kereszt templomtól, amelynek egy márványurnájában Chopin szívét őrzik.

– Mietek – ez volt a beceneve, ő meg engem Andrzejnek hívott, lengyelesen –, Te a barátom vagy, én elárulok neked egy titkot. De arra kérlek, tartsd meg szigorúan magadnak.

A nálam néhány évvel idősebb Martin Endler, újságíró a varsói esti napilapnál, gúnyosan nézett rám:

– Andrzej, ez a titok az arcodra van írva. Te eltélaholnál innen, de nem tudod hogyan.

– Szeretnék megcáfolni, Mietek, de képtelen vagyok rá. Úgy van, ahogy mondod. Csak azt nem tudom, hol volna kedvem új életet kezdeni ebben az átkozott nagyvilágban. Tételezzük fel, hogy egy szép napon neked is kedved jönne elillanni innen. Akkor Te hova mennél?

– Ne tételezzük fel. Mi már elhatároztuk a feleségemmel, hogy lelépünk innen. Csakhogy nekünk nincs útlevelünk és a lengyel földet Kelet-Németország szigeteli el a civilizált világtól, hát innen csak hajóval lehet elszabadulni.

– Hajóval? Van egy yachtod?

– Még egy biciklim sincs. Egy teherhajón mennénk, amely a mi jó lengyel szenünket szállítja Svédországba. A kapitány elbújtat minket a brikett alatt. Félig barátságból teszi, félig pénzért.

– Te beszélsz svédül? – kérdeztem tőle.

– Egy árva szót se.

Egy pillanatig elgondolkodtam ezen az újságon:

– Mietek, Te most egy ötletet adtál nekem...

– Jössz velünk Svédországba?

– Nem. Nem Svédországba. De apám a húszas években sajtótudósító volt Párizsban és én mindig álmodoztam erről a csodálatos városról. Én sem tudok franciául, de van egy Nyugat-Európára érvényes szolgálati újságíró-útlevélem.

Ellátogattam a francia nagykövetség sajtóattaséjához, akivel már többször találkoztam a varsói újságíróklubban. Angolul beszélgettünk. Őszintén. Kiöntöttem neki a szívemet. Ő meg két kupica konyakot öntött ki nekünk. Koccintottunk. A szimpatikus, megértő fiatalember hátradőlt karosszékében. Egy darabig hosszsan, némán a szemembe nézett.

– Csak menekülni akar innen? Vagy igazán letelepedni, beilleszkedni nálunk? Mi, franciák, nemcsak egy ország vagyunk, de egy különös, magunkfajta kultúra is. Mondja csak... egy szót sem tud franciául?

– De tudok. Kettőt. „Bonjour” és „Adieu”.

– Aha. – Felnevetett. – Hát akkor értem... „Adieu Varsovie – Bonjour Paris”. „C’est ça?” Ez az?

– Szó szerint...

– Ebben az esetben menedékjogot kell kérnie. Ha úgy határoz, én majd továbbítom a kérését a Quai d’Orsay-ra.

– És ha megadják?

– Kap egy háromhónapos turista vízumot. Ha akárki azt kérdezi, miért utazik Párizsba, egyszerű a válasz: riportokat írni.

– Óriási!

– Egy baráti tanács: utazzon repülővel. A vasút igen kockázatos a lengyel és a keletnémet határok átlépése miatt. – Felhúzta a szemöldökét és egy pillanatig elgondolkodott mielőtt megosztotta velem a véleményét: – A keletnémetek még az oroszoknál is veszélyesebbek. Nemcsak kegyetlenek, de nagyon precízen is csinálják. Itt, Varsóban, ha túljut a repülőtér ellenőrzési kordonján, a többi már magától megy.

Újabb randevú Martin Endlerrel az Aranyhalban:

– Mietek, ha én megjelenek egy francia turista vízumos ma-

gyar útlevéllal a repülőtéri határrendőrség előtt, gondolod, hogy kellemetlenkedni fognak velem?

– Majd megkérdezem tőlük, – válaszolta barátom.

Kiütött rajtam a hideg:

– Ne hülyéskedj, Mietek! Még csak az hiányzik, hogy előre megtudják, mire készülök.

– Nyugalom, Andrzej, bízd csak rám! Nekem van egy barátom, akinek van egy fontos pozícióban lévő barátja. A te titkod titok marad.

Mietek felelőtlennek tűnő optimizmusa halálra ijesztett. De néhány nap múlva már jött is a jó hírrel: a határőrség semmi kivételt nem lát abban, hogy egy magyar újságíró elvtárs egy érvényes magyar útlevéllal és egy érvényes francia vízummal Párizsba utazzon riportot írni.

– Csodálatos, Mietek! Szinte hihetetlen.

– Ugyan, ugyan. A lengyelek szeretik a magyarokat.

– Szerinted honnan ez a barátság?

– Onnan, hogy nincs közös határunk...

1957. február 8-án este hét óra körül, zsebemben a Sabena belga légitársaság párizsi járatára érvényes jegyével, átbandukoltam a lengyel főváros repülőtérének kihalt várótermén. Mietek elkísért az útlevél-ellenőrzési kuckóig, ott a karomba csípett, s barátságosan a hátamba csapva az ablak mögött hivataloskodó egyenruha elé tolt. A tradicionális négyszögletű lengyel tisztisapka tulajdonosa közömbösen vett szemügyre, s egy legyintéssel tovább intett. Mi készítette erre? Talán barátom barátjának barátja járt közben érdekemben? Vagy a határőr egyszerűen rendben találta a papírjaimat? A lényeg az, hogy néhány perccel később, komótosan letelepedve a kellemes belga langyosságban, észrevétlenül csúsztam át egyik világból a másikba.

A brüsszeli átszállás miatti idővesztést egy második vacsorátálca kompenzálta. A szorongás kielezte étvágyamat. Elég későn landoltunk a párizsi Le Bourget reptéren. A hideg cigarettafüstszagú autóbuszban átszelt nedves és sötét párizsi éjszakából csupán

egyetlen képet őriztem meg. Mialatt járművünk néhány percre megállt egy utcakereszteződésnél, észrevettem, hogy egy fényesen kivilágított bisztróban féltucatnyi fiatal fickó ugrál frenetikusan egy játékautomata körül.

Új életem küszöbén más gondolatok kötötték le figyelmemet. A varsói Bristol szállodában összehozott a sors egy szovjetellenes dán kollégával, aki az utolsó pillanatban gavallérosan a zsebembe csúsztatott egy húszdollárost az útra. Szerény alaptőkém egy részét már befektettem az autóbuszjegybe, s úton voltam az Invalidusokhoz, a belvárosi repülő-terminál felé. E pillanatban egész jövőmet egyetlen kártyalapra tettem fel...

Az Air France szemrevaló kis női alkalmazottja, elegáns, testreszabott sötétkék aranygombos egyenruhájában, gondosan felkontyolt barna fizurájával, rendkívül szolgálatkészsnek bizonyult.

– Természetesen uram – bólintott felém –, ha szeretne összeköttetésbe lépni barátjával, mindjárt megpróbáljuk őt felhívni telefonon. Kaphatom a számát?

– Sajnos nincs meg...

– Nincs meg Önnek? A címe se? – összehúzott szemöldökkel nézett rám. – Hát akkor megpróbáljuk a Bottin-ben.

– Bottin? – kérdeztem.

– Yes, phone book. Telephone directory – próbálta megértetni velem angolul. – Mondja csak a nevét...

– Gara. Gara, ahogy ejtik. G-a-r-a...

Mialatt a hölgy a számárfüles telefonkönyvben lapozgatott, azon tanakodtam, hány éve nem láttam Gara Lászlót, az MTI volt párizsi tudósítóját, akit annakidején néhány napra Budapestre rendelték, s több évig megakadályoztak abban, hogy visszatérjen feleségéhez és lányához. Mióta vesztettem szem elől ezt az apámmal egyidős öreg barátot, a kitűnő újságíró és nagy tehetségű műfordítót? Vajon még mindig Párizsban élt-e? És ha igen, hol? Benne volt-e ő is a Bottin-ben? S ha nem, mihez kezdek itt a fagyos párizsi éjszakában? Gyorsan leltároztam megmaradt kincseimet: tizenöt dollár, két Duna-menti stílusú öltöny és egy hordozható írógép magyar billentyűkkel...

„Ladislás Gara” csillant fel a telefonkönyvből a légivállalat hölgyének mogyoróbarna szeme. „Yes, yes, you are lucky! Megtaláltam! A rue Surcouf-ban lakik, innen alig két lépésre. Rögtön felhívom... Allô! Allô, Monsieur Gara? Egy barátja kíván beszélni Önnel, átadom neki a kagylót.”

– Mit csinálsz te itt?

– Disszidálok...

– Éjfélkor? Ki a csuda disszidál éjfélkor?

– Kegyetlen! Visszatoloncolnál Hruscsov markába?

– Megérdemelnéd. Várj amíg felöltözök, rögtön leszaladok érted.

Raglanszabású öves felöltőjében, kis kerek kalapjával, (akkor ezt még nem tudtam), a híres francia karikaturista, Jacques Faizan egyik rajzából kelt életre. Felhívtam figyelmét, hogy az Air France szolgálatában álló csinos fiatalasszony sokkal kedvesebben fogadott, mint ő, s ha még sok ilyesfajta női teremtes létezik ebben az országban, utazásom megérte a vele járó veszélyt.

Némán vett szemügyre, részletesen tanulmányozta vastag szövetből készült, egy ismeretlen állat szőrméjével bélelt, csaknem földig érő nehéz télikabátomat, széleskarimájú kajla kalapomat, s csak ennyit mondott: „Néztél már Te tükörbe? Gondolod, hogy itt olyasfajta alakokra várnak, mint Te?”

Akkor még nem tudta, hogy ezért bosszút állok rajta, és négy évvel később ő lesz a házassági tanúm, amikor egy csinos párizsi kislányt kísérek az anyakönyvvezető elé...

Az én áldott jó Garám ezután elvitt engem a szomszédos rue Saint-Dominique egyik kis szállodájába, amely ott lapult egy udvar mélyén. Ott hagytam bőröndömet, s onnan elcipelt a Saint-Dominique utca és a Latour Maubourg bulvár sarkán álló kávéházba egy eszpresszóra. „Követeld mindig a jövőben, hogy olaszos módon rövidre csinálják!” – parancsolta nekem, ellentmondást nem tűrően.

Miután visszautasította szénával töltött lengyel cigarettámat, egy kék Gauloise-ra gyújtott, s úgy mesélte nekem, szemét a füsttől és a meglegedéstől félig behunyva: „Tudod mi történik most itt velük, az elvtársakkal? Szimpatizánsaik, útitársaik mind hátat

fordítanak nekik. Akiknek csak számít a neve a Szajna balpartján, itt az értelmiségiek és a művészek városnegyedében, azok egyik a másik után írják alá az orosz invázió elleni tiltakozást, amit én eléjük teszek”. Hát igen, Gara még a „társutazós” Sartre-ral is aláíratta.

Éjfél lehetett, amikor kiléptünk a kávéházból. Balról az Invalidosok templomának arany kupolája fénylett a sötétben, jobbra pedig Eiffel mérnök tornyának hegyes sziluettje. Meghatódtam, könnyes lett a szemem. Talán a hideg miatt is... Bonjour, Paris! – mondtam félhangosan Gara Lacinak. Nem szólt egy szót sem, mert ő mindig tagadta, hogy érzékeny. Csak némán megszorította a kezem...

Párizs, 2019. szeptember

4. kép: Marie-Hélène és André Farkas esküvője 1961. november 30-án. Balról jobbra: Paul Chaulot, André Farkas, Marie-Hélène Farkas és Gara László

FÜGGELÉK 2.

Fromage à Gara

Francia és magyar poéták hódolata (Balassitól és Füsttől napjainkig) az ő kis szeretett antológjuk előtt. A „Csak kóvedet bele nekije” sorozat első és utolsó kötete. Editions: g. Imprimerie: Szegeő. Minden jog fenntartva, a színrevitel és a megfilmesítés joga is. [17 oldal gépirat]

1.

A bas Gara! Qu'on le pendele!
A moins qu'on ne le descende!
L'agar-agar, ça n'est rien
A côté de ce gars-là
Qui nous dévaste le rein,
La rate et le cervelas,
L'estomac et la tripaille,
Avec sa foutue Rimaille.

Jean Rousselot

2. Kassák Lajos: Hommage à Gara

Tenyerem kenyér-melegével simítanám a legszívesebben
ha érezném a rue Mouffetardban az ő zarándokszagát
nyíljon talpaidból hajnali rózsa
tót tutajosaimmal PEN aranyérmet küldök
s a földek keserű késő üdvözetét az estben mely
nem késik bár a nikkell sem a régi már és nem szamovárok repülnek

Már a nők az utcán utánad gömbölyülnek
te nyugtalan-nyugodt fiú
s a lánnyal együtt zengi majd dicséreted a harmonika szóra

míg a madár fölöttünk röptében megáll
a Pantheonba Veled munkás hőse az én világhíremnek,
kit csak egy gödör vár Rákoskeresztúron
és eme szent Surcouf mezején

Helyesírásba tette: Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán, Kormos István, Lengyel Balázs

3. Illyés Gyula: A Gara szekerén: Hommage à Gara

Ki küldicsfényt szerkérderéknyit hozza rám
s ki által egyaránt honos vagyok Párizsban s Ozorán,
s ha kondáskürtömet fúvintom itt, Cecén, a pusztán,
te százszorozva visszhangoztatod a Parnasszus hegyén, apuskám.
s ha Tihany fövenyén röppen ki hún, őszei sóhajom,
Ágyúdörejé nőtteted Toulonban, egy gall sorhajón;
s ha lábikrámba mártanák gennyintás tolluk itt a megveszett
magánszorgalmú kankutyák,
te Unesco postával küldeted
legottan Pasteur mentő szérumát.-

Köszönetül s gyanánt ily messziről ölelne át rög-edzte két karom,
de félős, roskadt válladat még így is összemorzsolom;
kár volna érted, s nekünk veszteség,
te áldott Antológ,
kitől en-nemzetem külhoni híre-sorsa lóg!
Nos, ölelés helyett Frénaud-val küldöm inkább
ezt a kulacs öreg, tüzes barackpályinkát.
Idd le magad, Garám, a sárga aszfaltig, sebj!
S hún-módra kurjongass nevemben is: „Csuha!”

A Gara-műszak alkalmából az ős Kaján kollektiva nevében
Párizs 1965. 6. 20-27. Z. Jékely-Papillon de la Prise

4. Faludy György:^x Részlet a balladából, amit magyar poéták kérésére készített a költő, hogy kérlelhessék Garát

Ott ült a Gara. Dús hajában
Négy Rousselot volt a diadém.
Fűzfapoéták térdenállva
Imádták, barna köldökén
A Seghers forgott, válla balján
Lámpásnak állt a Gallimard;
Csak én sírtam trónja alján...
– Mit bögsz – rivallt rám – számár!
Villont csinállok én belőled,
Chaulot segít! De este lett,
S egy magyar tántorgott eléje
S megvágta, hogy belegebedt...

Igy tettünk volna mindahányan,
De merde!-ek szálltak, mint a percek.
Véred kiontott harmatában
Adjál ki minket Gara-herceg!

x) A költő eredeti neve volt csak Faludy, később ezt Villonra magyarosította. – Versének javított és bővített fordítását készíté: G. Gy.

5.
Je renie
Gara,
O rat,
Quel crime!

L'abîme
Fera
Trop gras
Sublime

Salaud!
Ce mot
Barbare

Qui dit
Y'a marre,
Bandit.

Alain Bosquet

6. Balassi Bálint levele Gara Lászlóhoz

Irom kegyelmedhez:
Nékem már kegyelmezz,
Adj ki gyorsan engemet.
Franciák honában
Nem leszen hiában,
Ha olvassák versemet.
Hires-neves zászló
Segíts Gara László
Az, ki engem úgy szeret.

7. Berzsenyi

Elfajzik immár hajdani nagy nevünk,
Ódára rest az elpihenő magyar.
Nincs már remény, csupán Garában –
Ő emel újra a Parnasszusra.

Adván a Seuilnek nagybecsü férfi-szót,
Hogy Árpád népe szült sok ezer derék,
Kiadni méltó nagy poétát,
Kikre a gallusok is harapnak.

8. Vörösmarty

Míg a vészek zengzetét vigyázva
Néz a férfigond a léten át,
Magyar költő franciák honába
Vízumot kér s keresi Garát
És siet, hogy szemtől szembe lássa,
Surcouf utcán van az ő lakása.

S szólnak hozzá szorongó kebellem,
Esdve kér a költő vágy-szava:
„Fordíttas le engem, úgy emelj fel
Parnasszusra megbékült Gara!”
Jól tudják, hogy nincsen lehetetlen
Surcouf utcán a huszonkilencben.

Szellemüket idézte a bledi séance-on Hegedüs Géza 1965. 7. 4.

9. Victor Hugo: Hommage à Gara

Feltámadott kezem veri újmódi lantom:
Lutétia s Gara előtt fejem lehajtom.
Ki messze-messze ment, de szívet nem cserélt.
Kit kihagyott, nyüszít, akár a kiherélt.
Magyarok angyala! Surcouf-utcai sas!
Mit téssz? Somlyó legyen Guillevic s Feuillade a Vas,
Köpeczi és Aczél térden csúszik elébed,
s ki meghal honn, – Te vagy, ki által itt felébred!
Te rím Napoleon! Szerkesztők Alpese!
Te, Párizs romjain legenda vagy, mese!

Fordította: Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán, Kormos István,
Lengyel Balázs

10. Arany János

A nap égi útján már magasan jára,
Lenézett a földre, a földön Garára,
Látta, hogyan készít lassan, bíbelődve
Hosszú nyersfordítást gyors határidőre.
Hosszú nyersfordítás klasszikus darabból,
Magyarok költötték, francia lesz abból.
Garától francia megtanulja mátul,
Hogyan zeng Balassi hangja franciául.

Varázsolta: Hegedüs Géza

11. Ady Endre: Gara de l'Est-en: Hommage à Gara

Párizsba tegnap beszökött a Dér,
Szent Mihály útján suhant m'esztelen.
Jött álruhásan, némán, szoboran,
s nem találkozott velem.

Ballagtam épp a Surcouf felé,
s azt gondoltam: ha meghalok,
a síromon ne legyenek
se Nikik, se G. A. urak
s Befejezetlen mondatok.

Virágot hoz Emmanuel,
Frénaud burgundi szeszeket,
Illyés is eljön – de ne lássak ott
egyetlen azesz pónemet,¹
egyetlen azesz pónemet.

1 jiddisül. jelentése: szemtelen

Hát merde alors! Egy nap jön a
kutyára még Déry Tibor!
S a Gara de l'Est homlokán
száradhat vére, a bibor!

A Gara-műszak alkalmából az Ős Kaján kollektiva nevében Cormieux de Baïf
Páris, június 20-27.

12. Juhász Ferenc: Gara-bonciás varázslat

Nyálkás polipok közt szakállas csecsemők hada
nyüszít áttetsző-sárga hangon emígyen: Gara, Gara!
Legyen bár ágyékom démon-ereje az ára,
csak fordíttass le végre franciára.

Igy száll-repül a süvítő varázs-szó a homályban,
zeg-zugos, sors dróthálók zizegnek a szó nyomában.
Tudat mély ürében lappangó vizenyőt járva át
kérleli fog-vacogva a Párisban trónoló Garát.

És újra szól a zöld, a békanyálas mocsár alól az ének:
együtt mondják a vészbanyák, a lektorok és a szirének,
hogy meglágyuljon végre a magyar versek átvarázsolója
És e versek szörny-szakaszait ossza Guillevicre vagy Rousselotra.

Szörnyítette: Hegedüs Géza

13. Illyés Gyula: Hommage à Gara

Beh ozorai ez utca!
Rendjel nélkül futja-futja.

Kicsi ember, nagy a műhely,
Ármin útja neki szűk, hej!

Aj, fél kutya- (birka?) bőröm!
Párizst járja minden őszám.

Ki nagyobb hát? Gara? De Gaulle?
(vagy én?) Mindegy! Egyforma gól!

Ha bélyegre volna pénzem!
Babérom heverésem!

A Cece-i keresztmama megbízásából: Kormos István, Jékely Zoltán, Lengyel Balázs

14. Füst Milán: ÉN: Hommage à Gara

Sírnivaló, hogy én általában milyen gyönyörű verseket írok.
Téglapiros sivatagban járok, mint az arabs számár, és hírnevemet keresem.

Feléd üvöltök, ó, görbebotú aggok Mahometje,
Mert mégis furcsa, hogy holmi Szabó Lőrinctől ennyi verset leközöltek

(Erdélyiről nem is szólva, aki füzfapoéta)

Öreg vagyok én, tele ifjú tüzzel, gyermeki fejjel és próféta szóval;
Kiadóimat, Jehovát és Garát nemrég bölcs apasággal, de kellő szigorral legorombítottam,

S most azon fáradozom, hogy ifjúságom patakja ki ne apadjon.

Te, Uram, ki oly régen ismersz, engedd meg, hogy tegezzelek!

A sok zarándoklástól ülepem sajog, ezt meg is írtam nemrég Garának...

Add meg ezért nekem jogos jutalmam, a szokásos halhatatlanságot,

Mert a többiek, jaj, a többiek mind elmúlnak a babiloni homokóra rideg ketyegése mellett,

És az Úristen gyenge, esendő férgei közül mi maradunk csak meg: a zöld kötet meg én...

De az előbbi kimondottan utálom.

Füstölögte: G. Gy.

15. Weöres Sándor: Hommage à Gara

Láttad-e, mondd, a legnagyobb Garát?

- Gilgameseknek fényes Ararát -

Nyolc arcom s négy fejem puszpáng farán

Páris főcsillaga: Aldebarán!

Dícsérik őt Védák, Upanisádok,

s Amym ágya alól csak oda szállok,

hol írógépet ver két szent keze,

míg szüz kancám – csing-ling – megérkeze.

Az Eiffel nagy kakassá változott,

lélekző csillagod velük találkozott.

Amyt is franciára fordítod,

s számár hírem angyalként ordítod!!!

egy titokzatos hang diktálására lejegyezte: Nemes Nagy Ágnes,
Jékely Zoltán, Kormos István, Lengyel Balázs

16. Le pelican ignivore

A Laci Gara

Généreux pélican happant ce feu
Avec tout l'appétit de son esprit
Rythmes, rimes et mots sans passeport
Alors cet ignivore ainsi nous

Lucide
Avide
Cheminent
Illumine

Grand maître en poésie et de ce feu
Affamé, ignivore et de Hongrie
Rythmes, rimes et mots il dévore
Aux frontières alors ils passent

Lucide
Avide
Candide
Intrépides

Généreux pélican en poésie
Avalant tout ce feu par son esprit
Rythmes sans passeport rimes et mots
Au nez des gabolous ils passent

Lucide
Avide
Candides
Intrépides

Georges Charaire

17.

Le Gara, animal étrange,
Ça se boit ou bien ça se mange?
A la tomate? Au paprika?
Moi, je pense qu'il n'y a qu'à
L'empailler – de son vivant même –
Sans plus chercher pourquoi on l'aime.

Jean Rousselot

Illyés Gyulának a francia kulturális kapcsolatok felújítására vonatkozó második világháború utáni tevékenységéről eddig három forrásból lehetett részleteket ismerni. Egyrészt saját műveiből: az 1947-es *Franciaországi változatokból* és az 1987-ben kiadott, 1946–1960 közötti *Naplójegyzeteiből*.¹ Ezekből kiderül, hogy Illyés két hosszabb, francia vonatkozású külföldi úton járt: 1946 novemberétől 1947 februárjáig (1. kép), amiből öt hetet töltött Párizsban, majd 1947 augusztusától decemberéig többször tartózkodott hosszabb ideig Genfben és Párizsban. A második forráscsoport a korabeli sajtó; a lapok időről-időre röviden beszámoltak Illyés külföldi tárgyalásainak eredményeiről.² Harmadrészt az elmúlt három évtized során Macher Anikó, Fejérdy Gergely és Kecskés D. Gusztáv történész foglalkozott behatóan a második világháború utáni évek magyar–francia kultúrdiplomáciai történéseivel levéltári kutatásaik alapján.³

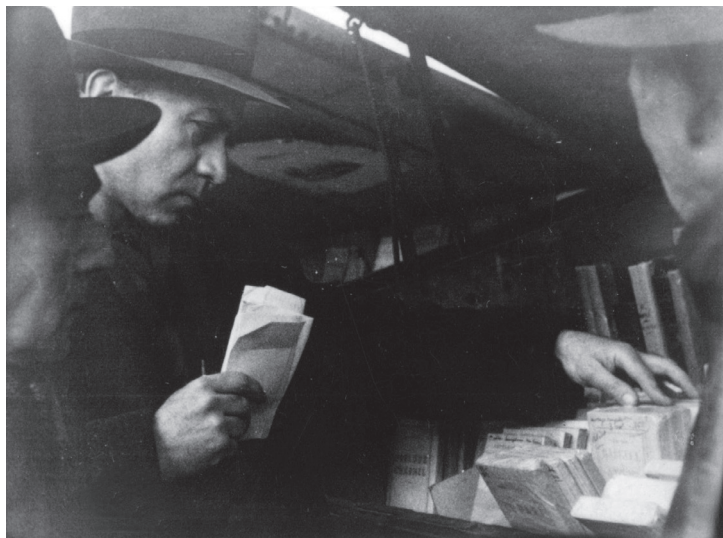
Az Illyés Gyula írói hagyatékban fennmaradt, jelenleg a család által őrzött hatvankilenc darabos dokumentumegyüttes és a lausanne-i egyetem Gilbert Trolliet Alapítványában őrzött három Illyés-levél újabb részletekkel gazdagítja az eddig ismert képet.⁴

¹ ILLYÉS 1947a; ILLYÉS 1987, 171–187, 201–202.

² Pl. SzSz1947; ILLYÉS 1947b; E. KOVÁCS 1947.

³ BERÉNYI 1990; MACHER 2002; MACHER 2010, 87; FEJÉRDY 2011, 58, 71; KECSKÉS 2013, 26, 193, 195–198, 201, 205.

⁴ Köszönöm Illyés Máriának, hogy tanulmányozhattam a dokumentumokat, és Stéphane Pétermann-nak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Fondation Gilbert Trolliet-ban (Université de Lausanne: Fonds Gilbert Trolliet) őrzött levelek digitális másolatát. Az összes dokumentumot közzétettem a francia–

1. kép: Illyés Gyula könyveket keresgél a Szajna-parti könyvárusoknál, 1946, Párizs. Közölve: ILLYÉS 1982, 56. MTA KIK Kézirattár, Illyés Gyula-hagyaték, Fényképek: 119/III/372.

Az 1946. november 15. és 1948. december 20. között kelt, eddig ismeretlen leveleket, jegyzeteket, folyóiratszámot és számlákat tartalmazó hagyatékrész megmutatja Illyés szerepét egy magyar érdekeltségű francia nyelvű folyóirat fenntartásában, magyar szépirodalmi művek francia fordításának és kiadásának megtervezésében, valamint a Genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár (1943–1947, a mai Genfi Magyar Kulturális Központ elődje) fenntartásában. Könyvkiadási tervezete rávilágít arra, mely magyar prózai művek fordításával gondolta elősegíteni a magyar irodalom francia megismertetésének folyamatát.

magyar 20. századi irodalmi kapcsolatokat bemutató levelezés-adatbázisban: <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gyula-illyes/illyes-1946-1948/> A továbbiakban erre hivatkozom közlési helyként. „FRHU20 IGY002” esetén lásd <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gyula-illyes/illyes-1946-1948/igy002/>

A francia–magyar kulturális érintkezések 1930-as évekbeli virágzását⁵ megtörő második világháború után Illyés arra kapott megbízást a Vallás- és Közoktatásügyi, illetve a Tájékoztatásügyi és Külügyminisztériumtól, hogy felélessze és tovább fejlessze a kétoldali kapcsolatokat. Az események főszereplői az újonnan feltárt források tanúsága szerint a következők voltak:

Auer Pál 1946-tól Magyarország párizsi követe. Amikor Nagy Ferenc miniszterelnök lemondott, és elhagyta az országot, 1947. június 2-án Auer is lemondott tisztségéről, és Franciaországban maradt.⁶

Hubay Miklós 1946-ban a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár kinevezett igazgatója lett. Ekkor francia íróbarátaival magyar költők (főleg József Attila) műveinek fordításait kezdeményezte, továbbá a Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés tanácsadójaként sok magyar író, képzőművészt és zenészt segített genfi ösztöndíjhoz a következő években.⁷

Keresztury Dezső 1945–1947 között a Nemzeti Parasztpárt tagjaként vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1945-től 1948-ig az Eötvös József Collegium igazgatója.⁸

Kristóffy Tamás a Genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár helyettes vezetője.

Lelkes István irodalomtörténész, kritikus, műfordító, 1946-tól 1949-ig a Párizsi Magyar Intézet igazgatója.⁹

Louis Martin-Chauffier (1894–1980) francia író, újságíró, a második világháború után számos napi- és hetilap munkatársa: a *Parisien libéré* külföldi tudósítója, a *Paris-Presse* és a *Paris Match* irodalmi rovatának szerkesztője, a *Fémina-Illustration* főszerkesztője.¹⁰ A Francia Újságírók Uniójának (Union des Journalistes Français) és a Francia–Magyar Baráti Társaságnak az elnöke.

⁵ ROMSICS 1990; CSERNUS 1999, 24–25.

⁶ NAGY Cs. 2000, 40; KECSKÉS 2013, 692.

⁷ KADA 2007, 57–58.

⁸ KECSKÉS 2013, 195.

⁹ KECSKÉS 2013, 175.

¹⁰ KECSKÉS 2013, 167–168, 634–635, 741.

Mihályfi Ernő 1946–1948 között tájékoztatásügyi és külügy-miniszter.¹¹

Molnos Lipót (1897–1982) irodalomtörténész, aki számos tanulmányt írt a magyar–francia irodalmi kapcsolatok és hatások témájában, 1945–1948 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kulturális kapcsolatok osztályán francia előadó.¹²

Ortutay Gyula 1947–1950 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.¹³

Réczei László (1906–1997) ügyvéd, a Tájékoztatásügyi Minisztérium Elnöki Főosztályának főosztályvezetője.

Sőtér István 1946. augusztus 1-jétől a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium X. főosztályának helyettes vezetője, 1947. június 1-jétől vezetője.¹⁴

Gilbert Trollet (1905–1980) svájci költő, aki aktívan részt vett számos svájci irodalmi lap szerkesztésében, többek között alapítója és szerkesztője a Párizsban megjelenő *Raison d'être* (1928–1930), valamint a Genfben és Lausanne-ban kiadott, és a jelen kutatás szempontjából is fontos *Présence* című folyóiratnak (1932–1936, 1946) és kiadónak.¹⁵ Trollet fontos szerepet játszott Svájc kulturális életében. Levelezése és a műveiről megjelent kritikák egyaránt tanúsítják ezt a szerepét és a külföldi irodalom iránti érdeklődését. Hagyatékában három levél található Illyéstől az 1947–1963 közötti időszakból.¹⁶

A dokumentumokból kirajzolódó események a következők:

¹¹ MÉL 1981, 526.

¹² ABLONCZY B. 2015.

¹³ KECSKÉS 2013, 21, 174, 177, 449, 636, 638, 750.

¹⁴ KECSKÉS 2013, 655, 765.

¹⁵ JARRETY 2001, 789.

¹⁶ FGT: Fonds Gilbert Trollet, Correspondance inventaire. http://www.gilbert-trollet.ch/Data/Correspondance_inventaire_Fonds_Gilbert_Trollet.pdf (letöltve 2019. május 15.). További magyar vonatkozású levelek a Trollet-hagyaték levelezésében: tíz Hubay Miklóstól (1963–1977), kilenc Kurucz Gyulától (1970–1972), tizenegy a Magyar PEN Clubtól (Boldizsár Iván, Sőtér István, Timár György, 1966–1973), egy a Magyar Írószövetségtől (Garai Gábor, 1977), Szedő Dénestől (1963), egy Szabolcsi Miklóstól (1977), ismeretlen számú Dobozi Imrétől.

1946. november első felében Illyés meghívást kapott a Genfben működő Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés szervezettől, hogy három hónapot üdüléssel Svájcban töltsön a szervezet vendégeként.¹⁷ Elutazása előtt pár nappal, november 15-én Keresztury Dezső felkérte Illyés Gyulát egy franciaországi utazásra:

Megbízom, hogy – ismeretségének felhasználásával – a francia szellemi élet vezetőivel együttesen megvitassa annak módját, mint lehetne a két ország írói, költői és értelmiségi körei között gyakoribbá tenni az érintkezést és mit kellene tenni annak érdekében, hogy a megújult Magyarország híre s neve értékének megfelelő mértékben ismeretessé váljék Franciaországban és a francia irodalomban.¹⁸

Keresztury ugyanaznap kelt levelében kérte Auer Pált Illyés támogatására.¹⁹ 1946. november 17. és 1947. február 23. közötti utazása során Illyés Svájcban (Genf, Bazel), Olaszországban (Róma) és Franciaországban (Párizs) járt.²⁰ A továbbiak szempontjából fontos körülmény, hogy ekkor ismerkedett meg Gilbert Trollet-val és Louis Martin-Chauffier-val. Trollet 1946-ban jelentette meg az újrainduló *Présence* egyetlen számát, aminek egy példánya megtalálható az Illyés-hagyatékban (2. kép). A számban megjelent József Attila négy versének francia fordítása Hubay Miklós és André Prudhommeaux

¹⁷ Illyéssel együtt utaztak még ekkor: Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Keszthelyi Zoltán, Márai Sándor, Pátzay Pál, Cs. Szabó László, Szőnyi István, Szűcs László.

¹⁸ Keresztury Dezső levele Illyés Gyulának. Budapest, 1946. november 15. 1 f. gépirat. Feladó: Keresztury Dezső MAGYAR VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM. Címzés: Illyés Gyula úrnak, a Magyar Népi Intézet elnöke, Budapest. Tárgy: Illyés Gyula franciaországi megbízatása. 132.524/1946 X/a.ü.o. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY002

¹⁹ Keresztury Dezső levele Auer Pálnak. Budapest, 1946. november 15. 1 f. gépirat. Feladó: Keresztury Dezső M. VALLÁS-ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTER. Címzés: Dr. Auer Pál úrnak, rk. követ, meghatalmazott miniszter, Paris. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY001

²⁰ Illyés Gyula jelentése svájci, olaszországi és franciaországi útjáról Keresztury Dezsőnek. Budapest, 1947. február 24. 10 f. gépirat. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY003; ILLYÉS 1987, 189–195.

közös munkájaként (pp. 65–67), valamint a genfi Continent Kiadónál készülő József Attila-versgyűjtemény beharangozója.

A hazatérte után, február 24-én kelt beszámolójában Illyés részletesen leírta, hol, kikkel ismerkedett meg, és kikkel eleve-nítette fel korábbi barátságát, s javaslatokat tett 1. francia írók magyarországi meghívására (Louis Aragon, Paul Éluard, Claude Morgan, L. Masson, Louis Martin-Chauffier); 2. évente 8–10 magyar mű francia megjelentetésére. A franciául megjelentetendő magyar művek kiválasztására magyar írókból álló bizottság felállítását javasolta.²¹ 3. a magyar irodalmi életről franciául tudósító, rendszeresen megjelenő sajtóorgánium támogatására (*Présence*); 4. szervezetek jelentősebb anyagi támogatására (pl. a France-Hongrie Társaság).

A beszámolóban megfogalmazott javaslatok megvalósítása érdekében 1947 augusztusában Illyés nyugat-európai utazást tett, ugyanis augusztus 5–6-án megbízást kapott Ortutay Gyulától és Mihályfi Ernőtől, hogy Ausztriában, Svájcban, Olaszországban és Franciaországban meglátogassa a magyar intézeteket és lektorátusokat, s tárgyaljon minisztériumi és tudományos szervezetek képviselőivel magyar irodalmi művek idegen nyelvű kiadása ügyében:

Je vous confie la mission d'inspecter, au cours de votre voyage officiel entrepris à travers l'Autriche, la Suisse, la France et l'Italie, les Instituts Hongrois et les Lectorats relevant de mon Département et se trouvant dans ces pays. Je vous autorise à entrer en contact, en mon nom, avec les autorités ministérielles, universitaires, académiques et avec les organisations intellectuelles, et à entreprendre des négociations au sujet de la traduction des oeuvres et des revues littéraires hongroises et au sujet de leurs éditions dans les pays énumérés ci-dessus. Je vous autorise également à conclure des accords au sujet de ces traductions et éditions, avec le consentement préalable de mon Ministère.²²

²¹ Vö. KULIN 2007a, 33.

²² „Megbízom, hogy hivatalos utazása során, amely Ausztrián, Svájcban, Franciaországon és Olaszországon keresztül vezet, meglátogassa az osztályomhoz tartozó magyar intézeteket és lektorátusokon. Felhatalmazom, hogy nevemben, miniszteri, egyetemi, akadémiai és szellemi szervezetekkel kapcsolatba lépjen, és tár-

Illyés Genfben tárgyalta Trollet-val a *Présence* című folyóirat támogatásáról, amely „évente átlag oldalszám szerint húsz %-nyi teret biztosít a magyar irodalomnak és a magyar íróknak”. A megállapodás-tervezet szerint:

2) « Présence » paraîtrait mensuellement sur 64 à 70 pages à partir de fin octobre ou de fin novembre prochain, sous la direction littéraire de M. Gilbert Trollet. Elle serait dotée d'un comité groupant les personnalités suivantes: MM. Jean Paulhan, Paul Eluard, Albert Camus (France), Jules Illyés (Hongrie), Edmond Gilliard, Jacques Chenevière (Suisse), Elio Vittorini, Eugenio Montale (ou Alberto Moravia) (Italie), T.S.Eliot ou Herbert Read (Grande-Bretagne).

3) Le contenu de la revue, dans la proportion en moyenne de 20%, serait réservé à des textes émanant d'écrivains de nationalité hongroise ou consacrés à la vie intellectuelle et à la littérature hongroises. Cet apport serait fourni à la revue sous la direction et sous le contrôle de MM. Jules Illyés et Miklos Hubay, en accord avec la direction littéraire de « Présence ». Le comité de la revue trancherait tout cas de contestation pouvant intervenir, à cet égard, entre les deux parties.

4) M. Jules Ortutay assurerait à la revue « Présence » les frais de publication d'un premier exercice de 10 numéros, jusqu'à concurrence d'un montant de 2600 francs suisses par numéro devant couvrir: a) les frais d'impression, b) les frais d'expédition et d'administration, c) le montant des honoraires aux auteurs. Le No.1 ferait l'objet, toutefois, d'un versement de 3000 frs., certains frais de propagande étant prévisibles.

5) La revue se préparerait à paraître sitôt versement à Genève d'un montant équivalent au prix de revient de 5 numéros. Un montant serait versé aux mains d'une personnalité ou d'un établissement désigné par M. Jules Ortutay et qui en assurerait le gestion.²³

gyalásokat folytasson a magyar irodalmi művek és folyóiratok fordításáról és azok kiadásairól a fent felsorolt országokban. Arra is felhatalmazom, hogy megállapodásokat kössön ezekre a fordításokra és kiadásokra, minisztériumom előzetes hozzájárulásával.” Ortutay Gyula levele Illyés Gyulának. Budapest, 1947. augusztus 5. 1 f. gépirat. Feladó: MAGYAR VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM X. főosztály. 114.308/1947.sz. Címzés: Monsieur Gyula Illyés, Budapest. Lelőhely: magántulajdon. Közlve: FRHU20 IGY004.

²³ 2) A „Présence” [Jelenlét] havonta 64–70 oldalon jelenik meg október végétől vagy november végétől Gilbert Trollet irodalmi irányítása alatt. Szerkesztő

Illyés augusztus 13-án Párizsba utazott, ahol egy Dunai Hírszolgálat nevű magyar tájékoztatási iroda felállítása ügyében tárgyal; vezetőnek Gyomai Imrét, intézőnek Gara Lászlót javasolta. Mihályfi Ernőnek erről így írt Párizsból 1947. augusztus 23-án:

Eleget téve felkérésednek, a Párisban felállítandó magyar tájékoztatási iroda ügyében a következőket tudathatom:

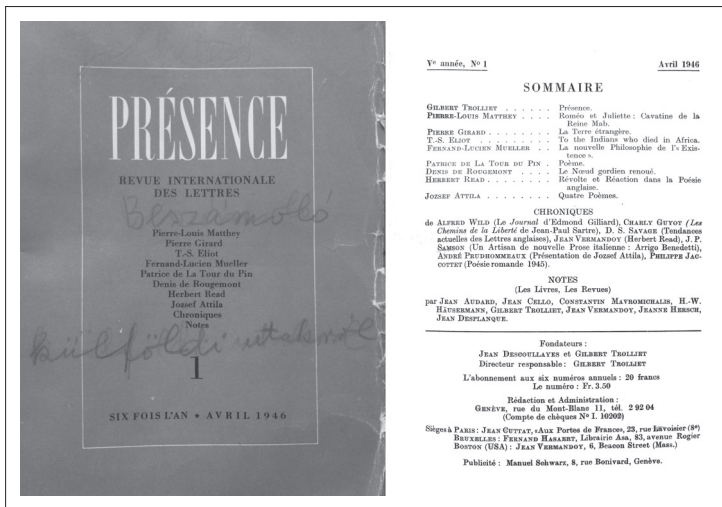
Több emberrel tárgyalván, arra a felismerésre jutottam, hogy a mai politikai helyzetben kedvezőbb, ha nem teljesen hivatalos szervet, hanem szinte magánvállalkozás szerint működő intézményt létesíttetek. Ez lehetővé teszi nemcsak a takarékoskodást, hanem a híreknek is nagyobb hitelt ad.

Elképzelésem az, hogy mintegy kísérletül fedezzétek fél évre egy Dunai Hírszolgálat címen felállítandó vállalat költségeit. A vállalat tervét Károlyi követ úr is teljes mértékben helyesli. [...]

A vállalat lényegében természetesen a Magyar Tájékoztatási Minisztériumnak volna alárendelve, illetve működéséről annak kellene számot adnia.²⁴

bizottságát a következő személyek alkotják: MM. Jean Paulhan, Paul Eluard, Albert Camus (Franciaország), Illyés Gyula (Magyarország), Edmond Gilliard, Jacques Chenevière (Svájc), Elio Vittorini, Eugenio Montale (vagy Alberto Moravia) (Olaszország), T. S. Eliot vagy Herbert Read (Nagy-Britannia). 3) A folyóirat átlagosan 20 százalékban magyar nemzetiségű írókból származó, vagy a magyar szellemi életnek és irodalomnak szentelt szövegeket közöl. Ezt a tartalmat Illyés Gyula és Hubay Miklós irodalmi irányításával egyetértésben közli a folyóirat. A szerkesztő bizottság jogosult minden vitás ügyet rendezni, amely e tekintetben felmerülhet a két fél között. 4) Ortutay Gyula biztosítja a „Présence” folyóirat első tíz száma kiadásának költségét legfeljebb 2600 svájci frank összegig, amely az alábbiakat fedezi: a) nyomtatási költségek, b) szállítási és adminisztrációs költségek, c) a szerzők díjának összege. Az 1. szám kiadásához azonban 3000 frank fizetésére lenne szükség, néhány előrelátható reklámköltség miatt. 5) A folyóirat szerkesztése megkezdődik az első öt szám összegének Genfben utalása után. Az összeget Ortutay Gyula által kijelölt személynek vagy intézménynek kell fizetni, aki azt kezelni fogja. Ortutay Gyula és Gilbert Trollet közötti megállapodás tervezete. Budapest – Genf, 1947. augusztus 12. 2 f. gépirat kézzel írt ceruzaírással javításokkal. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY011

²⁴ Illyés Gyula levele Mihályfi Ernőnek. Párizs, 1947. augusztus 23. 2 f. gépirat. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY013.

2. kép: A *Présence* című folyóirat 1946/1. számának példánya az Illyés-hagyatékban

Illyés Lelkes Istvánnal együtt Louis Martin-Chauffier támogatását kérte a Sorbonne-on létesítendő magyar lektorátus ügyében. Augusztus 28-i levelében Illyés beszámolt Ortutaynak tárgyalásai eredményéről: a magyar irodalmi művek francia nyelvű kiadására felállt bizottság tagjairól és a fordításra-megjelentetésre kiválasztott első öt műről.

1) augusztus 25-én Sauvageot, Warnier, Gyergyai, Lelkes és Dobossy urak társaságában megbeszéltük a lefordítandó magyar könyvek dolgát. A fordító bizottság előreláthatóan a következőkből áll: Sauvageot, Roger Richard, André Prudhommeaux, Halmosné szül. Petitjean, Solya, Sales, L'Hermite és Gara László; a francia szöveg átnézését francia írókra bízánk, de átnézné azokat Sauvageot és Gyergyai is. [...] Könyvenként a fordítás költsége 100.000-120.000 francia frank volna. [...]

2) Itt létem alatt került döntő állapotba a Sorbonne-on felállítandó magyar chargé de cours- és lektor állásának ügye. Az előbbire Sauvageot, az utóbbira Gyergyai Albert vállalkoznék.

A dolog lényegében rendben van, csupán gyors megvalósítása húzódik a Sorbonne-on uralkodó kedvezőtlen magyar hangulat miatt. Beszéltem Károlyi követ úrral, és ő Taitgen helyettes külügyminiszternél, valamint Auriol köztársasági elnöknel első bemutatkozásakor megemlítette a dolgot, átadta az erre vonatkozó memorandumot, és ígéretet kapott arra, hogy a magyar tanítás még ebben az évben megindulhat a Sorbonne-on. Kérem tehát Miniszter Úr intézkedését, hogy a lektori javadalmazás költsége (a román lektor jövedelme havi 50.000 frank) költségvetésileg biztosítassék és gondoskodás történjék a Sorbonne-on szervezendő egyetemi magyar intézet könyvtárának felállításáról is.

A Párizsi Magyar Intézetben tervezett magyar képzőművészeti kiállítás támogatására is kérte Illyés Ortutayt:

4) Az Institut Hongrois november folyamán a magyar képzőművészeti ösztöndíjasok műveiből kiállítást tervez Bartha László, Duray Tibor, Szalay Lajos, Szentiványi Lajos és a Rómából erre az alkalomra átjövendő Eösze András részvételével. Arra kérem, hogy nevezetteknek személyenként három havi további itt tartózkodásukra 40.000 francia frankot biztosítani szíveskedjék kivéve Eösze Andrást, aki számára 15.000 frank és útiköltség (Róma-Párizs) elégséges volna. A kiállítást az Intézet a Quai d'Orsay kulturális osztályával együttesen, illetve annak támogatásával rendezi meg, így a mi költségünk tulajdonképpen csak a kerektek beszerzésére, illetve bérleése volna. A kiállítás költségeinek fedezésében Miniszter Úr elvi hozzájárulását kérem, hogy Lelkes a Quai d'Orsay megfelelő osztályával az ügyet megbeszélhesse.

5) Itt hívom fel Miniszter Úr figyelmét Szalay Lajos személyére. A Párizsban élő magyar művészek között jelenleg kétségtelenül ő vívta ki a legtöbb elismerést. Igen nehéz körülmények között él. Egy időleges segély kivételével soha még magyar ösztöndíjat nem kapott. Véleményem szerint igen érdemes arra, hogy ilyenben sürgősen részesüljön, hogy művészi munkáját folytathassa.

A Párizsi Magyar Intézetbe tervezett kiállítás nem valósult meg, Eösze András nem jutott el Párizsba.²⁵ Az 1946-ban Párizsba utazott Szalay Lajos sem kapott magyar ösztöndíjat, s mivel az UNESCO-

²⁵ Tüskés G. 1998, 37–38.

ösztöndíj nem volt elég megélhetésre, 1948-ban Dél-Amerikába emigrált.²⁶

1947 szeptemberében Trollet többször beszámolt a Párizsban tartózkodó Illyésnek a *Présence* következő számainak munkálatairól, az Ortutayval kötendő egyezmény alakulásáról, kikérte Illyés véleményét az új borítótervről. Illyés intézkedését kérte párizsi íróknak a szerkesztőbizottságba való felkérésében:

Je vous serais reconnaissant de bien vouloir toucher, si possible, à Paris, Albert Camus, Jean Paulhan et Paul Eluard, et leur demander confirmation de leur accord en ce qui concerne leur adhésion au comité de la revue. M. Gyergyai m'avait fait part de leur acceptation de principe, et je n'ai pas voulu les relancer jusqu'ici à ce sujet. Je me suis borné à écrire à Paulhan que je lui donnerais sous peu de plus amples renseignements sur *Présence*. Ces trois écrivains peuvent être atteints au siège des éditions Gallimard, rue Sébastien-Bottin, maison dont vous êtes vous-même un auteur. [...] Si vous n'avez pas la possibilité de toucher MM. Paulhan, Camus et Eluard, je leur écrirai moi-même sous peu. Je crains que leur collaboration ne soit pas très nombreuse au début (et Eluard, me dit-on, est malade), mais leur appui à Paris est très important pour la revue.²⁷

²⁶ SÜMEGI 2000, 337.

²⁷ „Hálás lennék, ha felvenné a kapcsolatot Párizsban Albert Camus-vel, Jean Paulhannal és Paul Eluard-ral, és megkérné őket, erősítsék meg részvételüket a szerkesztő bizottságban. Gyergyai úr jelezte nekem, hogy elvben elfogadták a felkérést, és eddig nem akartam felvetni ezt a témát. Csak Paulhannak írtam, hogy hamarosan több információt adok a *Présence*-ről. Ezt a három író elérheti a Gallimard Kiadó székhelyén (Sebastien-Bottin utca), amelynek ön is a szerzője. [...] Ha nincs lehetősége beszélni Paulhannal, Camus-vel és Eluard-ral, hamarosan írok nekik. Attól tartok, hogy kezdetben nem túl sokat fognak együttműködni velünk (és Eluard, amint hallom, beteg), de párizsi támogatásuk nagyon fontos a folyóirat számára.” Gilbert Trollet levele Illyés Gyulának. Genf, 1947. október 13. 1 f. gépirat fejléces levélpapíron. Feladó: UNION INTERNATIONALE DE RADIODIFFUSION (U.I.R.) GENÈVE (Siège Social) Centre International – 37. Quai Wilson GENÈVE. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY025.

Trolliet október végi levele szerint azt a tájékoztatást kapta, hogy a magyar minisztérium a lapszámhoz szükséges összeget átutalta, de az 1948-ra tervezett hat szám teljes költségvetésének csak a kétharmadát, s az összeg nem érkezett meg Bernbe. Ezután több új költségvetés készült, valamint fennmaradt Trolliet terve az 1948/1-es lapszámra a rovatok megnevezésével és számos beérkezett írással. A magyar irodalmi jelenlét csak sommásan van jelölve: az első számnál „Auteur hongrois, nouvelle ou essai” azaz magyar szerző, novella vagy esszé, a további számoknál: „Radnóti et divers auteurs hongrois” azaz Radnóti Miklós és különböző magyar szerzők. Ekkor 80 szöveges oldallal és 8-12 reklámodallal számolt. A 80 szöveges oldalt két részre osztotta a szerkesztő: az első 60 oldalra szépirodalmat (novella, vers, esszé), a további 20-ra kritikákat (beszámolókat, jegyzeteket) szánt. Trolliet és Kristóffy 1948. januári levelei február végére – március elejére ígértek az első lapszám megjelenését. Február végén Sötér letétként utalta át a szükséges összeget,²⁸ de ahhoz Bernben még június végén sem tudtak hozzáférni.

Az 1947. őszi párizsi tartózkodásáról Ortutaynak december 1-én Genfből írt beszámolójában Illyés számos témát érint, például a „Külügyminisztérium és a Kultuszminisztérium külföldi szerveinek Franciaországi együttműködését” és a genfi Magyar Könyvtár megoldatlan anyagi ügyét.²⁹ Javasolta többek között:

²⁸ „Szíves tudomásul értesítem a Követséget, hogy a Présence c. folyóirat magyar vonatkozású közleményeinek megjelentetésével kapcsolatosan felmerülő költségekre 11.790.- forintnak megfelelő svájci frankot a követség címére – elszámolás kötelezettségével – egyidejűleg átutaltam. Az összeget kérem letétként kezelni, a felhasználása iránt külön történik intézkedés.” Sötér István levele a Berni Magyar Követségnek és másolatban Illyés Gyulának. Budapest, 1948. február 26. 1 f. gépirat fejléces levélpapíron. Feladó: V., Hold-u.16. 243.872/1948.X.szám. Címzés: Magyar Követségnek, Bern. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY060, IGY061.

²⁹ Illyés Gyula levele Ortutay Gyulának. Genf, 1947. december 1. 5 f. gépirat fejléces levélpapíron tintairású javításokkal. Van 5 f. gépirat másolati példány is javítások és aláírás nélkül. Feladó: BIBLIOTHÈQUE HONGROISE GENÈVE 4, rue Munier Romilly. GENÈVE. Lelőhely: magántulajdon; további példánya: MOL XIX-I-1-e-151-1 t.-243 273-1947 (Magyar Országos Levéltár, Vallás- és Közoktatásügyi

1. „a Franciaországban élő nagyszámú magyarság francia nevelésben részesült, igen sokszor egyetemet végzett gyermekei” közül „évente legalább 10-15 ilyen francia műveltségű, rendszerint francia állampolgárságú, de legtöbbször magyarul már alig tudó főiskolai hallgatót egy-két évre Magyarországra” hívni; 2. Elismerés adományozását olyan Párizsban élő magyaroknak, „akik külföldön a magyar névnek igen nagy megbecsülést szereztek, akik magyarságukhoz mindig erősen ragaszkodtak, de hazulról a megbecsülésnek soha semmi látható jelét nem kapták. [...] Gondolok elsősorban Harsányi Tibor zeneszerzőre, Csáky József és Beöthy István képzőművészekre, Blattner Gézára, a francia pantomim egyik legfőbb irányítójára, Gara Lászlóra”. E javaslataiból akkor semmi nem valósult meg.

Irodalomtörténeti szempontból a beszámoló legfontosabb témája a franciára lefordítandó és megjelentetendő magyar művek kérdése. A hagyatékban fennmaradt két – egy kéziratos és egy gépiratos –, 1947. november 15-i dátumú könyvlistán szereplő könyveket Illyés a Párizsi Magyar Intézetnek szándékozott küldetni. Ezek azok a magyar irodalmi művek, amelyek francia nyelvvű kiadását Illyés megfontolásra javasolta a bizottságnak, amint az Ortutaynak december 1-én írt beszámolójából kiderül. A levél felsorolja azt a hét művet, amelyek franciára fordítását a bizottság elhatározta és a fordítók elvállalták; két további műnek már kész francia fordításáról is beszámolt. A fordítások minőségének megítélését Sauvageot vállalta. A fordítókkal kötendő szerződés megfogalmazása 1948 januárjában kezdődött.

A Genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár sorsa megpecsételődött ezekben a hónapokban. Sőtér István felháborodott levelet írt Kristóffy Tamásnak 1947 decemberében, felszólítva a könyvtár vezetését, hogy a minisztérium hivatalos kiküldöttein kívül senkit ne szállásoljon el a könyvtár helyiségeiben. Válaszában Kristóffy Tamás pontosan felsorolja, kik, mikor, mennyi időre kaptak

Minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya). Eredeti, géppel írt tiszttázat. Közölve: FRHU20 IGY032.

szállást, s egyben jelzi, a könyvtár fenntartására átutalt összeg elégtelen a feladatok ellátására: pontos, tételes kimutatást küld a könyvtár bevételeiről és kiadásairól. 1948 márciusától a könyvtár kénytelen volt szüneteltetni munkáját, majd októberben kultúrpolitikai és gazdasági megfontolásokból Ortutay Gyula felszámolta az intézményt.³⁰

Trolliet Illyésnek írt utolsó, 1948 decemberében kelt levelében megköszönte a folyóirat munkálataiban való részvételt:

Il y a longtemps déjà que je me proposais de vous écrire quelques lignes, pour vous remercier, entre autres choses, d'avoir contribué amicalement à régler à l'amiable la question de la revue, ce dont je vous suis gré. Je n'ai toutefois pas abandonné complètement ce projet de reprise, et je pense que nous ferons une nouvelle tentative l'an prochain, avec le concours d'un petit groupe d'amis.³¹

Reményét fejezte ki, hogy legalább valamilyen alapszinten kapcsolatban maradhatnak (« maintenir le minimum de contacts »). Megemlítette Illyés új darabjának színházi sikerét, amelyről Hubaytól hallott. Ez a *Lélekbúvár* című darab 1948. november 13-i bemutatója volt a Magyar Színházban Budapesten.

Összegezve a két év eseményeit megállapítható, hogy Illyés javaslatából és törekvéseiből kevés valósult meg. Az 1947 őszén a hazai politikai változás során Illyés felemás helyzetbe került. A magyar hivatalos szervek egyetértéssel fogadták javaslatait, szinte teljes felhatalmazást kapott a tárgyalásra és a döntéshozatalra, de 1948

³⁰ Dokumentumok a könyvtárról: MNL-OL XIX-I-1-e-150, 151. KERESZTES 2008.

³¹ „Már régóta készültem néhány sort írni, hogy köszönetet mondjak Önnek többek között azért, mert hozzájárult a folyóirat kérdésének békés rendezéséhez, amiért hálás vagyok. Ugyanakkor nem mondtam le teljesen a folyóirat-újraindítási projektről, és úgy gondolom, hogy jövőre újabb kísérletet fogunk tenni egy kis baráti társaság segítségével.” Gilbert Trolliet levele Illyés Gyulának. Genf, 1948. december 20. 1 f. gépirat, fejlődés levélpapíron, borítékkal. Feladó: UNION INTERNATIONALE DE RADIODIFFUSION (U.I.R.) (Siège Social) Centre International – 37. Quai Wilson GENÈVE 29, quai des Bergues. Címzés: Monsieur Jules Illyés Csejtei-utca, 2 Budapest. III Hongrie. Lelőhely: magántulajdon. Közlve: FRHU20 IGY045.

elején kihátráltak mögüle és ezt nyíltan nem írták le. A magyar irodalmi életről folyamatosan beszámoló folyóirat terve nem valósult meg, a *Présence* kiadását Sötér István megghiúsította. Sötér természetesen csak a kéz volt ebben a bonyolult folyamatban, de nem ő volt a kezét működtető agy. A folyóíratra szánt összeg sorsáról nincs további információ. Sikerült egy francia író Magyarországra hívni: Paul Éluard 1948 őszén Magyarországon járt, és néhány napot Illyésékkal is töltött Tihanyban.³²

Mi lett annak a kilenc könyvnek a sorsa, amelyek francia fordítása már készen volt vagy készítését elhatározták 1947 második felében? 1947. augusztus 28. és december 1. között a kiválasztott művek listája több változáson ment keresztül:

Az 1947. augusztus 28-i állapot:

Móricz Zsigmond: A boldog ember és Rózsa Sándor

Kassák Lajos: Egy ember életének első 3 kötete

Tersánszky Jenő: Kakuk Marci egy kötetbe vont részei

Ligeti Lajos: Sárga Istenek, sárga emberek

Szabolcsi Bence: A magyar zene története az eredettől Bartókig

A 1947. december 1-i állapot:

Móricz Zsigmond: Boldog Ember – ford. Roger Richard

Kassák Lajos: Egy ember élete című könyvének első három kötete – ford. Georges Villa és André Prudhommeaux

Ligeti Lajos: Sárga Emberek, Sárga Istenek – ford. Polyák Ilona

Tersánszky Jenő: Kakuk Marcijának első három kötete vagy annak a szerző engedélyével való rövidített változata – ford. Madame Petitjean

Lukács György tanulmányainak egy kötetni gyűjteménye – ford. Dobossy László és L'Hermite

Babits Mihály: Halál Fiai – ford. Just Béla és Armand Minard

Kiadásra vár Madách Ember Tragédiája és Kosztolányi novel-lás kötete.

³² Amikor Éluard néhány napot Tihanyban töltött, Illyéséknél volt ugyan egész nap, de nem náluk szállt meg, hanem vagy a »partizán-szabadságharcos« üdülőben (ma Garda Hotel), vagy az újságíró üdülőben szállásolták el. ILLYÉS-REISMANN, 1962; ILLYÉS 1983; SZÁVAI J. 2007; GRADVOHL 1990, 38.

Összevetve a két jegyzéket jól látszik, hogy a szépirodalmi művek sora kiegészült Babits regényével, a tudományos műnél pedig cse-re történt: Szabolcsi Bence zenetörténeti műve helyett a bizottság Lukács György tanulmányainak kiadása mellett döntött.

Mi valósult meg a hat mű tervezett francia fordításából? Móricz Zsigmond: *A boldog ember* című regényét Kassai György fordításában a Corvina adta ki 1960-ban; Kassák Lajos: *Egy ember élete* című regényét *Vagabondages* címmel Roger Richard fordításában a Corvina adta ki 1972-ben. Tersánszky Józsi Jenő: *Kakuk Marciját* Roger Richard fordításában ugyancsak a Corvina adta ki 1968-ban. Ligeti Lajos: *Sárga istenek, sárga emberek* című útleírása és Babits Mihály: *Halálfiái* című regényéből egy részlet jelent meg Bajomi Lázár Endre fordításában 1965-ben.³³ Lukács Györgynek jelent meg könyve franciául 1948 után, de ez nem azonosítható a listában szereplő tanulmánykötettel. Tehát az Illyés által javasolt művek fele megjelent franciául a következő húsz-huszonöt évben.

Kiderült 1947 végére, hogy van két jó fordítás kiadásra kész állapotban. De vajon ki készítette Madách Imre *Az ember tragédiájának* és Kosztolányi novelláinak fordítását? A fordítót nem nevezik meg az 1946–1948 közötti dokumentumok. Feltehetőleg mindkettőt Roger Richard, Sauvageot tanítványa készítette: a Madách-mű 1960-ban, a Kosztolányi-kötet 1967-ben jelent meg a Corvina Kiadónál. A feltételezés mellett szól, hogy 1947. március 11-én a párizsi rádió francia nyelvű műsorában „Magyarország lelke” címmel félórás programot sugárzott Magyarországról és a magyar kultúráról, mely az első ilyen témájú program volt.³⁴ Az adást Aurélien Sauvageot állította össze, aki Roger Richard-ral, mint *Az ember tragédiája* francia fordítójával beszélgetett a magyar irodalom és a magyar nyelv értékeiről.

A dokumentumegyüttesből néhány, az eseményekhez lazábban kapcsolódó információra is fény derül. Úti beszámolóiban Illyés kiemelte, hogy három, Párizsban élő magyar írótól – Gyomai

³³ STAUDER-VARGA 1998, 278.

³⁴ KECSKÉS 2013, 635.

Imre, Gara László és Németh Andor – sok támogatást kapott a munkájához. Rajtuk kívül még Fejtő Ferencet és Lelkes Istvánt javasolta a könyvkiadó bizottság tagjai közé választani.

Illyés Gyula Gilbert Trollet-nak írt és Lausanne-ban őrzött három leveléből az utolsó 1963. december közepén kelt. Ebből kitűnik, hogy az 1948 végén megszakadt kapcsolatukat felújították az 1960-as évek elején, s személyesen is találkoztak Genfben, Illyés több hónapos nyugat-európai útja során.

Összességében megállapítható, hogy Illyés 1946–1948 között végzett francia vonatkozású kultúrdiplomáciai tevékenysége közvetlenül látszólag kevés konkrét eredményt hozott. Utazásai során felelevenítette számos 1920-as években keletkezett kapcsolatait, amelyeket aztán másfél évtizedig nem tudott ápolni, s csak az 1960-as években sikerült újra felélesztenie ezeket. A franciára fordításra javasolt művek többsége némi időbeli késéssel ugyan, de napvilágot látott. Egész tanulmányt érdemelne, hogy milyen magyar műveket tartott a bizottság alkalmasnak arra, hogy a francia érdeklődést a magyar irodalom és kultúra iránt megnyissa nem hazai vezérlelssel, hanem a legjobb francia kiadók és írók bevonásával. Illyés szerepet játszott a Sorbonne-on létesítendő Magyar Intézet előkészítésében. Tevékenységével jelentős mértékben hozzájárult Magyarország II. világháború utáni kulturális elszigeteltségének csökkentéséhez.

Rab Gusztáv neve ma többnyire ismeretlen a magyar nagyközönség előtt, az irodalomtörténészek közül is csupán kevesen tudnak róla. Megtalálható ugyan az életrajzi és irodalmi lexikonokban,² de az irodalomtörténeti kézikönyvek szűkszavúan, hibás adatokkal vagy egyáltalán nem említik munkásságát (1–2. kép).³ A Párizstól nyugatra, 80 km-re lévő Dreux-ben 1963 januárjában elhunyt író hagyatékát testvére, Rohoska Ilona az ottani redemptorista kolostor könyvtárában helyezte el két bőröndben és egy kartondobozban. Miután ezt az intézményt összevonták a párizsi rendházzal, Rab irodalmi hagyatékát ott őrizték tovább, míg végül 2012-ben François Gautier atya átadta a párizsi Magyar Intézet igazgatójának, Ablonczy Baláznak, aki továbbította azt a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. A tíz doboznyi anyagból hét a regény- és novella-kéziratokat, három a levelezést tartalmazza.⁴ A hagyaték legértékesebb része hét regény magyar nyelvű kiadatlan kézírata, melyekből eddig kettőt sikerült sajtó alá rendeznem.

A magyar irodalomtörténeti kutatás Rab munkásságának eddig csak a második világháború végéig tartó, első szakaszát tárgyalta, amelyben szerelmi, lélektani témájú elbeszéléseket és történelmi regényeket írt olvasmányos stílusban.⁵ Az 1949-ben

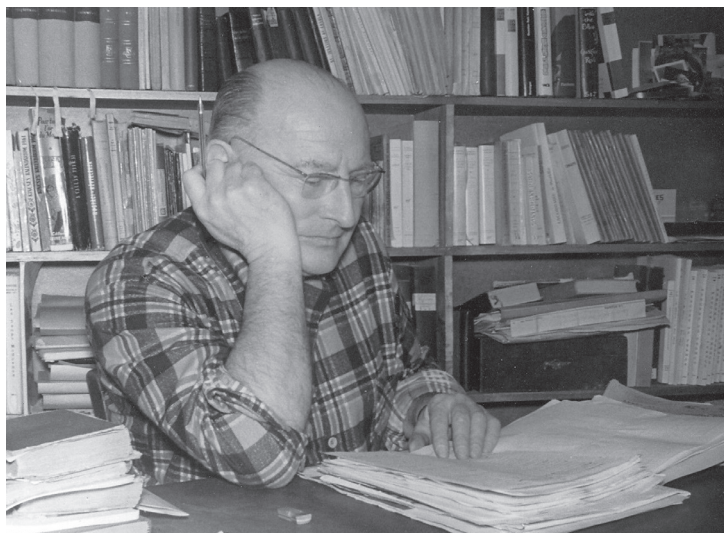
¹ Az idézet forrása: BERKI 1963.

² MÉL 1982, 455; ÚMIL 1994, 1669; NAGY Cs. 2000, 809; ÚMÉL 2004, 512–513.

³ BÉLÁDI-POMOGÁTS-RÓNAY L. 1986, 67.

⁴ PIM Kt, Gynsz: 2013/27.

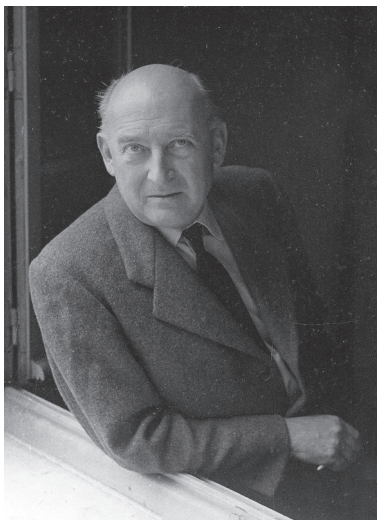
⁵ Rab Gusztáv levele Békés Gellérthez, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM Kt,

1. kép: Rab Gusztáv, 1960 körül. Fotó: magántulajdon

szilenciumra ítélt író ezt követően a társadalmi kérdések és a vallás történelmi szerepe foglalkoztatta, művei középpontjába többnyire a kitelepített családok sorsát és a magyar szenteket állította. Ebben a fejezetben bemutatom a hagyatékban őrzött magyar nyelvű regénykéziratokat keletkezésük feltételezhető sorrendjében, röviden ismertetem a művek tartalmát és a hozzájuk kapcsolódó, mellettük található dokumentumokat. Fő célom Rab regényírói módszerének vizsgálata, a keletkezés és a megjelent művek kiadástörténetének feltárása. Egy regény részletes elemzése és az összevetés az idegen nyelvű változatokkal a következő fejezet témája.

Rab Gusztáv-hagyaték. VÁRKONYI N. 1942, 522–523. Az utóbbi tíz évben Major Zoltán történész, levéltáros foglalkozott érdemben Rab 1945 előtti munkásságával. MAJOR 2009; MAJOR 2012.

2. kép: Rab Gusztáv, 1960 körül.
Fotó: magántulajdon

I. Életút

Rohoska József Gusztáv 1901. május 14-én született Sárospatakon.⁶ Édesapja, Rohoska József (Kunhegyes, 1871–Budapest, 1938) a sárospataki Református Kollégiumban vallásbölcshészetet és újszövetségi kánontörténetet tanított.⁷ Édesanyja Peremartoni Nagy Borbála (Sárospatak, 1880–Budapest, 1972). Gusztáv volt a legidősebb gyermekük, hat testvére született.

1920-ban Budapestre költözve jogot tanult, majd 1923-ban abbahagyta egyetemi tanulmányait. Ekkor vette fel a Rab Gusztáv írói,

⁶ Az életrajz adatainak fő forrása Rab Gusztáv 1962 decemberéből származó önéletrajza, valamint testvérének, Rohoska Ilonának 1969. szeptember 25-én írt feljegyzése. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. Az önéletrajzot itt közöltem: Tüskés A. 2018a.

⁷ DIENES–UGRAI 2013, 137; KOVÁCS–TAKÁCS 2014, 157.

illetve újságírói nevet. Regényírással még Sárospatakon kezdett el foglalkozni: *Mocsárláz* című első regényét folytatásokban közölte a *Nyugat*, s 1922-ben megnyerte vele az Atheneum Kiadó első díját, már Rab Gusztáv néven.⁸ 1923-ban elhelyezkedett a politikai, tudományos, művészeti radikalizmust képviselő *Világ* című napilapnál.⁹ A kezdő riporterből pár év alatt neves újságíró lett. 1926-ban a *Világ* megszűnése után átkerült a Rákóczi úti nagy lapvállalkozáshoz: *Az Est*-lapokhoz.¹⁰ Volt bűnügyi riporter, parlamenti tudósító, színházi kritikus, külföldi tudósító, emellett jelentős szerkesztői és vezércikkírói munkát végzett. Többször utazott Franciaországba *Az Est* különleges tudósítójaként, úgynevezett utazó főriportereként: repülőgépen oda küldte a lapja, ahol éppen történt valami Európában.¹¹ Az Újságírók Nemzetközi Szervezete 1933-ban Budapesten tartott kongresszusának egyik szervezője volt.

Az 1930-as évek második felében felesége, Herz Gizella ösztönzésére, akivel 1936-ban kötött házasságot, felhagyott az újságírással, hogy legyen ideje szépírói tevékenységet folytatni. Írásai jelentek meg a Herczeg Ferenc szerkesztette *Új Idők* című képes hetilapban,¹² melynek főmunkatársa lett. Amikor 1938-ban megjelent a *Mentont ajánlanám* című regénye, a kritikusok meglepődtek.¹³ Szerkesztőtársa, Stella Adorján így írt róla:

Rab Gusztáv ugyanis délelőttjét a szerkesztőségben tölti, délután a követségeket látogatja, este a pártkörök vendége. Ezenkívül mindenütt megfordul, ahol a politikát főzik: parlamentben, főrendiházban, minisztériumokban, sőt még vidéki kortesgyűléseken is. Ha hozzávesszük még azt is, hogy Rab Gusztáv szenvedélyes utazó, aki szereti a világot járni, akkor igazán rejtély, hogy mikor van ideje ilyen nagyterjedelmű regényt írni.¹⁴

⁸ BALASSA 1923; RNL 1927, 761; PN 1923.

⁹ Pl.: RAB 1926.

¹⁰ Pl.: RAB 1936a; RAB 1936b; RAB 1934; RAB 1930.

¹¹ AE 1935.

¹² Pl. RAB 1938a; RAB 1944a; RAB 1944b.

¹³ Néhány kritika: BODÓ 1938; Zs. J. 1938; B. Gy. 1938.

¹⁴ STELLA 1938; KOZOCSA 1938.

Ez a regénye több nyelven megjelent, Olaszországban különösen nagy sikert aratott. Ettől kezdve a második világháború végéig a következő regényei jelentek meg magyar, német, svéd és olasz nyelven: *Diana társadalma*, *Belvedere*, *Rokonok és ismerősök*, *Miért Dániel?*, *Keleti pályaudvar*, *Éji lepke* és *Mennyei avatás*.¹⁵ Regényeit az Új Idők – Singer és Wolfner kiadó adta ki. A magyar közönség körében az 1940-ben megjelent *Belvedere* című regénye volt a legnépszerűbb, melynek történeti háttérét az 1938-as közép-európai események – a müncheni egyezmény, Csehszlovákia felosztása és a magyarlakta területek visszacsatolása – alkották.¹⁶ Kritikusi körökben a *Rokonok és ismerősök* és a *Miért Dániel?* című regényei keltettek feltűnést.¹⁷ Rab mintának tekintette Flaubert regényeit és főként a *Bovarynét*, amelynek felkereste helyszíneit, és cikket írt róla 1929-ben.¹⁸ Flaubert eszközeiből sokat átvett és alkalmazott regényeiben.

Az *Est* című lap 1939-es megszűnése után Rab szerkesztőként dolgozott az újonnan alapított *Pest* című napilapnál. Az Új Idők Kiadót a második világháború után felszámolták, és összes raktáron lévő könyvét megsemmisítették vagy külföldre eladták, a könyvtári forgalomból kivonták. Rab Gusztáv a második világháború után is az *Új Idők* című képes hetilapnál dolgozott, amelyet ekkor már Fodor József és Kassák Lajos szerkesztett.¹⁹ Bár felajánlották neki egy napilap szerkesztői állását azzal a kikötéssel, hogy lépjen be a Kommunista Pártba, ő ezt nem vállalta. A *Pest* című lapnál betöltött politikai rovatvezetői szerepe és a *Belvedere* című regénye miatt – amelyet a fasiszta könyvek listájára tettek,²⁰ majd onnan törölve zúzdába vittek – 1945 júliusában Rabot elfogták a németekkel való együttműködés alapos gyanúja

¹⁵ Interjú a *Diana társadalma* c. regényének megjelenése kapcsán: C. SZEMERE 1939. Néhány kritika: SZÉKELY 1939; B. R. 1944.

¹⁶ Néhány kritika: GALAMBOS GRUBER 1940; F. Gy. 1940; HUSZÁR 1940.

¹⁷ Néhány kritika: BENEDEK 1942; TÓTH B. 1943; HUNYADY 1941.

¹⁸ RAB 1929a.

¹⁹ RAB 1946; RAB 1947a; RAB 1947b.

²⁰ V 1945a; MAGYAR 1945; V 1946.

miatt.²¹ Ügyét november 15-én tárgyalták, és öt évre eltiltották az újságírástól.²² 1949-ben kizárták a Magyar Írók Szövetségéből. Kéziratban maradt *Flórián* című regénye, melynek kiadására nem kerülhetett sor.²³ Mivel nem volt híve az új politikai rendszernek, 1949 júniusától nem folytathatott újságírói tevékenységet. Utolsó cikkei a *Magyar Nemzetben* jelentek meg 1949 első hónapjaiban.²⁴ Írásait folyamatosan politikai támadások érték, „letelt ugyanis az a kíméleti és várakozási idő, amely alatt legalább egy Sztalinért lelkesedő írásművel állást kellett volna foglalom a népi demokrácia mellett”.²⁵

Munkásságának az 1949-ig tartó első korszakát később visszatekintve „egyenetlen”-nek ítélte. Fenyő Miksának 1962-ben így írt erről:

...írói működésem, amely szeszélyes időrendben a *Nyugatban* megjelent első regényemet követte, nem váltotta be sem a *Nyugat*, sem a magam reményeit, legalább is nem olyan mértékben, ahogy azt a Vilmos császár-úton és az Arany János-utcában képzeltek.²⁶

1949–1956 között a Keleti Főcsatorna építkezésén földmérőként dolgozott. Pár év alatt geodéziai technikus, brigádvezető lett, s mérnöki munkát végzett. A csatorna építéséhez szükséges földmérésekhez kitelepített nőket és férfiakat vett fel munkásnak. Ignó Pálnak így írt erről az időszakról 1960-ban:

Harta, Akasztó, Kunszentmiklós, Bugyi, Sári, Nádudvar, Hajdúböszörmény, Dedőhát, Pródi-puszt, Hortobágy, Polgár, Tisza-

²¹ KN 1945.

²² V 1945b.

²³ Ez a regény nincs meg a hagyatékban.

²⁴ RAB 1948; RAB 1949a; RAB 1949b; RAB 1949c; RAB 1949d; RAB 1949e; RAB 1949f; RAB 1949g.

²⁵ Rab Gusztáv levele Gácsér Imrének, Chaudon, 1959. máj. 30. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

²⁶ Rab Gusztáv levele Fenyő Miksának, Dreux, 1962. jan. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

gyulaháza, Tiszacsege... és még egy sereg tanya, falu, rombadőlt urasági kastély voltak állomásai életemnek. Mai szemmel és mai helyzetemből tekintve, jól jártam. Sokkal rosszabbul is történhetett volna! [...] a Senkiföldjén mértem a földet, kevés tudással és gyakorlattal, mert akkor még nem végeztem el sem az első-, sem a felsőfokú geodéziai tanfolyamot, kezdő földmérőcske voltam...²⁷

Ezen időszakra esik titkos katolizálása. Áttérésének körülményeiről így írt Békés Gellértnek:²⁸

Apai és anyai ágon régi református papi családból származom, annak a liberális protestantizmusnak emlőin nevelkedtem, amely szövetkezett a XIX. század atheista filozófiai irányzataival és a marxizmuson át a leninizmushoz vezetett. 1952-ben Hajdúnánáson egy este bezárt templomban, ahol csak egy szál gyertya égett az oltáron és odakint egy öreg parasztasszony őrködött, visszatértem a keresztvízhez. Nem sokkal később, éjszakánként titokban, megírtam *Szent Optika* című regényemet.²⁹

Ebből az alkalomból, hogy személyes kapcsolat támadt közöttünk, nem hallgathatom el, hogy mit jelentett számomra, földmérőként télen-nyáron a hortobágyi pusztában, a Szentírás remek magyar fordítása. Engedje meg, hogy hálás köszönetet mondjak

²⁷ Rab Gusztáv levele Ignótus Pálnak, Dreux, 1960. dec. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

²⁸ Másoknak is írt Rab a katolizálásáról: 1. Rab Gusztáv levele Gácsér Imrének, Chaudon, 1959. máj. 30. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. „Protestáns papi családból származom, református teológiai tanár volt az apám és anyai nagyapám, az úgynevezett liberális protestantizmus képviselői, amely utat nyitott az elvallástalanodásnak, a hitetlenségnek, majd az istentelenségnek. Ez a meggyőződés vallási kérdések felé terelte érdeklődésemet, 1952-ben titokban Hajdúnánáson katolikus lettem.” 2. Rab Gusztáv levele Lucien Corosinek, Dreux, 1959. jún. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. „Je suis devenu arpenteur et géomètre dans la „puszta”, fameux désert hongrois, pendant sept ans. Entre temps comme descendant d’une famille calviniste je suis arrivé à la constatation que le soi-disant protestantisme libéral a préparé le chemin pour le déchristianisme, l’incroyance, l’athée et j’ai converti en secret parmi mille dangers dans un petit village de la „puszta”, Hajdúnánás. Clandestinement j’ai écrit deux romans: *Voyage dans le bleu* [...] et *Sainte Optique*, roman philosophique qui traite le problème du miracle.”

²⁹ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

3. kép: Kochanovszky
Olga, 1955 körül. Fotó:
magántulajdon

és szívből gratuláljak. (A barna kötésű könyvet, nem sokkal az Egyházba való visszatérésem után, annak a „Tiszapócsnak” kis szőke káplánjától kaptam ajándékba, amelyről regényemben beszélek.)³⁰

Az algériai Oran-ban élő A. Tóth József lazarista misszióspappal folytatott levelezéséből kiderül, hogy Rab katolizálásában dr. Tajti Lajos tiszapolgári esperes-plébános is szerepet játszott.³¹

A sok lelki és testi szenvedés aláásta Rab egészségét, orvosa eltiltotta a geodéziai tevékenységtől, és leszázalékoltatta. Máso-

³⁰ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

³¹ „Dr. Tajti Lajos, a polgári esperes-plébános tudatta velem, hogy Dreux-ben él. Magam Polgáron születtem 1916-ban. [...] A Tajti Főtisztelendő úr jelezte, hogy az ön katolizálásában neki is volt némi szerepe.” A. Tóth József levele Rab Gusztávnak, Oran, 1960. jan. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

dik felesége, Kochanovszky Olga tüdőbajos volt (3. kép), s Mátraházán tüdőműtéten esett át. 1949 és 1956 között az asztalfiókja számára Rab két regényt írt: a *Szent Optika* címűt a három kassai vértanúról, az *Utazás az ismeretlenbe* címűt az 1950–1951-ben Budapestről és máshonnan tanyákra és falvakba kitelepített emberek sorsáról.

Hogy Rab pontosan hol dolgozott és kikkel tartott kapcsolatot, arra egy forrást találtam: Rab egyik unokahuga, Rohoska Erzsébet ajándékaként 2018-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumba került három levél, amelyet Kodolányi János írt Balatonakarattyáról „Rohoska Gusztávnak, a Vizért kirendeltség vezetőjének” Karcagra 1955. augusztus és 1956. február között. A három levél feltehetően egy nagyobb levelezés töredéke. Rab és a nála két évvel idősebb Kodolányi bizonyosan ismerték egymást az 1920-as évektől kezdve. Rab például kritikát írt Kodolányi *Két leányarc* című, 1929-ben megjelent regényéről *Az Est* című lapban.³² Kodolányi baráti levelei mindkét író elszigeteltségéről tanúskodnak. Kodolányi négy éve nem mozdult ki balatonakarattyai házából, *Végrendelet* című darabját ugyan játsszák vidéki színházak, de rádióközvetítése meghiúsul, jól fogyó *Éltek, ahogy tudtak* című novelláskötetének újrakiadása sem valósul meg.³³ Az 1950–1956 között a Tiszántúlon földmérőként dolgozó Rab pedig még levélben sem mer írni aktuális írói tevékenységéről, az *Utazás az ismeretlenbe* és a *Szent Optika* című két elkészült regényéről, és a Magvető kiadóval való tárgyalásairól.

Az első fennmaradt, 1955. augusztus 27-i levelet utána küldték Rabnak Karcagról Tiszapolgárra.³⁴

³² RAB 1929b.

³³ Lásd KODOLÁNYI 2000.

³⁴ 1 f. gépiratos levelezőlap autográf tintaírású aláírással. Címzés: Rohoska Gusztáv a „Vizért.” kirend. vezetője <Karcag Madarasi út 23.> utána Tiszapolgár. Le-lőhely: PIM Kézirattár Rab Gusztáv-hagyaték, Rohoska Erzsébet ajándéka 2018 májusában.

Kedves Guszti

jólesik, hogy gondoltál rám. Nem írhattam előbb, igen sok a dolgom, a ház is tele volt, fiamék³⁵ nyaraltak itt, ma utaznak. Látom, emlékszel azokra az időkre, amikor fiatalok s erősek voltunk, de tán nem is tudtuk. Örülnék, ha részletesebben is beszámolnál életedről, sorsodról, munkádról, terveidről. – Mi mindnyájan megvagyunk többé-kevésbé egészségesen, sok munka közepette. Barátaim javarészeivel változatlanul szoros kapcsolatban vagyok,³⁶ persze, sok elhullott, sok ellenséggé vált,³⁷ de ez nem baj. Az itteni csendben, békében sokat tanultam és írtam, bár kevés kézzelfogható eredménnyel. De ez sem baj. Napjaim meglehetősen időtlenül folynak s csak az évszakok jelzik múlásukat. Örömeim szerények, de bőségesek. (Fák, virágok, gyümölcsök, felhők s néha egy-egy kedves látogató, beszélgetés bor mellett.) Pesten négy év óta egyszer jártam, tavasszal, nem vonz oda semmi. Mikor ott éltem, akkor is vidéki voltam. Hát most csak ennyit. Szeretettel ölellek. K. János

Ennek a levélnek az az előzménye, hogy Szabó Lőrinc megírta Kodolányi Jánosnak Rab címét, és kérte, írjon neki pár sort:

Három első Móricz-émlékezésedet olvastam. Most, hogy nem vagy otthon, nem lesz, aki megvegye a soron levőt. Figyelmeztettem rájuk egy Walkür-előadáson Tóth Aladárt is... Szeretettel gondol Rád. – Ugyanúgy Rab Guszti, sőt az ő megnyugtatóására kérlek, légy szíves, írd neki – ha többet nem, pár sort –, hogy megkaptad-e egy már régebbi levelét. Derék fiúvá komolyodott, megbízható munkás, valami félmérnöki vizsgát tett. Címe: Rohoska Gusztáv, Karcag, a „Vizért” kirendeltség vezetője, Madarasi út 23.³⁸

Kodolányi második levele 1955. december 22-én kelt.³⁹

³⁵ fiamék: ifj. Kodolányi János (1922–2008) néprajztudós.

³⁶ Barátaim javarészeivel változatlanul szoros kapcsolatban vagyok: erről lásd Tüskés T. 1999, 219–222.

³⁷ Sok ellenséggé vált: ZIMÁNDI 2017, 125.

³⁸ Szabó Lőrinc levele Kodolányi Jánosnak 1955. július 30-án. KODOLÁNYI 2002, 291.

³⁹ 1 f. gépiratos levelezőlap autográf tintairású aláírással Címzés: Rohoska (Rab) Gusztáv Karcag Madarasi út 23. Lelőhely: PIM Kézirattár Rab Gusztáv-hagyaték, Rohoska Erzsébet ajándéka 2018 májusában.

Kedves Gusztim,
nincs itthon levélboríték, hát csak így, röviden köszönöm meg szép leveledet s kívánok boldog ünnepet, szerencsés Újévet. Jó egészséget, jó munkát, békességet. Bővebben írok, ha lesz boríték. Addig annyit, hogy megvagyunk sok nehézség, gond közepette, nagy csendben és magányosságban. Egészségem nem a legjobb. Munkakedvem nincs.⁴⁰ Télen így szokott ez lenni. Változatosság annyi, hegy Pécssett jártam darabom próbáin,⁴¹ az erkölcsi siker igen nagy, az előadás remek, de pénzről eddig mitsem hallottan. Regényem⁴² s a Móricz- emlékek⁴³ megjelenése is sok huzavonával jár. Mindezt unom. Egyetlen vigaszon, hogy jó két hónap múlva meg kell jönnie a tavasznak. – Te azonban ne várj, hanem írd megint mindenről! Nagy örömmel olvasom leveleidet.
– Feleséged kezét csókolom, Téged ölellek. János

A harmadik, az eddigieknél jóval hosszabb levelet Kodolányi 1956. február 1-én írta, amiben beszámol aktuális munkáiról, és érdeklődik Rab iránt.⁴⁴

⁴⁰ Munkakedvem nincs: Kodolányi levele Zimándi Pius Istvánnak 1956. január 20-án ZIMÁNDI 2017, 131.: „És folyvást biztatnak, írnak új művet, akármekkora, írjam úgy, ahogy jólesik, és bízzak a derék, irántam is, más írók iránt is oly szolgálatkész kiadókban. Bízzak a Pártban, hiszen minden támogatást megad az íróknak. Írnak sorozatot korunkról, mint Balzac. Írnak drámát, állítsam színpadra korunk égető kérdéseit. Dolgozzak, dolgozzak... Hát dolgozzék a fene!”

⁴¹ Pécssett jártam darabom próbáin: az 1930-as évek második felében írt *Végrendelet* c. társadalmi drámáját először a Belvárosi Színházban 1939-ben mutatták be. 1955 őszén részt vett Pécsen a följújtott darab próbáin, pécsi tartózkodása idején Kodolányi Várkonyi Nándornál lakott, a bemutató 1955. december 3-án volt. N–o 1955; Csűrös 1987–1988, 122; Tüskés T. 2001, 129.

⁴² Regényem: KODOLÁNYI 1956.

⁴³ Móricz- emlékek: Móricz Zsigmondról szóló visszaemlékezését *Utóhang: Emlékeim Móricz Zsigmondról* címmel több folytatásban a Dunántúl című folyóirat közölte 1955–1956-ban; Tüskés T. 2001, 129; Tüskés T. 2006. A Magvető kiadó szándékozott könyvként is megjelentetni, de ez nem valósult meg. DN 1955.

⁴⁴ 1 f. gépirat autográf tintaírású aláírással + boríték Címzés: Rohoska Rab Gusztáv Karcag (Hajdu m.) Madarasi út 23. Lelőhely: PIM Kézirattár Rab Gusztáv-hagyaték, Rohoska Erzsébet ajándéka 2018 májusában.

Kedves Gusztim,
rossz napok, hetek jártak rám képtelen voltam Neked írni. Csak olyan leveleket írtam, amelyek okvetlenül szükségesek voltak ügyeim előmozdítására, vagy a kátyúból való kiemelésére. [...] Feleségednek hálás köszönet a borítékokért. Bizony, nem sokat használtam el belőlük. [...] Voltaképpen nem is tudom, hol vagy s hogy vagy mostanság. Írtad, foglalkozásodból kiestél, de azt nem, mivel kívánsz foglalkozni s hol van a szállásod. Vaktában írok Karcagra, tán megkapod ott helyben, vagy utánad küldik. Aféle palackposta ez, tán kifogod a tengerből.

Továbbá azt sem tudom, kenyérkereső foglalkozásod mellett mi a fődolgod. Mit írsz, milyen kérdések izgatnak, mit alkottál s mik a terveid. Pedig tudhatnád, mindez nagyon érdekel. Nem is értem, miért nem kísérled meg a megjelenést. Téged nem üldöztek, nem akartak elpusztítani, nem zártak ki a társadalomból, mint annakidején engem, bizonyára könnyebb lett volna megszólalnod. Hát persze, nem kellett volna éppen *Mentont ajánlanod*⁴⁵ az embereknek, valamit azonban ajánlhattál volna az írói és emberi tisztesség határain belül, azaz nem kellett volna szajhává lenned, mint annyian lettek. Ha pedig merőben ellentétes a világszemléleted a divatossal, írhattál volna a *Vigiliába*. Úgy érzem, ehhez nem kellett volna semmiféle antipáthiát legyőznöd Magadban. Írj erről részletesen, azaz: milyen kérdések foglalkoztatnak, mit írsz és hogyan írsz, mit tervezel.

Azt sem tudom, kiről milyen híreid vannak. Németh Lászlóról, Illyésről, Erdélyiről, Sinkáról, továbbá festőkről, szobrászokról s más eféle ámokfutókról. Ezért pletykákkal nem is szolgálok, nem szeretnék ismert esetekkel útatni.

Ezzel most be is fejezem soraimat, abban a reményben, hogy megkapod őket s hogy jó egészségben kapod meg kedves Feleségeddel együtt. Írj megint. Nagy szeretettel gondolok Rátok s melengetem magamban a reményt, hogy idő kinyíltával meglátogatsz s megiszunk egy pohár bort a fa alatt. Feleségednek csókolom a kezét, Téged öllelek. K. János

A Kodolányi-hagyatékban őrzött Rab Gusztáv-levelek megtekintésére eddig nem kaptam engedélyt.⁴⁶ A három Kodolányi-levél

⁴⁵ Mentont ajánlanod: RAB 1938b.

⁴⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 201.

jelentősége más és más a két író szempontjából: Kodolányit kiterjedt levelezés kötötte a külvilághoz Akarattyán. Számos levelezése fennmaradt az 1950-es évekből, jól ismert Várkonyi Nándorral, Szabó Lőrincsel, Szabó Istvánnal, Nyerges Pállal és Zimándi Pius Istvánnal való levelezése.⁴⁷ Rab Gusztáv szempontjából az a levelek jelentősége, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába Franciaországból hazakerült hagyaték kizárólag 1958 januárja, azaz az író és felesége Franciaországba való kiutazása utáni leveleket tartalmaz, az 1950-es évek közepéről egyelőre csak ez a három hozzá írt levél vált hozzáférhetővé.

Rab két regény kéziratát vitte magával 1958-ban Franciaországba, miután francia barátja, Robert Squarciafichi, a „Le Cap Estel Hotel” tulajdonosa (Ezè Bord de Mer) meghívta őt feleségével együtt baráti látogatásra.⁴⁸ Felesége ösztönzésére fogadták el a meghívást, és Bölöni György támogatásával kaptak útlevelet. 1958. január végén hagyták el Magyarországot. A hagyatékban fennmaradt Rab 1958. január 8-án kelt, a Magyar Nemzeti Banknak tett bejelentése, miszerint magával visz egy „Sauvageot francia-magyar és magyar-francia szótárt, saját tulajdona, két kötet, cél: tanulmányi cél, írói foglalkozás, értéke 250 Ft”.

Két fő ok miatt maradtak végleg Franciaországban: egyrészt a Flammarion kiadó vállalta a kitelepített emberekről írt regényének kiadását, másrészt felesége, Olga rákos betegen kórházba került. Ekkor már nem a Riviérán, hanem Chaudonban laktak egy másik francia barát, Jean Chitry nyaralójában. Innen került Olga a pár km-rel Párizshoz közelebb eső dreux-i kórházba. A dreux-i Redemptorista Missziós intézet házfőnöke, Père Danet teológiai professzor a súlyos betegek kórházi látogatása során megismerte és megkedvelte Rabot és feleségét. A több mint két és fél hónapig halodoló Olgát naponta meglátogatta, ellátta lelki vigasszal a mélyen vallásos asszonyt. Rab Gusztávot ugyanakkor erősen lefoglalta

⁴⁷ CSÜRÖS 1999; KODOLÁNYI 2000; KODOLÁNYI 2002; KODOLÁNYI 2017; ZIMÁNDI 2017.

⁴⁸ Robert Squarciafichi meghívólevele Rab Gusztávnak, Cap-Estel, 1957. febr. 9. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Mois de Juin 1959			E 9 5
8	X	Gabard Eugène 61 ans a Berou la ellulotière	X
10	X	Rohoska Rab Olga 50 ans née Kochanousky	Hopital A 9 7
10	X	Detrez Henri 64 ans	Hopital Indigent A 9 11
16	X	Normand Armand 78 ans 13 rue de la grande Falaise	A 9 10
19	X	Gaffie Rosay 54 ans 21 Rue de Billy	Indigent A 9 13
20	X	Dupuis Edmond 78 ans 13 rue de la grande Falaise	Indigent B 1 7

4. kép: A Dreux-i temető jegyzőkönyve Kochanovszky Olga temetéséről. Dreux. Fotó: Tüskés Anna, 2018. március

megélhetésük előteremtése, kenyérkereseti munkája. Az Amerika Hangja rádióadó kulturális munkatársaként dolgozott: a *Voice of America* számára írt és szalagra mondott havi néhány cikk szerény, de állandó jövedelmet hozott számára. A francia irodalommal, művészettel és kultúrával kapcsolatos tudósításokat küldött a rádiónak, melyek gépiratban ugyancsak megtalálhatók a hagyatékban.⁴⁹ Emellett igyekezett elbeszéléseit francia, német, svéd és olasz nyelvre lefordítva közölni. Az *Utazás az ismeretlenbe* című regényének megjelenés alatt lévő francia változata miatt gyakran utazott Párizsba. Danet atya meghívta, hogy költözzön be a kolostor egyik vendégszobájába. 1959. május 14-étől lakott ott, így naponta többször is meglátogathatta feleségét, aki június 8-án halt meg, és a dreux-i temetőben temették el két nappal később (4–5. kép).⁵⁰

⁴⁹ A 100 éves „Nyomorultak”, Párisi irodalmi vegyes, 100 éves Herczeg Ferenc, Katolikus hét 1962, Egyetemi decentralizálás, A Delacroix-év, Chénier, Új városok, Turista Akadémia, Romano Guardini Párisban, A francia falu átalakulása, Montherlant, Párisi vegyes, Lajos Fülöp emlékiratai, A francia anya, Vegyes, Plon, Teilhard de Chardin, Francia folyóiratok, Tárlatok, „Amerika 62”, Két új akadémikus, Gerhart Hauptmann, Alagutak, A reverenda, a százéves pap miséje és egyebek, Tisserant bíboros, Malraux és a műemlék, Szaharai történelemelőtti képek, Proust kéziratjai (Beszámoló a Société des amis de Marcel Proust et des amis de Combray tavaszi összejöveteléről), Francia gépkocsiipar, „Humanizált” városok.

⁵⁰ A Dreux-i temető jegyzőkönyvei szerint a tizenöt évre megváltott sírból a lejárát után egy-két évvel „Rohoska Rab Olga 50 ans née Kochanousky” földi maradványait exhumálták, és tömegsírbá helyezték.

5. kép: Kochanovszky Olga síremléke a Dreux-i temetőben 1969 körül.
Fotó: magántulajdon

Rab életkörülményein – lakhatás, orvosi ellátás – többen próbáltak javítani, így például a Magyar Menekültügyi Iroda (Comité des Réfugiés Hongrois, Gácsér Imre, Esterházy Lujza) szociális gondozói, a Catholic Relief Service – National Catholic Welfare Conference (John B. McCloskey) és Dajkovich István (Casablanca). Bolváry Géza (München) felvetette Rab regényei megfilmesítésének ötletét, amihez Rab elküldte neki négy regénye – az *Éji lepke*, a *Mentont ajánlanám*, a *Diana társadalma* és a *Szent Optika* – filmvázlatát.⁵¹ A négy közül Bolváry a *Mentont ajánlanám* címűt gondolta a legmegvalósíthatóbbnak. „A *Szent Optika* mint kosztümfilm igen drága produkció és mint vallásos film nem számíthat a publikum minden rétegének érdeklődésére.”⁵²

Anyagi helyzetének javítására Rab több helyen próbált álláshoz jutni. Így például a Radiodiffusion-Télévision Française magyar szekciójánál (Section Hongrie) Rezek Román és Bolgár László se-

⁵¹ Rab Gusztáv levele Bolváry Gézának, Chaudon, 1958. nov. 11. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵² Bolváry Géza levele Rab Gusztávnak, München, 1958. nov. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

gította, a Fédération Internationale des Journalistes et Écrivains du Tourisme részéről Adorján Andor támogatta. Adorján az 1920-as évektől élt Franciaországban újságíróként és műfordítóként. 1928-tól a Lucien Vogel által alapított *VU* és *LU* című párizsi hetilapok belső munkatársa volt Gara Lászlóval együtt. A második világháború után az Édition du Bateau Ivre kiadót vezette. Tanácsokkal és kapcsolatokkal folyamatosan segítette Rabot regényeinek és novelláinak idegen nyelvekre fordításában. Amikor Rab francia fordítót keresett, Adorján hívta fel figyelmét Gara Lászlóra:

Ajánlanám azonban, hogy rám való hivatkozással írjon Gara Lászlónak, akit hírből talán ismer is. Címe: 29, rue Surcouf, Párizs, 9eme. Gara elsőrendű fordító, ráadásul író is, akinek igen kitűnő, humoros regénye jelent meg a bujdosó életről, az itteni német megszállás idején. Gara annak idején a numerus clausus miatt volt kénytelen kivándorolni ide, mindig igen tisztességes embernek ismertem, ráadásul igen talentumos is. Vele bizonyára nem lesz csatlódása. [...] Gara moralitásaért teljes mértékben vállalom a felelősséget. Ha tehát jó fordítóra van szüksége: két kézzel kapjon rajta.⁵³

Gara László valóban segített Rabnak a francia fordítók keresésében és az írások elhelyezésében francia lapoknál, valamint a könyvkiadókcal folytatott tárgyalásban. Ugyancsak Adorján javasolta Rabnak a német közlést:

Egy másik dolog, amire szeretném felhívni figyelmét, hogy németre sokkal könnyebben talál fordítót, mint franciára. A *Basler Nachrichten*-ben (Basel, Dufourstrasse 40) gyakran találok magyar novellákat, tárca gyanánt. Részint egy Stefan Klein, részint egy Josef Kalmar van megadva mint fordító. [...] Hasonlóképpen, úgy hiszem Münchenben, él egy Podmaniczky báró, aki szintén fordít németre magyar belletrisztikai munkákat. Ha a *Free Europe*-hoz fordul, bizonyára akad ott valaki barátja, vagy ismerőse, aki útba igazíthatja.⁵⁴

⁵³ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. szept. 21. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁴ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. okt. 12. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Franciaországba érkezésük után Rab felvette a kapcsolatot több régi barátjával, például Jean Cocteau-val:

Mon cher Gusztav Rab, Hélas votre bonne lettre arrive lorsque je quitte la côte. Dès mon retour je me renseignerai pour savoir si vous êtes toujours dans ce merveilleux Cap-Estel. Votre Jean Cocteau⁵⁵

Nem található több levél Cocteau-tól a hagyatékban, de ez bizonyítja, hogy az 1930-as években ismerték egymást és találkoztak.

Levelezett az 1926-ban Olaszországban letelepedett Balla Ignác költővel, akitől novellái és regényei olaszországi megjelenése ügyében kért segítséget. A nyugat-európai irodalmi és kiadói élet útvesztőiben főként Adorján segítette Rabot, akivel rendszeresen levelezett. A hagyaték Adorján összesen hetvenhat levelét őrzi, amelyekben számos tanácsot adott az immár 75 éves újságíró:

jómagam igen-igen megöregedtem, egészségi állapotom is sok kívánni valót hagy hátra. [...] Szóval, mint látja, igen komolyan készülök fel rá, felsőbb osztályba lépni: testemet testálván a földnek, lelkemet az égnek, ahonnan is a pokolba leszek utasítva, nagy öröömre, mert legalább ott a sok régi pajtásommal kerülök össze, holott az égben alig találkoznék közülük csak eggyel is. Talán csak Szomory Dezsővel, meg igen-igen esetleg Szép Ernővel. Szomoryval, ha az istent is sikerült volna becsapnia, Széppel meg no mert igazán a leglelkesebben igazán naiv volt.⁵⁶

Az Utazás az ismeretlenbe francia kiadásának hírére így reagált Adorján:

Mondhatom, hogy amit itt elért, szinte fel se mérhető. Tudnia kell ugyanis, hogy az itteni kiadóknál a magyar könyv, a magyar író egyáltalán nem számíthat nagy gráciára. Még a legjobbjá-

⁵⁵ „Kedves Rab Gusztávom, sajnos a levele akkor érkezik, amikor éppen elhagyom a tengerpartot. Amint visszatérek, érdeklődni fogok, hogy még mindig a gyönyörű Cap-Estelben van-e. Jean Cocteau” Jean Cocteau levele Rab Gusztávnak, St Jean Cap-Ferrat, 1958. febr. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁶ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. febr. 27. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

ink művei se váltak itt be soha, Jókai Mórtól Móricz Zsigmondig és Márai-ig. Heltai egyetlen könyve jelent meg franciául, többé soha se akadt a továbbiakra kiadó. A *Pál utcai fiúkat* én fordítottam, Stock adta ki, 25 év kellett hozzá, hogy elfogyjon belőle 4000 példány. Márai *Zendülők*-je itt nagy irodalmi siker volt, ma is raktáron a kiadás fele, nincs senki, aki a további műveire reflektálna. Így volt a *Sárarannyal*, így Zilahy regényeivel. Hogy maga most ezt a rég betonba öntött balvélelmet most mégis áttörte, nagy dolog. Az írása értékét is bizonyító tény.⁵⁷

A magyarországi barátok közül is többekkel tartotta a kapcsolatot Rab. Meg akarta hívni Gyergyai Albertet a Société des Amis de Marcel Proust et de Combray-be előadást tartani 1961-ben, de ez Gyergyai óvatossága miatt akkor nem valósult meg. Passuth Lászlóval 1959–1960-ban levelezett, főként műveik francia fordításának és megjelentetésének nehézségeiről. A Nyugat-Európában élő művészek közül többekkel felvette a kapcsolatot, például Bálint Endrével.⁵⁸ De Gaulle kulturális minisztere, André Malraux támogatásával Dreux városa 1959 őszén kiutalt Rabnak egy lakást (7bis Rue du Capucins, Dreux, E-et-L), de kapcsolata megmaradt a redemptorista szerzetesekkel is.⁵⁹

A kitelepítettekről írt, *Utazás az ismeretlenbe* című regénye erősen rövidítve megjelent Párizsban 1959-ben *Voyage dans le bleu* címmel a Flammarion kiadónál, és valamivel teljesebb változatban Londonban és New Yorkban 1960-ban *Journey into the Blue* címmel a Sidgwick & Jackson, illetve a Pantheon Books kiadónál. A német kiadás (*Fahrt in's Blau*, Benziger Verlag, Zürich–Köln) kevésbé, a holland jobban sikerült. Az idegen nyelvű kiadások alapján csak pontatlan képet alkothatunk a magyar eredetiről.

⁵⁷ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1959. ápr. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁸ Bálint Endre levele Rab Gusztávnak, dátum nélkül, a levél tartalma alapján 1962-ben íródott. Bálint Endre 1957 és 1961 közötti párizsi éveiről lásd Tüskés A. 2015.

⁵⁹ Lásd a Rab Gusztáv és a Kulturális Minisztérium (Ministre d'État Affaires Culturelles) közötti levelezés, 1959–1962. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Több kísérletet tett Rab az eredeti magyar változat kiadására – sikertelenül. Többek között Fenyő Miksától kért segítséget,⁶⁰ aki azonban az elolvasásánál többre nem vállalkozott:

Bár megszűntem olvasni-írni is – regényedet szívesen elolvasom, feltéve hogy gépen van írva. (A múzeumoknál sem azt nézem, hogy van-e Leonardo-ja, hanem hogy van-e liftje.) Szóval küldjed, ha abban az önámításban élsz, hogy véleményem számodra jelenthet valamit.⁶¹

Ugyancsak próbálkozott a magyar emigráció legnagyobb könyvkiadójánál, az Amerikai Magyar Kiadónál (Köln, Fenyvessy Jeromos), de a zsúfolt kiadói program miatt nem tudták elfogadni műveit.⁶²

A regény francia kiadása bizonyos ismertséget hozott Rab számára, számos napi- és hetilappal kapcsolatba került, mint pl. a *Les Echos* gazdasági napilappal (szerk. Emile Servan-Schreiber), és a *L'Express* (szerk. M. Erwald) című napilappal. Rab több nyugat-európai televízióban és rádióban szerepelt: 1959. július 6-án például a „Paris-Télé”-ben Jacques Chabanne mutatta be az írórt és regényét. Ezt követte két kisregényének – *Un jour à Budapest* és a *Le Rapide de Paris* – a megjelenése. Bede István a Radio Free Europe adásaiban ismertette Rab regényeit. Előadásokat tartott,

⁶⁰ Rab Gusztáv levele Fenyő Miksának, Dreux, 1962. jan. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶¹ Fenyő Miksa levele Rab Gusztávnak, New York, 1962. jan. 31. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶² „Kedves Rab Úr! Szíves sorait megkaptam és köszönöm. Jól esik hallani egy magyar testvér sikereit az európai könyvpiacón. Csak így tovább! Lassan, lépésekben előre, a magyarság szolgálatában, igazán szívemből kívánom. Ami azonban könyveinek magyar nyelvű kiadását illeti, sajnos nem tudok pozitív választ adni. Az Amerikai Magyar Kiadó, mint a magyar emigráció legnagyobb könyvkiadója, évekre el van látva kéziratokkal. Kiadási programunk pedig 1960 végéig készen van. Képtelenek vagyunk tehát valami újat elfogadni, mert belátható időn belül alig kerülhet sor a kiadására, éppen a nagy megterhelés miatt. Jobb lenne, ha Rab Úr más s talán kisebb emigráns kiadóknál próbálkozna, ahol nincs annyi munka.” Fenyvessy Jeromos levele Rab Gusztávnak, Köln, 1958. okt. 28. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

7. kép: Rab Gusztáv síremléke a Dreux-i temetőben 1969 körül.
Fotó: magántulajdon

ár 4-én hajnalban „szívszélhúdásban” meghalt.⁶⁷ Temetése január 9-én volt a dreux-i temetőben (6–7. kép).⁶⁸

Hat testvére közül Rohoska Ilona gondozta a hagyatékát, aki a temetésére ugyan nem tudott elmenni, de Danet atya meghívására 1963. szeptember elejétől Dreux-ben tartózkodott hat hétig, és elkezdte rendezni a kéziratokat. 1965 nyarán ismét elutazott Dreux-be, hogy a hagyatékból Magyarországra hozzon némely részeket. A kéziratokból egyet-egyet, köztük a *Sabaria* című re-

⁶⁷ Nekrológok: BERKI 1963; ŰE 1963. Magyar kiadás: Rab 2018; recenzió: Orbán 2019.

⁶⁸ A Dreux-i temető jegyzőkönyvei szerint a tizenöt évre megváltott sírból a lejárát után egy-két évvel Rab földi maradványait exhumálták, és tömegsírba helyezték.

gényét, és Rab már megjelent könyveiből egy-egy példányt hazahozott, de azokat a ferihegyi repülőtér vámtisztje elvette tőle, és továbbította a Pénzügyminisztérium illetékes Vámhivatalához. Onnan a politikai rendőrségre, majd a Markó utcai bíróságra kerültek a kéziratok és a könyvek. A bíróság több havi vizsgálat után mindet elkobozta politikai izgatás alapos gyanújával.⁶⁹

II. Rab munkásságának második szakasza

A Magyarországról kéziratban magával vitt két regényen kívül hat kisregény tartozik Rab munkásságának eddig lényegében ismeretlen második szakaszába (I. Függelék). A témaválasztásban, az írás folyamatában és a megjelenésben ketten segítik tanácsokkal: a már említett Adorján Andor és François Bourdeau redemptorista szerzetes.

Adorján így írt Rabnak a megírásra felvetett témákról:

A témák, amiket felsorolt, egytől egyig kitűnőknek látszanak. De nem kell magának mondanom, milyen szakadék tátonghat a téma és a mű között. Meg aztán egy másik megjegyzés is kikíváncozik belőlem: a francia publikum nem nagyon kedveli a háborús témákat, a náci-dúlásról se szívesen hallanak itt az emberek. Az 1956-iki eseményeknek itt nagy visszhangja volt, az érzésekben is, még pedig azért, ami heroikus örültség volt a budapesti eseményekben, ami megható gyerekeség volt bennük (mint annak idején a gyermekek keresztes háborújában), meg talán azért is, mert remélték, az orosz csizmák újabb dúlása ártani fog az itteni kommunista párt varázsának és presztízsének. Meg aztán a franciák maguk is romantikus lelkek, tetszik nekik, minden ami „csoda”, vagy amit csak csoda árán lehet elérni... Arról nem is szólva, hogy az áldozatok számára való gyűjtés, (aminek fele mindig a gyűjtők zsebébe sikkad) itt egy igen virágzó és adómentes ipar.⁷⁰

⁶⁹ Rohoska Ilona 1969. szeptember 25-én írt feljegyzése. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁷⁰ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. okt. 1. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

François Bourdeau a deux-i redemptorista kolostorban élt Rab Gusztáv franciaországi tartózkodása idején, majd 1970-től a párizsi közösség tagja volt először mint apát, majd mint provinciális.⁷¹ Így vallott Rabbal való barátságáról az író halála után testvéreinek írt levelében:

Közelről kísértem figyelemmel utolsó műveinek létrejöttét, segítettem francia tartalmi kivonatuk elkészítésében és én ajánlottam neki bizonyos részleteket. Mélységes humanizmus jellemezte írásait, egyfajta egybecsengő kedvesség és finom ironia, ami megvédte mindenféle túlzástól.⁷²

II. 1. Szinai kódex – Utazás az ismeretlenbe

A regény cselekménye 1951–1952-ben játszódik: Az ötvennyolc éves Balázs Ákost, volt abaújkéri birtokost és kormányfőtanácsost kitelepítik budapesti házából Tiszapócsra, ahova csak néhány bútor és a kutyáját viheti magával. Az állandó lakhelyül kijelölt településre mintegy százötven kitelepítettel együtt érkezik, akik sokféle társadalmi rétegből származnak a Mester utcai iparostól kezdve a Magyar Tudományos Akadémia lepidopterológusán⁷³ és az Afrika-vadászon át egy hercegig. „Bacsóné Boldog Birodalmában” házakban, putrikban, ólakban szállásolják el a családosan vagy egyedül érkezőket. Az orvhalászaton, rőzsézésen vagy más büntetlen rajtakapott, kitelepített embereket pénzbírsággal sújtják, és aki nem tud vagy nem hajlandó fizetni, azt a Hortobágyra viszik ledolgozni a büntetést, majd telepesként otthagyják.

A regény néhány részlete Rab korábbi műveiből már ismert motívumra épül.⁷⁴ A főszereplő, Balázs Ákos szerelmi történeté-

⁷¹ Tanított a párizsi, az abidgean-i és az elefántcsontparti Katolikus Intézetben. Köszönöm az adatokat François Gautier atyának. (2018. március 1-én kelt leveléből.)

⁷² ÚE 1963.

⁷³ Lepkész.

⁷⁴ Több szereplő Rab korábbi regényeiből már ismert figura: *Mentont ajánlanám*, *Diana társadalma*, *Belvedere*, *Miért, Dániel?*, *Rokonok és ismerősök*, *Éji lepke*.

nek magját Rab megírta a *Mentont ajánlanám* című regényében, majd egy tárcában 1949-ben, *Teréz* címmel.⁷⁵

Flaubert eszközeiből többet is alkalmazott a regényben, így például a valós és fiktív helységnevek együttes használatát: a valóságban létező Ohat-Pusztakócson szállnak le a vonatról a kitelepítettek, de kijelölt szállásuk, Tiszapócs, kitalált helységnev.

A regénynek négy azonos szövegű gépirata található a hagyatékban: egy 803 lap (k_1) és három 594 (k_2) lap terjedelmű példány: a szövegük megegyezik, csak más sortávval gépelték őket. A 803 lapos példány jelentős, ceruzával jelölt rövidítéseket tartalmaz; az egyik idegen nyelvű fordítás ennek alapján készült. Az 594 lapos gépirat egyik példánya (k_{2a}) hiányos: a dosszié kéziratos rájegyzése szerint az „1–260. lapokat Kodály Edinburgban vagy Oxfordban elvesztette!”. Ez a csonka példány ugyancsak tartalmaz ceruzával jelölt rövidítéseket. A hagyatékban megtalálható ezen kívül a regény Berki Erzsébet által készített francia nyersfordításának 446 oldalas gépirata (k_3).⁷⁶

A regény szereplői közül az esperesét bizonyosan dr. Tajti Lajos tiszapolgári esperesről mintázta Rab. Más szereplők azonosításához egy címekezt, névjegyeket tartalmazó borítékban lévő, „Cadavre vivants” [Élő hullák] című gépiratos feljegyzés adhat segítséget:

Ödön Mikecz, ancien ministre de Justice Tahitotfalu – Pest m.
(Ancien Chef de Press)

István Haeffler, dernier Chef de Presse du cabinet Kallay, avant
l’occupation allemande et l’arrestation du régent Horthy Dunaharaszti, Kossuth Lajos-utca 24

Imre Rakoczy, dernier Secrétaire Général du Conseil Militaire
avant l’arrestation de Horthy, ancien Chef de Presse Budakalász,
Kossuth Lajos-u. 64 Pest m.

⁷⁵ RAB 1949d.

⁷⁶ A Párizsban élő Berki Erzsébet több francia kiadónak dolgozott Gara László közvetítésével.

Feltételezésem szerint Rab ismerhette e személyeket, és talán ró-
luk mintázta néhány hőst. Így például Mikecz Ödön (1894–1965)
ügyvéd, főispán, igazságügy-miniszter a Darányi-kormányban,
1951-től 1953-ig Jászboldogházán volt kitelepítve.⁷⁷ Haeffler István
(1898–1962) újságírónak és Rákóczy Imre (1893–1969) jogász, poli-
tikus, lapszerkesztőnek feltehetően hasonló sors jutott.

A regény 1957 elején már bizonyosan kész volt, mert kézira-
tát Rab ekkor elvitte a Magvető kiadóhoz. Nemeskürty István így
emlékezett vissza találkozásukra:

[...] az *Új Idők* olvasói által kedvelt, hajdan népszerű író: Rab
Gusztáv felkeresett a Magvetőnél a kitelepítésekről írott, kiváló-
an magas színvonalú, saját korábbi életművéhez képest torony-
magasan értékesebb regényével. Lelkendezve dicsértem a kézira-
tot, ámde egyetértettünk a szerzővel abban, hogy ez akkor, 1957
januárjában, kiadhatatlannak tűnik [...]⁷⁸

A regény francia és angol változatának elkészüléséről, megje-
lenéséről és recepciójából számos dokumentum maradt fenn a
hagyatékban, főként újságkivágatok és levelek. A regény eredeti
címe *Szinai kódex* volt, amelyet Rab a francia kiadás előtt több
okból megváltoztatott. A „kék tájak”-ra való szövegbeli utalások
adták az ötletet az új címhez. A müncheni Szabad Európa Rádió
munkatársának, Bede Istvánnak erről így írt:

A regény címe drámai utazást jelent az ismeretlen, a megse-
misülés, a halál felé: 1951-ben ily módon akarták elpusztítani az
úgynevezett „belső ellenséget” Magyarországon. [...] Azok kö-
zött, akiket utazásra ítélték „kék tájak felé”, ezerszámra voltak
üzleteiktől és műhelyeiktől megfosztott kisemberek is, akikről
budapesti otthonaikat is elvették.⁷⁹

⁷⁷ 1938. március 9-től. 1945-ben letartóztatták, vizsgálati fogság után igazolták,
de ügyvédi gyakorlatot nem folytathatott, nyugdíjat nem kapott. Alkalmi
munkákat végzett. „Rab Gusztáv”, in MÉL 1982, 455.

⁷⁸ NEMESKÜRTY 1991, 69.

⁷⁹ Rab Gusztáv levele Bede Istvánnak, Dreux, 1959. júl. 8. PIM, Rab Gusztáv-ha-
gyaték.

A regény francia nyersfordítását készítő Berki Erzsébetnek pedig így vallott:

Az én alakjaim javarészt Polgáron (népszerűen Tiszapolgáron) voltak, a falu, amelyet leírtam, legalább is az, de a típusok a legkülönbözőbb helyekről verődtek össze. Én 1952–53-ban földet mértem Polgáron, állásom kockáztatásával alkalmaztam munkára regényhőseimet.⁸⁰

A regény recepciója sokféle, a hagyatékban a nyomtatott kritikák újságkivágatai és magánlevelek egyaránt fennmaradtak. André Malraux Rabhoz írt levelében például elismerően reagált a regényre: „Votre livre est beau – et nécessaire: vous savez comme moi que l’art seul maintient dans la mémoire des hommes ce que vous avez voulu y maintenir.”⁸¹ Adorján Andor a regény francia kiadását olvasva ezt írta Rabnak:

Az egész könyv kezdettől szinte mindvégig igen tetszett nekem, csak azt sajnáltam, hogy a harmadik rész talán kicsit elsietett, kicsit romantikus és ezáltal ellentétben van a két másik rész szigorú realizmusával, igazmondásával. Ez a befejező rész, a maga romantikájával, szinte kérdésessé teszi a két másik rész – tudom! – oly becsületes és hamisítatlan tanúságtételét. Legalább nekem ez a szubjektív érzésem, ami azonban persze lehet abszolút hamis. Egy kis stílus-törést érzek, ennyi az egész, de ez csak egy kompozicionális kifogás és nem érinti a regény egészét.⁸²

Különleges politikai vonatkozása a francia recepciónak, hogy egy párizsi folyóirat, a liberális konzervatív, antifasiszta, rasszizmusellenes, de a gaullizmussal is szembenálló *Aux Écoutes* című

⁸⁰ Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁸¹ „A könyve nagyon szép – és szükséges. Mindketten jól tudjuk, hogy egyedül a művészet képes fenntartani az emlékezetben azt, amit Ön fenntartani akart.” André Malraux levele Rab Gusztávnak, Paris, 1959. nov. 13. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁸² Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1959. aug. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

hetilap 1959 novemberében felhívta de Gaulle köztársasági elnök figyelmét Rab művére azzal a kéréssel, hogy a Hruscsovval folytatandó tárgyalása (nov. 13.) előtt okvetlen olvassa el a könyvet. Az elnök állítólag elolvasta a regényt, és elismerő levelet írt Rabnak.⁸³

Rab egyik közeli barátja, François Bourdeau redemptorista szerzetes egyik Rabnak írt leveléből kiderül, hogy 1960 elején felmerült a regény megfilmesítésének gondolata. Bourdeau a forgatókönyv elkészítéséhez és a szerződéshez tanácsokkal látta el Rabot:

[...] Après avoir joué le rôle du Cardinal Mindszenty (on dit que c'est à cette occasion qu'il s'est converti au catholicisme) il serait excellent qu'Alec Guinness accepte d'incarner Akos Balazs. Il le ferait magnifiquement... Un conseil: réservez-vous le droit de collaborer au scénario. Vous êtes un visuel. Beaucoup de pages de votre roman sont déjà cinématographiques. Laissez à un autre le dialogue, mais gardez le choix des personnages et des scènes. A mon avis il faudra garder la 1ère partie (2 séquences: Budapest et le voyage), la 3ème en entier et de la 2de ce qui est nécessaire pour comprendre la 3ème. Sans doute vous demanera-t-on quelques remaniements. Ainsi je pense que Kalman Por pourrait bien accompagner Balazs. Ou bien alors Balazs aurait un autre ami. La lecture des procès-verbaux par Mme Bacso doit être repensée: Il faut garder Mme Windelband et le curé. Mais j'en parle comme si s'était déjà chose faite! [...]⁸⁴

⁸³ De Gaulle és Rab levélváltását nem találtam meg a hagyatékban, viszont beszámol róla Rab Békés Gellértnek 1960. január 18-án írt levelében: „[...] felajánlom folyóiratuk számára szíves közlés céljából de Gaulle tábornokkal, a Francia Köztársaság elnökével folytatott levelezésemet, amelynek nyilvánosságra-hozatala, úgy érzem, magyar nemzeti érdek. Az Elnök levelét semmiképpen sem kívánom felhasználni a nemzetközi sajtóban reklám-célokra és ezért, kizárólag a magyar ügy szolgálatában, a *Katolikus Szemle* előkelő nyilvánosságát szeretném elnyerni.” Békés 1960. június 22-én írt leveléből kiderül, hogy a levélváltás nem jelent meg a *Katolikus Szemlé*ben, sem másutt: „Köszönettel visszaküldöm De Gaulle tábornok titkárának levelét. Természetesen már annak idején megértettem, hogy a kérdéses levél nem közölhető.” PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁸⁴ „Miután eljátszotta Mindszenty bíboros szerepét (azt mondják, hogy ekkor fordult a katolicizmus felé) kiváló lenne, ha Alec Guinness vállalná, hogy megtestesíti Balázs Ákost. Nagyon jól alakítaná... Egy tanács: tartsa fenn magának a jogot a forgatókönyvben való együttműködésre. Ön vizuális alkat. Regé-

II. 2. Szent Optika

A Mindszenty József bíborosnak ajánlott regény a fiktív kerettörténet szerint egy idős férfi örökösei által egy régi ládában megta-

nyének sok oldala már filmes. Hagyja meg másnak a párbeszédet, de tartsa meg magának a karakterek és a jelenetek kiválasztását. Véleményem szerint meg kell őrizni az első részt (2 jelentsor: Budapest és az utazás), a harmadik jelenetsort teljesen és a másodikból, ami szükséges a harmadik megértéséhez. Bizonyára fognak néhány átdolgozást kérni. Szóval úgy gondolom, hogy Pór Kálmán elkísérhetné Balázst. Vagy Balásznak lenne egy másik barát. A Bacsóné jegyzőkönyveinek olvasását át kell gondolni: meg kell tartani Windelbandnét és a papot. De már úgy beszélek, mintha elintézett dolog lenne!” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1960. febr. 29. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. A levélben említett Alec Guinness (1914–2000) a Bridget Boland (1913–1988) *The Prisoner* (A fogoly) című háromfelvonásos drámája nyomán Peter Glenville (1913–1996) rendezésében Angliában és Belgiumban forgatott, azonos című filmben alakította az 1949-ben elítélt Mindszenty József alakját. BOLAND 1956. A könyvből egyetlen példányt sem találtam magyarországi közgyűjteményben vagy antikvár forgalomban. A korabeli magyar sajtó érthető módon nem foglalkozott sem a könyvvel, sem a másfél órás mozifilmmel. A filmet először 2000-ben említi a magyar sajtóban egy rövid híradás Alec Guinness halála kapcsán: ÜE 2000 A filmről bemutatásának ötvenedik évfordulóján született hosszabb magyar ismertetés: KONCZ 2005. A filmet 2005-ben magyarul DVD-n kiadták. Az 1955-ös film nem nevezi meg a konkrét szereplőket és a helyszínt: egy meg nem nevezett kelet-európai országban, ahol a közelmúltban az ugyancsak megnevezett kommunista zsarnokság váltotta fel a náci uralmat, egy bíborost hamisan árulással vádolnak. A filmet nem engedték levetíteni sem a Cannes-i, sem a Velencei Filmfesztiválon kommunizmusellenessége miatt, de díjat kapott az International Catholic Office for Cinema-tól. A kihallgató – a bíboros egy régi társa, most kommunista – feladata, hogy meggyőzze őt egy nyilvános vallomástételről. Először a kihallgató nem halad célja elérésében, ami arra készíti a hatóságokat, hogy hamis bizonyítékokkal próbálják meggyőzni a bíborost. A bíboros könnyen elhárítja ezeket a kísérleteket, s ezzel megalázza az államügyészeket. A kihallgató alváshiányt, könyörtelen vallatást és a bíboros étkezési és alvási / ébresztési szokásainak szándékos megzavarását használja, hogy legyengítse őt. Végül azzal töri meg a bíboros akaratát, hogy megmutatja neki: önzésből és hiúságból lett pap, és azért, hogy elkerülje a gyermekkori szegénységét, nem pedig jóságból, erényből vagy jóindulatból, ahogy mindenki (magában a bíboros is) hitte. Annak érdekében, hogy megtisztítsa lelkét a bűntől, a bíboros minden hamis vádat bevall a koncepciók perben, és szabadon engedésekor néma, megzavarodott tömeggel találja magát szemben. A dráma és a film nem valóságghű bemutatása sem Mindszenty bíboros személyének, sem a korszaknak. A mű alkotói elsősorban azt a hatalmi gépezetet mutatják be, amely alattomosabb, ugyanakkor sokkal „hatékonyabb”, mint a testi kínzás.

lált, 1628-ból származó latin kézirat fordítása. A kézirat szerzője, Bod Máté sárospataki tanár leírja, hogy mi történt vele tíz évvel korábban Kassán 1619 szeptemberében, a harmincéves háború kezdetén, amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem cseh protestánsokkal szövetkezett csapatai lerohanták a várost Rákóczy György generális vezérletével. Bod a generális barátja és bizalmasa, s a Kassán élő Zsófia nevű nénje kérésére megpróbálja protestáns hitre téríteni a három elfogott jezsuita papot, hogy megmentse az életüket. Az ékesszólás és a kontroverz teológia tanára, a *Fides Jesuitarum* szerzője, nem érti Grodecius, Chrysinus és Pongracius tiltakozását. Többszöri kísérlet után Bod magára hagyja a jezsuitákat, hogy újabb haladékokat kérjen, de mire visszaér, a hajdúk megölik őket. Két nap múlva Bod a nénjével megkeresi a sírokat a Királyi Ház udvarán, s a szomszédos kápolnában különös jele nést látnak: a három jezsuita él. Bod ekkor megrendül, és egy évre megnémul. Később ismét hadba vonul, és az érsekújvári csatában találkozik Descartes-tal, aki szerint az emberi gondolkozás egyszer biztosan magyarázatot fog találni a rendkívüli jelenségre.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első az 1956-ra elkészült változat négy, 270 gépelt lap terjedelmű példányban (k_1), amiből három példány tiszta, javításoktól mentes (k_{1a-c}), a negyedik pedig autográf javításokat tartalmaz tintával írva (k_{1d}). A regény első, ideiglenes címe *Virtus purpurata* volt. A második változat a 216 lapos gépirat, mely öt példányban található a hagyatékban (k_2), s amely figyelembe veszi a korábbi gépirat kéziratos javításait. Az utolsó oldalon az „1960. június 15.” dátum olvasható. A gépiratok mellett a hagyatékban található egy, a három kassai vértanút ábrázoló újságkivágat és egy darabka „A kassai vértanúk ereklyéihez érintett szövetből”. Angol és francia fordítása nem készült a regénynek, mert az archaizáló nyelvezet miatt nem akadt vállalkozó a fordításra.⁸⁵

⁸⁵ Rohoska Ilona feljegyzése a regénykéziratok mellett: „Az angol kiadónál is van példány, de a nyelvezetet nem tudják eredeti, klasszikus formában lefordítani. Ezért nem jelent meg eddig. 1963. IX. 26. Egy példányt elvittem M. Gara részére. 1963. X. 5.” PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

A regény első olvasóiról így emlékszik Rab 1961-ben Békés Gellértnek írt első levelében:

1955-ben odaadtam a regényt olvasásra dr. Papp Imrének, a budapesti teológiai szeminárium akkori spirituálisának, aki nyári szabadságán a Balaton mellett tovább adta egy egyetemi tanárnak. Nevetve mesélte később Papp Imre, hogy barátja minden áron olvasni, látni akarja Bod Máté latin kéziratát és ő hiába próbálta meggyőzni róla, hogy ilyen kézirat nincs, az egész csak írói lelemény, a tudós nem akarta elhinni.⁸⁶

Újabb levelében részletesen leírja a kiadás meghíusulásának körülményeit:

Alig pár órája feladott levelem egy kis tévedését gyorsan kijavítom. Nem 1955-ben, hanem 1956 nyarán adtam oda a kéziratot dr. Papp Imrének, tehát a forradalom küszöbén. Csodálatosképpen egyetlen teológiai tévedést sem talált benne és az ő rábeszélésére léptem ki – azóta tudom, hogy nem egészen okos – passzivitásomból. Rábeszélte, hogy egy részletet ajánljak fel közlésre a *Vigiliá*-nak és a kéziratot tovább adta Ijjas Antalnak, az *Új Ember* és a *Vigilia* egyik főmunkatársának. Ijjastól nagyon lelkes levelet kaptam, Papp Imre meghívott mindkettőnket magához a szemináriumba, ott választott ki egy részletet Ijjas. A „moszkvai olvadás” olyan gyors volt, hogy az eszmecsere után felajánlottam kísérletképpen, hiszen komoly reményem a kiadásra nem volt, a *Magvető* nevű aránylag legszínvonalasabb állami kiadónak a *Szent Optikát*. Óriási meglepetésemre a regénykéziratot hamar elolvasták és szerződést kötöttek kiadására: Hegedüs Géza kommunista igazgató írta alá a szerződést [...], sőt kifizetett rá óriási előleget. Ámde október 23. és ami utána következett, mindent felborított. A *Vigilia* nem merte közölni a kiválasztott részletet, a *Magvető* igazgatóját elcsapták, regényem főlektora és felelős kiadója táviratilag kért, hogy jelenjek meg nála és könyörgött, hogy azonnal vigyem el, sőt tüntessem el a kéziratot, adjak helyette bármi mást cserébe. Ezt az ugyancsak kommunista párttagot Tóbiás Áronnak hívják, két nap múlva letartóztat-

⁸⁶ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

ták, miután én a kéziratot észnélkül visszavettem és elrejtettem. Az érte kapott előlegből tudtuk, feleségemmel együtt, előkészíteni elutazásunkat elsőosztályú gyorsvonati jeggyel. Tóbiást egy évi börtönre ítélték, nekünk sikerült hőseim segítségével elhagynunk Magyarországot.⁸⁷

A római *Katolikus Szemle* később, 1961-ben részletet közölt a *Szent Optikából*.⁸⁸ Erről a második levél folytatásában ezt írta:

A *Katolikus Szemlének* megküldött részlet ugyanaz, amelyet Ijjas Antal 1956 őszén kiválasztott a *Vigiliának*. [...] A Magvető szerződését, mint történelmi kuriózumot, elhoztam magammal és irataim közt őrzöm. Minderről kiadóim is tudnak, annak idején közölni is fogjuk. Ha ezt a kis történetet is fel akarnátok használni a bevezető sorokban, semmi kifogásom ellene. Csak dr. Papp Imre nevét hagyjátok ki. Növendégeit tömegestül tartóztatták le, őt is majdnem lecsukták, jelenleg Kecel faluban él száműzetésben mint káplán, édesanyját nemrég vesztette el, temetésére sem utazhatott el a Bácskába. [...] Még csak annyit: gyorsan és örömmel küldtem a kéziratot, mert higgyétek el, magyarálat látni belőle egy fejezetet: ez nagyobb öröm, mint akár egy fényreklám a Broadway-n. Bár ez is fontos, hiszen május óta a kassai vértanúk táplálnak – Newyorkból!⁸⁹

Békés magyarázatot kért egyes részletekhez, és kisebb változtatásokat javasolt:

Volna azonban néhány tiszteletteljes kérésem a szerzőhöz. Az első az, hogy általad megfogalmazott bevezető sorokhoz – amelyeket külön betűtípussal szedünk, mint legutóbbi számunkban a *Város* című regényrészlet előtt is tettük, – jó volna hozzáfűzni, hogy Bod Máté kinek számol be a három pap vértanúságáról, t. i. egyszer az angol király, máskor Carthesius, harmadszor pedig a „tokaji pap” szerepel. Hálás volnék azért is, ha a második lapon, az utolsó előtti bekezdés végén, csak ennyit mondanál: „lapjait kitepték, dolguk

⁸⁷ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. második levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁸⁸ RAB 1961a.

⁸⁹ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. második levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

végzéséhez használták, majd eldobálták a kőpadlón.” Azt hiszem megérted, hogy nem személy szerint van kifogásom a „pázmányi” nyelvezet ellen, csak esetleges kicsinyes félreértéseket szeretnék elkerülni. Az első emberpár előtti bűnnel kapcsolatban, csak az érdekel, hogy ez is a latin kéziratból való-e, meg az, hogy ezt Szent Pál is bizonyítja, stb. Tudom, hogy volt egy ilyen teória, de ma a paleontológia korában más az ősszülőkkel kapcsolatos bibliai magyarázat. Nem ártana tehát ide is egy rövid megjegyzés, hogy ez az eszmefuttatás is a latin kéziratból való. Elnézésedet kérem ezekért a „szerkesztői” bogarászásokért.⁹⁰

Rab így válaszolt:

Ezért nagyon jó volna a bevezetésben idézőjel közé tenni: „XVII. századból való protestáns latin nyelvű talált kézirat”. A „pázmányi nyelv” kijavítása, enyhítése ellen persze semmi kifogásom. Sőt így gondoltam: „lapjait kitepték, elhasználták, aztán piszkosan szétdobálták a kőpadlón.” [...] a „faktum” nem a gyilkosság ténye, hanem a vízió, a „szent optika” csodája. A csoda szó következetesen nem fordul elő a regényben, minthogy a latin kézirat szerzője, ellentétben Descartes-tal, azt tekinti, legalább is sejti, valóságnak. A „Tanubizonyság” vagy „Testimonium” sokakhoz szól, a regény elején hosszú dedikáció sorolja fel, kikhez. Stílussajátság, hogy hol Cartesiust, marburgi barátait, hol Várad püspökét, Petrus érseket (Pázmányt) vagy az angol királyt szólítja meg.⁹¹

Békés ezt válaszolta:

Éppen most adtam le a nyomdába a „Szent Optika” nekünk ajánlott fejezetének utolsó korrektúráját. [...] Nagyon köszönöm a regény keletkezésével kapcsolatos információit és a személyes jellegű közléseit. [...] igen örülök, hogy megismerhettem a regény születésének emberi körülményeit.⁹²

⁹⁰ Békés Gellért levele Rab Gusztávnak, Róma, 1961. jan. 11. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁹¹ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁹² Békés Gellért levele Rab Gusztávnak, Róma, 1961. márc. 10. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

II. 3. [Egy nap Budapesten]

A kisregény tartalma jelenleg csupán az angol és a francia fordításból ismert. Eszerint a Patay-család drámája egy évvel a forradalom után, 1957 novemberében játszódik Budapesten az Alkotás utcában. A mindössze néhány órát átfogó cselekmény középpontjában egy család ünnepi készülődése áll az egyik fiú élmunkássá történő „előléptetése” alkalmából. A korábban magas állást betöltő családfő, Patay Szilárd, jelenleg éjjeliőr. A legidősebb fiú, Lehel belépett a Kommunista Pártba, a második fiút, Illést, aki a posta Krisztina körüti központi irodájában dolgozik, kitüntetik. Patayné igyekszik megőrizni a család összetartó erejét. Elvira nevű lányuk boldogságról álmodozik. A legkisebb fiuk, Palkó részt vett az 1956. októberi forradalomban, és attól fél a család, hogy bármelyik pillanatban letartóztathatják, mint oly sok más városmajori fiataalt.

A regény kézírata hiányzik a Petőfi Irodalmi Múzeumba került hagyatékából. A mű 1960-ban megjelent franciául a Flammarion, 1962-ben angolul a Sidgwick and Jackson kiadónál. A francia és angol fogadtatását tanúsítja néhány újságcikk.⁹³ A regény francia és angol változatának elkészüléséről, megjelenéséről és recepciójából számos dokumentum maradt fenn a hagyatékban, főként újságkivágatok és levelek.⁹⁴ Ezt a regényt olvasva vette fel a kapcsolatot Rabbal az 1960-tól Luzernben élő Virágh Zoltán, aki Stefan I. Klein halála után írásainak német fordítója lett:

Nyáron, belgiumi barátainknál kezembe került *Un jour à Budapest*, elzsákmányoltam és ma hajnalban elolvastam. Tudom, kevés hálátlanabb dolog van, mint amikor az olvasó levéllel keresi fel az író, mert az író veleszületett animozitással viseltetik az olvasóval szemben. [...] Én ennek ellenére írok, mert nagyon kíváncsi ember vagyok és sokminden tisztázatlan előttem. [...] Mennyit ért meg a francia olvasóközönség ebből a regényből? [...] Milyen utakon illetve kerülőutakon érkezik el az író addig a pontig, amíg így látja Budapestet azaz a Patay családot? [...]

⁹³ MAYER 1960; COXHEAD 1962; BROOKS 1962; TTLS 1962

⁹⁴ ARNOTHY 1961; TÓTH L. 1960.

Már abból, hogy hajnalban nem alszom, hanem regényt olvasok, következik, hogy túl vagyok első ifjúságomon. Következik abból is, hogy ez év elején jöttem ide ki, mégpedig nem aknákon ugrálva és drótakadályokat vágva, hanem kivándorló útlevéllal, feleségemmel és kislányommal egy KLM repülőgépen. Amint ez már lenni szokott, jó állásom van, kellemes lakásom és elégedett vagyok. Honvágyam csak éjszaka szokott lenni, amikor hazaálmodom magam és gyötrelmesen félek, hogy nem fogok tudni ide visszajönni. Én is abba a kategóriába tartozom, mint az Ön Illése: 56-ban «csakazértsem» jöttem ki.⁹⁵

A már említett A. Tóth József, aki 1936-ban letett érettségije után Franciaországban tanult tovább és azóta külföldön élt, a regény francia kiadását olvasva ezt írta Rabnak:

Ami pedig az *Un jour à Budapest* című regényét illeti, olvasása számomra egy hazautazással ért fel, de egyben szenvedéssel is, mivel megértettem, hogy a gyermekkori tündérország egy óriási börtönné, sőt pokollá vált anélkül, hogy kilátás lenne – emberileg szólva –, az orosz mindent összezúzó pokolgépek lerázására. Kifejezhetetlen érzelmek kaosza nyomasztott el amikor átélmélkedtem szereplői lelkiállapotát. Általában véve lehet mondani, hogy jobban ismerteti szereplőit belülről, mint kívülről.⁹⁶

II. 4. *A párizsi gyors*

Az 1941-ben megjelent, *Keleti pályaudvar* című regény alaptémáját viszi tovább más szereplőkkel. Három könyvből áll a regény.⁹⁷ Az 1956-os forradalom kitörésének éjszakáján hét ember várja a párizsi gyorsvonattal érkező rokonát a budapesti Keleti pályaudvaron: a néphadsereg egyik nyugalmazott tábornoka, egy trafikosnő, egy egyetemista, egy volt báró, egy nyugatra szökött rab személyazonosságát viselő pap, egy költő felesége, és egy színésznő apja. A

⁹⁵ Virágh Zoltán levele Rab Gusztávnak, Luzern, 1960. nov. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁹⁶ A. Tóth József levele Rab Gusztávnak, Oran, 1962. júl. 19. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁹⁷ Részleteket közöltem belőle: Tüskés A. 2018b.

vonat késése miatt megismerkednek egymással, és vonatbalesetre gyanakszanak. A párizsi gyors előtt közlekedő, hibás váltóállítás miatt tehervonatba rohant személyvonat után végül megérkezik a párizsi gyors. A harmadik könyv a szereplők sorsát mutatja be a forradalom alatt és után: a tábornok nyugatra szökik; a trafikosnőt a Párizsból megérkezett lányával együtt lelövik a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületénél; az egyetemista lányt amerikai jegyesével együtt elfogja a titkosrendőrség; a forradalmat Szentendréen átélő báró feleségét eltalálja egy szovjet repesz; a pap aktívan részt vesz a forradalomban, feladja az utolsó kenetet magyar és szovjet harcolóknak, majd nyugatra szökik; a forradalmat dicsőítő verseket író költőt pár hónap múlva halálra ítélik, majd a börtönben felakasztja magát; a színésznő apja a nyugati segítséget hiába várva megtörik a forradalom leverése után.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első egy 201 lapos gépirat kevés számú tintaírási autográf javítással, két példányban (k_1). A második szövegállapot egy javítások nélküli, 157 lapos gépirat három példányban (k_2). A két példány javításai nem teljesen azonosak, és a példányok utolsó oldalán eltérő dátum olvasható: az egyikén „Dreux, 1959. december 6.” (k_{1a}), a másikon „Dreux, 1960. november 16.” (k_{1b}).

Nincsenek feljegyzések vagy kivágatok a gépiratpéldányok mellett; Bourdeau egy levelében foglalkozik a regénnyel:

„Gare de l'Est” en octobre 1956 en pleine révolution hongroise triomphante! Quel sujet nouveau.

Il y aurait presque place pour un XIIe chapitre: ce que les personnages sont devenus en fait un an plus tard.”⁹⁸

Rab megfogadta Bourdeau tanácsát, és a harmadik fejezetben mindenkiről megtudjuk a forradalom alatti és utáni sorsát.

⁹⁸ „A Keleti pályaudvar 1956 októberében a győzedelmes magyar forradalom idején! Milyen új téma. Talán lehetne egy tizenkettedik fejezet, amely egy évvel később elbeszéli a szereplők további sorsát.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1959. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

II. 5. *Patak rózsája*

1957 tavaszán az ausztriai Burgenland fővárosában, az eisenstadti kórházban haldoklik egy nyolcvanhat éves magyar férfi, aki a magyar forradalom leverése napján, 1956. november 4-én egyedül vágott neki a határnak a menekültek áradatában. A férfi neves protestáns egyháztörténész, akit egyházellenes megnyilvánulásai miatt a két világháború között eltávolítottak tisztségéből, tagja lett a kommunista pártnak, ellensége a kereszténységnek, s mint szabadgondolkozó hirdeti meggyőződését. A férfit egy tizenöt éves, féllábú magyar kislány, Posta Erzsi, a kórház megtűrt lakója ápolja. Ő szüleivel együtt menekült el a kommunista rendőrség elől, a vasfüggöny átlépésekor egy akna apját is, anyját is megölte; egyedül ő maradt életben. Az aggastyán egy régi könyvön és egy fogkefén kívül egy csomagot hozott magával keresztfia számára, aki már régebben elhagyta Magyarországot, és Svájcban él. Ez a keresztfiú korábban neves festőművész volt, de mivel nem akarta szolgálni a szocialista realizmust, sertések mázsálásával kereste a kenyerét a szovjet-magyar határon. A csomagban a fiú titkos naplója van, amelyben leírja, hogyan vesztette el keresztény hitét a keresztapja révén, aki arra tanította, hogy az ember Istent a saját képére teremtette. Naplójában elmondja, miképpen adta el keresztapja Szent Erzsébet „születési jogát” a katolikus Pozsonynak, hogy a protestantizmus fellelegvárát, Sárospatakot, megszabadítsák ettől a nyomasztó tehertől. A napló, melynek tartalmát a menekült férfi sem ismeri, egy, a 20. század elején, Patakon lejátszódott történetet is tartalmaz: egy téli napon kinyílik „Szent Erzsébet rózsája” egy évek óta beteg asszony kertjében és a beteg ettől meggyógyul. A város vezetői összefognak, hogy eltüntessék az összes bizonyítékot, amelyek Magyarországi Szent Erzsébet pataki születése mellett szólnak.

A hagyatékban a regénynek két gépiratos változata található.⁹⁹ A korábbi, sok tintairású autográf javítást tartalmazó, 242 lapos gépirat utolsó oldalán olvasható dátum: „1960. április 25.” (k₁).

⁹⁹ A regényből részletet közöltem itt: Tüskés A. 2019a.

A későbbi, 157 lapos gépirat figyelembe veszi a korábbi gépirat javításait (k_2). A téma feltehetően még Magyarországon keltette fel Rab figyelmét, mert a gépiratok mellett található, „Forrásmunkák, jegyzetek” feliratú zacskó tartalmaz három újságkivágatot az *Új Ember* 1957. novemberi és decemberi számaiból, amelyek Szent Erzsébettel kapcsolatosak.¹⁰⁰ A zacskó tartalmazza még Pozsony leírását a *Pallas Nagy Lexikon*ából kigépelve, valamint egy piros tintarajzot: Sárospatak vázlatos térképát a regényben említett helyszínekkel.

Erről a regényéről írta Rab 1961 novemberében Berki Erzsébetnek:

Összes írásaim közt legközelebb áll szívemhez, mert ugyanott születtem, ahol Szent Erzsébet: Patakon azaz Sárospatakon. [...] Három különböző stílus, három különböző hang egybeolvadása a regény. I. Az író elbeszélő hangja, tehát olyan, mint a „Voyage dans le Bleu”-ben: tárgyilagos, hideg, szigorú, mondhatnám flauberti. II. A Szent Erzsébetről szóló ifjúsági képeskönyv lelkes, naiv hangja. III. A keresztény hitéből kiábrándult, Isten létezését komoran tagadó, az abszurd-filozófiára hajló, tönkretett életű főszereplő hangja. Én igyekeztem három különböző hangot megütni, ez kíváncsú a fordításban is. Látni fogja a regény bonyolultnak látszó, de lényegében egyszerű szerkezetét: „A” melléklet formájában a mesekönyv, „B” melléklet formájában a főhős naplója, első-személyben.¹⁰¹

Az egész regényen végigvonul a „Krisztus-lába” nevű sütemény motívuma. A Jókai Mór és Beöthy Zsolt regényeiben is előforduló citromos cukrossütemény feltehetően azonos a Himmelfahrt-Kuchen néven ismert süteménnyel.¹⁰²

¹⁰⁰ KUNSZERY 1957; ÜE 1957a; ÜE 1957b.

¹⁰¹ Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. nov. 22. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

¹⁰² Köszönöm Knapp Éva és Saly Noémi segítségét a sütemény azonosításában.

II. 6. *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye*

Egy koncepció per keretébe ágyazva jelenik meg Szent Márton élettörténete. Egynapos IBUSZ kultúrutazás során turisták érkeznek Budapestről Szombathelyre, hogy megtekintsék a Romkertben folyó ásatások eredményeit. A turisták között van egy fiatal orvos, egy meghurcolt régész és egy katolikus békepap. A Romkert látogatásakor incidens történik: a látogatók mellett helyiek is hallgatják a vezetést, és egyikük, egy idős varrónő felkiált, azt állítva, hogy az előkerült leletek nem római emlékek, hanem Szent Mártonra utaló szobrok. A varrónőt és a közelében álló három utast az ÁVH kihallgatószobájába viszik. A varrónő elmeséli a nyomozóknak, hogy Szent Márton többször is beszélt hozzá a varrógépe zakatolásán keresztül. A varrónő elbeszélése, az évek óta nem kóstolt ételek és a megkínzott szombathelyi püspök távolból hallható jajgatása a vallatás során különleges hatással van a jelenlévőkre: a pap meghasonlik önmagával, az orvos tudományos módon próbálja megmagyarázni a varrónő hallucinációit, a régész, aki eddig bízott abban, hogy rehabilitálják, megtörik. Ezután az ávósok kutatni kezdenek: látszólag Szent Márton után, valójában a busz utasai közül a zöldhatáron Ausztriába átszökött személyeket keresik.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első egy 256 lapos gépirat sok javítással, melynek utolsó oldalán az „1960. november 22.”-i dátum olvasható (k_1).¹⁰³ A második változat egy 243 lapos gépirat, amely figyelembe veszi a korábbi gépirat kéziratos javításait (k_2). A hagyatékban a regény gépiratai mellett regényvázlatok, levelek, Szombathelyről és Szent Mártonról szóló kiadványok találhatók.¹⁰⁴ A keletkezés szempontjából fontos az az újságkivágat, amely XXIII. János pápa Tours püspökéhez 1960

¹⁰³ Ezután hat nappal írta Rab Berki Erzsébetnek: „Van egy új regényem is. [...] Ez az új is 1952-ben játszódik, hasonlít a „Voyage dans le Bleu”-höz, de sokkal drámaibb.” Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1960. nov. 28. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

¹⁰⁴ A kiadványok: SADOUX 1960; KÁDÁR-BALLA 1958; ENGLEBERT 1940.

decemberében írt levelét tartalmazza.¹⁰⁵ A regény ötletét minden valószínűség szerint az 1960–1961-es Szent Márton-év adta. Ennek folyamán Rab elment Tours-ba és meglátogatta a szent sírját, az élményeiről írt beszámolója a *Katolikus Szemlé*ben jelent meg.¹⁰⁶

A Szombathelyre és a távolsági buszok budapesti útvonalára vonatkozó ismereteket a Kádár Zoltán és Balla Lajos által írt, *Savaria* című kiadványon kívül egy János nevű budapesti családtagjától kapott levélből szerezte Rab. A 1960. júniusi levélből kiderül, hogy Rab a szombathelyi püspökség történetére vonatkozó és topográfiai kérdéseket tett fel neki, amelyekre a rokon rajzokkal válaszolt, s ajánlotta neki Géfin Gyula kiadásában Paulovits-Járdányi: *Szombathely-Savaria topográfiája* című könyvét.

Ehhez a regényhez kapcsolódik François Bourdeau három, 1960 folyamán Rabnak írt levele, amelyekben a regény központi kérdéseivel és némely részletével foglalkozik:

Autre idée : pourquoi saint Martin n'a-t-il pas donné tout son manteau au pauvre ? Je crois qu'il faut renverser l'objection et dire qu'il a été tenté de donner tout son manteau : orgueil, protection dominatrice. Sartre dit : « C'est commode de donner. Ça tient à distance ». A quoi Lanza del Vasto répond : « Ne donne pas, partage ». Saint Martin a voulu rester enveloppé dans cette moitié de manteau qu'il avait partagé, qu'il partageait encore avec un pauvre (car on dit en français qu'ils avaient le même manteau en partage).

Y a-t-il dans les autres histoires place pour une tentation originale comme celle-là ? Ce serait alors « les trois manteaux » mais aussi « les trois tentations de St Martin » « SABARIA ou les trois tentations de St Martin »

J'y vois aussi une nuance de leçon au capitalisme. Au moment où l'on attaque le diable communiste il n'est pas mauvais de montrer que le christianisme est la vraie 3ème voie au dessus du marxisme et du l'esprit bourgeois ou capitaliste.¹⁰⁷

¹⁰⁵ LC 1960.

¹⁰⁶ RAB 1962a. A regény történeti szempontú elemzése: TÓTH F. 2018.

¹⁰⁷ „Egy másik ötlet: miért nem adta Szent Márton az egész köpenyét a szegénynek? Úgy gondolom, meg kell fordítani a dolgot, és azt mondani, hogy kísértés volt, hogy az egész köpenyét odaadja: büszkeség, védelem. Sartre azt mondja:

A regény recepciójának fontos állomása, hogy az angol fordításnak már a szinopszisa felkeltette az angol televízió figyelmét, ahogy Ignótus Pál feleségének, az angol fordítás egyik készítőjének levelében olvasható:

[Anthony Rhodes] két napja adta be az angol televíziónak a szinopszist a *Sabariából* készítendő televíziós play-nek, amiről már beszélt itteni televíziós emberekkel, akik nagyon érdeklődnek az ügy iránt, mivel nagyon akarnak kelet-európai vasfüggöny mögötti darabokat, amiknek nincsen túlságosan propaganda-jellege, de mégis megmutatják az ottani életet.¹⁰⁸

II. 7. Kleopátra tükre

A regény 1944 késő őszén és 1945 elején játszódik Budapesten, amikor a szovjet hadsereg Budán északról nyomul előre, és fokozatosan elfoglalja a városrészt. Főszereplői a Szép Ilonka vendéglősei, valamint az Elmegyógyintézet orvosai és a kikapun kijáró néhány kezeltje. Kleopátra tizennyolc éve lakik az intézetben, és csak egy kis kézítükörben ismeri fel magát, az összes többi tükkörben idegent lát. A fő bonyodalmat egy, az elmegyógyintézet közelében meggyilkolt német katona okozza, a tettet egymás után minden ott kezelt magára vállalja.

A hagyatékban három gépiratos példány található, ami két munkafázist mutat. Az első, 359 lapos változat sok tintairású autográf javítást tartalmaz (k_1). A második, 326 lapos verzió két pél-

„Kényelmes adni. Távolságot tart.” Amire Lanza del Vasto válaszol: „Ne adj, oszd meg”. Szent Márton ebben a megosztott fél köpenyben akart maradni (mert franciául azt mondják, hogy ugyanazt a kabátot osztották meg).

Van-e más történetekben olyan eredeti kísértés, mint ez? Ez lenne a „három köpeny”, vagy „Szent Márton három megkísértése”, „SABARIA avagy Szent Márton három megkísértése”.

A kapitalizmus tanulságait is látom a műben. Abban a pillanatban, amikor az ember támadja a kommunista ördögöt, nem lenne haszontalan annak a bemutatása, hogy a kereszténység a valódi harmadik út a marxizmus és a polgári vagy tőkés szellem fölött.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1960. pünkösd vigiliáján. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

¹⁰⁸ Ignótus Pálné Mátyay Florence levele Rab Gusztávnak, London, 1962. nov. 23. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

dányban van meg, és figyelembe veszi a korábbi gépirat javításait (k_2). Ennek az utolsó oldalán olvasható dátum: „1961. szeptember 30.” A hagyatékban található néhány dokumentum, ami a keletkezésre utal, köztük Rab ceruza- és tintairású jegyzetei egy füzetben:

A tükör

Szüntelen kapcsolat saját örökre bezárt világunk és mások mindig nyitott világa közt. Mások világa: ez a tükör.

immanencia

promiszkuitás

dialektikus kapcsolat vagy sentimentális dialektika az ego és az alter-ego közt!

Erlebnis (az ő E-e Shakespeare!)

Egy rettenetes valaki!

Egy ismeretlen!”

„Példabeszédek

Az okosak elrejtik tudományukat, de a bolondok szája fenyegető veszedelem (10,14) stb.

Bourdeau 1961. áprilisi leveleiben a készülő mű értelmezésével kapcsolatos reflexiók olvashatók:

Comme toujours lorsque vous me faites part de vos projets, mon imagination, la „folle du logis”, a déjà échafaudé toutes sortes de suppositions.

Un crime a été commis. Le meurtrier, à la faveur du désarroi général, s’est installé dans une villa abandonnée. Il n’est pas fou. Mais, voyant sa propriété et sa maison envahie par des fous en semi-liberté, il trouve habile pour échapper aux recherches de se faire passer pour l’un d’entre eux. Les fous cependant se méfient. Ils estiment que ce Monsieur n’est pas parfaitement... normal! – A la fin d’ailleurs, le meurtrier qui va commettre à leur instigation un nouveau crime est peut-être réellement devenu fou ! [...]

(Cette intrigue policière ne serait pas l’essentiel, mais elle permettrait de raconter le roman et soutiendrait l’attention des lecteurs superficiels).

Au second plan il y aurait l’évocation de circonstances historiques et l’analyse de cas de folie, comme celui du complexe de Cléopâtre.

Enfin au troisième plan, dans le filigrane, la réflexion métaphysique et religieuse : où sont les vrais fous, où les vrais sages ? Devant la sagesse de Dieu, l'ambition humaine n'est-elle pas folie ?

Sur le marteau dans la Bible voir Juges, 4,21 et 5,26; Jérémie, 23,29 et surtout 50,20-23.

Sur Saint Michel Archange (qui figurait aussi parmi les apparitions de Jeanne d'Arc) voir Daniel, 10,13; 10,21; 12,1; Jude 1,9; Apocalypse, 12,7.¹⁰⁹

Rab feljegyzései és Bourdeau javaslati egyaránt tanúsítják, hogy az író alapos teológiai és pszichológiai előkészületek után fogott a regényírásnak.

II. 8. *A verebek*

A regény a *Szent Optikához* hasonlóan keretes elbeszélés: 1957-ben egy budapesti lakásban elmesélnék egy történetet egy olasz származású asszonyról, Nináról, aki Budapest utcáin kirakatok előtt térdelve fennhangon régi értékeit, bundáját emlegeti. Az asszony korábban a IX. kerületi Mester utcában lakott cipész férjével. A második világháború előtt és alatt ki akarta tiltatni a mindent összepiszkító, és az utcában cukrászdát üzemeltető idős asszonyt teljesen tönkretévő verebeket a Mester utcából. Célja érdekében

¹⁰⁹ „Mint mindig, amikor beavat regényterveibe, beindul a képzeletem. Bűncselekményt követtek el. A gyilkos az általános szorongás nyomán egy elhagyott villában telepedett le. Nem örült. De látva a tulajdonát és házát előzőnlő félszabad örülteket, kényelmesnek találja, hogy úgy kerülje el a nyomozást, hogy bolondnak tette magát. A bolondok azonban gyanakvóak. Úgy érzik, hogy ez az úriember nem tökéletesen... normális! Végül, a gyilkos, aki új bűnt követ el az ő izgatásukra, valóban megörült! [...] (Ez a rendőri intrika nem feltétlenül szükséges, de lehetővé teszi a regény megismerését, és fenntartja a felszínes olvasók figyelmét). A háttérben a történelmi körülmények felidézése és az örült esetek elemzése, mint Kleopátra komplexusa. Végül a harmadik síkon a metafizikai és vallásos gondolkodás: hol vannak az igazi bolondok, hol vannak az igazi bölcsek? Isten bölcsessége előtt az emberi törekvés nem bolond? A kalapácsról a Bibliában lásd a Bírak könyvét, 4.21 és 5.26; Jeremiás 23,29 és különösen 50,20–23. Szent Mihály arkangyalról (aki Jeanne d'Arc-nak is megjelent) lásd Dániel, 10,13; 10,21; 12,1; Szent Júdás levele 1,9; Jelenések, 12,7.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1961. ápr. 16. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

aláírásgyűjtésbe fog, s petícióját gyermeke apján, a budai várban lakó gróf Péterházy Sámuel valóságos belső titkos tanácsoson keresztül akarja eljuttatni Horthy-hoz. A háború után az asszony férje, az utca összes iparosához hasonlóan fokozatosan elveszti boltját, és többeket kitelepítenek.

A regény két szövegállapotban maradt fenn a hagyatékban: az első a 212 lapos gépirat sok javítással egy példányban (k_1). A második a 203 lapos gépirat, amely figyelembe veszi az első javításait, két példányban (k_2). A gépiratok mellett négy újságkivágat és egy levél segíti Rab munkamódszerének tanulmányozását. Az újságkivágatok közül három magyar emigráns lapból származik, és Kosztolányi Dezső három rövid elbeszélését tartalmazza, a negyedik kivágat egy svájci német lapból való.

1. Kosztolányi Dezső: *Budapest*.¹¹⁰ A hátoldalon Vajay Szabolcs: *Bábel tornyától Eső-Isten kútjáig* című könyvismertetése olvasható, melynek alapján 1957-re datálható a kivágat. Kosztolányi írása Budapest leírásához adhatott ihletet Rabnak.

2. Kosztolányi Dezső: *Tragédia*.¹¹¹ A belvárosi könyvesbolt előtt a járdán térdelő asszony jelenthette az inspirációt a regény kerettörténetéhez, az Állami Szörme- és Bundaüzemi Vállalat kirakata előtt régi bundáját sirató Nina alakjához. A Kosztolányi-elbeszélés hátoldalán lévő hirdetések – Róth Gyula erdőmérnök és Berda Ernő festőművész halálhíre – alapján 1961. január második felére datálható a kivágat.

3. Kosztolányi Dezső: *Pénz* című elbeszélése a régi pénzérmet nézegető idős cukrászasszony motívumának lehetett a forrása.¹¹² A kivágat az elbeszélés alatt lévő, Kutasi Kovács Lajos: *Törzsasztal* című regényének megjelenését hírül adó hirdetés alapján 1959-re datálható.

¹¹⁰ Megjelent: KOSZTOLÁNYI 1923. Köszönöm Arany Zsuzsa segítségét a három Kosztolányi-elbeszélés első megjelenésének azonosításában.

¹¹¹ Megjelent: KOSZTOLÁNYI 1928a és KOSZTOLÁNYI 1928b.

¹¹² Megjelent: KOSZTOLÁNYI 1925a és KOSZTOLÁNYI 1925b.

4. Otto Fischer *General Galgóty* (Anekdoten um ein alt-österreichisches Original)¹¹³ című írásából merítette Rab General Topf alakját, akiről gróf Péterházy anekdotázik, amikor Nina meglátogatja a kérvénnyel: „Hercegovinában, ahol sok a rabló, egyszer a hegyek közt ebédeltem egy csapszékben *General Topf*-fal. Éppen ilyen húszkoronással fizetett. Láttam, tele a pénztárcája százas bankókkal, az egész regiment pénze nála volt... *Herr General...* izé... mondtam neki... *Und wenn wir von einer Bande überfallen werden?* Mi lenne, ha megtámadna mostan bennünket egy rablóbanda?... Tudja, mit felelt nekem *General Topf*? Azt felelte, hogyha kirabolnak egy császári és királyi generálist a rablók, akkor... izé... *dann sollen sie bei ihm auch etwas finden...* találjanak is nála valamicske pénzt!”

A felsorolt kivágatokon kívül Rab olyan Franciaországba magával vitt magyar újságokból is ösztönzést meríthetett, amelyekben írása jelent meg. Egy ilyen kishír 1936-ból: „Egy olasz alezredes hősi halála (Róma, március 6.). Mint a tigrei arcvonalaról jelentik, Ivo Olivetti alezredes, a fasiszta párt igazgatótanácsának tagja hősi halált halt. Az alezredes ejtőernyővel kiugrott repülőgépéből, de közben egy abesszin golyó halálos sebet ejtett rajta.”¹¹⁴ Nina Péterházy gróftól született fiát a regény szerint „Ras Nasibu katonái megölték. *Generale Graziani* legvitézebb *tenente* pilótája volt. Az abesszinek lelőtték a gépét.”

II. 9. Két befejezetlen regény és a novellák

A hagyatékban található két további regény(kezdemény) kézírata. Az egyik „Ideiglenes” címe *Cap-Estel*: 42 lapnyi gépirat, három lapnyi feljegyzés és egy megkezdett tartalmi összefoglaló van meg belőle. A másik regény címe *Elveszett álláspontok*: a 117 lapnyi gépirat első részének címe *A szökevény* (1950),¹¹⁵ *A skót matróz naplója* (1951) című második részből 30 lap készült el. Feltehetően ezeken dolgozhatott Rab a halála előtti hónapokban.

¹¹³ FISCHER 1962.

¹¹⁴ PN 1936.

¹¹⁵ Részlet megjelent belőle: Tüskés A. 2019b.

Stefan I. Klein biztatására Rab számos elbeszélést írt.¹¹⁶ Ezek egyrészt jellegzetesen magyar témákat dolgoznak fel,¹¹⁷ másrészt a regényekből kiemelt részletek, harmadrészt Rab friss franciaországi élményeiből táplálkoznak. Magyarul főként az *Irodalmi Ujságban* jelentek meg; e lapnál folyamatos levelezésben állt Ignotus Pállal 1959–1961 között, Faludy Györggyel 1959-ben és Enczi Endrével 1961–1962-ben. Egy írása a müncheni *Új Látóhatárban* jelent meg. Az elbeszéléseket Klein németre fordította, és a hamburgi Rowohlt Verlag *Feuilletondienstje* terjesztette.¹¹⁸ Klein halála után Virágh Zoltán és Berki Erzsébet folytatta az elbeszélések fordítását.¹¹⁹ *A költő lába* című novellája megjelent egy Nyugat-Európában élő magyar írókat közlő bonni antológiában.¹²⁰

A hagyatékban megtalálható öt magyar nyelvű novella francia fordítása: *Falstaff, Le Tourul, Perdreaux à la bourguignonne, La Fiancée du Coiffeur, Oh! la Somma!*¹²¹ Ezek részben a regényekből kiemelt részletek. Bourdeau egyik leveléből kiderül, hogy Rab 1961-ben közülük hármat együtt, talán egy folyóiratban vagy önálló kiadványban akart megjelentetni, és a francia szerzetes különböző címeket javasolt.¹²²

¹¹⁶ Néhány cím: *Párizsi tanulmányút, A Turul lovagja, A költő lába, A dragonyos, A kép címe: „Nyugtalanság”, Kelemen, a barátom, A Kolding-terv, Fogoly burgundi módra, Egy párnak a fele, Oh! La somma!, A borbély menyasszonya, Reggel a hajón, A királyné testőre, XVI. Lajos halála, Szent házigazdám, Kő, város, hegyek és emberek, „...Magas a Te lakásod!” – A besúgó, Falstaff, Két gőgös francia (Montherlant-ról és Barres-ről).* Az utóbbi melléklet Rab Gusztáv Enczi Endrének írt leveléhez, Dreux, 1962. nov. 10.

¹¹⁷ Két novellát közöltem: Tüskés A. 2018a; Tüskés A. 2019c.

¹¹⁸ Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. nov. 16. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

¹¹⁹ Néhány megjelent novella: RAB 1959a; RAB 1960a; RAB 1960b; RAB 1960c; RAB 1961b; RAB 1962b; RAB 1962c; RAB 1962d.

¹²⁰ RAB 1962e.

¹²¹ Fordították: *Falstaff, Le Tourul*: Imre László azaz Gara László, *Perdreaux à la bourguignonne, La Fiancée du Coiffeur, Oh! la Somma!*: P. E. Régnier.

¹²² François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1961. ápr. 17. és 19. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Összegzés

Rab Gusztáv itt bemutatott regényeinek nyugat-európai sikerét részben aktualitásuk magyarázza, a nagyközönség fokozott érdeklődése a vasfüggönyön túli valóság iránt. A munkamódszer több sajátosságát világosan mutatják a hagyatékban megőrzött kéziratváltozatok, újságkivágatok, írott és képi források, levelezések. Elsődleges és másodlagos történeti források, irodalmi elbeszélésekből és napihírekből merített motívumok, valamint személyesen átélt történések együtteséből formálta meg Rab az alakjait, helyszíneit és a cselekményt. Témaválasztásában nagy szerepet játszott a közönség igényének kielégítése; fő célja a közelmúlt történéseit szórakoztató, ugyanakkor reflexióra ösztönző formában feldolgozó cselekményvezetés mély lélekábrázolással. Formai szempontból külön figyelmet érdemel a keretes elbeszélés és a különböző idősíkok egymásban csúsztatásának alkalmazása. A különböző szövegváltozatok dátumából látható, hogy Rab akár több évig is várt az első változat megírása után, míg elkészítette a második, javított változatot. Munkássága második szakaszának fő műve, az *Utazás az ismeretlenbe* meghozta számára a széles körű nyugat-európai elismerést. Megélhetésének biztosítására több nyelven publikálta hosszabb-rövidebb elbeszéléseit francia, svájci és német lapokban, miközben újabb kisregényeken dolgozott.

Rab Franciaországban is magyarul írta műveit, de tudatosan szem előtt tartotta a külföldi olvasókat, ami megmutatkozik a mottók kiválasztásában, az ajánlásban, és a magyar kultúrára vonatkozó tárgyi magyarázatokban. Tematikájuk szerint a regényeket nem lehet egyértelműen kettéválasztani a történelmi és a vallási tárgyú regények csoportjára, mert a történelmi tárgyú regényekben is megjelennek vallási kérdések és fordítva, a látszólag kizárólag vallási témájú regényekben is jelen vannak az aktuális történelmi/politikai események. A korszakregény típusának változatait képviselő regényeiben Rab számos időszerű társadalmi, morális, etikai kérdést vet fel: így például fontosabb-e a

„tartás” mint a saját magán vagy a másik emberen való segítség; a hit szerepe az emberi életben; helyes-e saját meggyőződésének vagy akár életének feláldozása a másik ember megmentéséért; a társadalmi rend helyessége; az élet értelme vagy értelmetlensége. Ezek az örök kérdések folyamatosan foglalkoztatják az írókat. A nyugat-európai irodalmi életben, a témaválasztásban, és a fordítók megtalálásában Adorján Andor, a regények egyes részleteinek kidolgozásában François Bourdeau volt Rab segítségével. Munkásságának 1950–1963 közötti második szakasza nem a könnyed szerelmi, lélektani lektűrök időszaka, hanem olyan új alkotói periódus, melyben egy személyes sors, egy sajátos történelmi helyzet, majd az emigrációs léttapasztalat sűrűsödik és objektiválódik a művekben.

Rab Gusztáv magyarul kiadatlan, befejezett regényeinek szövegváltozatai és azok példányai a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, Gynsz: 2013/27

Cím	Kézirat	Megjelenés
<i>Szinai kódex</i> [Utazás az ismeretlenbe]	k_1 = 803 oldalas gépirat, autográf jelzések a rövidítéshez [1956] $k_2 = 594$ oldalas gépirat, mindhárom: [1956] k_{2a} = csonka, hiányzik az 1-260. oldal, autográf jelzések a rövidítéshez k_{2b} = teljes gépirat k_{2c} = teljes gépirat k_3 = 446 oldalas gépirat, francia fordítás [Berki Erzsébet, 1958]	<p>Francia: Voyage dans le bleu, traduit du hongrois par Jacqueline Dupont, Paris, Flammarion, 1959, 346.</p> <p>Angol: Journey into the Blue, translated from the French by Peter Green, London, Sidgwick and Jackson, 1960, 350. 2. kiadás: New York, Pantheon Books, 1960, 381.</p> <p>Német: Keiner kehrt zurück: Roman, übers. von Lukas Arn, Einsiedeln–Zürich–Köln, Benziger, 1960, 289.</p> <p>Holland: Niemand keert terug: roman, vertaald door Jenny Witstijn, Amsterdam–Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1961, 235.</p> <p>Magyar: Utazás az ismeretlenbe, s.a.r. Tüskés Anna, Budapest, MTA BTK ITI, 2019, 659.</p>

Cím	Kézirat	Megjelenés
<i>Szent Optika</i>	$k_1 = 270$ oldalas gépirat [1956] $k_{1a} =$ teljes gépirat $k_{1b} =$ teljes gépirat $k_{1c} =$ teljes gépirat $k_{1d} =$ teljes gépirat, autográf tintairású javításokat tartalmaz $k_2 = 216$ oldalas gépirat [1960. június 15.] $k_{2a} =$ teljes gépirat $k_{2b} =$ teljes gépirat $k_{2c} =$ teljes gépirat $k_{2d} =$ teljes gépirat $k_{2e} =$ teljes gépirat	Nincs magyar kiadása Részlet megjelent: Rab Gusztáv: Szent optika (regényrészlet) = Katolikus Szemle 13. évf. (1961, Róma) 1. szám, 33-41.
<i>[Egy nap Budapesten]</i>	Nincs kézirat	Nincs magyar kiadása Francia: Un jour à Budapest, traduit du hongrois par Jacqueline Dupont, Paris, Flammarion, 1960, 216. Angol: A room in Budapest, translated by Peter Green, London, Sidgwick and Jackson, 1962, 192.

Cím	Kézirat	Megjelenés
<i>A párizsi gyors</i>	k_1 = 201 oldalas gépirat kevés tintairású autográf javítással, eltérő datálással k_{1a} = teljes gépirat [1959. december 6.] k_{1b} = teljes gépirat [1960. november 16.] k_2 = 157 oldalas gépirat, tiszta példány, datálás nélkül k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat k_{2c} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása Részlet megjelent: Tüskés Anna: Rab Gusztáv és A párizsi gyors: A hagyatékban megtalált, eddig kiadatlan 1956-os regényről = Örökségünk 2018. A Nagy Imre társaság = Időszaki kiadványa. Kiadja a Nagy Imre Társaság. Szerkesztette: Balahó Zoltán és a Szerkesztőbizottság. 26-35.
<i>Patak rózsája</i>	k_1 = 242 oldalas gépirat sok tintairású autográf javítással [1960. április 25.] k_2 = 157 oldalas gépirat, tiszta példány	Nincs magyar kiadása Részlet megjelent: Tüskés Anna: Rab Gusztáv Patak rózsája című regényéről = Orpheus Noster 2019/2, 97-104.
<i>Sabaria, avagy Szent Márton köpenye</i>	k_1 = 256 oldalas gépirat sok autográf javítással [1960. november 22.] k_2 = 243 oldalas gépirat, tiszta példány	Angol: Sabaria, translated from the Hungarian by Florence Ignotus and Anthony Rhodes, London, Sidgwick and Jackson, 1963, 236. 2. kiadás: New York, Norton, 1964, 236. Magyar: Sabaria, avagy Szent Márton köpenye, s.r. Tüskés Anna, Budapest, MTA BTK ITI, 2018, 278.

Cím	Kézirat	Megjelenés
<i>Kleopátra tükre</i>	k_1 = 359 oldalas gépirat sok tintáírású autográf javítással k_2 = 326 oldalas gépirat, tiszta példány [1961. szeptember 30.] k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása
<i>A verebek</i>	k_1 = 212 oldalas gépirat sok autográf javítással k_2 = 203 oldalas gépirat, tiszta példány k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása

I. Nemzetközi recepció

Az *Utazás az ismeretlenbe* című regényét Rab az 1950-es évek közepén Magyarországon írta magyar nyelven. 1957 elején a Magvető kiadóval tárgyalt a megjelentetéséről, eredménytelenül.¹ Az 1958 tavaszán Franciaországba emigrált író műve 1959–1961 között erősen rövidítve megjelent francia, angol, német és holland nyelven. A teljes eredeti magyar változat csak a szerző 1963-ban bekövetkezett halála után több mint ötven évvel, 2019 júniusában a hagyatékban megtalált kézirat alapján került először a magyar olvasók elé sajtó alá rendezésében.² Számos kritika fennmaradt a francia, angol és amerikai kiadások recepciójából folyóiratokban és napilapokban.³ Így például André Thérive (1891–1967) a „Flammes” című irodalmi folyóiratban három oldalon foglalkozik a regénnyel, „amelynél keserűbb és realistább írást még nem olva-

¹ A regény 1957 elején már bizonyosan kész volt, mert kéziratát Rab akkor elvitte a Magvető Kiadóhoz. Nemeskürty István így emlékezett vissza találkozásukra: „az Új Idők olvasói által kedvelt, hajdan népszerű író: Rab Gusztáv felkeresett a Magvetőnél a kitelepítésekről írott, kiválóan magas színvonalú, saját korábbi életművéhez képest toronymagasan értékesebb regényével. Lelkendezve dicsértem a kéziratot, ámde egyetértettünk a szerzővel abban, hogy ez akkor, 1957 januárjában, kiadhatatlannak tűnik.” NEMESKÜRTY 1991.

² Francia: RAB 1959b Angol: RAB 1960d. 2. kiadás: RAB 1960e Német: RAB 1960f. Holland: RAB 1961c. Magyar: RAB 2019.

³ A francia kiadás kritikái: DIÉGUEZ 1959; LNF 1959; BELLANGER 1959; MONTFORT 1959; A. ADJ. 1959. Az angol kiadás kritikái: PLANT 1960; LOW 1960; TTLS 1960; COWARD 1960; ROSENBERG 1960; SETON 1960.

sott”, s melynek „tárgyilagossága és mérséklete [szerinte] fokozza a megrendülést”.⁴ Ezenkívül nagy szociológiai és lélektani jelentőséget tulajdonít a műnek. A *New York Herald Tribune*-ban Chad Walsh (1915–1991), a *Beloit Poetry Journal* alapító főszerkesztője írt a regényről öt hasábon.⁵ Kiemeli, hogy a mű a vasfüggöny mögötti életet mutatja be anélkül, hogy ideológiai szempontból állást foglalna. Megrázó emberi dokumentumnak nevezi a regényt, amely a magyarországi valóságot mutatja be, nem egyszerűen a „jó fiúk” és a „rossz fiúk” konfliktusát. A *New York Times* is közölt kritikát az amerikai kiadásról.

Lucien Guissard (1919–2009) a *La Croix* vasárnapi irodalmi rovatában közölt hosszú cikkében kiemeli a regény szatirikus keserűségét és a hazaszeretetet.⁶ Három világ mesteri rajzának nevezi a regényt. Ez a három világ: a párt harcos képviselői, egy magyar falu lakosai és a budapesti kitelepítettek. A háttérben pedig a magyar puszta gyötrelmes képe. Kiemeli a cikk a falusi békepap alakjának megformálását, aki fél a kitelepítettektől, mert fél a helyi párthatalmasságoktól. A rendszer hajthatatlan helyi férfi vezetői viszont egyáltalában nem riadnak vissza a burzsoá leányok bájaitól. A regényt Guissard az év egyik legjobb külföldi regényének nevezi.

A baloldali *La République du Centre* (Orléans) kritikusa megállapítja, hogy a regény szégyenpadra ülteti az aktuális magyar politikai rendszert, és mindenkinek ajánlja elolvasni, aki tájékozódni szeret a korról, amelyben élünk.⁷ Meglátása szerint a regény mondanivalóinak és szerkezetének szilárdságával kiemelkedik a hétköznapiából, és egyetemes érvényűvé válik. A főhősben az „ancien régime” makacs és megátalkodott képviselőjét látja, akit a becsületérzés az önfeláldozásig hajt. Dicséri az író pártatlanságát, amellyel megrajzolja a volt grófi szobalány, Tiszapócs mindenható „elnöknőjének”, a párt legfőbb képviselőjének alakját.

⁴ THÉRIVE 1959.

⁵ WALSH 1960.

⁶ L. G. 1959.

⁷ LRC 1959.

A monarchista *La Nation Française* Orion álnévű kritikusa hosszú cikkében⁸ azt írja, hogy a regény „irtózatosszalódás” azoknak, akik már azt hiszik, hogy a vasfüggönyön túl minden a legnagyobb rendben van. Az emberi és a politikai igazság szolgálatában való kiábrándulás ábrázolását a mű nagy erényének tekinti. Hosszan idézi a regény „feudális” főalakja és a megyei tanácselnök közötti politikai párviadalt, melyben nem kétséges, hogy ki a vesztes.

A „legpárizsibb” hetilapban, az *Ici Paris*-ban a főszerkesztő, történész, író, újságíró Henri de Montfort (1889–1965) írt kritikát.⁹ Hosszan ismertette a regényt, ezzel fejezi be cikkét: Ez a könyv mély szomorúságot ébreszt az olvasóban, ugyanekkor megfontolandó leckét is ad fel neki a tökéletes szavahihetőség ereje miatt. Az antikvitás bölcsessége már ismerte ezt a leckét, és így fogalmazta meg: „Ma neked, holnap nekem”. A regényt Montfort óriási figyelmeztetésként értékeli, hiszen amit megtörténhetett a nagyműveltségű keresztény Magyarországon, az holnap megtörténhet másutt is.

II. A mű bemutatása

Az elbeszélés ideje az 1951. június 8-tól 1952. június közepéig tartó egy éves időszakot fogja át. A cselekmény kiindulópontja, hogy a főhőst, az ötvennyolc éves Balázs Ákost, volt abaújkéri birtokost és kormányfőtanácsost kitelepítik budapesti házából Tiszapócsra, ahova csak néhány bútort és a kutyáját viheti magával. A kényszerlakhelyül kijelölt településre mintegy százötven kitelepítettel együtt érkezik, akik részben az 1945 előtti társadalom magasabb rétegeiből származnak, Oppler Rudolf gyógyszergyárostól kezdve Jablonkay Tihamér külügy- és Forster Ignác igazságügyminiszteren, Jámborka Donáton, a Magyar Tudomá-

⁸ ORION 1959.

⁹ MONTFORT 1959.

nyos Akadémia levelező tagjává választott lepkészen, Draxler Zsigmond Afrika-vadászon át Zách Péter hercegig és Katinszky Jusztina és Friderika bárókisasszonyokig. A járási tanács elnöknője, Bacsóné nyomorúságos körülmények között, nádtetős házak egy-egy szobájában, putrikban, ólakban szállásolja el a családosan vagy egyedül érkezőket. Az orvhalászaton, rőzsézésen vagy más, „büntett”-nak nyilvánított cselekményen rajtakapott kitelepítetteket pénzbírsággal sújtják, és aki nem tud vagy nem hajlandó fizetni, azt a Hortobágyra viszik ledolgozni a büntetést, ahol telepesként otthagyják.

Rab az 1950-es évek első felében a Tisza középső folyásánál található Keleti Főcsatorna építkezésén földmérőként dolgozott, s a mérésekhez kitelepített nőket és férfiakat vett fel munkásnak. Az ekkor megismert személyeket és sorsokat örökölt meg a regényben. Az ábrázolt történelmi, társadalmi valóság lényegében hiteles korrajznak tekinthető. Rab részletesen bemutatja a kitelepítést elszenvedőként, befogadóként vagy szemlélőként átélt emberek ön- és világszemléletét, értékrendjét. A mű a realista korregény típusához sorolható. A történet, a helyszín és a légkör ábrázolása egyaránt megfelel a valószerűség követelményeinek.

A cselekmény menete egyenes vonalú, az elbeszélés három könyvre tagolódik. A *Budapest* című első, rövid (mintegy kilencven oldalas) könyv két hét történéseit beszéli el: Balázs Ákos budapesti otthonában várja a kitelepítési végzést, séta közben elbúcsúzik Budapest belvárosától, átgondolja, melyik bútort viszi magával, s melyiket kinél helyezi el, végül elutazik a kijelölt kényszerlakhelyre. A *Tiszapócs* című második, igen terjedelmes (majd ötszáz oldalas) könyv egy év különféle viszonyosságait beszéli el, a kitelepítettek faluba való megérkezésétől a főhős Katinszky Jusztinával való eljegyzéséig. A *Menton* című harmadik, ugyancsak rövid (hetven oldalas) könyv ismét két hét eseményeit beszéli el: Balázs Ákos élete egyetlen szerelme, az évekkorábban elhunyt Teréz férjének, a Balázs által korábban kétszer felkere-

sett mentoni Három macska-villa tulajdonosának,¹⁰ Valériának Tiszapócsra érkezését ábrázolja, és a főhős halálával, valamint a halál okát megállapító boncolás leírásával zárul.

A regény eredeti címe *Szinai kódex* volt, ami egy Bacsóné által az 1944-ben feldúlt tiszadadaai kastélyból – ahol korábban szolgált – elhozott könyvre utalt. A „rejtélyes, szakadozott, ócska nagy könyv” ezüst fedelén vésett ezüst hal képe látható.¹¹ A könyvet hét éve rejtegető Bacsóné lelkiismeretfurdalással küzd, hogy a régi úrnője, Ludovika grófnő által igen értékesnek tartott könyvet magánál tartja, s nem ajánlja fel valamelyik múzeumnak. A számára érthetetlen nyelven írt kódex meghatározására titokban felkéri Balázs Ákost, akit jellemrajzának készítője, Dolgos Gábor, a járási kapitányság ifjú vezetője, régi könyvek szakértőjeként írt le. A főszereplő azonban nem tud megfelelni az elvárásnak, értéktelennek ítéli a kódexet, mire Bacsóné tűzbe dobja. A harmadik könyvben Valérián arra kéri Balázst, hogy ha hallana az egyiptomi Szent Katalin-kolostorból származó 6. századi, értékes Szinai-kódexről, amelynek fedelén ezüst hal látható, azonnal értesítse, mert egy oxfordi kutató szerint az feltehetően egy Tisza-vidéki grófi kastélyban található.

A kódexre utaló címet Rab a francia kiadás előtt több okból megváltoztatta. Az új címhez a „kék tájak”-ra való szövegbeli utalások adták az ösztönzést. Az új cím az ismeretlen úticél felé utazásra, azaz a kitelepítésre utal, ami drámai utazást jelent az ismeretlen, sőt gyakran a megsemmisülés, a halál felé. Míg a regény francia és angol változatának címe a „kék tájak”-ra való utazást jelzi (*Voyage dans le bleu* és *Journey into the Blue*), a német és holland cím az ismeretlen úti cél veszélyességét hangsúlyozza (*Keiner kehrt zurück* és *Niemand keert terug*).

¹⁰ A mentoni Három macska-villa létezik, azonosítható. Amikor Rab emigrált 1958 elején, felkereste a házat, és egyik unokahugának, Rohoska Marianne-nak február 26-án küldött mentoni képeslapján meg is jelölte a házat piros tintával. A képeslap ajándékként 2018-ban került a Petőfi Irodalmi Múzeumba.

¹¹ A halnak szimbolikus jelentése van: a reményt ábrázolja a főszereplő számára, a kódex megsemmisülése a Tiszapócsról való szabadulás lehetetlenségét jelzi.

A helyszínek a valós Budapest és a fiktív Tiszapócs. Ez utóbbi könnyen azonosítható, és Rab maga is leírja egy levélben, hogy Polgár falut (1993 óta város) és annak tanyavilágát ábrázolta.¹² Valós földrajzi nevek például a Selymes-patak, ami ma is létezik Polgár határában, ennek partján sokat sétálnak a szereplők; Kasziba tanya a falutól keletre, ahova több családot kitelepítettek; a Bágyi erdő a településtől délre, ahova rőzsézni járnak; az állami dinyeföldek Tiszagyulavára felé, ami a Polgártól északra lévő Tiszagyulaházával azonosítható. A környező települések közül előfordul Óhat-Pusztakócs a Hortobágy szélén, ahol a kitelepítetteket leszállítják a vonatról, és Margitapuszta a falutól délre. A szereplők közül is több azonosítható valós személyekkel; Draxler Zsigmond alakját például Széchenyi Zsigmond (1898–1967) vadász, író ihlette, aki Polgáron volt kitelepített 1951-ben fél évig.

A kutyáján kívül senkihez sem kötődő, életét elrontottnak gondoló, szívproblémákkal és epekővel küzdő főhős legfőbb célja a „tartás” megőrzése minden körülmény között. A Tiszapócsra utazás közben kapott tüdőgyulladásából meggyógyulva sokat sétál a faluban, elzárkózva él, mivel nem kényszerül munkát vállalni megélhetése biztosításához. Ügyvédje rendszeresen küld neki a bútorai eladásából származó pénzt, amelyből sorstársait is segíti. Szállásadói, Eck Lukács és gyengén látó felesége, Ángyéla, ápolják és főznek rá. Sétái közben megismerkedik sorstársaival, akik közül egy idő után szívesen és rendszeresen ellátogat a súlyos tüdőbeteg Lázár Paulához és Katinszky Jusztinához, aki a disznóhizlaldában, majd a földmérésen dolgozik. Amikor Katinszky Juszta – aki feltehetően az egyik razziázó rendőrtől teherbe esett – megkéri Balázst, hogy becsületét megmentendő vegye őt feleségül, Balázs igent mond. A látomásszerűen megérkező Valérián el akarja menekíteni Balázst az országból, de ő végül nem megy vele: egyrészt hogy megtarthassa házassági ígéretét, másrészt hogy társait ne érje büntetés engedély nélküli távozása

¹² Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

miatt. A főszereplő jelleme alapvető változáson megy keresztül a Tiszapócson töltött év során: elzárkózását, gőgjét fokozatosan levetve képessé válik felelősséget vállalni egy másik ember iránt.

Több szereplő megformálásában fiktív és valós elemeket ötvöztött az író.¹³ Jamborka Donát lepkész például Rab egyik korábbi regénye, az 1944-ben megjelent *Éji lepké* főszereplőjének az alakváltozata, legkedvesebb lepkéjével, az Iphigenia Orbiculosával együtt. Draxler Zsigmond Afrika-vadász egyedül ebben a regényében szerepel. Jamborkáról szélsőségesen elfogult jellemzést készített a rendőrség: „Ahelyett, hogy értékes lepkéit a Nemzeti Múzeumnak ajánlotta volna fel tisztességes áron, ő kereskedett velük. Élénk kapcsolatot tartott fenn a nyugati imperialistákkal. Látszólag lepkéket vett, adott és cserélt. Sűrűn levelezett Londonnal, Párizssal, New Yorkkal. [...] A Lövház utcában egyedül lakott húszezer lepkével négy szobában.” Draxler Zsigmondról a következő torz karakterrajzot kapja meg Bacsóné: „Gróf Draxler Zsigmond 48 éves foglalkozás nélküli egyén, tipikus kalandor és bűnöző. Váci utcai saját házának egész negyedik emeletén ő lakott egyedül, a világ minden részéről összelopkodott szőnyegek, bárdok, lándzsák, múmiák, főleg kitömött állatok és elefántagarak között...”

Jamborka és Draxler egy alkalommal az egykor Magyar Királynak nevezett vendéglőben próbál ebédelni, de mivel kitelepítettek, nem kapnak enni, és kidobják őket. Nagyjában már képet alkottak maguknak egymásról. Mindkettőjük életében van egy nagy szenvedély: Jamborka Donáté a lepkék, gróf Draxler Zsigmondé Afrika. Az egyiktől a lepkéket vették el, a másiktól Afrikát. Míg a lepkész alig tudja kiheverni a csapást, az Afrika-vadász élete során megtanulta, hogy minden kaland végét meg kell várni. „– Nekem mind közt legkedvesebb az Iphigenia Orbiculosa – beszél Jamborka, a lepidopterológus. – A legnevezetesebb is. Mert instállok a lepkék ártatlan, tiszta világából, ahol gyakorta szüznemzéssel kelnek életre a legcsodásabb példányok, az Iphigenia

¹³ Tüskés A. 2019d.

Orbiculosa elvitt engem az emberek nyomorult bűnös világába. De ma úgy érzem magam – folytatja porig sújtva, és feje megint majdnem rákoppán az abroszra –, mintha visszasüllyedtünk volna a Jura-periódusba.”

Sum Szabolcs kutatásai szerint Jámborka alakját Jámbory Kálmán (1844–1911) lepkésről, a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium hivatalnokáról mintázta az író, aki közismert lepkekereskedő volt, a lepkék adatait azonban nem publikálta, mivel üzleti titkoknak tartotta azokat.¹⁴ Az Iphigenia Orbiculosa egy kitalált lepkenév, a létező Oxytripia orbiculosa (magyarul Körjegyű ardóc vagy Nagyfoltú bagolylepke) név után. Frivaldszky Imre 1865-ben megjelent, *Jellemző adatok Magyarország faunájához* című művében részletesen írt erről az éjjeli lepkéről, ami később több irodalmi műben is szerepelt, például Móra Ferenc *A tízaranyas pille regénye* című (1927) novellájában.¹⁵ Rab olyan különleges lepkefajokat is említ, mint például a *Hesperia sidae*, az „ezüst bóbitás”, amiről egy laikus aligha tudhatott. A lepkékkel kapcsolatban szűznemzést emlegetni biológiai szempontból téves, irodalmi szempontból azonban hatásos képalkotást tesz lehetővé: egy „csodalepke”, amelynek létrejöttéhez még párzás sem kell, s amely ezáltal nemes és „tisztá”.

Draxler alakját Rab így jellemzi: „Az atléta külsejű szakállas gróf olyan otthonosan mozog már Tiszapócson, mintha Becsua-naföldön volna, ahogy mondogatni szokta. [...] Bozontos, szőke

¹⁴ Köszönöm Sum Szabolcsnak, hogy együtt gondolkodhattunk Jámborka Donát alakjáról, és adatokat közölt velem Jámbory Kálmán életéről és munkásságáról.

¹⁵ Ennek az először Magyarországról leírt fajnak az életmenetét a lepkész Schmidt Antal (1880–1966) muzeológus (1936–1939 között a Magyar Természettudományi Múzeum igazgatója) kutatta fel és publikálta egy magyar, majd egy német nyelvű monográfiában 1911–1912-ben. Sokáig kizárólag Budapest környékéről ismerték és ennél fogva gyűjtötték is – egész családok álltak rá erre –, mert nagyon sok pénzért lehetett eladni külföldre. Bálint Zsolt, a Magyar Természettudományi Múzeum főmuzeológusának számítása szerint a két példány eladásából származó összeg egyenlő volt az akkori egy éves tisztviselői fizetéssel. Az 1940-es évek óta a faj Magyarországon kipusztult, az utolsó biztos hazai adat 1949-ből származik. Köszönöm Bálint Zsoltnak, hogy megosztotta velem feltételezéseit Jámborka Donát alakjával kapcsolatban. BÁLINT 2009.

szemöldöke alatt oly érdeklődéssel csillog hideg, acélszürke szeme, mintha nem is embert, hanem jombai fafaragványt nézne. Ő is lengén öltözködik a melegben. Trópusi sisakot is tett a fejére, mint utoljára a két világháború közt a Tanganyikátónál. Finom külföldi kelméből varrott sportinge előtt nyitva van, látni lehet szőrös, izmos mellét.” A Kaszibai útra telepített Draxler szétszedhető gumikádat, egy kitömött marabu- és bivalyfejet vitt magával.

Az Afrika-vadász alakját Rab gróf Széchenyi Zsigmondról, a nemzetközi hírű vadász-íróról mintázta. Gyorgyevics Tamás Széchenyi-életrajzában leírja, hogy az 1950–1951-ben a Mezőgazdasági Múzeum vadászati szakértőjeként dolgozó Széchenyit 1951. június 20-án munkahelyén felkereste egy rendőr, és átadta neki a Budapestről kitiltó határozatot. Eszerint 24 órán belül el kellett hagynia várbeli lakását (Úri utca 52.), és el kellett foglalnia kényszertartózkodási helyét a Polgár községhez tartozó 88. számú tanyán Oláh Istvánnál.¹⁶ Széchenyi eredménytelenül fellebbezett a határozat ellen. Az ablaktalan és fűthetetlen tanyai szobából 1951 novemberében balatongyöröki ismerősehez, Reznik Jánoshoz költözhetett. A regénybeli Draxler fél év után kiszabadul Bacsóné felügyelete alól: mintegy kíváncsiságból, hogy eljut-e levele Tiszapócsról néhai vadásztársához, a marokkói szultánhoz, írt neki. Hogy a levél megérkezett-e a címzetthez, nem derül ki, de Draxler ezzel felhívja magára a figyelmet, és a levél hozzájárul ahhoz, hogy Sopronba távozzon, miután anyagilag támogatja a tiszapócsi bölcsőde építését. A nagyszüleivel gyerekként ugyancsak Polgárra kitelepített Sólyom Ildikó visszaemlékezésében a kitelepített Széchenyiről leírja, hogy valóban gumikádja és jegesmedvebőre volt.¹⁷

Ahogy Rab korábbi regényeiben, itt is hangsúlyos szerepet kapnak a képzeletben felidézett festmények, hangulatok, érzelmek és korok jellemzésére. Utalva a „lélekbúvár és a jellemkutató elmélyülés” szándékára, főszereplőjét a regény első oldalán két

¹⁶ GYORGYEVICS 2018, 299–308.

¹⁷ SÓLYOM 1988, 37–39.

ismert zsánerkép, Gerard van Honthorst *Foghúzó borbély*, illetve Rembrandt *Tulp tanár úr anatómiája* című képének közepébe, tehát mintegy a boncasztalra helyezi.¹⁸ A főszereplő két valóságos képet is magával visz: a családi ősként számon tartott Aba Sámuel halálát a ménfői csatában ábrázoló rézmetszetet, és egy, a menyasszony öltöztetését ábrázoló 19. századi képórát. A metszet esetében talán az első német nyelvű magyar krónika, Hans Haugen 1536-os augsburgi krónikájának Aba Sámuel halálát mutató fametszetére gondolhatunk mint előképre.¹⁹ A képóra „Kata nagymama világából való volt, mint a piros ruha és a szép elefántcsont-színű váll; a Biedermeier ernyedt, letűnt korából maradt meg ez az érzelmes kép, amely valaha álmodozásra készítette a Bártfay szüzeket, a nagyanyját is.”²⁰ Katinszky Jusztinát ismételtén „Frances Steward hasonmása”-nak nevezi az elbeszélő, s az ő, a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött egyik portréjához hasonlítja. A hasonlat Peter Lely *Frances Stuart, Richmond és Lennox hercegnő* című, az 1670-es években készült portréját idézi fel a múzeum Régi Képtárában.²¹

A nyelv és stílus sajátosságai közé tartoznak a tájnyelvi szavak és a személyek állandó jelzői. A tájnyelvi szavak és kifejezések, amelyek a mai olvasónak gyakran fejtörést okozhatnak, a tiszapócsi lakosok jellemzésére szolgálnak, a többnyire a háztáji és mezei munkára vonatkoznak. Például a „bugázás” a szemek kiütögetése a napraforgófejből; a „tessék használni” az étel kínálására utal. Az állandó szókapcsolatok és jelzők használata végigvonul a regényen. Így például Balázs Ákos „volt magyar királyi kormányfőtanácsos” (88 alkalommal); Hattyas rendőrtizedes Margitapuszta vagy Hortobágy „izmos fia”; Katinszky Jusztina „Frances Steward hasonmása” (11-szer); Adolf, a fényes, fekete spanyol „selyembárony” szőrzetű spániel (8-szor); Miska Tiszapócs „lőcslábú és víz-

¹⁸ Gerard van Honthorst: *Foghúzó borbély*, 1627, Párizs, Louvre, Inv. no. RF 2852. Rembrandt *Tulp tanár úr anatómiája*, 1632, Hága, Mauritshuis museum.

¹⁹ Hans Haugen, *Der Hungern Chronica*, Augspurg, 1536, (Apponyi Hung. 261).

²⁰ A képóráról lásd PRÉKOPA 2002; MÉSZÁROS 2010, 109–114.

²¹ Inv. no. 1330. Olaj, vászon, 235×140 cm.

fejű bolondja” (8-szor); „nagyfarú” Erzsók (9-szer); „vaksi” Ángyéla (27-szer). A kitelepítések elrendelőjének, Rákosi Mátyásnak a neve egyetlen egyszer sem szerepel a műben, s különféle körülírásokkal utal rá az elbeszélő: „a haza kopasz atyja”, „a gonosz kopasz, aki ezeket a hajnali elutazásokat kitalálta”, „a kopasz gúnyolódó”, „a gonosz kopasz gúnyolódó”.

III. Történelmi háttér

A regény történelmi háttérét az 1950-es évek elején az egész ország területén módszeresen végrehajtott kitelepítések jelentik. A kitelepítés a belső száműzetés egy sajátos formája volt a társadalom átalakításának és megfélemlítésének érdekében. A kitelepítések történetének egyik fontos állomása az 1951. május közepétől július közepéig Budapestről történt erőszakos kitelepítések. Ezek során összesen mintegy tizenhatezer, különböző társadalmi rétegből származó, állásuktól, lakásuktól, esetenként nyugdíjuktól megfosztott, a kommunista rendszer számára „nemkívánatos személy”-t utasítottak ki Budapestről; kényszerlakhelyüket kelet-magyarországi falvak és tanyák ugyancsak „nemkívánatos elemei”-nek – kuláknak bélyegzett tehetős parasztok – háztartásaiban jelölték ki.²² A kitelepítettek sokféle okból váltak a rendszer „ellenség”-évé: nagy számban voltak köztük katonai és kormányzati vezetők a két világháború között vagy a nyilas uralom idején, s voltak gyár-, bank-, szálloda- és nyomdaigazgatók, nagykereskedők, vendéglőtulajdonosok és földbirtokosok. Csak személyükben voltak nemkívánatosak: lakóingatlanaikra igényt tartott a rendszer, ezeket kártalanítás nélkül elvették tőlük, és soha nem kapták vissza. A kéthónapos folyamat során hetente háromszor (hétfőn, szerdán és pénteken), éjjel kézbesítette a rendőrség a kitelepítési végzést, amely mindössze huszonnégyszázötven szóval foglalkozott.

²² Gulyás Gyula–Gulyás János: *Törvénytörés nélkül...* című filmje 1982–1988 között készült. GULYÁS GY.–GULYÁS J. 1989; SZÉCHENYI 2008, 97–198.

órát adott a magukkal vihető, meghatározott tömegű ingóság összecsomagolására. A következő éjjel teherautóra rakott személyeket gyűjtőhelyre vagy pályaudvarra vitték, ahonnan vonattal a kijelölt lakhelyhez legközelebbi állomásra szállították. A kitelepítettekkel való bánásmód településenként változott, a visszaemlékezések nagyon eltérő körülményekről, munka- és lakhatási lehetőségekről tanúskodnak.²³

Az 1989 óta megjelent számos visszaemlékezés tanúsága szerint a kitelepítettekkel való bánásmód mindig a helyi vezetőségtől függött. A Tiszapolgárra 1951 júniusában négy családtagjával együtt kitelepített Makay Judit például, akinek édesapja hadbíró ezredes volt, a polgári disznóhizlaldáról is beszél egy, az 1980-as évek második felében készült interjúbán:

„Mi Vámosiéknak az utcai, nagyobb, de nem fűthető szobáját kaptuk. Ez padlózott volt, ablakos volt, s a motyókkal nagyon jól befértünk. [...] Összeszorultunk abban a szobában öten, végeredményben két család, de még nézeteltérésre sem emlékszem. A háziakkal való viszonyunk közömbös volt. [...] Mi hárman, dolgozók, már az első munkanapon elmentünk a község házára munkára jelentkezni. Akkoriban kezdődött a község határában egy állami disznóhizlalda építése. Harmincezer beszolgáltatott disznóra méretezték, az állami gazdasághoz vagy a téeszcséhez tartozott. Ennek építettük meg az óljait, a felvonulási épületét, s mindent elvégeztünk, ami az építéssel összefüggött: terepet elpucolni, ásni, kubikolni, meszet keverni.”²⁴

A kitelepítéseket és kényszermunkatáborokat Sztálin halála (1953. március 5.) után 1953. július 4-én kormányra kerülő Nagy Imre azonnal megszüntette. Az erről szóló rádióbejelentése után mintegy két hónappal, szeptemberben kapták meg az értesítést a kitelepítettek, de eredeti lakóhelyükre sokáig nem térhettek vissza.

²³ DESSEWFFY-SZÁNTÓ 1989.

²⁴ DESSEWFFY-SZÁNTÓ 1989, 171 (166–180).

IV. A regény Magyarország-képének sajátosságai

1. Az új életkörülmények

A társadalomkutató Babura Félix volt királyi ügyész a tiszapócsi lakhatási körülményeket és történeteket feldolgozó tanulmányokat készít, melyeket a John Hopkins Egyetemnek tervez elküldeni. John B. Watson amerikai pszichológus behaviorista hívéként a kitelepítettek viselkedésének vizsgálatát tűzi ki célul. Egyik tanulmányában, melynek vázlatát orvhorgászat közben elmondja Balázsnak, tizenhárom kategóriába sorolja a lakókörülményeket: 1. szoba villannyal és padlóval, 2. szoba villannyal és padló nélkül, 3. szoba padlóval villany nélkül, 4. szoba villany és padló nélkül, 5-8. „szoba helyett kamrákban élünk és ezekben a kamrákban is vagy van villany, vagy nincs, vagy van padló, vagy nincs”, 9. ól penésszel, 10. ól penész nélkül, 11. ól ablakkal, 12. ól ablak nélkül, 13. fáskamra, amely egyúttal tyúkketrec is. Csatornázás híján a falu központjában lévő artézi kútról hordja haza mindenki az ivóvizet.

2. A régi és az új társadalom ábrázolása

A későfeudális vonásokat hordozó, megkésett polgárosodással jellemezhető magyar társadalom és a kommunista társadalmi elképzelés konfliktusát mutatja be Rab. A kitelepítéseket külső szemszögből jellegzetes képviselőin keresztül, megfigyelőként ábrázolja: a magyar társadalom egyetlen rétegével vagy csoportjával sem szimpatizál. Nem azonosul sem a „tettesek”, sem az „áldozatok” nézőpontjával, s minden szereplőt annak jellegzetes tulajdonságai alapján mutat be. Távolságtartással szemléli például a két világháború közötti „léhűtő úri” közép- és felsőosztály azon tagjait, akik nem tettek eleget a vidéki tanyavilág életszínvonalának emeléséért, és a kitelepítés során a saját bőrükön tapasztalják meg az elmaradottságot: többek között az elektromos- és vízhálózat hiányát, a lakóépületek kezdetlegességét. A kitelepítetteket

befogadó falu új vezetői és lakói közül rokonszenvvel ábrázolja például a tanácsitkár feleségét, a népboltot üzemeltető Erzsókot, aki szembeszáll Bacsóné utasításával, mely szerint a kitelepítetteknek tilos kenyeret eladnia. Pozitív szereplő Szarka Amália, Bacsóné titkárnője, aki egyedül él, gondozza vak édesanyját, mégis sokszor felesleges túlórázásra kötelezi a tanácselnököt. Ő az egyetlen „becsületes kommunista” Tiszapócson, aki „mindenkinnél jobban hisz az eszme diadalában, bármilyenek is azok az emberek, akik képviselik.” Amikor először körbejár a faluban a béke ügyében aláírást gyűjtve, és a még beteg Balázs kidobja, aláírja helyette a békeívet. Amikor másodszor körbejár immár a békekölcson-jegyző ívvel, az ellenszegülőket és háborgókat finoman figyelmezteti, mire számíthatnak Bacsónétól és a rendőrségtől, ha nem jegyzik a számukra előírányzott összeget.

A regény szereplői jórészt típusfigurák: Jámorka, a csak a hivatásának élő, a körülötte történő eseményekről tudomást venni alig akaró tudós, és ellentéte, a magát minden körülmények között feltaláló Draxler. A kommunizmusban vakon hívő Szarka Amáliával, a tanácselnök titkárnőjével szemben áll a Bacsóné utasításait enyhíteni igyekvő, kiskapukat kereső tanácsitkár.

3. A félelemkeltés mechanizmusainak működése

A falu vezetői számos eszközt alkalmaznak a kitelepítettek megfélemlítésére, melyek közül a legfontosabb a kiszámíthatatlanság. Megbüntetik, ha valaki átlósan megy át az útkereszteződésben, vagy tüzelőt gyűjt az erdőben. Babura a Selypes-patakból fogott hallal próbálja élelmezni családját, de miután nem tudja megfizetni az orvhalászatért kirótt büntetést, elviszik kényszerszermunkára a Hortobágyra. Az onnan feleségének írt levelében összehasonlítja a tiszapócsi és a hortobágyi életkörülményeket, és paradicsomi állapotnak jellemzi a pócsi kitelepítettek életét. A humor még ebben a sanyarú állapotban sem hagyja el Baburát. Riehl Vencel volt rendőrtiszt és Babura leírásaiból átfogó képet kapunk a kitelepítettek testi-lelki megnyomorítását célzó intézkedésekről:

„Minden jog és törvény ellenére bizonytalan ideig tartó kényszer-munkára ítélték. Tehát fegyenc vagyok. Létformám is a fegyencé. Csupán a számomra kirendelt juhakolban alhatom harmincad-magammal [...]. A tábornak van egy biztonsági parancsnoka és egy gazdasági parancsnoka. Eltávozni nem szabad. Aki nem engedelmeskedik, azt elpáholyják. Eddig csak három haláleset fordult elő. Egy két hónapos csecsemő és egy felsőházi tag természetes halállal múlt ki. Egy huszárezredes viszont az elszenvedett ütlegektől pusztult el, a mája állítólag szétroncsolódott. [...] Létformámhoz tartoznak még a következők: Hajnali kelés koromsötétben. Három óra gyaloglás a munkahelyre. Másik három óra gyaloglás haza, a juhakolba. Nyolc és félóra munka a szabad ég alatt. Ez összesen tizennégy és fél, de leggyakrabban tizenöt óra hóban, sárban, szélben a pusztán, a szép magyar rónaságon, a téli Hortobágyon. Tisztálkodásra mód nincs. Szakállam már a melle-mig ér. Tetűm és bolhám kívül már kullancsaim is vannak. Ékte-lenül csípnek. Létformámat halálosan elviselhetetlenné teszik.”

4. Az új élethelyzet elviselésének technikái, jellemformáló hatása

A regény két szereplője alkotó módon próbálja feldolgozni a történe-meket. Riehl Vencel egyedül, Babura Félix családdal – feleséggel és három kisgyerekekkel – érkezik Tiszapócsra. Riehl humoros-ironikus ex libris rajzaival és kék füzetébe készített feljegyzéseivel igyekszik szórakoztatni társait. Az „Egészségügy Tiszapócs-on” című feljegyzése, amit megmutat Balázsnak, a következő:

„Szokványos betegségek: 1. Magas vérnyomás alacsony életszín-vonallal. 2. Vándorvese vándorélet miatt. 3. Kiapadhatatlan nátha. 4. Pessimismus innaturalis. 5. Optimismus furiosis. 6. Vágott sebek, zúzódások, rúgások a békekölcsönjegyzéssel kapcsolat-ban. 7. Boszorkánylövés, azaz Hexenschuss Bacsóné fustélyából. 8. Vészes hajhullás rémhírek következtében. 9. Lassú bütyökkép-ződés a végtagokon és gyomortágulás az elégtelen koszt miatt. 10. Sárgaság azért, mert a másik deportáltak jobb a sora.”

A füzet sportrovatában sajátos sportágakat gyűjtött össze a tiszapócsi életből a volt rendőrtiszt: „Úszás adósságban. Vadászat

bolhára, légyre, egérre, zsírra, cukorra, margarinra, olajra. Repülés a tanácsházáról a kapitányságra. Ugrás...”

V. Elhelyezés az azonos tárgyú művek között

Rab regénye az első mű a magyar irodalomban, amely feldolgozza – a Magyarországon élő németek és a csehszlovákiai magyarok elűzését nem számítva – a kitelepítések témáját, s az egyetlen mű, amely teljes egészében az 1950-es évek elején végrehajtott kitelepítések problematikájával foglalkozik. Legalább húsz évvel megelőzte az első olyan regény keletkezését, amely megjelenhetett Magyarországon a kitelepítések egészen az 1980-as évek elejéig tabunak számító témájáról.²⁵ Ez Kolozsvári Grandpierre Emil: *Egy házasság előtörténete* című műve, ami 1982-ben látott napvilágot a Magvető Kiadónál. E regényben a végül összeházasodó pár női tagja, Turányi Eszter szenvedett el huszonegy évesen szüleivel együtt kitelepítést Budapestről, ami meghatározta egész további életét. A két mű között kevés hasonlóság van az ábrázolásmódban és a motívumokban. Kolozsvári Grandpierre eltávolítva, a tárgyilagosság látszatát keltve, szinte tankönyv-ízűen ismertet bizonyos, gondosan szelektált tényeket. Jellegzetes fordulatai: „A kitelepítésről illik tudni, hogy”; „A művelet ideológiai alapjául az a koncepció szolgált, hogy”, „Tudni kell, hogy” (185. p.). Nyoma sincs nála a Riehl Vencel és Babura Félix szájába adott ironikus, humoros helyzetábrázolásnak. Kolozsvári Grandpierrenek ez a regénye nem tartozik az önéletrajzi ihletésű művek sorába, de támaszkodik bizonyos dokumentumokra, amelyekkel családtörténeti kutatásai során találkozott.²⁶

²⁵ A máshonnan való kitelepítésekről valamint a recski, a hortobágyi és más kényszermunkatáborokba hurcolásokról született irodalmi alkotások közül néhány: Czákó Gábor: *Eufémia* (az 1950-es évek elvont ábrázolása) 1983; Faludy György: *Pokolbeli víg napjaim* (Recsk), 1987, Jeszenszky Iván: *Kitelepítettek* (dokumentumregény a Szegedről az ebesi munkatáborba kitelepítettekről), 1995.

²⁶ MN 1988.

Esterházy Péter a *Harmonia caelestis* (2000) második könyvének hatodik fejezetében a saját családja Budapestről történt kitelepítését ábrázolja. Esterházy az átélő szemszögéből, egyes szám első személyben beszéli el az eseményeket. Míg Rab és Kolozsvári Grandpierre lineáris történetmesélést alkalmaz, Esterházy nem követ szoros időrendet. Esterházy és Rab műve között stilisztikai hasonlóság például a tájnyelvi szavak használata és a népi ételek ábrázolása. Közös motívumok például a félelem és a rettegés érzékletes megjelenítése,²⁷ az ingóságok elhelyezése ismerősöknél; két család egy szobában való együttélése esetén függönnyel kettéválasztják a helyiséget; engedély nélküli Pestre utazás; a glossza- vagy tanulmányírás, mint a történeteket feldolgozó, a túlélést segítő alkotó folyamat. A két szerző különböző munkalehetőségeket ír le: Esterházy a cséplést, rudalást és a dinnyebrigádokat; Rab a bugázást, a játékbaba pillázást, a disznóetetést és a kubikos munkát („földbaba” emelést). Mindketten kiemelik a parasztok hagyományos, babonától sem mentes vallásosságát, és a bizonyos helyi szokások által a kitelepítettekben keltett undort (Rab: tea-

²⁷ A félelem sokaknak meghatározó élménye volt ezekben az években. Passuth László: *Tíz esztendő, tető alatt* című, 1981-ben megjelent önéletrajzi írásában külső tanúként emlékezik meg a budapesti kitelepítésekről. 1950 és 1960 között, miután elbocsátották banktisztviselői állásából, a négy idegen nyelven beszélő író az akkor megalakuló Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda alkalmazta. „Abban az időben [...] számosan a fővárosban, háromszor egy héten álmatlanul töltötték az éjszakát, felkeltek a hajnal első derengésére, lementek az utcára, vagy kinyitották az ablakokat, hogy hamarabb neszeljék a közeledő autó zaját. Hétfő, szerda, péntek. Aki bejött pénteken, azt hétfő hajnalig nem fenyegette veszély. [...] A szervezettség tökéletes volt, az igazgató ágyánál ott volt a telefon, hajnali öttől kezdve »ügyeletet« tartott. Szerencsére, az egész periódusban egyszer szólalt meg ez a vésztelefon. Szegény, kedves Ernő bácsi ajtaján kopogtatott a végzet.” (73–75. p.) „Nem féltem mindig, minden órában, minden politikai változáskor. Mégis beidegződtem arra, hogy hajnalban vagy még éjjel is megszólalhat a lakáscsengő. Mindig ott feküdt ágyam mellett a cipőkanál, hogy szempillantásnyi idő alatt cipőbe bújhassak, öltözhessenek, ha... Akkor alakultak ki ezek a máig húzódo apró szertartások. Két hónapon át, 1951-ben – páratlan naponként kémlelni a lassan hajnalodó horizontot, kinyitott ablakon át a megnémult budai éjszakában figyelni a magányos gépkocsi útját, merre ágazik el.” PASSUTH 1981, 120.

készítés módja, Esterházy: mákos guba-csócsálás). Fontos közös eszköze a két írónak a keserű humor és az irónia, melyeket szinte minden szereplővel kapcsolatban változatosan alkalmaznak.

VI. A magyar és az idegen nyelvű változatok viszonya

Kolozsvári Grandpierre és Esterházy regényének fogadtatása egyaránt pozitív volt.²⁸ Vajon milyen volt Rab regényéé a francia, angol–amerikai, német és holland olvasók körében? Mielőtt e kérdésre válaszolnék, fontos megvizsgálni, mit kapott a külföldi olvasó Rab eredeti magyar kéziratához képest. A négy fordítás közül az angol változat a legkevésbé megcsonkított, de így is az eredetinek körülbelül az egyharmadára rövidítették. Az angol adaptációt, vagy annak első változatát Ignóus Pál író, szerkesztő felesége, Mátay Florence készítette,²⁹ noha a címnegyedben az szerepel, hogy franciából Peter Green fordította angolra. Mivel Rab ezt a kiadást tartotta nyelvi-tartalmi szempontból a leg sikerültebbnek, ezzel vetem össze a magyar eredetit annak kiderítésére, vajon az angol kiadó hogyan gondolta eladhatónak a regényt közönsége számára. Általánosságban megállapítható, hogy a leíró részeket erősen lerövidítették, míg a párbeszédes részek és a cselekmény épebben maradtak. A stíuselemekből nagyon sok elveszett: hiányzik például a budapesti séta részletes leírása, melynek során Balázs elbúcsúzik a várostól; hiányoznak a festményekre való utalások, a szereplők állandó jelzői, stb. Egyetlen példát mutatok be, melyben Balázs a kitelepítést várva Budapesten azt latolgatja, vajon elmenekülhetne-e még:

²⁸ Esterházy regényének terjedelmes magyar recepciója összegyűjtve megtalálható itt: BÖHM 2003; <https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/esterhazy-peter#szakirodalom> Kolozsvári Grandpierre regényének fogadtatásából: BELOHORSZKY 1983; WÉBER 1982; RÓNAY L. 1982.

²⁹ Ignóus Pálné Mátay Florence levele Rab Gusztávnak, London, 1962. nov. 23. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Rab, Utazás, 2019, 23.

„Öcskösöm, a bokorugró” – megint eszébe jutottak Józsi pincér tűrhetetlen szavai, s arra gondolt, hogy talán mégis meg lehetne kísérelni a „bokorugrást”. De La Tour Szent Szűze a kiseddel hátha megsegítené? Harmincezer dollár!

A Várkert alatt az Ybl-szobornál már régen elsuhant az ezredesné siető alakja, a fehér nyári ruha már eltűnt az éjszakában, Balázs Ábris dédunokája, az asztalra könyökölve, most már egyre hevesebben érezte a tengerszint-re átszámított nyomás gyengén emelkedő irányzatát. Epekövei rendetlenkedni kezdtek, bal füle mögött a régi kozmetikai seb viszketett, a feje fájt.

Koffeines port vett be, ezzel élt már hetek óta. Meg akart volna feledkezni a gyötrelmes bizonytalanságtól, gondjaitól. A ciklusos fejtésre gondolt, melynek segítségével egy bányász 110 százalékot ért el. Aztán eszébe jutott a mai újság szenzációja: terven felül tizenkét esztergapadot kapott a Dunai vízmű. De mindez csak arra volt jó, hogy megállapítsa magában: az élet máris nélküle folyik itt, hiszen ő határtalanul gyűlöli a ciklusos fejtést és az esztergapadokat is.

Rab, Journey, 1960, 31.

Seeing as how my kid brother had scarpered: Joszi's frightful slang phrases came back once more. Well, why shouldn't he, Akos Balazs, try to „scarper” as well? The La Tour Virgin and Child would help quite a lot: thirty thousand dollars was a sizeable sum.

A sudden twinge of pain shot through his loins: the stones in his gall-bladder were giving him trouble again. The scar behind his left ear began to itch, and he felt a headache coming on. He swallowed a tranquilliser: for weeks now he had been living on pills, in an effort to forget the frightful uncertainty of his immediate future, and to numb his crowding anxieties. He thought of the strange Stakhanovite system, thanks to which a miner could achieve a 180 per cent output. Then a news headline from that morning's paper floated into his mind: Danube Hydraulic Production Plant Already Ahead of Planned Schedule. Life was forging ahead without him; he had a horror of such meaningless clap-trap.

Összehasonlítva az eredetit az angol változattal, jól megfigyelhetők a kihagyások, az értelmezések, az egyszerűsítések, az átírások, a konkrétumok helyett általánosító megjegyzések beillesztése. Az egész angol változatra jellemzők ezek a módosítások, melyek következtében fontos szövegrészek, szereplők sikkadtak el. Teljes egészében hiányoznak Riehl Vencel és Babura Félix humoros elemzései, sőt Riehl alakja teljesen kimaradt a londoni kiadásból. Az angol változat azzal ér véget, hogy Balázs holttestét beszállítják a rendőrkapitányságra, a boncolás azonban kimaradt a *Tulp tanár úr anatómájára* való utalással együtt. A példa alapján megállapítható, hogy a regény idegen nyelvű fordításai erősen csonkított formában közvetítették Rab művét, így az a Magyarországnak-kép, amelyet Rab ábrázolt, csak részben azonos azzal, ami eljutott a nyugat-európai közönséghez. A különböző nyelvű változatok részletes összevetése külön feladat.

Az angol fordítás problémáit Rab maga is érzékelte, s igyekezett kijavíttatni az amerikai kiadásban. A Pittsburgh-ben élő Lovik Károly (1899–1965) műfordítónak így írt egyik levelében:

Mint látni fogod, az I. rész múlt időben van, a II. rész – egy év röpké múlását akartam ezzel érzékeltetni – jelen időben! (elbeszélő jelen idő). A III. rész, amelyet úgy kell tekinteni, mintha közben nem is telt volna el egy egész esztendő, mintha csak egy perc múlt volna el – visszanyeri az I. rész múltidejét, ennek egész hangulatát. Ezt a francia fordítás elrontotta, már nem volt idő a kijavítására. Sokat lerövidítettek. Feltétlenül vissza kell adni a III. résznek az I. rész múltidejét és hangulatát az angol fordításban! És ennek megfelelően ki kell egészíteni. A kritikák egy része észrevette a „romanesque” és kissé valószínűtlen megoldást. Ennek oka a rossz és felületes francia fordítás.³⁰

Vajon a kiadó döntése lehetett a terjedelem jelentős csökkentése és bizonyos, naturalisztikus részletességű részek elhagyása? A téma maga érdekes lehetett a nyugat-európai olvasónak, a

³⁰ Rab Gusztáv levele Lovik Károlynak, Dreux, 1959. nov. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

részletek már nem annyira? Ezekre a kérdésekre nincs válasz a hagyatékban.

Rab regényének fordításai beilleszkednek abba a nyugat-európai divathullámba, melynek során a nagyközönség fokozottan érdeklődött a vasfüggönyön túli valóság iránt. Irodalmi kvalitásai mellett ennek az aktualitásnak köszönhete egykori sikerét. Az 1950-es évek magyar regényei közül egynek sem volt a Rab-regényhez mérhető nemzetközi recepciója.

VII. Átfogó értékelés a Magyarország-kép szempontjából

Az 1950-es évek közepén született regény a magyarországi társadalom minden rétegét átformáló, közelmúltbeli eseményeket ábrázolja. Az ország keleti felét rendkívül szegénynek és elmaradottnak mutatja. Hiányoznak belőle a Magyarországgal kapcsolatos közhelyszerű motívumok (puli, gulyás, csikós, csárdás), egyedül a puszta jelenik meg benne, de annak sem a természeti szépségét emeli ki, hanem az ottani munkatáborokban átélt szenvedést és kegyetlenséget hangsúlyozza. Puli helyett spánielről, gulyás helyett elégtelen étkezésről, éhezésről, gazdagság helyett anyagi és kulturális javak pusztításáról és pusztulásáról olvasunk.

Nemes Nagy Ágnes külföldi kapcsolatait alapvetően meghatározta a Baár-Madas Református Leánygimnáziumban osztályfőnökétől, Korondyné Bodolay Erzsébettől¹ magas szinten elsajátított német és francia nyelvtudása. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában található iratok számos adattal szolgálnak Nemes Nagy idegen nyelvtanulmányairól, és azt is tanúsítják, hogy korán nyilvánosság elé lépett verseivel.² A félbennlakó diáklány a délelőtti gimnáziumi órák után az internátusban további francia képzésben részesült.³ A szigorú tanárő nemcsak francia nyelvet, hanem irodalmat is tanított diákjainak. Nemes Nagy évtizedek múlva is szívesen emlékezett vissza arra, hogy társaival színre vitték Edmond Rostand *Cyrano de Bergerac* című színművét francia nyelven, amelyben ő alakította a címszereplőt. Minden szerepet lány játszott; Nemes Nagy vett magának egy műorrot, de nagyon nevetségesnek tartották benne, és végül a saját orrával játszotta el Cyránót.

Gimnáziumi éveiben Nemes Nagy részt vett az ifjúsági Önképzőkör tevékenységében és a Bibliakörben (a VIII. évfolyamban titkári tisztséget is viselt).⁴ Az 1939. május 13-án tartott kecske-

¹ Dr. Korondi Oszvaldné Bodolay Erzsébet (sz.: Pécs, 1904. júl. 31.) a Pázmány Péter Tudományegyetemen német-francia középiskolai tanári diplomát szerzett 1930-ban. 1930-tól tanított a Baár-Madas Gimnáziumban (RL A/15 159 Tanárok minősítési lapjai). Nemes Nagy visszaemlékezése a Baár-Madas Gimnáziumban töltött éveire: NEMES NAGY 1987, 28–38. JÉKELY 1939.

² RL A/15.

³ JÉKELY 1939, 99.

⁴ JÉKELY 1939, 40, 42. Év végi bizonyítványában minden tárgyból jeles, kivéve

méti bemutató ötödik programpontja: „Nemes Nagy Ágnes VIII. b. osztályos tanuló költeményeiből felolvasott Bierel Ágnes VIII.a osztályos tanuló.”⁵ Az érettségi vizsgálati jegyzőkönyvek szerint kitüntetéssel tett vizsgát, azaz minden tárgyból jelest kapott: írásbelizett magyar irodalomból, német, francia és latin nyelvből, szóbelizett magyar, német, történelem, mennyiségtan, természet- és latin tárgyakból.⁶ A június 19-i (26.) tanári értekezlet jegyzőkönyve arról tudósít, hogy Nemes Nagy számos jutalmat kapott: Némethy Károly ösztöndíjalapjából 25 P; „Décsey Lajos-alap kamataiból a bennlakó növendékek közül a modern nyelvekből tanúsított szép előmenetelért” 8 P 43 fillér; adomány jutalomra a jutalmazási alapból 10 P; a Bibliakörben kifejtett buzgó munkálkodásért könyvjutalom; az Önképzőköri pályázatok eredménye: „eredeti verséért 10 P”; „dicséretben részesül eredeti verseiért”; „Internátusban tanúsított példás magaviselet jutalmául könyvet kap”.⁷

mennyiség- és mértanból jó. Nemes Nagy bibliaköri dolgozata: 1935 tavaszán Lukács ev. 2,36-39 szakasról (Anna prófétaasszony várakozásáról), RL A/15 161 Bibliaköri jegyzőkönyv 1923–1938.

⁵ JÉKELY 1939, 32.

⁶ Érettségi feladatok (RL A/15 291): írásbeli: magyar: Az ember küzdelmei Madách Imre *Az ember tragédiája* c. műben; német: fordítás magyarról németre: Magyar munkások Németországban – Töredék egy naplóból; francia: fordítás magyarról franciára: Roger Martin du Gard: *Les Thibault* c. könyve után Párizs 1914-ben a mozgósítás napján; latin: fordítás latinról magyarra: Plinius ad C. Plinium Maximum (VIII.24). Szóbeli: magyar: 1. A magyar nyelvű irodalom kezdetei, nyelvmélekeink, jelentőségük, 2. Ady istenes versei; német: 1. Heine: *Reisebilder*, 2. Goethes Lyrik; történelem: 1. Széchenyi konzervatív reformrendszere, 2. Magyarország és Ausztria történeti és közjogi viszonya. Megjegyzés: „1940. dec. 11-én a görög nyelvből kiegészítő érettségi vizsgát tett jó eredménnyel.”

⁷ A 26. tanári értekezlet jegyzőkönyvén (RL A/150 96) túl az JÉKELY 1939, 50–52 is közli a jutalmak egy részét.

I. Kutatástörténet, célkitűzések

Külföldi utazásairól viszonylag eddig is sokat tudott a kutatás. 1947 őszétől 1948 augusztusáig ösztöndíjjal a Római Magyar Akadémián, illetve Párizsban tartózkodott tanulmányúton. Buda Attila közölte ennek az utazásnak a levelezését.⁸ 1962-től több alkalommal járt külföldi felolvasó esteken és nemzetközi író-költő találkozókön Belgiumban és Franciaországban, folyamatosan jelentek meg verseinek előbb francia, majd angol fordításai.⁹ Nemes Nagy szinte kizárólag francia nyelven kommunikált külföldi írókkal-költőkkel, s csak az 1979-es négy hónapi iowai (USA) tartózkodása előtt egy évvel mélyült el az angol nyelvtanulásban, hogy részt vegyen az egyetem nemzetközi írótáborában. 1977-es brüsszeli és 1979-es amerikai naplóját Dobás Kata és Buda Attila adta közre a kéziratok alapján.¹⁰ Lengyel Balázs leveleskönyvéből is következtetni lehet ismeretségére jó néhány francia költővel, íróval – például Paul Chaulot-val és Eugène Guillevic-kel –, azonban e gyakran több évtizedes szakmai kapcsolatok és barátságok természete a most elemzendő levelekben tárul fel teljes mélységében.¹¹ A forrásközlés célja a költő francia és frankofón kapcsolatainak vizsgálata levelezésének a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött része alapján. Mi újat mondhatnak ezek a levelek az úti naplókhoz képest? Bemutatják mindazt a szervező munkát, ami egy-egy utazást megelőzött, és tájékoztatnak az utazás hatásairól azok szemszögéből, akikkel Nemes Nagy az útja során megismerkedett vagy újra találkozott. A levelek számos irodalom- és fordítástörténeti adattal gazdagítják az eddig ismert képet.

⁸ BUDA 2014.

⁹ Nemes Nagy Ágnes néhány versének idegen nyelvű fordításai: ZIMÁNÉ LENGYEL 1995. A Párizsban szerkesztett Magyar Műhely c. folyóirat rendszeresen közölte Nemes Nagy francia versfordításait és versesköteteinek ismertetését. PÁL 2019

¹⁰ BUDA–NEMESKÉRI–PATAKY 2015, 151–175, 176–310.

¹¹ BUDA 1999.

II. A francia és frankofón kapcsolatok

II. 1. Az 1930-as és 1940-es évek

A feltárt levelek és levélfogalmazványok 1939 és 1991 között keletkeztek. Néhány esetben nem azonosítható a levélíró személye, mint például az első két levél esetében, amely 1939 nyarán-őszén keletkezett.¹² Ezek egy Raymond nevű, Nemes Nagy Ágnesnél öt évvel idősebb francia fiatalember szerelmes levelei az éppen érettségizett Ágneshez, akinek még a keresztnévét sem tudja először helyesen leírni (Ági helyett „Agy”). Pillanatnyilag ismeretlen, hogyan és miért járt Budapesten – a Baár-Madas Gimnázium iratai nem említenek ilyen nevű külföldi vendéget.¹³ Annyi derül ki róla a második leveléből, hogy maga Lyonban él, unokatestvérei Lotaringiában. Budapestről müncheni átszállással utazott haza:

J'étais juste sur la frontière et les bruits de guerre y étaient plus terribles que partout – et je songeais à ce que nous disions de la guerre il y a peu de temps encore – et pourtant je me suis arrêté une journée à Munich (München) (malgré moi, par suite d'un retard des trains allemands) et j'ai été accueilli là-bas avec beaucoup de sympathie ; je n'ai pas caché que j'étais français et je n'ai vu aucun geste, aucune expression, aucun visage qui m'empêchât de me croire au milieu d'amis – alors ? Heureusement tout semble s'apaiser provisoirement du moins (si je dis heureuse-

¹² PIM Kt V.5866/416/15, 16.

¹³ „Jöttek franciák, németek, csináltak velünk lélektani tesztet, extra mozgásművészetet, fejenállást, borsószámlálást, mindig volt valami szenzáció.” NEMES NAGY 1987, 30. A Baár-Madas 1938–1939-es évkönyvében, amely említi az iskolai nagyobb rendezvényeket, kirándulásokat, eseményeket, nem található utalás Raymond nevű fiatalemberre. A tanári értekezletek jegyzőkönyvei (RL 15/A 96) két külföldi vendéget említenek 1939 tavaszán: James Black moderátor Skóciából március 17-én (16. jegyzőkönyv, fotók is a 167. csomóban), Gurrey egyetemi tanár Londonból áprilisban (18. jegyzőkönyv). Az utóbbi látogató Percival Gurrey (1890–1980) angol mint idegen nyelv tanára a University of London Institute of Education-ben, a második világháború előtti években sokat utazott Európában a British Council képviseletében, hogy az angol nyelvtanítás fontosságát terjessze. SMITH 2005, lxxviii-lxxx.

ment ce n'est pas que j'aie eu peur pour ma petite personne toute seule, croyez-le bien, Agi).¹⁴

Azt is megtudjuk a levélből, hogy elutazása előtt Alain-Fournier *Le Grand Meaulnes* (Az ismeretlen birtok) című regényét¹⁵ ajándékozta „Agi”-nak, és tervezte elküldeni neki Paul Valéry néhány tanulmányát.¹⁶

Időrendben a harmadik és a negyedik dokumentum 1946–1947-ből származik: a Franciaország Fiatal Művészei (Jeunesse Artistique de France) elnevezésű, 1943-ban alapított szervezet elnöke, Paul Bordry levele Nemes Nagyhoz és a költőnő válaszfogalmazványa.¹⁷ Bordry Lelkes István, a párizsi Magyar Intézet igazgatója (1946–1949) biztatására küldte el több magyar írónak és irodalomtörténésznek a magyarországi irodalmi életre vonatkozó kérdéseit; a válaszokat egy irodalmi rádióműsorhoz akarta felhasználni. Hasonló érdeklődő levelet küldött Bóka Lászlónak, Képes Gézának, Vas Istvánnak. Nemes Nagyt kéri, hogy a levélhez mellékelte küldeményt juttassa el Weöres Sándornak. Bordry ebben az időben nemcsak a magyar irodalmi életre volt kíváncsi, hanem az amerikaiakra is, hasonló kérdéseket intézett például Robinson Jeffers amerikai költőhöz.¹⁸ Az 1946. december végén kapott levélre Nemes Nagy másfél hónappal később írt válaszfogalmazványt, amelyben bemutatja az éppen induló *Újhold* folyóirat körét:

¹⁴ Éppen a határon voltam, és a háború zajai szörnyűbbek voltak, mint máshol – és arra gondoltam, mit beszéltünk a háborúról még nem sokkal ezelőtt – és mégis megálltam egy napra Münchenben (akaratom ellenére, a német vonatok késése miatt), és sok szimpátiával fogadtak; nem hallgattam el, hogy francia vagyok, és egyetlen gesztusból vagy kifejezésből sem láttam, hogy ne lennék barátok között – akkor? Szerencsére minden lecsendesedni tűnik, legalábbis átmenetileg (ha azt mondom szerencsére, az nem azért van, mert féltettem a kis személyemet, higgyen nekem, Ági). (A leveleket a továbbiakban eredeti nyelven idézem, a jegyzetekben saját fordításomban közlöm az idézett részeket).

¹⁵ *Le Grand Meaulnes* Alain-Fournier egyetlen regénye, ami 1913-ban jelent meg.

¹⁶ *L'Introduction à la méthode de Léonard de Vinci* Paul Valéry egyik első prózája, 1894; *Eupalinos ou l'Architecte, L'Âme et la Danse*, 1921.

¹⁷ PIM Kt V.5866/189, PIM Kt V.5866/56/2. A válaszfogalmazvány közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS 2019, 44–48.

¹⁸ KARMAN 2015, 433.

Vu, qu'il s'agit de la littérature vivante, c'est tout naturel (et surtout après une telle guerre) qu'il nous faut parler tout particulièrement des disputes. Ce sont les mêmes discussions, qui sont actuellement en cours dans toute l'Europe, entre marxisme et existentialisme, réalisme et surréalisme, entre écoles et sectes idéalistes et matérialistes. La jeunesse proprement dite a deux « écoles » revues, autour desquelles ces débats se cristallisent : c'est le *Valóság* (Réalité), périodique des jeunes marxistes, de caractère politique ou plutôt sociologique (dont le rédacteur est M. Márkus...), et le *Újhold* (Nouvelle Lune), rédigée par mon mari, L.B. (...) critique, essayiste. Puisque vous vous intéressez surtout aux écrivains, je vous en présente quelques jeunes (entre 20-30 ans), groupés autour de la « Nouvelle Lune ».

Georges Somlyó, (...), actuellement à Paris, poète, critique, choisissant des formes difficiles, compliquées à l'extrême, toujours en recherche passionnée de la vérité, traducteur et disciple de Valéry – et des marxistes.

Jean Pil[inszky], poète passionné et ascétique, qui « nous semble maintenant d'avoir une période féconde » semble se développer vers des hauteurs éblouissantes – le porteur du prix Baumgarten 1946 (le plus grand prix litt. en Hongrie).

Georges Rába, poète fin, élégant, poésie harmonieuse, philologue cultivé.

Georges Végh, poète, notre « éternel adolescent », d'une verve, d'un humour farouche, en constante révolte contre la société et soi-même, «...» et tout cela dans les dormes [?] on ne peut plus harmonieuses, équilibrées.

Iván Mandy, écrit des nouvelles, puisant ses thèmes de la vie des couches sociales inférieures, d'un style dur, d'une architecture solide.

François Kar[inthy], fils d'un de nos plus grands écrivains satiriques, Frédéric K., mort avant dix ans, qui semble se vouer au roman ; nous attendons beaucoup de lui d'après ses deux derniers ; l'un de la vie des adolescents intellectuels,¹⁹ d'autre des étudiants de la faculté philologique.²⁰

Nicolas Gy[árfás], prosateur et publiciste, écrivain aussi des drames, avec un fort penchant vers le grotesque abstrait.

¹⁹ *Szellemidézés* (1946).

²⁰ *Kentaur* (1947).

Nic. Sz[abolcsi], critique, professeur de lycée, s'occupent surtout de la philologie française. Unit une tension scientifique avec de l'esprit vif, un filologue – [??] me.

Et, pour satisfaire à votre vœu, que j'écrive encore quelques chose de moi-même ; j'écris des vers, mon premier volume vient de paraître, d'ailleurs, je viens de terminer un roman, pour ainsi dire, policier-littéraire. La *Nouvelle Lune*, et avec elle moi-même, nous sommes les partisans de l'art pour l'art (il me faut ajouter que je ne sais pas quel retentissement ce mot a-t-il en ce moment en France – chez nous, il veut proclamer l'autonomie et l'exemption des influences étrangères de la littérature, de principe que l'écrivain ne doit – qu'écrire. Il faut remarquer, sachant qu'en Europe occidentale d'autres rumeurs circulent – que chez nous chaque « clerc » peut proclamer ce qu'il veut, tout naturellement dans les cadres d'une idéologie progressive. [...])

J'ai fait parvenir la lettre jointe à Weöres, qui, d'ailleurs, est «incontestablement» surement l'un des plus intéressants, j'oserais même dire, géniaux poètes de notre peuple.²¹

²¹ Nálunk az irodalmi élet nagyon mozgalmas, és a háború vége, valamint a társadalmi változások ugyancsak emelik a művészetek fellendülését. Biztos vagyok benne, hogy barátaink, az idősebb írók – Bóka és Képes – akiknek ugyancsak írt, részletesen jellemezték Önnek a szellemi élet változásait Magyarországon, ezért én a fiatalok helyzetéről tájékoztatom.

Mivel az élő irodalomról van szó, teljesen természetes (főként egy ilyen háború után), hogy főként a vitákról kell szólnom. Ugyanezek a viták zajlanak mindenhol Európában, marxizmus és egzisztencializmus, realizmus és szürrealizmus, idealisták és materialisták között. A fiatal íróknak két «iskolájuk» folyóiratuk van, amelyek között a viták zajlanak: az egyik a *Valóság*, a fiatal marxisták politikai vagy inkább szociológiai folyóirata (főszerkesztője Márkus), a másik az *Újhold*, amelyet férjem, L.B. (...) kritikus, író szerkeszt. Mivel főként az írók iránt érdeklődik, bemutatok közülük néhány fiatal (20-30 év közöttiek), akik az *Újhold* körül csoportosulnak.

Somlyó György, (...) jelenleg Párizsban, költő, kritikus, nehéz, a végletekig összetett formákat választ, az igazság szenvedélyes keresője, Valéry és a marxisták fordítója és tanítványa.

Pil[inszky] János, szenvedélyes és aszketikus költő, «akinek, úgy tűnik most termékeny korszaka van» aki káprázatos magasságok felé fejlődik – 1946-ban Baumgarten-díjat (a legnagyobb irodalmi díj Magyarországon) kapott.

Rába György, finom, elegáns költő, harmonikus költészet, művelt filológus.

Végh György, költő, a mi „örök kamaszunk”, nagy hév fűti és vad humora van, állandóan lázad a társadalom és ön maga ellen, «...» és mindezt harmonikusan és kiegyensúlyozottan.

Érdemes megjegyezni, hogy áttekintésében Nemes Nagy kiket emelt ki, és kiket nem. Az 1947 februárjáig megjelent első két számban írást közlő Aczél Tamás, Major Ottó és Szabó Magda például kimaradt az *Újhold* körének bemutatásból. Az említett „krimiszerű” regény *Az öt fenyő*, amely csak posztumusz, 2005-ben jelent meg, s amelynek befejezését Balogh Tamás 1948-ra tette.²²

II. 2. Az 1960-as évek utazásai, kapcsolatai: Párizs, Knokke-le-Zoute, London

A legélénkebb francia levelezést az 1960-as és az 1970-es években folytatta Nemes Nagy. Ezek tartalma a külföldi utak szervezésére, valamint verseinek francia és angol nyelvű fordítására és megjelentetésére vonatkoznak. Először a Gara László szerkesztette antológiában jelentek meg verseinek francia fordításai.²³ Francia

Mándy Iván, novellákat ír, témáit az alsóbb társadalmi rétegekből meríti, kemény stílusban, jól megkomponáltan.

Kar[inthy] Ferenc, az egyik legnagyobb szatirikus írónk, a tíz éve elhunyt Karinthy Frigyes fia, regényeket ír; sokat várunk tőle a két utóbbi műve után; az egyik értelmiségi kamaszok életéről szól, a másik egy bölcsészkarra járó diákról.

Gy[árfás] Miklós, prózaíró és publicista, drámákat is ír, erősen hajlik az absztrakt groteszk felé.

Sz[abolcsi] Miklós, kritikus, középiskolai tanár, főként francia filológiával foglalkozik. A tudományt éles, filológus elmével ötvözi.

És hogy megfeleljek kívánságának, még magamról is írok néhány dolgot; verseket írok, első könyvem nemrég jelent meg, egyébként éppen most fejeztem be egy regényt, krimiszerű. Az *Újhold*, és vele jómagam is a „l’art pour l’art”-t valljuk (hozzá kell tennem, hogy nem tudom pontosan mi a jelentése ennek a szónak jelenleg Franciaországban – nálunk az irodalom autonómiáját, idegen hatásoktól való mentességét jelenti, az írónak csak írnia kell. Meg kell jegyezni, tudván, hogy Nyugat-Európában más szóbeszéd járja, nálunk minden író azt hirdeti, amit akar, természetesen egy haladó ideológia keretein belül. [...])

Mellékelt levelét eljuttattam Weöres Sándorhoz, aki egyébként <tagadhatatlanul> bizonyosan népünk egyik legérdekesebb, azt is merném mondani, legzseniálisabb költője.

²² NEMES NAGY 2005. A regény keletkezéséről lásd Balogh Tamás tanulmányát: 97–111.

²³ *Octobre [Október], Le tramway [Villamos], Notes sur la peur [Jegyzetek a félelemről]*. In GARA 1962a, 420–424.

1. kép: Knokke-le-Zoute, Nemzetközi Költőtalálkozó, 1965: Nemes Nagy Ágnes, Gara László és mások. MTA KIK Kézirattár Illyés Gyula-hagyaték 123/VI/34

fordítói az 1960-as években Paul Chaulot, Anne Anty és Claude Roy. Az 1970-es években az angol fordítások kerültek előtérbe: az amerikai költő, író, egyetemi tanár, Bruce Berlind készítette ezeket, akivel ugyancsak franciául levelezett.

Az 1948-as párizsi tartózkodás után csak tizenhárom évvel később, 1961 júniusában utazott ismét Párizsba Nemes Nagy Lengyel Balázssal és Ottlik Gézával a PEN Club meghívására.²⁴ Gara László megismertette őket néhány francia költővel, akikkel együtt dolgozott az antológián: köztük volt Lucien Feuillade, Jean Rousselot, Paul Chaulot, Eugène Guillevic és André Frénaud. Közülük Frénaud volt számára akkor a legszimpatikusabb.²⁵

Ez és a következő évi párizsi tartózkodás alapvetően meghatározta Nemes Nagy költészetének francia fogadtatását. Ekkor ismerkedett meg azokkal a költőkkel, akik fordították műveit a következő évtizedben. Az 1962-es utazás a francia filozófus Mi-

²⁴ NEMES NAGY 2010, 948–950.

²⁵ Nemes Nagy és az Újhold tagjainak megítélése a magyar PEN Club részéről: CSAPODY 2016, I, 393.

chel Chodkiewicz, az Editions de Seuil kiadó igazgatója 1962 márciusában kelt meghívására történt:²⁶

Les poètes français ont fait un effort exceptionnel en faveur de l'*Anthologie de la Poésie Hongroise*, que nous allons publier fin mai.²⁷ Et, de notre côté, nous sommes disposés à faire tout notre possible pour assurer à cette oeuvre importante la plus large audience.

En l'occurrence, nous pensons que la radio et la télévision constituent des moyens de diffusion les plus efficaces. Nous avons bon espoir d'obtenir leur soutien, ne serait-ce que parce que certains dirigeants de la Radio Télévision Française comme Max-Pol Fouchet, Georges-Emmanuel Clancier et Jean Lescure sont eux-mêmes des poètes, et comptent parmi les collaborateurs de cette *Anthologie*.

Vous n'ignorez pas qu'à la radio et à la télévision, rien ne remplace la présence physique. Aussi avons-nous eu l'idée d'inviter à venir à Paris dans la première semaine de juin quelques poètes hongrois ayant traduit des poètes français.

Nous vous proposons donc de bien vouloir faire partie de ce groupe de représentants de la poésie hongroise. Nous adressons simultanément une invitation semblable à Messieurs Gyula Illyés, Ferenc Jankovich, Istvan Vas, Sandor Weöres.

Nous avons d'autre part demandé depuis quelques jours à M. Bela Köpeczi de s'associer également à cette délégation où il pourrait représenter le point de vue d'un spécialiste de l'édition en Hongrie.

S'il vous était possible d'accepter cette invitation, il va de soi que vous seriez défrayée du prix du voyage par chemin de fer et d'une semaine de séjour à Paris. Nous voudrions avoir une réponse assez rapide afin de pouvoir nous entendre avec la Radio Télévision Française et retenir les chambres.

A l'occasion de la venue des poètes hongrois à Paris, nous voudrions organiser une Table Ronde ayant pour sujet les problèmes de la traduction de la poésie française en hongrois et de la poésie hongroise en français. Cette « Table Ronde » pourrait être présidée par le poète Jean Follain du bureau du P.E.N. français et nous pensions inviter notamment Georges-Emmanuel Clancier,

²⁶ PIM Kt V.5866/115

²⁷ GARA 1962a.

A. Frénaud, Jean Lescure (traducteur de Shakespeare et d'Ungaretti), Guillevic, J. Rousselot, (Président du Syndicat des Ecrivains), Pierre Emmanuel et Tristan Tzara, tous traducteurs de poètes hongrois. Le texte de la discussion que nous espérons fort intéressant, pourrait être reproduit en Hongrie et en France.²⁸

Az utazásra nem júniusban, hanem decemberben került sor, és a delegáció tagjai a fenti levélben olvashatóktól jelentősen eltértek: Darvas József a küldöttség vezetője, tagjai Gereblyés László, Nemes Nagy Ágnes és Váci Mihály.²⁹ Az antológia megjelenése után, még az utazás előtt André Frénaud költő is felvette a kapcsolatot

²⁸ A francia költők kivételes erőfeszítést tettek az *Anthologie de la Poésie Hongroise* megvalósítására, amelyet május végén fogunk megjelentetni. És a részünkről szeretnénk minden leghatékabbi megtenni, hogy a legszélesebb közönséggel találkozzon ez a fontos mű.

Azt gondoljuk, hogy a rádió és a televízió jelentik a terjesztés leghatékonyabb eszközeit. Jó esélyünk van, hogy megnyerjük a Radio Télévision Française néhány vezetőjét, mint Max-Pol Fouchet, Georges-Emmanuel Clancier és Jean Lescure, akik maguk is költők, és közreműködtek az *Antológiában*.

Őn jól tudja, hogy a rádióban és a televízióban semmi sem helyettesíti a fizikai jelenlétet. Ezért arra gondoltunk, hogy meghívunk Párizsba június első hetében néhány magyar költőt, akinek műveiből fordítottak a francia költők.

Tehát szeretnénk kérni, hogy legyen tagja ennek a csoportnak, amely a magyar költészetet képviseli. Hasonló meghívást küldünk ezzel egyidőben Illyés Gyulának, Jankovich Ferencnek, Vas Istvánnak és Weöres Sándornak.

Másrészt pár napja megkértük Köpeczi Bélát, hogy csatlakozzon a delegációhoz, amelyben a magyarországi irodalomtudományt képviselhetné.

Amennyiben lehetősége van elfogadni a meghívást, a vonatút és az egyheti párizsi tartózkodás költségeit természetesen mi fedezzük. Gyors választ szeretnénk kérni, hogy megegyezhessünk a Radio Télévision Française-zel és lefoglalhassuk a szobákat.

A magyar költők párizsi útja során szeretnénk egy kerekasztal beszélgetést szervezni, amelynek témája a francia költészet magyarra és a magyar költészet franciára fordításának nehézségei. Ezt a kerekasztalt Jean Follain költő, a francia PEN tagja, vezetné, és szeretnénk meghívni még Georges-Emmanuel Clancier-t, A. Frénaud-t, Jean Lescure-t (Shakespeare és Ungaretti fordítója), Guillevic-et, J. Rousselot-t, (a Syndicat des Ecrivains elnöke), Pierre Emmanuel-t és Tristan Tzara-t, akik mind fordítottak magyar költőket. A beszélgetés szövegét, ami remélhetőleg elég érdekes lesz, Magyarországon és Franciaországban egyaránt közölhetnénk.

²⁹ Lásd GEREPLYÉS László beszámolóját a delegáció 1962. decemberi franciaországi útjáról: GEREPLYÉS 1963.

Nemes Naggyal, kifejezve reményét, hogy személyesen is találkoznak:³⁰

Nous avons tous été contents ici de la publication de *l'Anthologie de la poésie hongroise*. C'est un trésor qui nous a été donné là, dont nous savions qu'il existât mais qui aurait pu nous rester caché tant votre langue est lointaine et de nous ignorer. Il a fallu beaucoup d'application et d'amour à L. Gara pour obtenir ce beau résultat. J'ai lu avec attention vos poèmes, en particulier et il me semble que les traducteurs, Lescure et Chaulot, ont bien su rendre, en prenant la liberté qu'il fallait pour ne pas trahir, la tension interne et l'invention dans le rythme et dans la construction. Ce sont trois poèmes³¹ très beaux et poignants et qui me permettent d'avoir une idée de votre monde poétique.

J'ai été heureux d'apprendre que vous aviez traduit de mes poèmes. Je ne sais quel choix vous avez fait. Le livre « Il n'y a pas de paradis » fournit une ample matière. Gara me dit que vous avez la gentillesse de demander si je désire que vous en traduisiez quelques autres parmi ceux qui me paraissent les plus significatifs. [...]

A bientôt. J'espère, le plaisir de vous voir. Faites mon cordial souvenir à votre mari ainsi qu'à Illyes et à Ottlik [...]³²

³⁰ PIM Kt V.5866/138/1.

³¹ Három vers a Szárazvillám c. kötetből: *Octobre / Október, Le Tramway / Villamos, Notes sur la peur / Jegyzetek a félelemről*.

³² Mindannyian nagyon örültünk itt az *Anthologie de la poésie hongroise* megjelenésének. Egy kincsestárat kaptunk kézbe, amelynek ugyan tudtunk létezéséről, de amely rejtve maradt előttünk, mivel nyelvük olyan távoli és ismeretlen számunkra. Gara László nagy igyekezete és sok szeretete volt szükséges ezen eredményhez. Nagy érdeklődéssel olvastam különösen az ön verseit, és úgy tűnik számomra, hogy a két fordítónak, Lescure-nek és Chaulot-nak, sikerült jól visszaadniuk a belső feszültséget, a ritmust és a szerkezetet. Nagyon szép és megrendítő ez a három vers, amely lehetővé teszi számomra, hogy képet kapjak az Ön költői világról.[...]

Nagyon örültem, amikor megtudtam, hogy lefordította magyarra néhány versemet. Nem tudom, melyeket választotta ki. Az *Il n'y a pas de paradis* című könyv bőséges anyagot kínál. Gara azt mondja nekem, hogy Ön azt kérdezi tőlem, van-e külön kéresem, mely verseimet szeretném, hogy lefordítson. [...]

Viszontlátásra, nemsokára, remélem, találkozunk. Adja át szívélyes üdvözetemet férjének, Illyésnek és Ottliknak [...].

1962-ben Nemes Nagy és Rába György egy-egy Frénaud-versfordítása jelent meg a *Nagyvilágban*.³³

Nemes Nagy 1962–1970 között levelezett Frénaud-val, aki a Közlekedési és Idegenforgalmi Minisztérium munkatársa volt.³⁴ 1963-ban Budapestre hívta, de a látogatás csak 1966 októberében, majd 1970 júniusában valósult meg. Frénaud Chaulot-val együtt készítette az *Esprit* című folyóirat 1970. áprilisi magyar tematikájú blokkot is tartalmazó számát, és bevezető tanulmányt írt a kortárs magyar költőkről *Les poètes hongrois* címmel.³⁵ Nemes Nagy egyik datálás nélküli, de a benne említett verseskötet alapján 1970-re keltezhető levélfogalmazványa Frénaud-nak szól.³⁶ Szokatlan módon magyar nyelvű levélről van szó, amint kiderül a szövegből, Tóth Juditra bízta a fogalmazvány franciára fordítását.

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a verseskötetét. Már a címének is örültem: remek cím. Annál is jobban örültem neki, mert személyes vonzalmat érzek az ilyen típusú címek iránt – magam is megpróbálkoztam ilyesfélével. Azután ott van az ajánlás (a *Chasse*) – hogy a személyes vonatkozásokat folytassam – amit külön köszönök Magának. Látom különben, hogy a *Chasse*-t átírta – ami azt jelenti, hogy újra le kellene fordítanom. Meg is teszem, ha rákerül a sor. Természetesen ebben a kötetben is jelen van a teljes André Frénaud (akit már kezdek ismerni), de ebben a pillanatban hozzám leginkább a tájképek szóltak. A fák, a lovak – és az istenek. Szereztem ezt a verstípusát, ahogy az „objektív leírás”-ból ugrik ki – szinte minden érzelmi színezés nélkül – a lényeg. („Je vois les chevaux.”)

Egyébként, ami a lovakat illeti, remélem, megkapta sok-sok lovat istállózó verseskötetemet. Azóta már tudom Tóth Judit-tól, hogy sok benne a <nyelvtani> nyelvi hiba (mármint a gépelésben). Ezeket Judittal – aki itt van – kijavítottuk és egyáltalán igyekeztünk mindent megbeszélni, amit a kötetre vonatkozólag csak lehetett. Ő tárgyalt a Corvinával – a Maga megbízásából – az eredményt a Corvina Oswald-nak fogja megírni. Úgy látszik, a Corvináék valami kisebb összeget akarnak kérni Oswaldtól

³³ FRÉNAUD 1962.

³⁴ Egy közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS 2019, 83–85.

³⁵ FRÉNAUD 1970.

³⁶ PIM Kt V.5866/56/7.

annak fejében, hogy a kötetet előállítják és átadják. Ez engem meglep – nem tudom, hogy így Oswald vállalja-e. Judittal mindezenesetre szerződést kötöttek az újabb nyersfordításokra, hiszen az anyag kevés.

De, kedves André, akármi lesz is az eredmény, egy biztos: nincs elég szavam arra (pláne franciául), hogy mindezt megköszönjem Magának, amit értem és kicsiny kötetemért tett. Hiába, Maga a magyar költészet védőangyala. Remélem, hogy Judit – aki igazán mindent megtesz ebben az ügyben, a szinonima-kezeléstől az üzleti tárgyalásig – még azt is magára vállalja, hogy hálámat tolmácsolja Magának. Ő jobban el tudja mondani, amit én papíron dadogok.

Feltehetően André Frénaud 1970-ben megjelent, *Depuis toujours déjà : Poèmes 1953-1968* című könyvéről van szó, amelyben a *La Chasse* című vers a 17. oldalon olvasható.³⁷

Az 1962. decemberi párizsi tartózkodás során Nemes Nagy többek között kapcsolatba került Jacques Chabanne rádió- és TV-producerral, a Société des Gens de Lettres de France elnökével, aki ebédet és fogadást szervezett a magyar delegáció tiszteletére;³⁸ itt francia költőkkel és írókkal találkoztak. Megismerkedett több költővel, például Jacques Duron-nal,³⁹ a Kulturális Minisztérium munkatársával, Paul Chaulot-val, a Belügyminisztérium munkatársával és Eugène Guillevic-vel, a Gazdasági Főfelügyelőség munkatársával.

A költő, író, műfordító Paul Chaulot volt Nemes Nagy legfőbb francia fordítója az 1960-as években.⁴⁰ Költészetük rokon jellege különösen alkalmassá tette őket egymás műveinek fordítására.⁴¹

[...] si les adaptations que j'ai faites de vos poèmes vous paraissent réussies, c'est tout simplement parce que votre poésie

³⁷ NRF Gallimard, 1970.

³⁸ PIM Kt V.5866/339/1, 2.

³⁹ PIM Kt V.5866/92.

⁴⁰ NEMES NAGY 1964.

⁴¹ PIM Kt V.5866/138/6.

me touche au plus profond et que j'y adhère de façon parfaite. J'en aimé le lyrisme concret, la fermeté des images, cette vigueur avec laquelle vous dites la difficulté d'être, votre quête au pissie d'une issue toujours fuyante. Nous ne sommes pas sans parenté, d'où ma facilité à vous suivre.⁴²

Nemes Nagy is fordította Chaulot műveit.⁴³ A francia és a magyar költő művei között a műfordítások által közvetített és a személyes kapcsolatokon túl direkt irodalmi hatások is tetten érhetők. Nagy hatással volt Paul Chaulot költészetére, hogy megismerte a magyar nyelv bizonyos jellegzetességeit. Az antológiába mintegy harmincöt magyar szerző egy vagy több versét adaptálta franciára. 1969 tavaszán Budapesten együtt dolgozott Nemes Nagy Ágnessel verseinek francia fordításain.⁴⁴ Nemes Nagy visszaemlékezése szerint Chaulot:

Il disait qu'il avait beaucoup appris de la grammaire hongroise. Il désignait parfois quelques-uns de ses vers disant avec humour « voici une structure de phrase hongroise » ou « un ordre de mots finno-ougrien ». C'étaient les omissions de notre langue qui l'inspiraient. Sa poésie, toujours tendu vers la concision et le dépouillement, était intéressée par l'absence fréquente du verbe « être », dans le hongrois le prédicat nominal et les pronoms de rappel escamotés. Cette langue non connue semblait donc ouvrir à travers même l'opacité toujours moins dense, des possibilités nouvelles et intéressantes pour le poète.⁴⁵

⁴² [...] ha verseinek adaptációi, amelyeket csináltam, sikerültnek tűnnek, ez egyszerűen azért lehetséges, mert költészete mélyen megérint, és tökéletesen illelnek hozzám. Szerettem bennük a konkrét líraiságot, az erőteljes képeket, ezt az erőt, amellyel kifejezi a lét nehézségét, a mindig távolodó kiút keresését. Rokon lelkek vagyunk, ezért vagyok képes könnyen fordítani műveit.

⁴³ Pl. CHAULOT 1967. Nemes Nagy négy verset fordított Chaulot magyar verseskötetében: CHAULOT 1982.

⁴⁴ Erről az együttműködésről: NEMES NAGY 1970a; NEMES NAGY 1970b.

⁴⁵ Azt mondta, hogy sokat tanult a magyar nyelvtanból. Néha humorosan mutatta néhány versét: „Íme egy magyar mondat szerkezet” vagy „finnugor szórend”. Inspirálták őt nyelvünk kihagyásai. Költészetére, amely mindig a csonkítás és az egyszerűség felé hajlott, hatott a létige gyakori hiánya a magyar nyelvben, a főnévi állítmány és a névmások eltűnése. Ez az ismeretlen nyelv, még ha homályosan is, új és érdekes lehetőségeket nyitott meg a költő számára.

Az adaptációs munkákon keresztül hatott tehát Chaulot költészete a magyar nyelv szerkezete. Maga a műfordítói munka ihlette a *Traduire du hongrois* (Fordítás, magyarból) című versét.⁴⁶

A hagyatékban található több, nem Nemes Nagynak vagy általa írt francia nyelvű levél is, amelyeket tartalmuk miatt kaphatott meg másolatban. Az egyik ilyen levél szerzője Balabán Péter, a Corvina Kiadó idegen nyelvi főszerkesztője, aki Tímár György, a magyar PEN Club titkára biztatására írt 1968-ban Chaulot-nak Nemes Nagy költeményeinek francia kötete ügyében.⁴⁷ Chaulot addigra már jó néhány verset adaptált franciára, ezért Balabán felveti, hogy ezeket érdemes lenne kiadni a Seghers kiadóval együttműködésben, amely az egy évvel korábban, a *Poètes d'Aujourd'hui* című sorozatban megjelent Ady-kötet kiadásánál már bevált.⁴⁸ A Nemes Nagy-kötet azonban nem valósult meg.⁴⁹

Chaulot-t 1968 tavaszán közlekedési baleset érte, ezután 1969 májusában még járt egyszer Magyarországon, amikor együtt dolgozott Nemes Naggyal, de pár hónap múlva meghalt. Chaulot 1970-re Nemes Nagy versei francia fordításaiból könyvet tervezett kiadni, oroszlánrészt vállalt az *Esprit* című folyóirat 1970. áprilisi száma magyar kortárs költőket bemutató tematikus blokkja munkálataiban,⁵⁰ négy fordítást adott a Somlyó György szerkesztette négynyelvű *Arion* számára, így például az *Ekhnáton az égben*, és a *Fák című* versekét.⁵¹ Ezeken a fordításokon Tóth Judittal együtt dolgozott. Az *Esprit* magyar számát nem érte meg, viszont a francia és a magyar költők – Frénaud szervezésében – emlékszámot

ra. – Megjelent több helyen: NEMES NAGY 1971a; NEMES NAGY 1971b. Nemes Nagy Ágnes a műfordításról: NEMES NAGY 1975a. Megjelent még itt is: NEMES NAGY 1975b, 120–126.

⁴⁶ CHAULOT 1970; CHAULOT 1982, 62.

⁴⁷ PIM Kt V.5866/424.

⁴⁸ RÓNAY GY.–GUILLEVIC–GARA 1967.

⁴⁹ Vö. BUDA 1999, 70, 72.

⁵⁰ NEMES NAGY 1970c; NEMES NAGY 1970d. Levél az *Esprit* magyar blokkjában közölt Nemes Nagy-versekről: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS A. 2019, 112–114.

⁵¹ NEMES NAGY 1970e.

2. kép: Budapest, 1970. november 30. Írószövetség, Paul Chaulot emlékülés: Illyés Gyula, Chaulot-né, Jean Rousselot, Nemes Nagy Ágnes, Hubay Miklós. MTA KIK Kézirattár Illyés Gyula-hagyaték 123/V/109

szenteltek Chaulot-nak. Chaulot halála nagy veszteséget jelentett a magyar irodalom számára, ahogy Nemes Nagy Frénaud-nak írta:⁵²

Paul. J'étais tout-à-fait paralysée par cette nouvelle. Je ne peut pas la comprendre – il n'avait pas encore 56 ans ! Je sais, qu'il n'était pas en bonne santé depuis son accident, mais ici, en Hongrie, il était tellement frais, tellement pleine de bonne humeur, malgré tout. Il est arrivé avec une double-vue – c'était angoissant – mais ce symptôme commençait à cesser pendant son séjour. Comme il disait avec son humour : c'est rien ; au plus, je vois vingt millions hongrois à la place de dix millions. Et quand nous avons fait une excursion à Visegrad par la très petite voiture de Blaise, il se congnaît la tête dans le couvercle de l'auto. C'était le seul cas de cette sorte, ni avant, ni après cela n'arriva à personne. Je ne peut pas regarder le couvercle de la voiture «sans y penser».

⁵² PIM Kt V.5866/44/1. A egész levél közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS A. 2019, 114–116.

C'est une tragédie, André, pas seulement à ses amis, à moi, mais aussi à la poésie hongroise. Notre Gara et puis notre Chaulot.⁵³

Nemes Nagy részt vett az özvegy jelenlétében tartott Chaulot- emlékestén az Írószövetségben 1970. november 30-án Illyés Gyulával, Jean Rousselot-val és Hubay Miklóssal együtt (2–3. kép).

Tóth Judit 1957 októberében írta az első levelet Nemes Nagynak, amelyben lelkesedését és tiszteletét fejezte ki költészete iránt a *Szárazvillám* és a *Kettős világban* című köteteit említve.⁵⁴ Azonnal személyes barátság alakult ki köztük. Tóth Cicának, Cicukának, Cicafejnek hívta Nemes Nagyt. Leveleiben folyamatosan reagál a versekre, csodálatát fejezi ki, elemzi, értelmezi őket. 1962 őszén Tóth Párizsba költözött, ahol levelei szerint először idegennek, időn kívülinek érezte magát. Egyre mélyülő barátságukról tanúskodik Tóth 117 küldeménye a hagyatékban. Tóth, aki egy francia építészhez ment férjhez (asszonynevén Guillaume), 1966. május 17-én kelt levelében megírja Nemes Nagynak, hogy nem tudott elmenni Gara László temetésére, mert csak utólag szerzett róla tudomást. Néhány hete még felhívta Garát és személyesen is találkoztak:

Szorongatóan rossz benyomást tett rám. Betegnek, gyöngének, fáradtnak látszott és valahogy nem lehetett a közelébe férkőzni, a kedvessége ellenére. Olyan messze volt. Kb. másfél órát beszélgettünk. Más volt mint azelőtt, közönyös, olyan erőtlen olyan elhagyatott. És minden valahogy lepergett róla. [...] Most tudtuk meg, hogy öngyilkos lett; barbiturállal. Azt lehet hinni, hogy

⁵³ Paul. Ez a hír teljesen megbénított. Nem tudom megérteni – csak 56 éves volt! Tudom, hogy nem volt jó az egészsége a baleset óta, de itt, Magyarországon olyan friss volt, tele jókedvvel, ennek ellenére. Kettős látással érkezett – ez ijesztő volt –, de kezdett megszűnni az itt tartózkodása során. Kedélyesen azt mondta: semmiség, legalább húszmillió magyart látok tízmillió helyett. Amikor Visegrádra kirándultunk Balázs kis autójával, beütötte a fejét az autó tetejébe. Ez volt az egyetlen eset, amikor ilyen történt, senki mással se előtte, se utána. Nem tudok úgy nézni az autó tetejére, hogy eszembe ne jutna.

Ez egy tragédia, André, nemcsak a barátainak, nekem, hanem a magyar költészetnek. Először Gara, és most Chaulot.

⁵⁴ LENGYEL 1995, 21–22.

3. kép: Budapest, 1970. november 30. Írószövetség, Paul Chaulot emlékülés: Illyés Gyula, Chaulot-né, Jean Rousset, Nemes Nagy Ágnes. MTA KIK Kézirattár Illyés Gyula-hagyaték 123/V/112

hetek óta, vagy talán hosszabb ideje készült rá. Mindenki kibékült, akivel évek óta nem beszélt, minden adósságát kifizette. Nem lehet elhinni. Az élete munkája. Nem lehet megérteni.

1968-ban küldte Tóth az első verset Nemes Nagynak, ekkor született a gyermeke, akiről többször fotókat is mellékel. Levelezésük a 1960-as (47 db) és 1970-es (46 db) években volt a legintenzívebb.

Egy másik asszony, aki szintén sokat tett a magyar irodalom franciaországi megismertetéséért Kovács Veronika, azaz Véronique Charaire, ugyancsak levelezett Nemes Naggyal. Kovács a második világháború után ment Párizsba, ahol színházakban és a rádióban dolgozott. Gara László őt is bevonta az antológia munkálataiba. Második férjével, a költő, filozófus, színházigaz-

gató Georges Charaire-rel megvalósították több magyar színdarab franciaországi bemutatását (pl. Illyés Gyula: *Kegyenc*).⁵⁵ 1970 nyarán az ügyben írt Kovács Nemes Nagynak, hogy meghívja az Orléans-i kultúrházba Pilinszky Jánossal együtt a magyar költészetnek szentelt programra.⁵⁶

A Gara-féle antológiában részt vett francia költők közül a Grenoble-ban élő Andrée Appercelle levelezett még Nemes Naggyal, aki magyarra fordította verseit.⁵⁷ A költőnő 1965–1966-ban járt Budapesten, s Karinthy Ferencnél és Illyés Gyuláéknál lakott a Rózsadombon.⁵⁸ Két hónapot tartózkodott férjével Magyarországon, ekkor ismerkedett meg számos magyar íróval. Ady Endre, Karinthy Frigyes, Déry Tibor, Szabó Magda és mások műveit fordította franciára, a Párizsban élő nyelvész és műfordító Kassai György segítségével.

Az 1964-es a nemzetközi költőtalálkozón Budapesten járt Pierre Emmanuel látogatása után többször is írt Nemes Nagynak: néha Budapestre látogató francia barátait ajánlotta figyelmébe, 1965-ben és 1968-ban pedig meghívta Nemes Nagyot a belgiumi Knokke-le-Zoute-ban tartott Nemzetközi Költőtalálkozóra (1. kép). Pierre Emmanuel asszisztense, Roselyne Chenu, az Európai szellemi segítség Alapítvány (Fondation pour une entraide intellectuelle européenne) egyik alapítója, 1972-es budapesti látogatása után levelezett Nemes Naggyal.⁵⁹ 1977-ben az alapítvány titkárságáról, Anette Laborey-től kapott levelet Nemes Nagy, amelyben ajánlást kérnek tőle kelet-európai művészekkel kapcsolatban, kit támogassanak egy-két hónapos nyugat-európai tartózkodással.⁶⁰ Angol, német és francia könyvek küldését is ajánlotta az alapítvány.

⁵⁵ BUDA 1999, 61.

⁵⁶ PIM Kt V.5866/89/3.

⁵⁷ PIM Kt V.5866/64.

⁵⁸ Andrée Appercelle 2017. január 10-én Tüskés Annához írt levele szerint.

⁵⁹ PIM Kt V.5866/91, V.5866/134/1.

⁶⁰ PIM Kt V.5866/134/2.

Anne és Richard Anty 1965–1987 között tíz levelet és képeslapot küldött Nemes Nagynak és Lengyel Baláznak, valamint fennmaradt Lengyelnek egy válaszfogalmazványa az Anty-családhoz.⁶¹ A levelek szerint Anty-ék 1965 decemberében jártak először Budapesten, amire a későbbiekben mindkét család nosztalgiával emlékezett vissza. Lengyel Balázs 1968-ban Bécsben (!) kelt levélfogalmazványából derül ki a kapcsolat eredete: Anne Anty franciára fordította Nemes Nagy néhány versét. Az éppen a török kori Magyarországról⁶² könyvet író Lengyel az aktuális prágai eseményekre is reagált levelében:⁶³

Il faut que je vous dise : c'était une idée typiquement des Antys, que vous nous avez invité chez vous, dans un cas très gênant et non-souhaitable – si, peut-être, il fallait émigrer de notre pays. Non ; non ; mes chers amis, mille remerciements pour votre bienveillance extrême, mais grâce à Dieu, nous ne sommes pas dans cette situation. Les choses ici, vues d'intérieur, ne sont pas tellement changées. Vous pouvez imaginer qu'est-ce que la Hongrie pense des événements tchèques – jamais une solidarité semblable n'existait pas entre les deux peuples – mais, et c'était une surprise, même notre gouvernement ne jouait pas un rôle détectable dans cette affreuse question. Le peuple, the man of the street, avait l'impression que le gouvernement a fait son mieux. Et le suicide – le suicide d'un petit peuple – en ce moment-là ne figurait pas à la liste des plans. Dans tous les dizaines d'années on ne le peut pas risquer. Les pauvres, pauvres tchèques. Comme ils étaient sages, beaucoup plus sages, que nous en 1956 – et quand même.⁶⁴

⁶¹ PIM Kt V.5866/62, PIM Kt V.5866/40.

⁶² LENGYEL 1971.

⁶³ PIM Kt V.5866/40/2. Az egész levél közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS A. 2019, 107–111.

⁶⁴ Meg kell mondjam nektek, hogy tipikus Anty-s ötlet volt, hogy meghívtatok magatokhoz, arra az esetre, ha talán emigrálnunk kellene. Nem, nem, kedves barátaim, nagyon köszönöm jóindulatotokat, de hála Istennek nem vagyunk abban a helyzetben. A dolgok itt, belülről nézve, nem sokat változtak. Elképzelhetitek, hogy Magyarország mit gondol a cseh eseményekről – soha nem volt még hasonló szolidaritás a két nép között – de, és ez volt a meglepetés, kormányunk nem játszott kimutatható szerepet ebben a szörnyű kérdésben.

1971-ben Nemes Nagy meglátogatta Anty-ékat Londonban, akik nagyon szívesen fogadták.⁶⁵ Talán ezen londoni látogatás során ismerkedett meg Dianne Doubtfire költőnővel, aki enigmatikus karácsonyi üdvözlőlapot küldött neki:⁶⁶ „Nem felejtettem el az üveget és a távcsőt! Boldog 1972-t!” Anty-ék 1974-ben,⁶⁷ majd 1982-ben látogattak újra Magyarországra egy-egy európai körútjuk alkalmával.⁶⁸

II. 3. Francia, angol és amerikai összeköttetések az 1970-es években: Párizs, Brüsszel, Iowa

A költő, író, folyóiratszerkesztő Max Pons is kapcsolatban állt Nemes Naggyal. Két levele maradt fenn a hagyatékban.⁶⁹ Az első szerint küldött egy példányt az általa szerkesztett, *La Barbacane* című folyóirat Jean Follain-nek szentelt számból,⁷⁰ és segítséget kért az 1972-re tervezett kortárs magyar költészetéről összeállítandó szám munkálataiban. A magyar szám 1975-ben valósult meg: hét magyar költő művei – köztük Nemes Nagy három verse – jelentek meg benne. A számból két példányt küldött Pons egy rövid levél kíséretében.⁷¹

Nemes Nagy következő párizsi útjára 1975 májusában került sor: a Nemzetközi PEN Club nevében Jean de Beer és Pierre Emmanuel meghívta az „Alkotó nők” témájának szentelt kétnapos tanácskozásra, hogy tartson egy 20–25 perces előadást.⁷² A hagyatékban fennmaradt Nemes Nagy válaszának fogalmazványa,

Az embereknek, az utca emberének, az volt a benyomása, hogy a kormány minden lehetőt megtett. És az öngyilkosság – egy kis nemzet öngyilkossága – nem volt a tervek listáján. Ilyent nem lehet tízévente megcsinálni. Szegény, szegény csehek. Milyen bölcsek, sokkal bölcsebbek voltak, mint mi 1956-ban – és mégis.

⁶⁵ PIM Kt V.5866/62/3.

⁶⁶ PIM Kt V.5866/113.

⁶⁷ PIM Kt V.5866/62/6.

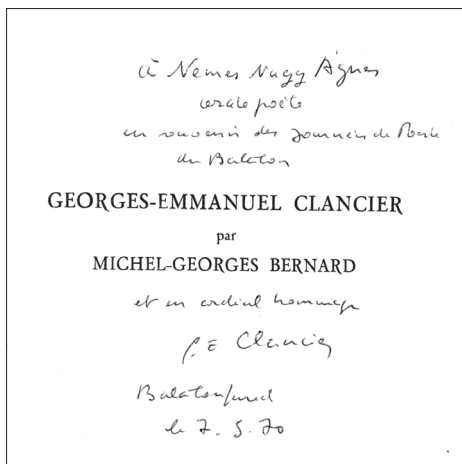
⁶⁸ PIM Kt V.5866/62/9.

⁶⁹ PIM Kt V. 5866/226.

⁷⁰ PONS 1971.

⁷¹ PIM Kt V.5866/226/2.

⁷² PIM Kt V.5866/307/1.

4. kép: Georges-Emmanuel Clancier dedikációja Nemes Nagy Ágnesnek, 1970. Magántulajdon

amelyben elfogadja a meghívást, de csak 10–15 perces előadásra vállalkozik.⁷³

Az 1977-es brüsszeli tartózkodáshoz kapcsolódik Marcel Henart három levele.⁷⁴ A naplóban „némileg örült, ill. enyhén gyagyás”-nak ábrázolt belga költő itt maga szólal meg.⁷⁵ A naplóban említett, érthetetlen üzenet feltehetően az alábbival azonosítható:⁷⁶

J'espère vivement que vous aurez pu garder un souvenir assez bon de notre rencontre malgré mes défaillances de guide à travers Bruxelles.

Pour ma part, je serai extrêmement heureux de vous revoir tous deux, si cela vous est possible. Votre projet de me donner rendez-vous à la Grand'Place me paraît particulièrement ex-

⁷³ PIM Kt V.5866/56/5

⁷⁴ PIM Kt V.5866/168.

⁷⁵ DOBÁS 2015, 168.

⁷⁶ PIM Kt V.5866/168/1. Vö. DOBÁS 2015, 164.

cellent. Malheureusement, il ne serait plus réalisable que ce soir même, vu que demain je devrai me trouver à Waterloo à une réunion de parents concernant mon fils Pierre.⁷⁷

1976-ban vette fel a kapcsolatot Bruce Berlind Nemes Naggyal. Nem került a Petőfi Irodalmi Múzeumba az amerikai professzor első levele, viszont megvan Nemes Nagy francia levélfogalmazványa, amiből megismerhető kapcsolatuk kezdete:⁷⁸

Vous m'encouragez de vous écrire en français ; cela m'est confortable en parlant en français et pas en anglais (hélas). J'espère bien que notre compréhension bilatérale en deux langues, d'autant plus, que vous me parlez d'une chose toujours flatteuse pour chaque poète : de la traduction de mes poèmes par vous-même. Je suis informée depuis quelques temps déjà de votre intérêt en ce qui concerne la littérature (poésie) hongroise, c'était Miklós Vajda qui m'a parlé de vous et de votre activité. Soyez convaincu, Monsieur Berlind, que je suis non seulement heureuse mais surprise en entendant de traductions de 19 poèmes de moi. Comment c'est possible ? je me demande. Un intérêt personnel qui se produit par et parmi des difficultés linguistiques (et pas seulement linguistiques) presque invincibles, c'est un phénomène dont je rencontre pour la première fois. Nous, les hongrois, les hottentots etc. nous ne sommes pas gâtés de ce point de vue-là.

Je serais très heureuse en lisant vos traductions dans le Pen Bulletin ou dans le Quarterly. Tout naturellement vous publiez vos traductions où vous voulez, dans les revues américaines.

En vous attendans à Budapest le printemps de 1977 pour bavarder un peu de notre métier commun, de la poésie...⁷⁹

⁷⁷ Remélem, hogy elég jó emléket őriznek találkozásunkról a brüsszeli városnéző sétánk nehézségei ellenére.

Részemről nagyon örülnék, ha újra találkozhatnék mindkettőjünkkel, ha ez Önöknek is lehetséges. Azon tervük, hogy a főtéren találkozunk, nagyon kitűnő számomra. Sajnos azonban csak ma este lehetséges, mivel holnap Waterloo-ba kell mennem Péter fiam szülői értekezletére.

⁷⁸ PIM Kt V.5866/42/1. Az egész levél közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS A. 2019, 131–133.

⁷⁹ Arra bátorít, hogy franciául írjak Önnek: ez kényelmes számomra, mivel franciául beszélek, de angolul sajnos nem. Remélem, hogy kétnyelvű levelezésünk

A későbbi levelekben Berlind egyes szöveghelyek pontos jelentéséről kérdezi Nemes Nagyot, amint egy másik levélfogalmazványból kiderül.⁸⁰ Az egyik ilyen Berlind számára kérdéses kifejezés a „Medárd-zöld fű” a *Vihar* című versben, ennek értelmezéséhez Nemes Nagy a Medárd-nap néphagyomány-beli jelentőségét írja le. A másik homályos értelmű szó a „dobrokol” A *lovak és az angyalok* című versben, melyről elmagyarázza, hogy egy ritka, dialektális hangutánzó szó, ami a lovak folyamatosan dobogó mozgását érzékelteti.

Berlind két folyóiratban közölte versfordításait: a *New Hungarian Quarterly*-ben és az *American Poetry Review*-ban.⁸¹ Fordításai Nemes Nagy iowai tartózkodása idején jelentek meg könyv formában.⁸² Nemes Nagy is fordított néhányat Berlind versei közül, amelyek a *Nagyvilág*ban jelentek meg 1979-ben.⁸³

Az iowai International Writing Program munkatársai, Paul Engle és Hualing Nieh Engle 1972 nyarán írtak először Nemes Nagynak budapesti tartózkodásuk után.⁸⁴ Első levelükben az javasolják, hogy ha Nemes Nagy és Lengyel nem mennek Iowába

jól fog működni, annál is inkább, mert olyan témáról ír, amely minden költő számára hízeglő: verseim Ön által készített fordításairól. Egy ideje már tudok a magyar irodalom (költészet) iránti érdeklődéséről, Vajda Miklós beszélt nekem Önről és ilyen irányú aktivitásáról. Higgye el, Berlind úr, nemcsak örülök, hanem csodálkozom is, hogy lefordította angolra 19 versemet. Hogy lehetséges ez? Kérdezem magamtól. Egy majdnem legyőzhetetlen nyelvi (és nem csak nyelvi) nehézségek közepette megnyilvánuló személyes érdeklődés olyan jelenség számomra, amellyel először találkozom. Mi, magyarok, hottentották, stb. nem vagyunk elkényeztetve ilyen szempontból.

Nagyon örülnék, ha olvashatnám fordításait a *Pen Bulletin*-ben vagy a *Quarterly*-ben. Természetesen ott közli a fordításait, ahol akarja, amerikai folyóiratokban. Várom Önt professzor úr 1977 tavaszán Budapesten, hogy költészetéről beszélgezzünk...

⁸⁰ PIM Kt V.5866/42/2. Az egész levél közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS A. 2019, 133–135.

⁸¹ BERLIND 1979a; BERLIND 1993a; BERLIND 1993b; NEMES NAGY 1994.

⁸² NEMES NAGY 1980a. Recenzió a könyvről: SANDERS 1981.

⁸³ BERLIND 1979b.

⁸⁴ PIM Kt V.5866/387. A levelek egy része megtalálható az amerikai úttal kapcsolatos dokumentumok OSZK Kézirattárában őrzött hagyatékrészeiben. Közölve itt: BUDA 2015, 290–300.

abban az évben, tanuljanak egy évig angolul, és a következő évben meghívják őket 7–8 hónapra 1973. szeptember 27-től kezdődően. Az utazásra azonban csak 1979 őszén került sor. Az 1978 októberében kelt második levelükben Engle-ék örömeiket fejezték ki, hogy Ágnes szívesen részt venne az iowai programban 1979. szeptember 1.–december 31. között. Ekkor tervezték el, hogy könyvet adnak ki Ágnestől Berlind fordításaival, amelyet egy „Hungarian Poetry Day” keretében fognak bemutatni, és kérték Ágnest, írja meg a könyvhöz a bevezetést.⁸⁵ Az iowai tartózkodás után is fennmaradt a kapcsolat: 1984. május 9-én kelt levelében Paul Engle megköszöni versének a *Nagyvilágban* megjelent fordítását.⁸⁶ Érdeklődik, hogy Ágnes és Balázs írtak-e valamit Iowával kapcsolatban,⁸⁷ mert szeretne egy könyvet szerkeszteni az International Writing Program korábbi résztvevőinek iowai tartózkodásuk által ihletett szövegeiből. Erre a felhívásra Nemes Nagy a *Négy kocka*, a *Villamos*, a *Vihar*, a *Visszajáró* és a *Mesterségemhez* című versét küldte el Bruce Berlind fordításában, ami meg is jelent az *Iowa Review* 1984-es nyári számában az 1977–1983 között a programban résztvevők írásai között.⁸⁸ E versek mind az iowai tartózkodás előtt íródtak; feltehetően azért ezeket küldte, mert ezek angol fordítása volt kész.

Az International Writing Program egyidejű résztvevői közül egyedül Nadia Bishai egyiptomi költővel maradt kapcsolatban Nemes Nagy, amiről egy 1980 nyarán kelt levél tudósít.⁸⁹ Az alexandriai költő beszámol a hazautazásának fáradalmairól és libanoni tartózkodásának viszontagságairól.

André Doms belga költővel való kapcsolatáról több, 1979-ben kelt levél tudósít a hagyatékban.⁹⁰ Ezekből nem derül ki, hogyan ismerkedtek meg, viszont Doms emlékszik, hogy két vagy há-

⁸⁵ NEMES NAGY 1979.

⁸⁶ ENGLE 1983.

⁸⁷ LENGYEL 1993.

⁸⁸ NEMES NAGY 1984.

⁸⁹ PIM Kt V.5866/85. Vö. BUDA 2015, 176–310.

⁹⁰ PIM Kt V.5866/111, PIM Kt V.5866/191.

rom alkalommal Budapesten járt a PEN Club szervezésében, ahol Tímár György otthonában találkozott Nemes Naggyal.⁹¹ A korábban Illyés verseiből fordító Doms elhatározta, hogy Nemes Nagy verseiből is közöl egy fordításcsokrot Tímár Györggyel együttműködve.⁹² Később Doms Fázsy Anikóval működött együtt főként a saját generációja (Csoóri, Gergely, Dobai stb.) verseinek fordításában.⁹³ Doms feleségével, Claire-rel együtt 1979 májusában írt brügge-i képeslapján emlegeti Nemes Nagy kedves hatytyúját.⁹⁴

Parmi les cygnes, reconnaissez-vous le vôtre ? Qu'il vous rappelle en tous cas, la Belgique où nous espérons bien vous voir sans tarder. André et moi sommes encore sous le charme de notre séjour à Budapest. Quel beau voyage nous avons fait et que de bonnes rencontres !⁹⁵

Nemes Nagy 1965-ben járt először, majd 1977-ben másodszor Brügge-ben.⁹⁶ Az első úton a B.64-es számú hatytyú lett a kedvence, amelyet a második úton is keresett.⁹⁷

II. 4. Az 1980-as évek: Royaumeont

Az 1980-as években megritkultak Nemes Nagy nemzetközi kapcsolatai, már nem fogadott el minden külföldi meghívást. 1985-ben Aryeh Grabr'i's meghívását háritotta el egy 1986-ban a haifai

⁹¹ André Doms 2017. január 24-én Tüskés Annának írt levele szerint.

⁹² NEMES NAGY 1980b.

⁹³ Doms 1990; FÁZSY-DOMS 1995.

⁹⁴ PIM Kt V.5866/111.

⁹⁵ A hatytyúk között felismeri a magáét? Mindenesetre emlékeztetik Önt Belgiumra, ahova reméljük, hogy hamarosan visszatér. André és én még mindig budapesti tartózkodásunk hatása alatt állunk. Milyen szép utat és jó találkozásokat éltünk át.

⁹⁶ Az első brugges-i utazásról: NEMES NAGY 1975b, 5–8. A második utazásról és a hatytyúkról: DOBÁS 2015, 165.

⁹⁷ NEMESKÉRI 2016.

egyetemen megrendezendő nemzetközi kongresszusra, gyenge egészségi állapotára hivatkozva.⁹⁸

1987-ben a francia költő, író Bernard Noël foglalkozott Nemes Nagy verseinek franciára fordításával, Ádám Péter nyersfordításai nyomán.⁹⁹ Bernard Noël a nyolcvanas évek legelején járt Magyarországon a PEN Club meghívására. Ádám Péter visszaemlékezése szerint Noël akkor sok verset lefordított, de a könyv kiadása valahol elakadt.¹⁰⁰

Nemes Nagy verseinek magyar-olasz kétnyelvű kötete 1989-ben jelent meg a római Editioni Empiria kiadónál.¹⁰¹ A Marisa Di Iorio-nak címzett, gépiratban fennmaradt levelében így ír Nemes Nagy:¹⁰²

J'étais vraiment très surprise, quand j'ai reçu ce recueil bilingue de mes poèmes : Solstizio. Naturellement j'ai déjà entendu ces nouvelles agréables, de l'apparition du livre par Marinka Dallos, mais je ne savais pas la date précise. Ma surprise alors était profonde, d'autant plus que la typographie et en générale l'extérieur du livre est très elegant.

Quant à la présentation du livre à l'Académie de la Hongrie : j'espère bien que ma condition physique – qui n'est pas la meilleure – me permettra la présence de ma part très souhaitée à Rome.¹⁰³

⁹⁸ PIM Kt V.5866/56/3.

⁹⁹ PIM Kt V.5866/287.

¹⁰⁰ Ádám Péter 2017. január 25-én Tüskés Annának írt levele szerint.

¹⁰¹ NEMES NAGY 1988. Eredeti cím: NEMES NAGY 1967.

¹⁰² PIM Kt V.5866/56/2. Az egész levél közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS A. 2019, 206–207.

¹⁰³ Nagyon meglepődtem, amikor kézbe vettem verseimnek ezt a kétnyelvű kiadását: Solstizio. Természetesen hallottam a könyv megjelenéséről Dallos Marinkától, de nem tudtam pontos időpontját. Csodálkozásom annál is nagyobb, mivel a tipográfia és a könyv egésze nagyon elegáns.

Ami a könyv Magyar Akadémián való bemutatását illeti: remélem, hogy fizikai állapotom – ami nem a legjobb – lehetővé teszi jelenlétemet Rómában.

Supplément
(*Soleils couchants*)

VI.

A nap ma felleggel borítva rejtett le este.
Folyog sön a vihar, majd est, majd éj megint,
És hajnal, villogó fényt bódít be ventre,
És nap, éj – más sötét és-és lépése mind.

Vomulak a napok, vomulak napoktól,
A tenger minél, a nap, hűvösén át,
Észt nő, s reményes fűtött, mely nóra borsodul,
Nóra merleinket halálra bűnösűt.

S a nőről arca, a nőről arca fűtött
A nőről arca, a nőről arca fűtött,
A nőről arca, a nőről arca fűtött,
A nőről arca, a nőről arca fűtött,
A nőről arca, a nőről arca fűtött,
A nőről arca, a nőről arca fűtött,
A nőről arca, a nőről arca fűtött,
A nőről arca, a nőről arca fűtött.

De én, én napra-nap fűtött melletted hajtok
Fűtött anélkül itt, napsugár éj alatt,
És elhagyok, a nap, bűnösűt-fűtött, tükör
Világban minden éjre bűnösűt.

7. kép: Victor Hugo *Soleils couchants* című verse
Nemes Nagy Ágnes fordításában. Magántulajdon

versét szándékozott felolvasni.¹⁰⁶ A levél melléklete két újság-
kivágat az eseményről, de ezek nem említik Nemes Nagy versének
elhangzását.¹⁰⁷ A három meghívás közül a költő csak a középsőt
fogadta el, a másik kettőről egészségi állapotára hivatkozva ki-
mentette magát.¹⁰⁸ Royaumont-i tartózkodásáról Bernard Vargaftig
költő novemberi levele tudósít:¹⁰⁹

¹⁰⁶ PIM Kt V.5866/149/1.

¹⁰⁷ ZÁGONI Erzsébet, „A magyar-francia kapcsolatok tündöklő fejezete. A fest-
mény, amely egy darab a lelkünkéből”, [1989]; F.S., „Két hazának gyermekei”,
Hazai Tükör [1989]. Vö. HORNYÁK 1993, 59.

¹⁰⁸ 1989. júniusi utazásról: NEMES NAGY 2010, 963–964.

¹⁰⁹ PIM Kt V.5866/135/2.

Lásd, ők is az ég ...
(vois, cette branche est rude)

Lásd, ők is az ég, fekete; és a meglátás
 Az erőssé empar kőgőre mütlen dől;
 De vész is, messz a tél, a meglátás amint:
 Attól is, hogy én egy görvűt a gallérs,
 Vízgáz, törékeny, a téli kő; hogy feladhat
 Is sél, is gőgös és isen fekete fán?

Kődől, meglehet, kődől meg télen akkor,
 Hogy jás! mért kőgőre, ők isen meg télen
 Látom, ha átmenem nyitva a kődől,
 Hát én, most is a kődől meglehet, kőgőre,
 Hát tegy meglehet is a kőgőre kődől,
 I kődől kődől meglehet, mért kőgőre kődől?

Hát tévén van itt az életem, a kőgőre,
 Hát a kődől is meg a kődől a kődől,
 Hát minden meg a kőgőre is kődől a kőgőre,
 Hát meglehet kő a kőgőre, kő a kődől,
 Hát meg a kőgőre meglehet a kőgőre,
 Hát meglehet a kőgőre a kőgőre!

8. kép: Victor Hugo Vois, *cette branche est rude* című verse
 Nemes Nagy Ágnes fordításában. Magántulajdon

J'écoute vos poèmes changer de mots dans mon corps. C'est terrible. Car je change moi aussi, comme vos poèmes, et de mots, et de syntaxe et de silence. Je me souviens que vous m'appreniez le nom des arbres en hongrois et en français. Je me souviens de votre silence quelquefois. Je sais que ce silence là, vous l'avez brisé ! Et que l'autre silence, celui que vous aimez, n'en est que plus grand, plus beau. Vous l'aviez emmené à Royaumont.¹¹⁰

¹¹⁰ Hallgatom a verseit, amint szavanként átváltoznak a testemben. Ez szörnyű. Mert én magam is átváltozom, mint a versei, szavakká, mondatokká, csönddé. Emlékszem, ahogy megtanította nekem a fák neveit magyarul és franciául. Emlékszem a csöndjére néha. Tudom, hogy megtörte ezt a csöndet. És a másik

Néhány levelet nem tudtam datálni és elhelyezni a kapcsolattörténetben. Ilyen Lisetta Morpurgoé, aki mintegy tíz alkalommal járt Budapesten, és Jékely Zoltán révén ismerkedett meg Nemes Naggyal.¹¹¹ Egyik budapesti útja után írt levelet Milánóból: elnézést kér, hogy nem tudott már elkészíteni indulása előtt.¹¹²

Egy másik, nem datálható levél Nemes Nagy Ágnes levélfogalmazványa Carlos de Raditzky-nak, amelyben megköszöni versfordítását:¹¹³

Je suis loin de l'«imagination» illusion que je puisse juger les nuances d'une adaptation en français, mais il me semble, que vous n'étiez pas seulement l'adaptateur du thème (comme on dit à l'école), mais vous avez retrouvé et traduit le ton de ce poème, «dont» que je «donnerais» nommerais «volontièrement» par le nom : une chanson phantasmatique (si on peut le dire en français). Je connais assez bien les difficultés de la traduction du hongrois en français, que je puisse apprécier votre « fidélité à la forme » - les rimes, «le rythme» par exemple. En généralement je ne suis pas contre le vers libre dans cette relation franco-hongroise ; «je sais» j'ai appris déjà très bien, que les formes rimées (qui sont tout à fait naturelles en notre langue très spéciale) peuvent vieillir les poèmes modernes en français. Mais dans ce cas-là peut-être la forme « chansonnesque » peut caractériser cet état de conscience «entre des extrémités» qui se balance extrémiste, et qui est quand-même « consolant ».¹¹⁴

csönd, amelyet szeretett, sokkal nagyobb, sokkal szebb. Elhozta ezt a csöndet Royaumont-ba.

¹¹¹ PÉTERFY 2015, 105.

¹¹² PIM Kt V.5866/269.

¹¹³ PIM Kt V.5866/56/8.

¹¹⁴ Megkaptam „Mesterségemhez” c. versem Ön által készített fordítását (Tímár György küldte el nekem). És most zavarban vagyok: hogyan tudnám megköszönni nemcsak a fordítást, hanem a tudatos gondosságát, amelyet minden sorból kiérzek.

Távol vagyok annak az illúziójától, hogy egy francia adaptáció minden finomságát megítéljem, de úgy tűnik számomra, hogy nemcsak a témát adaptálta (ahogy az iskolában mondják), de megtalálta és lefordította a vers hangulatát is: egy fantáziadalt (ha lehet így mondani franciául). Jól ismerem a magyarról franciára való fordítás nehézségeit ahhoz, hogy értékeljem az ön „formához való hűség”-ét, a rímeket például. Általában nem vagyok a szabadvers ellen

Nemes Nagy feltehetően 1965-ben, a Knokke-le-Zoute-i Nemzetközi Költészeti Biennálén ismerkedett meg a belga költővel, majd 1966-ban ismét találkoztak a budapesti nemzetközi költő találkón, melynek szervezésében Nemes Nagy aktívan részt vett. Az 1977-es brüsszeli úton is találkoztak.¹¹⁵

III. Összegzés

A levelek nyomán számos részlettel gazdagodtak az ismeretek Nemes Nagy francia és frankofón kapcsolatairól.¹¹⁶ Az eddig ismert naplók és a levelek jól kiegészítik egymást: a napról napra tudósító részletes feljegyzésekhez képest a levelek szinte lakonikusnak, tárgyilagosak hatnak a naplókhoz képest: az utazást előkészítő munkáról és az ott tartózkodás során szerzett kapcsolatok fennmaradásáról vagy elhalásáról értesülünk belőlük elsősorban. A ma is élő francia költők visszaemlékezései tovább pontosítják a levelekből megismert adatokat.

Nemes Nagy Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött francia nyelvű levelezése alapján megállapítható, hogy a költőnek Anne Antyval volt a leghosszabb ideig tartó (1965–1987) és legterjedelmesebb levelezése. Majdnem ugyanilyen intenzív, de rövidebb ideig tartó levelezésben állt André Frénaud-val (1962–1970), Paul Chaulot-val (1964–1969) és Pierre Emmanuellel (1964–1975). E négy személlyel való barátságát a sok személyes találkozás és a műfordításokban megnyilvánuló munkakapcsolat erősítette. Irodalmi alkotásokban is megnyilvánuló direkt kapcsolat Paul Chaulot-val jött létre.

ebben a francia–magyar viszonylatban; már jól megtanultam, hogy a rímes formák (amelyek teljesen természetesek a mi speciális nyelvünkön) archaikussá teszik a modern francia verseket. De ebben az esetben talán a „dalszerű” forma jellemezheti ezt a tudatállapotot, ami a végletek között egyensúlyoz, és ami ugyanakkor „vigasztaló”. A dalszerű versekről lásd HERNÁDI 2016.

¹¹⁵ DOBÁS 2015, 165, 126. lábjegyzet.

¹¹⁶ A francia nyelvet nemcsak franciákkal, angolokkal, amerikaiakkal és olaszokkal, hanem magyarokkal levelezve is használta Nemes Nagy: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS A. 2019, 66–68.

Ennek oka a két művész rokon költői világában, valamint egymás nyelvére és kultúrájára való fogékonyságában gyökerezik.

A levelezésnek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából is vannak tanulságai. Nemes Nagy magas szintű francia nyelvtudása és műveltsége alapvetően meghatározta műveinek külföldi befogadását. Ez a franciás műveltség adta meg a lehetőséget arra, hogy a második világháború után bemutathassa az *Újhold* körét a külföldi érdeklődőnek. Az 1950-es években látszólag szunnyadó külföldi irodalmi kapcsolatokat főként Gara László kitartó erőfeszítései újították meg: mintegy ötven francia költő bevonásával megvalósította az antológiát, s Nemes Nagy bekapcsolódott a Gara által kialakított kapcsolatrendszerbe.

A könyvben a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok hat kiemelkedő személyiségének – François Gachot-nak, Gara Lászlónak, Heltai Jenőnek, Illyés Gyulának, Nemes Nagy Ágnesnek és Rab Gusztávnak – a munkásságát vizsgáltam. A róluk általam összegyűjtött adatokat, a hagyatékukban fennmaradt forrásanyagot a francia–magyar kapcsolattörténet szempontjából tekintettem át.

A francia–magyar irodalmi kapcsolatok több évszázados múlt-ra tekintenek vissza,¹ s számos átalakuláson mentek át. A 19. század végén és a 20. század elején gyakorivá váltak a személyes érintkezések, elsősorban az új utazási és kommunikációs lehetőségek révén. Az ismeretségek intenzívebbé, a kölcsönhatások gyorsabbá váltak. Egy-egy irodalmi mű fordítására nem kellett éveket, évtizedeket várni, mint korábban.

A 20. századi kapcsolattörténetet alapvetően meghatározták az új irodalmi áramlatok és az előző századokénál fokozottabb mértékű migráció. Nagy-Britannia és Németország mellett ekkor Franciaország a legnagyobb számú magyar költőt, író-t hosszabb-rövidebb időre befogadó ország. A fő kérdés, amire választ keresem kutatásaim során, az, hogy milyen előfeltételei vannak egy magyar író francia recepciójának. A vizsgálat a következő eredményeket hozta:

1. Alapvető fontosságú a magyar író-költő alapos francia nyelvtudása és franciás műveltsége. A jó nyelvtudást magánúton

¹ PL. NAGY P. 2016; MIKES 2011; RÁKÓCZI 2020.

vagy gimnáziumi tanulmányai során szerezhette meg a magyar diák, majd elmélyíthette hosszabb-rövidebb franciaországi tartózkodás során. Ez mind az öt vizsgált magyar író-költő esetében megvalósult: Heltai magántanártól, a többiek gimnáziumban tanultak franciául. Gara 1924-től újságíróként Párizsban élt, tanult és dolgozott. Heltai sokat járt Franciaországban, sok francia drámát fordított a magyar színházak számára. Illyés 1922-től 1926-ig Párizsban élt, tanult és dolgozott. Nemes Nagy ugyan nem sok időt töltött Franciaországban, de az 1948-as és az 1961-es párizsi tartózkodás között intenzív levelezést folytatott. Rab újságíróként az 1930-as években rendszeresen ment külföldre – főleg Francia- és Olaszországba – tudósítani a magyar *Az Est Lapokat*, majd 1958-ban végleg Franciaországba költözött.

2. Kiváló francia fordítóval és lehetőleg kiterjedt francia kapcsolati hálóval is kell rendelkeznie a magyar írónak-költőnek. A fordítás ritkán egyetlen személy munkája: tökéletesen kétnyelvű fordító híján a magyar művet általában egy franciául minél jobban tudó magyar fordítja franciára, majd együttműködik egy francia író-műfordítóval, aki elkészíti a végleges változatot. Ennek a kritériumnak is többé-kevésbé megfeleltek az elemzett szerzők. Heltainak sikerült a legkevésbé jó fordítót találnia. Nemes Nagy verseinek Paul Chaulot ideális fordítója volt: francia nyersfordításból dolgozott ugyan, de a két művész rokon költői világa, és a fogékonyság egymás nyelvére, kultúrájára lehetővé tette magas minőségű francia fordítások elkészültét. A Gara László által szervezett-szerkesztett magyar költészeti antológia az egyik legkiemelkedőbb példája a magyar nyersfordítás alapján készült francia műfordításoknak. François Gachot, Eugène Guillevic, Kassai György, Bernard Le Calloc'h, Roger Richard, Aurélien Sauvageot és újabban például Sophie Aude, Françoise Bougeard, Joëlle Dufeuilly, Sophie Kepes, Georges Kornheiser, Thierry Loisel, Marc Martin, Guillaume Métayer, Chantal Philippe, Clara Royer, Jean-Louis Vallin azok a kiemelkedő fordítók, akiknek nem volt, illetve nincs szüksége nyersfordításra a nyomdakész változat elkészítéséhez.

3. Szükség van arra, hogy egy francia kiadó anyagi lehetőséget lásson a magyarból franciára fordított mű kiadásában, emellett közös magyar–francia kiadás is lehetséges. Viszonylag ritkán jött létre tisztán francia finanszírozású kiadás. A félig magyar, félig francia kiadást valamivel könnyebb volt megszervezni. Ebben az esetben – így például a Corvina és a Gallimard, illetve a Corvina és a Seuil közötti együttműködésekben – a magyar fél viseli a nyomdai költségeket, és a francia kiadó végzi a terjesztést; a fordítás finanszírozása megegyezés kérdése. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kinyomott példányok el is kelnek.

4. Ideális esetben a magyar mű jól illeszkedik valamilyen nyugat-európai divathullámba vagy irodalmi áramlatba, és sikerül eladni a kinyomott példányokat. Ez tudomásom szerint egyedül Rab Gusztáv *Utazás az ismeretlenbe* című regénye francia kiadásának (1959) esetében teljesült, mert kielégítette az aktuális nyugat-európai kíváncsiságot a vasfüggönytől keletre található valóság iránt.

5. Magyar irodalmi művek alapján viszonylag ritkán készült külföldi film.² Az itt vizsgált életművek közül egyedül Heltai Jenő *A 111-es* és Rab Gusztáv *Utazás az ismeretlenbe* című regénye esetében merült fel a lehetőség, hogy külföldön film készüljön belőlük.

6. A kutatás során feltárult Rab Gusztáv életművének egy új, eddig jórészt ismeretlen szakasza. Rab munkássága második szakaszának irodalomtörténeti jelentőségét elsősorban abban látom, hogy az 1959–1963 között idegen nyelveken megjelent könyvei felkeltették és szolgálták a nyugat-európai és amerikai olvasók érdeklődését. Irodalmi kvalitásaik mellett e művek jelentős tudást közvetítettek a második világháború utáni Magyarországról. Ez a közvetítő szerep ugyancsak magasra értékelhető. A legkidolgozottabb nagyepikus műnek, az *Utazás az ismeretlenbe* című

² Bíró Lajos több regénye alapján készült külföldön film, pl. *A serpolette* (Die Tragödie eines verschollenen Fürstensohnes, rend. Alexander Korda, 1922), *Don Juan három szerelme* (Don Juan's three nights, rend. John Francis Dillon, 1926); Móricz Zsigmond *Komor ló* című novellája felhasználásával készült a *Hortobágy* (rend. Georg Höllering, 1936).

regényének idegen nyelvű kiadásai ugyan csupán halvány lenyomatát adják az eredeti magyar kéziratnak, de Rab hajlandó volt meghozni a feltehetően a kiadó által javasolt rövidítés kompromisszumát a megjelenés érdekében. A műben alkalmazott eposzi kellékek egész sora, több szereplő és egész fejezetek teljesen eltűntek a ›fordítás‹-okból, átdolgozásokból. A megjelenéshez neki akkor egzisztenciális érdeke is fűződött, hiszen azért választotta a Franciaországban való letelepedést, mert Magyarországon nem látott esélyt arra, hogy belátható időn belül írásból, irodalomból élhessen.

7. Rab életműve meglehetősen heterogén: fő műfaja a regény, de számos novellát és publicisztikát is írt és közölt. A közelmúlt eseményeit ábrázoló regényeiben valós és fiktív elemeket ötvözt. Széles forrásanyagra támaszkodva, a saját maga által átélt eseményeket, megismert személyiségeket (családtagokat, barátokat, ismerősöket, a közélet szereplőit) örököltette meg műveiben. A fikcionalitás különböző fokozatait mutató regények keletkezésük korában nem jelenhettek meg Magyarországon, ezért kívül rekedtek a magyarországi kortárs irodalmon. A *Szent Optika* című regény jelentősen eltér a többitől, ugyanis a 17. századi kézirat megtalálására és közlésére vonatkozó fiktív kerettörténetnek megfelelően, szókincsében és stílusában egyaránt a barokk irodalmi hagyományt követi. Két másik regényében (*Patak rózsája*, *Sabaria*, *avagy Szent Márton köpenye*) sajátos módon ötvöződik a katolikus egyházi tematika a közelmúlt történelmi eseményeinek ábrázolásával.

8. További feladat annak feltárása, hogy egy-egy szerző műveinek idegen nyelvű fordítását és sikeres recepcióját milyen kulturális jelenségek határozzák meg, azaz hogyan lesznek egyes szerzők és műveik divatosak, s ha igen, mikor. Jó példa erre Rab Gusztáv és Márai Sándor műveinek franciaországi recepciója. Rab regényei témájuk aktualitása miatt voltak érdekesek, kelendőek az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. Márai művei életében egyáltalán nem hódították meg a francia közönséget, az elmúlt két évtizedben viszont nagyon olvasottá váltak, mert a hajdan volt, eltűnt

polgári világot ábrázolják.³ Míg Márai művei nosztalgiát keltenek, Rabéi aktualitásukkal hódítottak elsősorban.

9. Külön vizsgálatot érdemelne, hogy milyen műveket tartott a magyar irodalmi művek francia nyelvű kiadására 1947-ben létrejött bizottság (Gara, Gyergyai, Sauvageot, Illyés stb.) alkalmasnak arra, hogy felkeltse a franciák érdeklődését a magyarok iránt, és milyen módon tegyék ezt: nem hazai vezérléssel, hanem a legjobb francia kiadók, írók bevonásával. Az egyes szerzők és művek értelmezésén túl további vizsgálatokat igénylő terület többek között a fontosabb irodalmi folyóiratok, kiadók, rádióműsorok és a száműzött irodalmi kultúrák egyéb, pl. intézménytörténeti, mediális, regionális aspektusai. Az irodalmi kölcsönhatások vizsgálatának kiterjesztése szükséges további szerzőkre is. Az utolsó – egyes esetekben az utolsó utáni – órában vagyunk az 1950-es évek második felében Franciaországba ment és ott letelepedett magyar írók (és barátaik, rokonaik) személyes megismerésére és hagyatékuk kutathatóvá tételére lehetőleg magyarországi közgyűjteményben.

10. Gara László Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatéka számos feltáratlan értéket rejt, amit a jelen könyvben csak jegyzetben vagy még ott sem jeleztem, mert nem kapcsolódik szorosán a tárgyalt témához. Ezek közül kettőt emelek ki: 1. Bálint Endre közöletlen versei és ismert verseinek változatai; 2. *A Gard Intézet* című regény 660 oldalas magyar nyelvű gépirata tintairású javításokkal, amely feltehetően az 1960-as évek első felében született. A mű szerzője ismeretlen, eltérően a hagyatékban található többi irodalmi műtől, melyeket azért küldtek meg szerzőik Garának, hogy segítségét kérjék a fordításban és a kiadásban.

³ KÁNYÁDI 2012.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és kéziratári források rövidítése

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
BnF	Bibliothèque nationale de France (Párizs)
FGT	Fondation Gilbert Trollet, Université de Lausanne (Lausanne)
HU BFL	Budapesti Fővárosi Levéltár (Budapest)
MNL-OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
MTA BTK ITI EK	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár (Budapest)
MTA BTK MIA	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet Adattár (Budapest)
MTA KIK Kt	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (Budapest)
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

PIM Kt	Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár (Budapest)
PIM Kv	Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtár (Budapest)
PIM Mt	Petőfi Irodalmi Múzeum Médiatár (Budapest)
RL	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltár (Budapest)

Adatbázis

FRHU20	http://frhu20.iti.btk.mta.hu/ “Franco-Hungarian Literary Relations in the 20th Century”. Edited by Anna Tüskés. Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 2016–2019.
--------	---

- A. ADJ. 1959** A. ADJ. „Le Voyage dans le bleu par Gaston Rab”. *Aux Écoutes*, 27 Novembre 1959, 41.
- A. SZABÓ 2010** A. SZABÓ Magda. „Emléktábla a szigetbörtönben: Noirmoutier”. *Tempevölgy* 2, 7. sz. (2010): 65–69.
- A. SZABÓ 2019** A. SZABÓ Magda. „Destin d’un homme – destin d’un livre : Aladár Kuncz et *Le Monastère noir*”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l’Institut d’Études Littéraires de l’Académie Hongroise des Sciences, l’Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d’Études Françaises de l’Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TÜSKÉS, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ, *Revue d’Études Françaises*, No hors série, 2019, 212–221. Budapest: CIEF–Institut d’Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- ABLONCZY B. 2000** ABLONCZY Balázs. „Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934”. *Századok* 134, 5. sz. (2000): 1149–1170.
- ABLONCZY B. 2015** ABLONCZY Balázs. „A Párizsi Magyar Intézet kezdetei: Molnos Lipót igazgatósága (1927–1943)”. In *Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. GÁLFFY László, SÁRINGER János, 403–421. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszék – Lazi, 2015.
- ABLONCZY L. 2004** ABLONCZY László. „Házak, kertek, paloták előtt megállva... Séta Párizsban”. *Hévíz* 12, 3. sz. (2004): 46–47.
- AE 1927** n. n. c. n. *Az Est* 18, 243. sz. (1927. okt. 26.): 11.
- AE 1930** n. n. „Romain Coolus Budapestre érkezett”. *Az Est* 21, 126. sz. (1930. jún. 5.): 10.
- AE 1935** n. n. „Elrepült báró Doblhoff Lili Varsóba, Rab Gusztáv Párizsba”, *Az Est*, 1935. szept. 12., 4–5.
- AE 1936** n. n. „Miért cserélt gazdát két párizsi hetilap, a VU és a LU?”. *Az Est* 27, 235. sz. (1936. október 14.): 10.
- ALBERT 2000** ALBERT Zsuzsa. „Legenda Rónay Györgyről, II. rész”. *Vigilia* 65, 8. sz. (2000) 622–629.

- AMSELEM-SZENDE-SZENDE 1999** AMSELEM-SZENDE, Line és SZENDE Tamás ford. *Poètes hongrois d'aujourd'hui*. Budapest: Orpheusz, 1999.
- ANGYALOSI 2019** ANGYALOSI Gergely. „A modernség két változata: az impresszionizmus és a szecesszió.” In PONGRÁCZ Tibor, VALASTYÁN Tamás (szerk.). *Terminusok: Idők, mértékek, alakzatok: Tanulmányok Hévizi Ottó hatvanadik születésnapjára*, 301–319. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019.
- ARNOTHY 1961** Christine ARNOTHY, „Traduit du Hongrois: Gusztav Rab: Un jour à Budapest”. *Flammes* nr. 99 (Janvier 1961): 9–10.
- AUDE 2010** *Trente années de littérature hongroise en traductions françaises Bibliographie annotée 1979–2009*, établie par Sophie AUDE. Budapest: Fondation du Livre Hongrois, 2010.
- B. Gy. 1938** B. Gy. „Mentont ajánlanám: Rab Gusztáv regénye”. *Magyarország*, 1938. márc. 13., 9.
- B. R. 1944** B. R. „Éji lepke: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1944. febr. 26., 229.
- BALASSA 1923** BALASSA József. „Rab Gusztáv regénye”. *Világ* 14, 51. sz. (1923. márc. 4.): 5.
- BÁLINT 2009** BÁLINT Zsolt. „Az Ardóc”. *Új Ember* 65, 47. sz. (2009): 16.
- BALÓ 1977** BALÓ György. „Korolovszki Lajos”. *RTV*, 1977. okt. 14.
- BANTCHEVA 1998** BANTCHEVA, Denitza, éd. par. *Joseph Delteil*. Lausanne: L'Âge d'Homme, 1998.
- BÁNYAI 1927** BÁNYAI György. „»Ha már japán, hát legyen – magyar« mondta F. Gemier a párisi nemzetközi ünnepségen”. *Színházi Élet* 17, 29. sz. (1927): 20.
- BARABÁSI 2018** BARABÁSI Albert-László. *A képlet: A siker egyetemes törvényei*, Libri, 2018.
- BARTÓCZ 1996** BARTÓCZ Ágnes. „Egy Pilinszky-levél margójára”. *Holmi* 8, 3. sz. (1996): 326–329.
- BEHBTN 1940** *A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélő névsora 1940. szeptember*, Budapest, 14.
- BÉKÉS 1990** BÉKÉS Csaba. „A békét a győztesek kötik: A magyar kormány békepropaganda tevékenysége 1945–1946”. *Aetas* 5, 1–2. sz. (1990): 29–53.

- BÉLÁDI-POMOGÁTS-RÓNAY L. 1986** BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla, RÓNAY László. *A nyugati magyar irodalom 1945 után*. Budapest: Gondolat, 1986.
- BELLANGER 1959** BELLANGER, Claude. „Exil”. *Parisien libéré*, 8 Septembre 1959.
- BELOHORSZKY 1983** BELOHORSZKY Pál. „Megkínzott révbeérő ifjúság”. *Jelenkor* 26, 11. sz. (1983): 1009–1013
- BENDE 1999** BENDE József. „Pierre Emmanuel esszéi elé”. *Vigilia* 64, 7. sz. (1999): 532–535.
- BENDE-SZILÁGYI J. 2002** BENDE József, SZILÁGYI Judit. „Válogatás Füst Milán leveleiből, II. rész”. *Új Forrás* 34, 6. sz. (2002): 47–61.
- BENE 2017** BENE Krisztián. „A francia ellenállás magyar tagjai”. *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* (2017): 499–522.
- BENE 2018** BENE, Krisztián. „Une introduction aux relations militaires franco-hongroises pendant la Seconde Guerre mondiale”. In *Aux tournants de l’histoire : Ruptures et reconfigurations des relations entre la France et l’Europe médiane à l’époque contemporaine*, éd. par Krisztián BENE et Ferenc DÁVID, 73–85. Talmont St. Hilaire–Pécs: Éditions Codex–Université de Pécs, 2018.
- BENEDEK 1942** BENEDEK Marcell. „Rab Gusztáv: Miért, Dániel?”. *Új Idők*, 1942. nov. 7., 560–561.
- BEREGI 1985** BEREGI Tivadar. „Kassák Lajos levelei Beregi Tivadarhoz”. *Irodalomtörténet* 67/17, 2. sz. (1985): 426–436.
- BERÉNYI 1990** BERÉNYI, Pál. „Les relations culturelles franco-hongroises après 1945 et l’Institut Hongrois de Paris”. *Cahiers d’Études Hongroises* 2 (1990): 191–197.
- BERKI 1963** BERKI Erzsébet. „Halottaim is itt-ott, egyre többen...”. *Irodalmi Újság* 14, 2. sz. (1963. jan. 15.): 1.
- BERLIND 1979a** BERLIND, Bruce. „Ágnes Nemes Nagy – Poetry and translation”. *New Hungarian Quarterly* 20, 76. sz. (1979): 153–160.
- BERLIND 1979b** BERLIND, Bruce. „Árnyék, Előrejelzés, Figyelő madár, Metafizika” ford. Nemes Nagy Ágnes. *Nagyvilág* 23, 9. sz. (1979): 1333–1336.
- BERLIND 1993a** BERLIND, Bruce. „Poetry and Politics: The Example of Ágnes Nemes Nagy”. *The American Poetry Review* 22, 1. sz. (1993): 5–10.

- BERLIND 1993b** BERLIND, Bruce. „Költészet és politika – Nemes-Nagy Ágnes példája” (Dávid Anna fordítása). *Magyar Napló* 5, 10. sz. (1993): 9–13.
- BH 1928** n. n. c. n. *Budapesti Hírlap* 48, 42. sz. (1928. febr. 21.): 13.
- BH 1929** n. n. „Diné a miniszterelnöknél”. *Budapesti Hírlap* 49, 112. sz. (1929. május 19.): 13.
- BODÓ 1938** BODÓ Béla. „Rab Gusztáv: Mentont ajánlanám”. *Pesti Napló*, 1938. március 12., 9.
- BOIRON 1988** BOIRON, Bertrand (éd. par). *Regards sur Kosztolányi: actes du colloque*. Paris: Centre interuniversitaire d'études hongroises, 1988.
- BOLAND 1956** Boland, Bridget. *The Prisoner: A Play in Three Acts*. New York: Dramatists Play Service, 1956, 69 p.
- BOLDIZSÁR 1977** BOLDIZSÁR Iván. „Egy ember, akit mindenki szeretett”. *Élet és Irodalom* 41. sz. (1977. okt. 8.): 8.
- BORBÁNDI 2006** BORBÁNDI Gyula. *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Hága–Budapest: Mikes International–Országos Széchényi Könyvtár, 2006.
- BORHI 2009** BORHI László. „A nyugati nagyhatalmak és Kelet-Közép-Európa 1945 után”. *Világtörténet* 31, 3–4. sz. (2009): 3–21.
- BOROSS 1925** BOROSS Elemér. „A művészet Locarnóját akarom – mondja Firmin Gémier”. *Világ* 16, 285. sz. (1925. dec. 17.): 7.
- BOSQUET 1966** BOSQUET, Alain. „A költészetnek éltél”. *Irodalmi Ujság*, 1966. jún. 1., 1.
- BOTKA 1994** BOTKA Ferenc. „A Déry-per világviszzhangja”. *Holmi* 6, 10. sz. (1994): 1427–1447.
- BÖHM 2003** BÖHM Gábor, szerk. *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*, Budapest: Kijárat, 2003.
- BRETON-CHAR-ÉLUARD 1930** BRETON, André-CHAR, René-ÉLUARD, Paul. *Ralentir Travaux*. Paris: Éditions Surréalistes, 1930.
- BRETON-ÉLUARD 1930** BRETON, André-ÉLUARD, Paul. *Immaculée Conception*. Paris: Éditions Surréalistes, 1930.
- BROOKS 1962** BROOKS, Jeremy. „Fiction of the week: A Room in Budapest”. *Sunday Times*, 24th June 1962.

- BT 1977** bt. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Esti Hírlap* 22, 234. sz. (1977. okt. 5.): 8.
- BUDA 1999** BUDA Attila, szerk. *Újholdak és régi mesterek: Lengyel Balázs leveleskönyve*. Budapest: Enciklopédia, 1999.
- BUDA 2014** BUDA Attila. „»Szorong a szívben a világ.« Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs itáliai, valamint franciaországi levelezése 1947–48-ból”. In BUDA Attila, szerk. *Tárguló körök: Tanulmányok, dokumentumok az Újholdról és utókoráról*, 199–326. Budapest: Ráció, 2014.
- BUDA 2015** BUDA Attila, közreadja. „Nemes Nagy Ágnes: Amerikai naplóról”. In BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. „...mi szépség volt s csoda” *Az Újhold folyóirat köre: Tanulmányok és szövegközlések*, 176–310. Budapest: Ráció, 2015.
- BUDA–NEMESKÉRI–PATAKY 2015** BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. „...mi szépség volt s csoda” *Az Újhold folyóirat köre: Tanulmányok és szövegközlések*, Budapest: Ráció, 2015.
- BUDA–PATAKY–TÜSKÉS A. 2019** BUDA Attila, PATAKY Adrienn, TÜSKÉS Anna szerk. „láthatatlan selyemsál a számon” *Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs leveleiből*. Budapest: Gondolat, 2019.
- C 1928** n. n. „Union Latine Cinématographique”. *Cinéma* 2, 17. sz. (Novembre 1928): [35].
- C. SZEMERE 1939** C. SZEMERE Klára. „Látogatás Rab Gusztávnál”. *Uj Idők*, 1939. ápr. 16., 606–607.
- CÉH 1994** „Regards sur Attila Jozsef: Évolutions parallèles et relations bilatérales France-Hongrie XXe siècle”. *Cahier d’Études Hongroises* Vol. 6. (1994).
- CHAULOT 1967** CHAULOT, Paul. „Vidék”, ford. Nemes Nagy Ágnes. *Magyar Műhely* 5, 18. sz. (1967): 43.
- CHAULOT 1970** CHAULOT, Paul. „Fordítás, magyarból” [Traduire du hongrois], ford. Nemes Nagy Ágnes. *Nagyvilág* 15, 3. sz. (1970): 365.
- CHAULOT 1982** CHAULOT, Paul. *Az arcok fala*. Budapest: Európa, 1982.
- COTTIER-FÁBIÁN 1994** COTTIER-FÁBIÁN, Elisabeth. „Peut-on traduire en français la poésie d’Attila József ? Rimes, réseaux et concepts” [Lefordítható-e franciára József Attila költészete?]. *Cahier d’Études Hongroises* Vol. 6. (1994): 113–121.

- COTTIER-FÁBIÁN 2019** COTTIER-FÁBIÁN, Elisabeth. „Quand le Danube et la Vistule coulaient en Ardèche : l'étrange histoire de Saint-Boniface et ses Juifs, par Nathalie et László Gara”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences, l'Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna Tüskés, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ, *Revue d'Études Françaises*, No hors série, 2019, 197–211. Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- COWARD 1960** COWARD, Noel. „Nice goings-on in Paris and the Pacific”. *Twenty-six – Evening Post*, 4 November 1960.
- COXHEAD 1962** COXHEAD, Elizabeth. „Guilt in Budapest”. *The Sunday Telegraph*, June 24, 1962, 7.
- Cs. SZABÓ 1964** Cs. SZABÓ László. „Magyar költő Nyugaton: Illyés Gyula utazásáról”. *Új Látóhatár* 7, 2. sz. (1964): 97–105.
- CSAPODY 2016** CSAPODY Miklós. *A Magyar Pen Club története I–II*. Budapest: Magyar Pen Club, 2016.
- CSELÉNYI 1965** CSELÉNYI László. „Párizsban, a világ városában”. *Új Ifjúság* 14, 14. sz. (1965. ápr. 6.): 2.
- CSELÉNYI 1981** CSELÉNYI László. *Jelen és történelem avagy lehetőségek egy elképzelt szöveghez: 1956–1981*. Bratislava–Budapest: Madách–Szépirodalmi, 1981.
- CSERÉPFALVI 1980** CSERÉPFALVI Imre. „Találkozásom József Attilával Párizsban: Cserépfalvi Imre emlékezéséből”. *Kritika* 9, 8. sz. (1980): 22–29.
- CSERÉPFALVI 1982** CSERÉPFALVI Imre. *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Budapest: Gondolat, 1982.
- CSERNUS 1999** CSERNUS Sándor. „Párizsi Magyar Intézet: 70 év után végre Collegium Hungaricum?”. *Hungarológia* 1, 1–2. sz. (1999): 24–33.
- CSOKITS 1993** CSOKITS János. „Bán Zoltán András: Egy félbarátság regénye (Beszélő, 1993. január 30.)”. *Beszélő* 4, 10. sz. (1993. március 13.): 2.

- CSŰRÖS 1987–1988** CSŰRÖS Miklós. „A drámaíró Kodolányi”. *Literatura* 14, 1–2. sz. (1987–1988): 122–128.
- CSŰRÖS 1999** Kodolányi János és Szabó István *levelezése*, szerkesztette és utószót írta CSŰRÖS Miklós. Budapest: Holnap, 1999.
- D. FEHÉR 1965** D. FEHÉR Zsuzsa. „Bevezető”. In *Tallós Ilona festőművész kiállítása 1965. május 7-től május 23-ig Csók István Galéria*. S.l.: Köteles István, 1965.
- DAUPHIN–TÜSKÉS A. 2015** DAUPHIN, Christophe–TÜSKÉS, Anna. *Les Orphées du Danube: Jean Rousselot, Gyula Illyés et Ladislav Gara. Suivi de Lettres à Gyula Illyés, par Jean Rousselot*. Rafael de Surtis/ Editinter, 2015.
- DEDE 2019** DEDE, Franciska. „A Hét et la France : Influences et présences françaises dans les vingt premières années de la revue”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l’Institut d’Études Littéraires de l’Académie Hongroise des Sciences, l’Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d’Études Françaises de l’Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TÜSKÉS, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ, *Revue d’Études Françaises*, No hors série, 2019, 46–61. Budapest: CIEF–Institut d’Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- DESSEWFFY–SZÁNTÓ 1989** DESSEWFFY Tibor–SZÁNTÓ András. „Kitörő éberséggel” *A budapesti kitelepítések hiteles története*. Budapest: Lap- és Könyvkiadó, 1989.
- DEVÉSA 2002** DEVÉSA, Jean-Michel. „Rene Crevel et le monde anglo-saxon”. In DEVÉSA, Jean-Michel, éd. par. *Rene Crevel, ou, L’esprit contre la raison: actes du colloque international Bordeaux, 21 au 23 novembre 2000*. Mélusine no 22. Editions L’Age D’homme, 2002, 231–244.
- DIÉGUEZ 1959** DIÉGUEZ, Manuel de. „A propos de «Les bijoux de famille» de Petru Dumitriu et «Voyage dans le bleu» de Gusztav Rab”. *Combat*, 4 juin 1959.
- DIENES–UGRAI 2013** DIENES Dénes és UGRAI János. *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013.

- DN 1955** n.n. „Notesz: A Dunántúli Magvető Könyvkiadó”. *Dunántúli Napló* 12, 285. sz. (1955. december 4.): 3.
- DOBÁS 2015** DOBÁS Kata, közreadja. „Nemes Nagy Ágnes: Brüsszeli út, 1977”. In BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. „...mi szépség volt s csoda” Az Újhold folyóirat köre: Tanulmányok és szöveggözlések, 151–175. Budapest: Ráció, 2015.
- DOBOSSY 1964** DOBOSSY László. „Illyés Gyula két könyve”. *Kritika* 2, 4. sz. (1964): 47–50.
- DOMS 1990** Doms, André, préf. *Poésies hongroises*. Luxembourg: Estuaires, 1990.
- DÖME 2013** DÖME Attila. Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy: a Tormay Cécile per. Keszthely: Balaton Akadémia K., 2013.
- DRASKÓCZY 1993** DRASKÓCZY István. *A Budapesti Református Gimnázium második (csonka) félszázadának szellemi arculata 1909/10 – 1951/52*. Budapest: Bp. Ref. Öregdiákok Török P. Egyes.–Lónyay Utcai Ref. Gimnáziumért Alapítvány, 1993.
- E. FEHÉR 1968** E. FEHÉR Pál. „Irodalmunk külföldön: A magyar irodalom fordítóinak budapesti találkozója elé”. *Népszabadság* 26, 270. sz. (1968. november 17.): 8.
- E. KOVÁCS 1947** E. KOVÁCS Kálmán. „Hogyan tanítanak és miért tanulnak magyarul Párisban: Magyar óra az Élő Keleti Nyelvek Iskolájában”. *Új Magyarország* 3, 46. sz. (1947. nov. 15.): 3–4.
- ÉBLI 2008** ÉBLI Gábor. *Műgyűjtés, múzeum, mecénatúra: esettanulmányok a jelenkori magyar gyűjtéstörténetből*. Budapest: Corvina, 2008.
- ECKHARDT 1927** ECKHARDT Sándor. „Francia nyelvű magyar antológiák”. *Napkelet* 5, 9. sz. (1927): 813–814.
- EGRI 2003** EGRI Mária, s.a.r. *Ámos Imre: Napló, versek, vázlatkönyvek, levelezőlapok: Források*. Budapest: Múlt és Jövő, 2003.
- EGRI–PETÉNYI 1982** EGRI Mária–PETÉNYI Katalin. *Ámos Imre*. Budapest: Corvina, 1982.
- ENGLE 1983** ENGLE, Paul. „Hualingra várva, Sangháj, Xiang Guo Szi-templom, Egy kínai barátom tréfájára” (ford. Nemes Nagy Ágnes). *Nagyvilág* 28, 7. sz. (1983): 978–979.
- ENGLEBERT 1940** ENGLEBERT, Omer. *Les saints protecteurs de la France: Vie de Saint Martin*. Paris: Gallimard, 1940.

- F. Gy. 1940** F. Gy. „Egy könyv második kiadása elé”. *Új Idők*, 1940. jún. 2., 627.
- FALLENBÜCHL 1963** FALLENBÜCHL Zoltán, s.a.r. *Ambrus Zoltán levelezése*. Budapest: Akadémiai, 1963.
- FARKAS 2019** FARKAS André. „Garával ketten - Párizs ellen”. *Magyar Szemle* 28, 9–10. sz. (2019): 29–37.
- FÁSKERTI 2002** FÁSKERTI Mária. „Interjú Sulyok Vincével”. *  ghegy* 1, 1. sz. (2002): 87–90.
- FAZEKAS–FORGÁCS–GARA–GERŐ 1923** FAZEKAS Anna–FORGÁCS Ödön–GARA László–GERŐ György. *Tavaszi triumphus*. Budapest: Uj Hellas, [1923].
- FÁZSY–DOMS 1995** FÁZSY, Anikó et DOMS, André, anthologie établie et trad. par. *Dix sept po  tes hongrois*. Pas-de-Calais–Beuvry: Maison de la Poésie Nord, 1995.
- FEJÉRDY 2011** Fejérdy Gergely. „A francia kultúrdiplomácia f  bb t  rekv  sei    lehet  s  ei Magyarors  gon 1945    1990 között”. *K  l  gyi Szemle*, 2. sz. (2011): 53–75.
- FEJÉRDY 2014** FEJÉRDY Gergely. „A belga-magyar hivatalos kapcsolatok els     vtizede”. *S  zadok* 148, 1. sz. (2014): 35–47.
- FEJT   1947** FEJT   Ferenc. „Párizsi lev  l”. *Haladás* 3, 26. sz. (1947): 8.
- FEJT   1957** François FEJT  . *Nagy Imre: Un communisme qui n’oublie pas l’homme, trad. du hongrois par Imre László, précédé d’un portrait d’Imre Nagy, un communiste qui a choisi le peuple*. Paris: Plon, 1957.
- FERDINANDY 1990** FERDINANDY György. „Magyar   r  k Párizsban”. *Vigilia* 55, 8. sz. (1990): 607–611.
- FERDINANDY 2008** FERDINANDY György. „  h  ns  g a paradicsomban: Francia   r  s  gom története”. *Holmi* 20, 11. sz. (2008): 1490–1505.
- FISCHER 1962** FISCHER, Otto. „General Galg  tzy: Anekdoten um ein alt  sterreichisches Original”. *Basler Nachrichten*, 13 März 1962, 8.
- FODOR 1924** FODOR Gyula. „Mirandolina”. *Színházi   le* 14, 49. sz. (1924): 4–8.
- FOUCAULT–KARAFIÁTH 2006** FOUCAULT, Yann –KARAFIÁTH, Judit, textes réunis par. *Prisonnier de sa langue, libre dans sa langue*. Budapest: Universitas, 2006.
- FÖLDES 2013** FÖLDES, Györgyi. „Traduction et réception : « Pourquoi les Français se désintéressent-ils de la littérature hongroise, no-

tamment des oeuvres de Zsigmond Móricz ? ». *Revue d'Études Françaises*, édition spéciale (2013): 129–137.

- FÖLDES 2019** FÖLDES, Györgyi. „Profession : traducteur, organisateur littéraire, ange gardien. Correspondance de Lajos Kassák et László Gara”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences, l'Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TÜSKÉS, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ, *Revue d'Études Françaises*, No hors série, 2019, 221–228. Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- FRÉNAUD 1962** FRÉNAUD, André. „Háromkirályok” (ford. Rába György), „Megérkezés háromkirályok ünnepén” (ford. Nemes Nagy Ágnes). *Nagyvilág* 7, 10. sz. (1962): 1476–1478.
- FRÉNAUD 1970** FRÉNAUD, André. „Les poètes hongrois: Introduction”. *Esprit* No. 391 (4) (avril 1970): 730–733.
- G. A. 1930** G. A. „Megjelent Párizsban az első Móricz-regény francia fordítása”. *Pesti Napló* 81, 126. sz. (1930. június 5.): 13.
- GÁCH 1966** GÁCH Mariann. „»Az író mondja ki világosan, mit akar« Illyés Gyulával – New York és Párizs után”. *Film Színház Muzsika* 10, 32. sz. (1966. aug. 12.): 8–9.
- GACHOT 1924a** GACHOT, François. *Jeux de Dames*. Paris: Éditions de la Nouvelle Revue Française, 1924.
- GACHOT 1924b** GACHOT, François. „A propos de la reprise d'Antigone; fables des origines, par Henri Michaux”. *Philosophies* nr. 2. (15 mai 1924): 217–218, 222.
- GACHOT 1924c** GACHOT, François. „L'Équinoxe d'avril”. *La Nouvelle Revue Française* nr. 131 (Août 1924): 171–177.
- GACHOT 1927a** GACHOT, François. „René Crevel”. *Nyugat* 20, 6. sz. (1927): 514.
- GACHOT 1927b** GACHOT, François. „Julien Green”. *Nyugat* 20, 13. sz. (1927): 571.
- GACHOT 1930** GACHOT, François. „Marcel Jouhandeau”. *Nyugat* 23, 21. sz. (1930): 872–873.

- GACHOT 1937** GACHOT, François. „La collection Hatvany”. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXX. (VI.) T. 57. (1937): 543–546.
- GACHOT 1939** GACHOT, François. „L'exposition rétrospective des oeuvres de Didier Rózsafty”. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXXII. (VIII.) T. 60 (1939) 472–273.
- GACHOT 1943** GACHOT, François, rendezte. *Jelenkori francia festőművészek kiállítása*. Budapest: Gróf Almásy-Teleki Éva Művészeti Intézet, 1943.
- GACHOT 1971** GACHOT, François. „Egy elmúlt ország emlékei I.”. *Irodalomtörténet* 3(53), 4. sz. (1971): 910–966.
- GACHOT 1972** GACHOT, François. „Egy elmúlt ország emlékei II.”. *Irodalomtörténet* 4(54), 1. sz. (1972): 86–115.
- GALAMBOS GRUBER 1940** GALAMBOS GRUBER Ferenc. „A »bécsi döntés« regénye”. *Katolikus Szemle* 54, 8. sz. (1940): 308–309.
- GARA 1925a** GARA László. „Monsieur Cailleaux nadrágja és Arrachard öt perce”. *Esti Kurir* 3, 186. sz. (1925. aug. 20.): 13.
- GARA 1925b** GARA László. „Izgalmak az elszabadult leopárd körül és egyéb párizsi apróságok”. *Esti Kurir* 3, 189. sz. (1925. aug. 25.): 8.
- GARA 1926** GARA László. „Az abszolút film”. *Magyar Írás* 6 (1926. jún. 1.): 7–8.
- GARA 1930** GARA László. „Magyar irodalom Franciaországban”. *Nyugat* 23, 10. sz. (1930): 810–812.
- GARA 1933a** GARA László. „Miss Paris 1895–1905 nyilatkozik életről, szerelemről, örömről, szomorúságról”. *Magyarország* 40, 185. sz. (1933. aug. 17.): 7.
- GARA 1933b** GARA László. „Ki nyeri a jövőesztendei Davis Cupot?”. *Magyarország* 40, 192. sz. (1933. aug. 25.) 10.
- GARA 1935a** GARA László. „Chaplin új filmje: »Produkcio No. 5«”. *Pesti Napló* 86, 1. sz. (1935. jan. 1.): 23.
- GARA 1935b** GARA László. „Párizsban Mimi lett Carmenből”. *Színházi Élet* 25, 17. sz. (1935): 42.
- GARA 1946** GARA, Ladislav. *La Hongrie nouvelle*. Paris: Mouvement pour l'Indépendance Hongroise, 1946.
- GARA 1947** GARA, L. „Poète, essayiste, philosophe, „sourcier de talents”: André Németh rentre en Hongrie”. *La République Hongroise* No. 15–16 (Juillet-Aout 1947): 4.

- GARA 1955** GARA László. „Dulles–Faure-tanácskozás a dél-vietnami váltság ügyében”. *Népszava* 83, 105. sz. (1955. május 6.): 3.
- GARA 1959** GARA László. „Dialógus: Lope de Vega magyar tárgyú drámainak sorsáról”. *Irodalmi Ujság*, 10, (1959. okt. 15.): 11.
- GARA 1960a** GARA László. „Éjszakai beszélgetés Tristan Tzarával Villon mester titkáról”. *Irodalmi Ujság*, 11, (1960. jan. 15.): 6.
- GARA 1960b** GARA, Ladislás. „Du nouveau dans la littérature hongroise”. *Les Temps Modernes* 15e année, no 167–168 (Février-mars 1960): 1431–1433.
- GARA 1962a** GARA, Ladislás, éd. *Anthologie de la Poésie Hongroise du XIIIe siècle à nos jours*. Paris: Editions du Seuil, 1962.
- GARA 1962b** GARA László. „Tizenkét változat »A vén cigány«-ra”. *Irodalmi Ujság*, 13, (1962. febr. 15.): 9.
- GARA 1965a** GARA László. „A Lónyay utcai srác: Cs. Szabó László hatvanadik születésnapjára”. *Irodalmi Ujság*, 16, (1965. nov. 1.): 4.
- GARA 1965b** GARA László. *Az ismeretlen Illyés*. Washington: Occidental Press, 1965.
- GARA 1965c** GARA László. „Levél a műfordításról”. *Kritika* 3, 1. sz. (1965): 62–63.
- GARA 1965d** G. L. „Száz ezer berber orvosa voltam: Nicolas Dobó könyve”. *Irodalmi Ujság*, 16, (1965. aug. 1.): 8.
- GARA 1991** GARA László. „Az abszolút film”. In PETERNÁK Miklós, szerk. *F.I.L.M. A magyar avant-garde film története és dokumentumai*. Budapest: Képzőművészeti Vállalat, 1991, 75–77.
- GARA 1994** GARA László. „Éjszakai beszélgetés Tristan Tzarával Villon mester titkáról”. *Látó* 5, 12. sz. (1994): 77–80.
- GARA L.–GARA N. 1946** GARA László és Nathalie. „Lion megöregedett” ford. NYIRI Éva. *Magyar Szemle* 4 (1946. január 19.): 2.
- GARA N.–GARA L. 1999** GARA Nathalie – GARA Ladislás. *Saint-Boniface et ses juifs: un été 42 en Ardèche*. Ardèche: La Fontaine de Siloe, 1999.
- GARA N.–GARA L. 2016** GARA Nathalie – GARA Ladislás. *Un été 42 en Ardèche*. Éditions Dolmazon: La Fontaine de Siloe, 2016.
- GARA N.–GARA L. 2018** GARA Nathalie – GARA László. *Saint-Boniface és lakói*, ford. GARA László, s.a.r. Tüskés Anna. Budapest: MTA BTK ITI, 2018.

- GARADNAI 2013** GARADNAI Zoltán. *Franciaország keleti nyitás politikája és a magyar-francia kapcsolatok története (1963–1968)*. Budapest: Gondolat, 2013.
- GARAI G. 1962** GARAI Gábor. „A vén cigány franciául”. *Kortárs* 6, 5. sz. (1962): 771–772.
- GARAI I. 2016** GARAI Imre. *A tanári elitképzés műhelye: A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950*. Budapest: ELTE Eötvös Collegium, 2016, 2. kiadás.
- GEREBLYÉS 1963** GEREBLYÉS László. „Három levél Franciaországból”. *Nagyvilág* 8, 3. sz. (1963): 453–458.
- GÖMÖRI 2012** GÖMÖRI György. „Egy izgalmas levelezésről: Miłosz-Jeleński”. *Alföld* 63, 5. sz. (2012): 50–55.
- GRADVOHL 1990** GRADVOHL, Paul. „1947/1949: le »tournant« vécu par deux partis communistes”. *Cahiers d'Études Hongroises* 2 (1990): 35–55.
- GUILLEVIC 1977** GUILLEVIC, Eugène. *Mes poètes hongrois*. Budapest: Corvina, 1977
- GULYÁS GY.–GULYÁS J. 1989** GULYÁS Gyula–GULYÁS János. *Törvénysértés nélkül... A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfájának dokumentumai*. Debrecen: Láng Kiadó, 1989.
- GULYÁS M. 1997** GULYÁS Miklós. „Utóirat parancsra”. *Látó* 8, 1. sz. (1997): 7–27.
- Gy. M. 1947** Gy. M. „Heltai Jenő: »...hogy a magyar szellem minél gyakrabban megszólalhasson«”. *Haladás* 3, 31. sz. (1947. júl. 31.): 9.
- GYENES 1938** GYENES János. „Korda Sándor Cannesban”. *Színházi Élet* 28, 35. sz. (1938): 42.
- GYERGYAI 1930** GYERGYAI Albert. „Móricz Zsigmond franciául: »Derrière le dos de Dieu«, Gara László és Marcel Largeaud fordításában - Rieder kiadása”. *Nyugat* 23, 14. sz. (1930): 146–147.
- GYERGYAI 1931** GYERGYAI Albert. „Les Révoltés. Márai Sándor regénye. Paris, Les Revues”. *Nyugat* 24, 10. sz. (1931): 699.
- GYERGYAI 1936** GYERGYAI Albert. „Marcel Proust”. *Nyugat* 29, 11. sz. (1936): 350.
- GYOMAI 1928** GYOMAI Imre. „Ezt csinálják a magyar írók és újságírók Párizsban... Itt nehezebb a befutási lehetőség, mint Bécsben

vagy Berlinben. A pioniroknak mégis sikerült elhelyezkedniök”. *Literatura* 3, 9. sz. (1928): 295–297.

GYORGYEVICS 2018 GYORGYEVICS Tamás. Széchenyi Zsigmond élete. Budapest: Amicus, 2018.

GYŐREI 2005a GYŐREI Zsolt. *Heltai Jenő drámai életműve*. Budapest: L'Harmattan, 2005.

GYŐREI 2005b GYŐREI Zsolt. „Heltai Jenő drámafordításainak lajstroma”. In GYŐREI Zsolt. *Heltai Jenő drámai életműve*. Budapest: L'Harmattan, 2005, XXVIII–XXXI.

H 1977 H. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Népszabadság* 35, 235. sz. (1977. okt. 6.): 9.

H. G. 1962 H. G. „A vén cigány – tizenötféleképpen”. *Népszabadság*, Kulturális melléklet, 20, 71. sz. (1962. március 25.): 7.

HAAS 2005 HAAS Lídia. „»Joue donc, tzigane, et ne te soucie guere!« A Vén cigány franciául”. In JÓZAN Ildikó, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. *A „boldog Bábel” Tanulmányok az irodalmi fordításról*. Budapest: Gondolat–Infonia, 2005, 273–293.

HALLGATÓ 1957 HALLGATÓ Balázs. „»Les Temps Modernes« és a magyar szabadságharc”. *Látóhatár* 8, 1–2. sz. (1957): 73–76.

HÁRS 1985 HÁRS Éva. *Martyn Ferenc életmű katalógusa*. Kaposvár: Somogy m. Múz. Ig., 1985.

HATÁR 1995 HATÁR Győző. *Életút, III. Kabdebó Lóránt magnetonfelvételei alapján*. Szombathely: Életünk, 1995.

HAVAS 1930 HAVAS Albert. „»Örülök, hogy Pestre jöhetek és megismerhetem Bajor Gizit, Molnár Ferencet és Heltai Jenőt« – mondja Romain Coolus, a »Húsvéti vakáció« szerzője”. *Színházi Élet* 20, 22. sz. (1930): 43

HÁY 1966 HÁY Gyula. „A magyar írók búcsúja”. *Irodalmi Ujság*, 17, (1966. jún. 1.): 1.

HEGEDÜS 1971 HEGEDÜS Géza. *Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi, 1971.

HELTAI 1937 HELTAI, Eugène. „Celui qui reçoit les gifles: Conte”, traduit par L. Gara. *Les Nouvelles Littéraires* (1937. április 10.): 9.

HELTAI 1957a HELTAI Jenő. „Nobel-díj”. In HELTAI Jenő. *Színes kavicsok II*. Budapest: Szépirodalmi, 1957, 473–478.

- HELTAI 1957b** HELTAI Jenő. „Kalocsai”. In HELTAI Jenő. *Színes kavicsok II.* Budapest: Szépirodalmi, 1957, 291–298.
- HELTAI 1957c** HELTAI Jenő. „Kefsziz”. In HELTAI Jenő. *Színes kavicsok II.* Budapest: Szépirodalmi, 1957, 235–241.
- HELTAI 1998a** HELTAI Jenő. „Fordítás”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások.* S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papirusz, 1998, 248.
- HELTAI 1998b** HELTAI Jenő. „Elindulás: Életrajz-töredék”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások.* S. a. r. Fráter Zoltán. Budapest: Papirusz, 1998, 27–28.
- HELTAI 1998c** HELTAI Jenő. „Léda ebédje”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások.* S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papirusz, 1998, 70–74.
- HELTAI 1998d** HELTAI Jenő. „Cilinder”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások.* S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papirusz, 1998, 82–85.
- HELTAI 1998e** HELTAI Jenő. „Szegény ember kocsisa”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások.* S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papirusz, 1998, 109–112.
- HELTAI 2017** HELTAI Jenő. *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945.* Budapest: Magvető, 2017.
- HERNÁDI 2016** HERNÁDI Mária. „Nemes Nagy Ágnes dalszerű versei”. In BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. *Leírás és értelmezés. Újholdas szerzők a hagyománnyá válás közben.* Budapest: Ráció, 2016, 49–65.
- HORNYÁK 1993** HORNYÁK Mária. *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár.* Martonvásár: MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet, 1993.
- HORVÁTH I. 2014** HORVÁTH István. *Szerkesztő a vészkorszakban 1. Illyés Gyula és a Magyar Csillag.* Budapest: Múlt és Jövő, 2014.
- HORVÁTH I. 2016** HORVÁTH István. *Szerkesztő a vészkorszakban 2. Levelek Illyés Gyulához 1935–1945.* Budapest: Múlt és Jövő, 2016.
- HORVÁTH J. 1901** HORVÁTH János. *A „Demokratia” páholy 1900. évi jelentése.* Budapest: Demokratia Páholy, 1901.
- HUBAY 1987** HUBAY Miklós. „Napló: 1984 október”. *Népszabadság* 45, 56. sz. (1987. március 7.): 16.

- HUNYADY 1941** HUNYADY Sándor. „Rokonok és ismerősök: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1941. nov. 2., 548.
- HUSZÁR 1940** HUSZÁR Miklós. „Belvedere: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1940. ápr. 28., 497.
- ILLYÉS 1947a** ILLYÉS Gyula. *Franciaországi változatok*. Budapest: Nyugat, 1947.
- ILLYÉS 1947b** ILLYÉS Gyula. „Jó hírünk van a világban”. *Szabad Szó* 49, 43. sz. (1947. február 20.): 3.
- ILLYÉS 1964** ILLYÉS Gyula. „Amikor csődöt mondanak a tribunok, helytállnak a költők”. *L'Express*, 1964. január 9.; megjelent még itt: *Irodalmi Újság*, 1964 január 15.
- ILLYÉS 1969** ILLYÉS Gyula. „Adottság és lehetőség”. *A Hét* 14, 16. sz. (1969. ápr. 20.): 11.
- ILLYÉS 1975** ILLYÉS Gyula. *Iránytűvel*, 2. Budapest: Szépirodalmi, 1975.
- ILLYÉS 1979a** ILLYÉS Gyula. *Szellem és erőszak*. Budapest: Magvető, 1979.
- ILLYÉS 1979b** ILLYÉS, Gyula. „Le Favori”. In NAGY, Péter, éd. *Théâtre hongrois d'aujourd'hui: Dix auteurs – dix pièces*. Paris–Budapest: Publication Orientalistes de France–Editions Corvina, 1979, Tome I, 230–290.
- ILLYÉS 1982** *Illyés Gyula élete képekben*, összeáll. ILLYÉS Gyuláné, összegyűjt., vál. MOLDOVÁN Domokos. Budapest: Gondolat, 1982.
- ILLYÉS 1983** ILLYÉS Gyula. „Franciák, magyarok: Válaszok Sumonyi Zoltánnak”. *Kortárs* 27, 7. sz. (1983): 1110–1118.
- ILLYÉS 1987** ILLYÉS Gyula. *Naplójegyzetek 1946–1960*, s.a.r. ILLYÉS Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1987.
- ILLYÉS 1989** ILLYÉS Gyula. *Naplójegyzetek 1961–1972*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1989.
- ILLYÉS 1993** ILLYÉS Gyula. *Összegyűjtött versei I–III. kötet*, s.a.r. DOMOKOS Mátyás. Budapest: Szépirodalmi, 1993.
- ILLYÉS–REISMANN 1962** ILLYÉS Gyula–REISMANN János. *Balaton*. Budapest: Corvina, 1962.
- IU 1966a** n.n. „Gara László meghalt”. *Irodalmi Újság*, 17, (1966. máj. 15.): 1.
- IU 1966b** n.n. „Gara László sírjánál”. *Irodalmi Újság*, 17, (1966. jún. 1.): 1.
- IU 1967** n.n. „Egy esztendeje”. *Irodalmi Újság*, 18, (1967. május 15.): 2.

- JARRETY 2001** JARRETY, Michel. *Dictionnaire de la poésie de Baudelaire à nos jours*. Paris: Presses Universitaires de France, 2001.
- JÉKELY 1939** JÉKELY Lajos, szerk. *A Budapesti Baár-Madas Református Leánynevelőintézet Gimnáziumának évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Budapest: Budapesti Baár-Madas Református Leánynevelőintézet Gimnázium, 1939.
- JENEY 2014** JENEY Éva. „Fekete irodalom”. *Literatura* 40, 1. sz. (2014): 28–42.
- JOLAS 2009** JOLAS, Eugène. *Critical Writings, 1924–1951*. Ed. by Klaus H. KIEFER and Rainer RUMOLD. Evanston: Northwestern University Press, 2009.
- JÓZAN 2009** JÓZAN Ildikó. *Mű, fordítás, történet: elmélkedések*. Budapest: Balassi, 2009.
- JÓZAN 2013a** JÓZAN Ildikó. „A közvetítés kulisszái: Megjegyzések fordításról és kultúrpolitikáról”. *Partitúra* 8, 1. sz. (2013) 93–101.
- JÓZAN 2013b** JÓZAN Ildikó. „Gara László, az „igen jóra való kisfiú”: A magyar irodalom fogadtatása a két világháború között”. In BENGI László, HOVÁNYI Márton, JÓZAN Ildikó, szerk. *„Visszhangot ver az időben” Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Pozsony: Kalligram, 2013, 409–417.
- JÓZAN 2014** JÓZAN Ildikó. „Francia–magyar: Fordítás, irodalom és politika a két világháború között”. *Literatura* 40, 2. sz. (2014): 109–118.
- JÓZAN–JENEY 2008** JÓZAN Ildikó, JENEY Éva (szerk.). *Túl minden határon: A magyar irodalom külföldön*. Budapest: Balassi, 2008.
- JUIN 1963** JUIN, Hubert. „Magyar sors, magyar irodalom”. *Les Lettres Françaises*, 1962. jún. 7–13., 1.
- KADA 2007** KADA Erika. „Elnémulás: Beszélgetés Hubay Miklós drámaíróval”. *Forrás* 39, 5. sz. (2007): 56–62.
- KÁDÁR–BALLA 1958** KÁDÁR Zoltán–BALLA Lajos. *Savaria*. Budapest: Képzőművészeti Alap, 1958.
- KAKASY 2019** KAKASY, Judit. „Étudiants hongrois à la Sorbonne après 1890”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l’Institut d’Études Littéraires de l’Académie Hongroise des Sciences, l’Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d’Études Fran-*

- çaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018, sous la direction de Anna TÜSKÉS, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ, *Revue d'Études Françaises*, No hors série, 2019, 229–237. Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- KÁNYÁDI 2012** KÁNYÁDI, András. *La fortune littéraire de Sándor Márai*. Paris: Syrtes, 2012.
- KARÁDI 1998a** KARÁDI Zsolt. „François Gachot és a magyar kultúra”. In GORILOVICS Tivadar, szerk. *Magyar irodalom fordításokban (1920–1970)*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1998, 83–95.
- KARÁDI 1998b** KARÁDI Zsolt. „François Gachot és a magyar kultúra”. *Kortárs* 42, 3. sz. (1998): 89–97.
- KARÁDI 2000a** KARÁDI Zsolt. „Sauvageot, Gachot, Kosztolányi”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet* 35, 1. sz. (2000) 109–113.
- KARÁDI 2000b** KARÁDI Zsolt. „François Gachot a magyar irodalomról a Mercure de France-ban”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet* 35, 4. sz. (2000): 476–482.
- KARÁDI 2002a** KARÁDI Zsolt. „Krúdy Zsuzsa és François Gachot levelezése”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet* 37, 2. sz. (2002): 199–203.
- KARÁDI 2002b** KARÁDI Zsolt. *François Gachot válogatott művei*. Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó, 2002.
- KARAFIÁTH 1993** KARAFIÁTH Judit. „»Le Paysan du Danube« Francia írók útibeszámolói a magyarokról és a magyar irodalom”. In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, 1033–1039. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993.
- KARAFIÁTH 2005** *La N.R.F. et Nyugat: Deux projets culturels à revisiter*, éd. par KARAFIÁTH Judit. *Revue d'Études Françaises*, nr. 10. Budapest, CIEF, 2005.
- KARAFIÁTH 2005a** KARAFIÁTH Judit. „La revue Nyugat et les avant-gardes”. *Revue d'Études Françaises*, nr. 10. Budapest, CIEF, 2005, 127–134.
- KARAFIÁTH 2011** KARAFIÁTH Judit. „Les avant-gardes littéraires francaises, italiennes et hongroises face a l'héritage classique”.

In Beatrice ALFONZETTI, Péter SÁRKÖZY (szerk.). *L'eredita classica nella cultura italiana e ungherese nell'Ottocento dal Neoclassicismo alle Avanguardie*, 363–370. Roma: Casa Editrice Università La Sapienza, 2011.

KARAFIÁTH-TVERDOTA 1992 KARAFIÁTH Judith, TVERDOTA György (éd. par). *Les avant-gardes nationales et internationales. Libération de la pensée, de l'âme et des instincts par l'avant-garde. Actes du colloque international du Budapest du 1e au 3 novembre 1989*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1992.

KARÁTSÓN 1966a KARÁTSÓN, André. „La poésie hongroise présentée aux Français”. *Études Finno-Ougriennes* III (1966): 153–181.

KARÁTSÓN 1966b KARÁTSÓN, André [Székely Boldizsár álnéven]. „Az ügy nevében: Gara László emlékére”. *Magyar Műhely* 4, 14. sz. (1966. jún. 15.): 43–45.

KARÁTSÓN 1969 KARÁTSÓN, André. *Le symbolisme en Hongrie. L'influence de poétiques françaises sur la poésie hongroise dans le premier quart du XXe siècle*. Paris: Presses universitaires de France, 1969.

KARÁTSÓN 1978 KARÁTSÓN, André. „Esquisse d'une étude comparée de seize versions françaises du Vieux Tzigane de Mihály Vörösmarty”. *Colloque sur la traduction poétique: Centre Afrique-Asie-Europe de la Sorbonne nouvelle*, 43–78. Paris: Gallimard, 1978.

KARÁTSÓN 2007 KARÁTSÓN Endre. *Otthonok, I–II*. Pécs: Jelenkor, 2007.

KARMAN 2015 JAMES KARMAN, ed. by. *The Collected Letters of Robinson Jeffers, with Selected Letters of Una Jeffers: Vol. 3, 1940–1962*. Redwood City: Stanford University Press, 2015.

KASSAI 2019 KASSAI György. „A propos du conflit entre Gara et Déry”. *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences, l'Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TÜSKÉS, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ. *Revue d'Études Françaises*, No hors série, 2019, 189–198. Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.

- KECSKÉS 2013** KECSKÉS D. Gusztáv. *Magyar–francia kapcsolatok 1945–1990: Források*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013.
- KERESZTES 2008** KERESZTES Csaba. „Magyar Tájékoztató Könyvtár Genfben (1943–1948)”. *ArchívNet* 8, 1. sz. (2008) http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/magyar_tajekoztato_konyvtar_genfben_19431948.html (Hozzáférés: 2019. augusztus 15.)
- KÉRY 1966** KÉRY László. „Gara László halálára”. *Élet és Irodalom* 10, 20. sz. (1966. május 14.): 2.
- KIESELBACH 15. AUKCIÓ** *A Kieselbach Galéria 15. tavaszi aukciója: 2001. április 27.* Budapest: Kieselbach, 2001.
- KIESELBACH 45. AUKCIÓ** *A Kieselbach Galéria 45. téli aukciója: 2013. december 21.* Budapest: Kieselbach, 2013.
- KIESELBACH 52. ÁRVERÉS** *A Kieselbach Galéria 52. Tavaszi Aukció: 2016. május 9.* Budapest: Kieselbach, 2016.
- KISS 1981** Kiss István. *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Budapest: Akadémiai, 1981.
- KN 1945 n. n.** „Sárospatakon elfogták Rab Gusztávot”. *Kossuth Népe*, 1945. júl. 13., 2.
- KODOLÁNYI 1956** KODOLÁNYI János. *Boldog békeidők: Regény*. Pécs: Dunántúli Magvető, 1956.
- KODOLÁNYI 2000** *Levélről levélre. Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése, vál., szerk., előszó: ifj. Kodolányi János*. Budapest: Mundus, 2000.
- KODOLÁNYI 2002** *Ne panaszkodj a magányodat! Kodolányi János levelezése Szabó Lőrincsel és Szabó Lőrincné Mikes Klárával, 1948–1957, sajtó alá rend., előszó, jegyz. HORÁNYI Károly*. Budapest: Argumentum, 2002.
- KODOLÁNYI 2017** „Csend kívül, de nem belül” *Kodolányi János levelezése Nyerges Pállal és feleségével, 1948–1956, összeáll., szöveg gond., előszó, jegyz. HORÁNYI Károly, szerk. SOLTÉSZ Márton*. Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017.
- KONCZ 2005** KONCZ Veronika. „A fogoly”. *Új Ember* 60, 32. sz. (2005. aug. 7.): 11.

- KOSZTOLÁNYI 1923** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Budapest”. *Pesti Hírlap*, 1923. jún. 17., 5.
- KOSZTOLÁNYI 1925a** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Pénz” *Pesti Hírlap*, 1925. nov. 1., 40.
- KOSZTOLÁNYI 1925b** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Pénz” *Bácsmegyei Napló*, 1925. nov. 1., 5.
- KOSZTOLÁNYI 1928a** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Tragédia” *Pesti Hírlap*, 1928. nov. 11., 6.
- KOSZTOLÁNYI 1928b** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Tragédia” *Bácsmegyei Napló*, 1928. nov. 25., 8.
- KOVÁCS–TAKÁCS 2014** KOVÁCS I. Gábor és TAKÁCS Árpád összeáll. „A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adattára és életútleírása”. In *Hit – tudomány – közélet: A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014
- KOZMA 1980** KOZMA Béla. „Lope de Vega magyar tárgyú drámái”. *Nép-szabadság* 38, 158. sz. (1980. július 8.): 7.
- KOZOCSA 1938** KOZOCSA Sándor. „Rab Gusztáv: Mentont ajánlanám”. *Magyar könyvbarátok Diáriuma* 8, 2. sz. (1938): 69.
- KÖPECZI–SÖTÉR 1970** *Eszmei és irodalmi találkozások: Tanulmányok a magyar-francia irodalmi kapcsolatok történetéből*, szerk. KÖPECZI Béla és SÖTÉR István. Budapest: Akadémiai, 1970.
- KU 1936** n. n. „Da Vinci megérkezett Budapestre”. *Keleti Ujság* 19, 295. sz. (1936. dec. 21.): 10.
- KULCSÁR 1943** KULCSÁR László. „Pütkösti Andor: « Csontos Gyula játssza Don Juant » A Madách Színház két Budapesten élő külföldi szerző darabját ősbemutatóként hozza színre”. *Film Színház Irodalom* 6, 32. sz. (1943) 18.
- KULIN 2006** KULIN Borbála. „Illyés Gyula-levelek Gara László párizsi levelesládájából, 1964-ből”. *Hitel* 19, 4. sz. (2006): 70–79.
- KULIN 2007a** KULIN Borbála, s.a.r. „*Hadúr megfizet érte, reméljük!*” *Illyés Gyula és Gara László levelezése 1939–1966*, szerk. JÓZAN Ildikó. Budapest: Balassi, 2007.

- KULIN 2007b** KULIN Borbála. „Gara László, a Kikerülhetetlen”. *Új Forrás* 39, 10. sz. (2007): 70–79.
- KULIN 2010** KULIN Borbála. „Gara László és a nyugatosok”. In „Nyugat csapatjának keleti zászlója” *Tanulmányok a Nyugat kelet-magyarországi kötődéseiről*, szerk. MERCS István, 117–123. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2010.
- KUNSZERY 1957** KUNSZERY Gyula, „Szent Erzsébet szülővárosában”, *Új Ember*, 1957. nov. 17., 3.
- KURIMAY 2016** KURIMAY Anita. „A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai”. *Aetas* 31, 2. sz. (2016): 70–82.
- L 1927** n. n. „Filmmagyarok Amerikában és másutt”. *Literatura* 2, 2. sz. (1927): 44–46.
- L. Á. 1992** L. Á. „Képeiben él tovább”. *Kurír* 3, 99. sz. (1992. ápr. 9.): 11.
- L. G. 1959** L. G., „Gusztav Rab: Voyage dans le bleu”. *La Croix*, 2–3 Août 1959.
- L. KOVÁSZNAI 1989** L. KOVÁSZNAI Viktória. *Borsos Miklós*. Budapest: Képzőművészeti, 1989.
- LABIDOIRE 2012** LABIDOIRE, Monique W. „Guillevic, Attila József et les poètes hongrois”. *Notes Guillevic Notes II* (Fall/Automne 2012): 19–24.
- LÁNYI 1956** LÁNYI Márton. „Csöndes beszélgetés « Atila Jozef »-ről Jean Rousselot-val”. *Népszabadság* 14, 283. sz. (1956. október 11.): 4.
- LAZAR 1946** LAZAR, André. *Hongrois de la résistance*, préface de VERCORS. Paris: Éditions Bateau Ivre, [1946?].
- LÁZÁR 1974** BAJOMI LÁZÁR Endre. „Egy elfelejtett folyóirat: La République Hongroise”. *Kritika* 3, 9. sz. (1974): 19.
- LÁZÁR 1977** BAJOMI LÁZÁR Endre. „»Akik ütni is tudnak« Hevesi András hősi halála”. *Kritika* 6, 5. sz. (1977): 5–18.
- LÁZÁR 1981** Bajomi Lázár Endre. „Albert Gyergyai”. *Europe* 59. nr. 630 (octobre 1981), 206–207.
- LÁZÁR 1983** BAJOMI LÁZÁR Endre. „Éhező inasévek Párizsban: Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével”. *Kritika* 12, 7. sz. (1983): 20–22.
- LÁZÁR 1984** BAJOMI LÁZÁR Endre. *Tramontana: Magyar önkéntesek Franciaországban*. Budapest: Zrínyi, 1984

- LC 1960** n. n. „L'année de Saint-Martin: Une lettre de S. S. Jean XXIII à l'archevêque de Tours”. *La Croix*, 23 décembre 1960, 5.
- LENGYEL 1971** LENGYEL Balázs. *A török Magyarországon: Magyarország a XVI–XVII. században*. Budapest: Móra, 1971.
- LENGYEL 1993** LENGYEL Balázs, s.a.r. *Nemes Nagy Ágnes: Amerikai napló: Iowa, 1979*. Budapest: Századvég Kiadó, 1993.
- LENGYEL 1995** LENGYEL Balázs, s.a.r. *Nemes Nagy Ágnes levelesládája*. Budapest: Magyar Írószövetség–Belvárosi, 1995.
- LENGYEL 2002** LENGYEL Balázs. „Megjegyzések a nemzeti irodalom és a globalizáció kérdéséhez”. *Liget* 11. sz. (2002): 80–88.
- LGL 1956** *La Gazette Littéraire. Organe des écrivains hongrois: 2 novembre 1956: Numéro unique paru pendant l'insurrection hongroise*, postface par Ladislav GARA. Paris: Horay, 1956.
- LNF 1959** n. n. „Voyage dans le bleu”. *La Nation Française*, 3 Septembre 1959.
- Low 1960** Low, Ian. „This is a great novel”. *News Chronicle*, 5 October 1960.
- LŐRINCZI 2008** LŐRINCZI László. „Mi van a tarsolyunkban? Európai Napló”. *Korunk* 19, 6. sz. (2008): 66.
- LRC 1959** n. n. „Gusztav Rab: Voyage dans le bleu”. *La République du Centre*, 5 juin 1959.
- LRH 1946** n. n. „Francheville: La vie intime d'un chef-lieu de canton racontée par des chiffres”. *La République Hongroise* No. 7–8. Décembre 1946, 2.
- L-sz. 1926** L-sz. „Legittimismo”. *Budapesti Hírlap*, 1926. március 17., 6.
- M 1927a** n. n. „Yvain elfoglaltsága miatt elmarad a Háromkirályok szilveszteri bemutatója”. *Magyarország*, 1927. nov. 8., 12.
- M 1927b** n. n. „Mazière: Szép temetésem lesz”. *Magyarország*, 1927. okt. 245., 8.
- M 1931** n. n. „Három magyar nemzetközi filmvállalata”. *Magyarország*, 1931. jún. 24., 19.
- M 2005** n. n. „Magyarországra kerül a Gara-hagyaték”. *Maktár* 8. sz. (2005): 8.
- M. PÁSZTOR 1991** M. PÁSZTOR József. „Adalékok Kassák Lajos 1945 utáni irodalompolitikai tevékenységének történetéhez”. *Irodalomtörténet*, 72/22, 3–4. sz. (1991): 511–528.

- M. POGÁNY 1927** M. POGÁNY Béla. „Móricz Zsigmond, a regényíró: Bevezető tanulmány «Az Isten háta mögött» Rieder-nél rövidesen megjelenő francia fordításához”. *Nyugat* 11. sz. (1927): 923–926.
- MACHER 2002** MACHER Anikó. „La diplomatie culturelle entre la France et la Hongrie de 1945 à 1949, vue de la Hongrie”. In *Mélange de l'école française de Rome: Italie et méditerranée: MEFRIM. La culture dans les relations internationales*, Vol. 1. No. 114. (2002): 251–262.
- MACHER 2010** MACHER Anikó. „Les institutionnalisation de la présence culturelle occidentale en Hongrie de 1945 à 1963”. In *Les relations culturelles internationales au XXe siècle. De la diplomatie culturelle à l'acculturation*, szerk. DULPHY Anne et al., Bruxelles: P.I.E. Peter Lang, 2010.
- MADÁCSY 1992** MADÁCSY Piroska. *Francia szellem a Nyugathban (1925–1935): Az 1920–30-as évek lírai korszakváltásának művelődéstörténeti hátteréhez*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 1992, 28. tom., 163–169.
- MADÁCSY 1993** MADÁCSY Piroska. „Kosztolányi francia íróbarátai Budapesten”. In *Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, 1047–1054. Szeged–Budapest, Scriptum–Nk. M. Filológiai Társ., 1993.
- MADÁCSY 1998** MADÁCSY, Piroska. *L'esprit français autour de la revue Nyugat 1925–1935: Échanges intellectuelles franco-hongrois au XXe siècle*. Paris–Lakitelek: Lettres Hongroises–Antológia, 1998.
- MADÁCSY 1999** MADÁCSY, Piroska. „Aurélien Sauvageot: a fordítás »mélyfúrása«”. *Új Forrás* 1. sz. (1999): 79–93.
- MADÁCSY 2014a** MADÁCSY Piroska. „Gara László (1904–1966), a »lángeszű tolakodó«”. In MADÁCSY Piroska. *Magyar szellem európai vonzáskörben*. Szeged: Madách Irodalmi Társaság, 2014, 80–96.
- MADÁCSY 2014b** MADÁCSY Piroska. „»A magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer...« Roger Richard (1917–2000) és Madách Imre”. *Hitel* 1. sz. (2014): 105–113.
- MADÁCSY 2016** MADÁCSY Piroska. „»Hazádnak rendületlenül...« Vörösmarty francia vonzáskörben”. *Hitel* 12. sz. (2016): 3–18.

- MAGYAR 1945** MAGYAR Pál. „Résztvettem egy könyvvrazzián! Mik derülnek ki a fasiszta irodalom rejtegetőinél?”. *Kossuth Népe*, 1945. aug. 14., 2.
- MAJOR 2009** MAJOR Zoltán. „Az elásott klasszikus: Rab Gusztáv, a magyar Flaubert (1901–1963)”. *Polisz* 143. sz. (2009. április): 74–82.
- MAJOR 2012** MAJOR Zoltán. „Belvedere – Malvedere (Szép kilátás – rossz kilátás): Az egyéni és nemzeti sors kegyetlen útjai”. *Polisz* 149. sz. (2012. november): 81–87.
- MAKKAI 2002** *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary*, ed. by Ádám MAKKAI. Chicago–Budapest: Atlantis-Centaur–Framo Tertia, 2000².
- MANDELBROT 1985** MANDELBROT, Benoît, recueillis en 1970 et préparés par. „Souvenirs à bâtons rompus de Szolem Mandelbrojt”. *Cahiers du séminaire d’histoire des mathématiques* vol. 6. (1985): 1–46.
- MARAFKÓ 2008** MARAFKÓ László. „Lábtengő a Parnasszuson: Kormos Istvánt megidézi Marafkó László”. *Budapest* 31, 3. sz. (2008): 18–19.
- MARMIROLI 2013** MARMIROLI, Lorenzo. „La fortuna di Dezső Kosztolányi in Italia, nella Mitteleuropa tedesca, in Francia, nel mondo anglosassone e in lingua russa”. *Rivista di Studi Ungheresi* 27, 12. sz. (2013): 145–149.
- MÁTHÉ 1938** MÁTHÉ M. Lajos. „Színházi szemle”. *Magyar Kultúra*, 1938. jan. 20., 58.
- MAYER 1960** MAYER, Daniel. „Hors frontière”. *Mercure de France* n. 1166 (octobre 1960): 332–334.
- MEGYERY 1979** MEGYERY Sári. *Én is voltam jávorfácska...* Budapest: Magvető, 1979.
- MÉL 1967** *Magyar Életrajzi Lexikon*, 1, főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest: Akadémiai, 1967.
- MÉL 1981** *Magyar életrajzi lexikon 3: Kiegészítő kötet (A–Z)*, főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest: Akadémiai, 1981.
- MÉL 1982** *Magyar Életrajzi Lexikon*, 2, főszerk. KENYERES Ágnes, Budapest: Akadémiai, 1982.
- MÉRAY 1996** MÉRAY Tibor. „Az 1956-os emigráció: Vallomás”. *Historia* 18, 9–10. sz. (1996): 53–55.

- MÉSZÁROS 2010** MÉSZÁROS Ágnes. „Idő-kép zenekísérettel. Jellemző képtémák és ikonográfiájuk 19. századi képórákon”. In *Ars Perennis: Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája*, szerk. Tüskés Anna. Budapest: CentrArt, 2010.
- MH 1926** n. n. „Magyar irodalom, magyar színház, magyar film – Párizs felől”. *Magyar Hírlap* 36. évf. 253. sz. (1926. nov. 7.): 5.
- MH 1971** n. n. „Elbúcsúztatták Laborcz Ferencet”. *Magyar Hírlap* 4, 348. sz. (1971. dec. 15.): 8.
- MH 1977** n. n. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Magyar Hírlap* 10, 235. sz. (1977. okt. 6.): 10.
- MH 1983** n. n. „Illyés Gyula 1902–1983: A költő halálára”. *Magyar Hírlap* 16, 89. sz. (1983. ápr. 16.): 8.
- MIKES 2011** MIKES, Kelemen. *Lettres de Turquie*, édition établie sous la direction de Gábor Tüskés. Paris: Honoré Champion, 2011.
- MN 1988** n. n. „Megjelent”. *Magyar Nemzet* 51, 158. sz. (1988. július 4.): 6.
- MOLNOS 2017** MOLNOS Péter. *Elveszett örökség*. Budapest: Kieselbach, 2017.
- MONTFORT 1959** MONTFORT, Henri de. „Voyage dans le Bleu par Gusztav Rab”. *Ici Paris Hebdo*, 3 novembre 1959, 17.
- MOREAU 1988** MOREAU, Jean-Luc. *Poèmes et chansons de Hongrie*. Paris: Éd. Ouvrières, 1988.
- MOUSLI 2004** MOUSLI, Béatrice. *Intentions: histoire d'une revue littéraire des années vingt*. Paris: IMEC, 2004.
- MTI 1957** MTI. „Francia költők versei magyar költőkhöz: Párizs, január 14.”. *Népszabadság*, 1957. jan. 15., 9.
- N 1974** n. n. „Elhunyt Korolovszky Lajosné”. *Népszabadság* 32, 116. sz. (1974. május 21.): 8.
- N 1976** n. n. „Magyar események Párizsban”. *Népszava*, 1976. június 19., 5.
- N 1977** n. n. „Meghalt Korolovszki Lajos (1915–1977)”. *Népszava* 105, 235. sz. (1977. okt. 6.): 5.
- N 2005** n. n. „Magyarországra kerül a Gara-hagyaték”. *Népszabadság*, 2005. július 6., 17.
- NÁDOR 1984** NÁDOR Tamás. „A derűlátás mértékegységei: Pálffy Józseffel beszélget Nádor Tamás”. *Jelkép* 1. sz. (1984): 33.

- NAGY Cs. 1995** NAGY Csaba. „Déry és Andrés Gide levelezése”. In, „D. T. úr X-ben” *Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról*, szerk. BOTKA Ferenc. Budapest: PIM, 1995, 69–78.
- NAGY Cs. 2000** NAGY Csaba. *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Budapest: Argumentum–PIM–Kortárs Irodalmi Központ, 2000.
- NAGY Cs. 2005** NAGY Csaba. „Egy régvolt ország tanúja: Egy régi nizzai találkozás François Gachot-val”. *Könyvjelző* 1 (2005. december): 38–39.
- NAGY P. 1979** Nagy Péter. „»A francia irodalom magyarországi nagykövete« Gyergyai Albert, az esszéíró és műfordító”. *Filológiai Közlöny* 25, 3–4. sz. (1979): 363–366.
- NAGY P. 2016** NAGY, Paul. *Une Francophonie millénaire. Anthologie de textes écrits en français par des auteurs hongrois, du Moyen Age jusqu'à 1918*. Paris: Honoré Champion, 2016.
- NEMES NAGY 1964** NEMES NAGY, Ágnes. „Le tramway” [Villamos], adaptation de Paul CHAULOT. *Les Lettres Nouvelles* 12, Numéro spécial: Écrivains hongrois d'aujourd'hui, (Septembre–Octobre 1964): 212–214.
- NEMES NAGY 1967** NEMES NAGY, Ágnes. *Napforduló*. Budapest: Magvető, 1967.
- NEMES NAGY 1970a** NEMES NAGY Ágnes. „Formahűség, szóváltás”. *Nagyvilág* 15, 3. sz. (1970): 363.
- NEMES NAGY 1970b** NEMES NAGY, Ágnes. „Fidélité à la forme, choix des mots”. *The Hungarian P.E.N. / Le P.E.N. hongrois* 10, 11. sz. (1970): 48–49.
- NEMES NAGY 1970c** NEMES NAGY, Agnès. „Entre-deux” traduit par Paul Chaulot. *Esprit* avril (1970): 745–746.
- NEMES NAGY 1970d** NEMES NAGY, Agnès, „Arbre” [!] traduit par Paul Chaulot. *Esprit* décembre (1970): 872.
- NEMES NAGY 1970e** NEMES NAGY, Agnès. „Ekhnaton au ciel”, „Les Objets”, „Au-dessus de l'objet”, „Arbres” traduit par Paul Chaulot. *Arion* 3. (1970): 159–161.
- NEMES NAGY 1971a** NEMES NAGY, Ágnes. „Paul Chaulot (1913–1969)”. In *Présence de Paul Chaulot*, [Études, témoignages, messages par Jean Cassou, Agnès Nemes Nagy, Jean-Pierre Spilmont, Louis Dubost... etc.], 13–14. Paris: J. Millas-Martin, 1971.

- NEMES NAGY 1971b** NEMES NAGY Ágnes. „Paul Chaulot (1913–1969)”. *Arion* 4 (1971): 84–86.
- NEMES NAGY 1975a** NEMES NAGY Ágnes. „Egy nem lombhullató fiúcska”. *Nagyvilág* 20, 6. sz. (1975): 910–912.
- NEMES NAGY 1975b** NEMES NAGY Ágnes. *64 hattyú: Tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1975.
- NEMES NAGY 1979** NEMES NAGY, Ágnes. *Selected poems*, translated, with an introd. and translator’s pref. by Bruce Berlind, pref. by Ágnes Nemes Nagy. Iowa City: Iowa International Writing Program, School of Letters, University of Iowa, 1979.
- NEMES NAGY 1980a** NEMES NAGY, Ágnes. *Selected poems*, trans. by Bruce Berlind, pref. Ágnes Nemes Nagy. Iowa City: University of Iowa, 1980.
- NEMES NAGY 1980b** NEMES NAGY, Ágnes. *Ekhnaton*, trans. André Doms, Paul Chaulot, Georges Timár, Bernard Vargaftig etc. Préface Georges Timár. Bruxelles: Maison Internationale de la Poésie, 1980. Atelier de traduction 5.
- NEMES NAGY 1984** NEMES NAGY, Ágnes. „Four Squares, Streetcar, Storm, The Ghost, To My Craft”. *The Iowa Review* 14, 2. sz. (Spring – Summer, 1984): 196–201. Writing from the World: Selections from the International Writing Program 1977–1983.
- NEMES NAGY 1987** NEMES NAGY Ágnes. *Látkép, gesztenyefával: Esszék*. Budapest: Magvető, 1987.
- NEMES NAGY 1988** NEMES NAGY, Ágnes. *Solstizio*, traduzione di Marinika DALLOS e Jole TOGNELLI. Roma: Edizioni Empiria, 1988. Kétnyelvű kiadás.
- NEMES NAGY 1994** NEMES NAGY, Ágnes. „In the Garden” translated by Bruce BERLIND. *The American Poetry Review* 23, 1. sz. (January/February 1994): 34.
- NEMES NAGY 2005** NEMES NAGY Ágnes. *Az öt fenyő*. Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2005.
- NEMES NAGY 2010** NEMES NAGY Ágnes. „Útinaplók (Bécs, Zürich, Párizs)”. *Holmi* 22, 8. sz. (2010): 946–964.
- NEMESKÉRI 2016** NEMESKÉRI Luca. „Hidak, fasorok, morzejelek – Nemes Nagy Ágnes 64 hattyú című esszéjéről”. In *Leírás és értelme-*

zés. *Újholdas szerzők a hagyománnyá válás közben*, szerk. BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn. Budapest: Ráció, 2016, 37–48.

NEMESKÜRTY 1991 NEMESKÜRTY István. „Értékek, minősítések, irodalom”. *Alföld* 41, 3. sz. (1991): 68–70.

NEUBAUER-TÖRÖK 2009 NEUBAUER, John-TÖRÖK, Borbála Zsuzsanna, ed. *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*. Berlin: De Gruyter, 2009.

N–O 1955 (N–o). „Végrendelet – Kodolányi János színműve a Pécsi Nemzeti Színházban”. *Színház és Mozi* 8, 49. sz. (1955. dec. 9.): 14.

NYÉKI 1966 NYÉKI Lajos. „Gara László üzenete”. *Irodalmi Ujság*, 1966. szept. 15., 11.

NYÉKI 1993 NYÉKI, Lajos. „Lettre de Sándor Márai adressée à László Gara”. *Cahiers d'Études Hongroises* 5. sz. (1993): 295–297.

NYÉKI 2000 NYÉKI Lajos. „Gara László párizsi levelesládájából”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 1–2. sz. (2000): 232–239.

NYÉKI 2002 NYÉKI Lajos. „Az író és fordítója”. *Kortárs* 6. sz. (2002): 101–105.

ORBÁN 2019a ORBÁN Róbert. „Gara Nathalie - Gara László: Saint-Boniface és lakói”. *Vigilia* 84, 11. sz. (2019), 877–878.

ORBÁN 2019b ORBÁN Róbert. „Rab Gusztáv: Sabaria, avagy Szent Márton köpenye”. *Vigilia* 84, 2. sz. (2019), 155–156.

ORION 1959 ORION. „Lecture: „Voyage dans le Bleu”. *La Nation Française*, 3 septembre 1959.

OTTLIK 2002 OTTLIK Géza „levele Gara Lászlónak”. *Vigilia* 2. sz. (2002): 117–119.

PÁL 2019 PÁL, Gyöngyi. „Co-influence de la poésie visuelle entre l'avant-garde littéraire française et la revue Magyar Műhely”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences, l'Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TÜSKÉS, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ, *Revue d'Études Françaises*, No hors

série, 2019, 269–277. Budapest: CIEF–Institut d’Etudes Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.

PÁLFFY 1977 PÁLFFY József. *A TV esti Híradójában elhangzott gyász-jelentés 1977. okt. 5-én.*

PAPP 2003 PAPP Tibor. „Lássuk a főbe lőtt narancsot!”. *Irodalmi Szemle* 3. sz. (2003): 50–56.

PAŠIKOVÁ 1969 PAŠIKOVÁ, Jaroslava. „Adalék a kelet-európai problematikához”. *Filológiai Közöny*, 1969, 346–360.

PAŠIKOVÁ 1972 PAŠIKOVÁ, Jaroslava. „A magyar szürrealizmus: Fejezet egy monográfiából”. *Irodalmi Szemle* 9. sz. (1972): 790–796.

PAŠIKOVÁ 1987 PAŠIKOVÁ, Jaroslava. „A cseh és magyar avantgárd színház genezise”. *Irodalmi Szemle* 1. sz. (1987): 18–33.

PASSUTH 1981 PASSUTH László. *Tíz esztendő, tető alatt.* Budapest: Szépirodalmi, 1981.

PEÉRY 1977 PEÉRY Rezső. „Főhajtás Gara László emléke előtt”. In PEÉRY Rezső. *Malomkövek között: Találkozások kortársakkal*, 119–125. Stuttgart: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1977.

PEREMICZKY 2007 PEREMICZKY Szilvia. „Árpád és Ábrahám földiek voltak”. In *A magyar irodalom története 1800–1919*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, 297–313. Budapest: Gondolat, 2007.

PÉTERFY 2015 PÉTERFY Sarolt. „»...la plus grande amie et amitié...« Jékely Zoltán és Lisa Morpurgo barátsága. *Irodalomismeret* 26, 4. sz. (2015): 100–111.

PETROVICS 1940 PETROVICS Elek, rendezte. *Francia művészeti alkotások kiállítása magyar magántulajdonból: Exposition d’art français des collections privées de Hongrie.* Budapest: Almásy-Teleki Éva Művészeti Intézete, 1940.

PH 1927 n. n. „Yvain a Magyar Színház karmesteri székében: Szombaton is a szerző dirigál a Csókról-csókra előadásán”. *Pesti Hírlap*, 1927. ápr. 30., 15.

PILINSZKY 2001 PILINSZKY János. „Ismeretlen írások és kiadatlan levelek”. *Vigilia* 11. sz. (2001): 832–843.

PLANT 1960 PLANT, Richard. „Reluctant Refugee”. *New York Times*, 12 Nov. 1960.

- PN 1923** n. n. „Egy idegbeteg ember plágiumvádja a «Mocsárláz» szerzője ellen”. *Pesti Napló*, 1923. máj. 25., 2.
- PN 1930a** n. n. „Mit várnak a franciák a színpadi szerzők budapesti nemzetközi kongresszusától?”. *Pesti Napló*, 1930. máj. 25., 24.
- PN 1930b** n. n. „Megnyílt a színpadi szerzők és zeneszerzők nemzetközi kongresszusa”. *Pesti Napló*, 1930. máj. 29., 20.
- PN 1931** n. n. „Voyage à Capillaire”. *Pesti Napló*, 1931. febr. 1., 22.
- PN 1936** n. n. „Egy olasz alezredes hősi halála (Róma, március 6.)”. *Pesti Napló*, 1936. márc. 7., 6.
- POGÁNY 1997** POGÁNY Ö. Gábor. *Tallós Ilona: Életmű katalógus*. Szombathely: DTPrint, 1997.
- POMOGÁTS 1976** POMOGÁTS Béla. „Magyar Műhely Párizsban”. *Magyar Hírlap* 9, 175. sz. (1976. júl. 25.): 8
- PONS 1971** PONS, Max, éd. par. „Visages de Jean Follain”. *La Barbacane* 9, 11–12. sz. (1971) (tirage limité numéroté, sur chiffon de mandeure).
- PRÉKOPA 2002** PRÉKOPA Ágnes. *Klasszicista órák – antik eredetű motívumok: Az óratok mint képi eredetű ábrázolások hordozója. Típusok és toposzok a klasszicizmustól a biedermeierig, a monumentalizáló szoborkompozíciótól a szerkezet mozgatta automata figurákig*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE BTK Művészettörténeti Tanszék, 2002.
- R.S. 1927** -R.-S. „Magyar írók franciául”. *Századunk*, 1927, 411–412.
- RAB 1926** RAB Gusztáv. „A bolond herceg és a nők: Elbeszélés”. *Világ*, 1926. ápr. 4., 37–38.
- RAB 1929a** RAB Gusztáv. „Bovaryné: Fantasztikus utazás a költészetből a valóságba és dokumentumok egy lángész munkájához”. *Vasárnap* (a Pesti Napló heti melléklete), 1929. okt. 13., 1–4.
- RAB 1929b** RAB Gusztáv. „Két leánycarc: Kodolányi János könyve Athenaeum-kiadás”. *Az Est* 20, 78. sz. (1929. április 7.): 6.
- RAB 1930** RAB Gusztáv. „A rossz tábornok”. *Pesti Napló*, 1930. jún. 18., 2.
- RAB 1934** RAB Gusztáv. „Július és a nők”, *Pesti Napló*, 1934. nov. 27., 2.
- RAB 1936a** RAB Gusztáv. „Gwen ha du”. *Pesti Napló*, 1936. márc. 7., 5.
- RAB 1936b** RAB Gusztáv. „60.448 napjai a fehér házban: Riport azokról, akik »fehérben« járnak”. *Pesti Napló*, 1936. jan. 1., 17.
- RAB 1938a** RAB Gusztáv. „A kép címe: Nyugtalanság: Elbeszélés”. *Uj Idők*, 1938. márc. 20., 409–413.

- RAB 1938b** RAB Gusztáv. *Mentont ajánlanám: Regény*. Budapest: Singer-Wolfner, 1938.
- RAB 1944a** RAB Gusztáv. „Tanulmányút: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1944. júl. 22., 61–66.
- RAB 1944b** RAB Gusztáv. „A dragonyos: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1944. máj. 6., 516–517.
- RAB 1946** RAB Gusztáv. „Szent Mihály hegyén: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1946. dec. 7., 786–787.
- RAB 1947a** RAB Gusztáv. „Kelemen, a barátom: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1947. szept. 6., 223–224.
- RAB 1947b** RAB Gusztáv. „Anyák és fiúk: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1947. nov. 8., 438–439.
- RAB 1948** RAB Gusztáv. „A pólya”. *Magyar Nemzet*, 1948. nov. 21., 6.
- RAB 1949a** RAB Gusztáv. „A hálátlanok”. *Magyar Nemzet*, 1949. jan. 12., 2.
- RAB 1949b** RAB Gusztáv. „Párisi szobrok”. *Magyar Nemzet*, 1949. jan. 30., 4.
- RAB 1949c** RAB Gusztáv. „A Hernád – Párisban”. *Magyar Nemzet*, 1949. febr. 2., 2.
- RAB 1949d** RAB Gusztáv. „Teréz”. *Magyar Nemzet*, 1949. febr. 16., 2.
- RAB 1949e** RAB Gusztáv. „Petit Château”. *Magyar Nemzet*, 1949. márc. 3., 2.
- RAB 1949f** RAB Gusztáv. „Quartier Latin”. *Magyar Nemzet*, 1949. máj. 6., 2.
- RAB 1949g** RAB Gusztáv. „Ki hogy látja?”. *Magyar Nemzet*, 1949. máj. 19., 2.
- RAB 1959a** RAB, Gustav. „Der Dragoner”. *Neues Österreich*, 28 Juni 1959.
- RAB 1959b** RAB, Gustav. *Voyage dans le bleu*, traduit du hongrois par Jacqueline DUPONT. Paris: Flammarion, 1959.
- RAB 1960a** RAB, Gustav. „Der Tod Ludwigs XVI.”. *Mannheimer Morgen*, 20 August 1960, 40.
- RAB 1960b** RAB, Gustav. „Der Tod Ludwigs XVI.”. *Berner Tagblatt*, 19 Juni 1960.
- RAB 1960c** RAB, Gustav. „Der Tod der alten Dame im Spital: Sie wandelte zwischen Himmel und Erde und wankte nicht”. *Nürnberger Nachrichten*, 2 Mai 1960, 24.
- RAB 1960d** RAB, Gustav. *Journey into the Blue*, translated from the French by Peter GREEN, London: Sidgwick and Jackson, 1960.
- RAB 1960e** RAB, Gustav. *Journey into the Blue*, translated from the French by Peter GREEN, New York: Pantheon Books, 1960.

- RAB 1960f** RAB, Gustav. *Keiner kehrt zurück: Roman*, übers. von Lukas ARN. Einsiedeln–Zürich–Köln: Benziger, 1960.
- RAB 1961a** RAB Gusztáv. „Szent optika: Regényrészlet”. *Katolikus Szemle* 13, 1. sz. (1961): 33–41.
- RAB 1961b** RAB, Gustav. „Der Kolding-Plan”. *Berner Tagblatt*, 8 Oktober 1961.
- RAB 1961c** RAB, Gustav. *Niemand keert terug: roman*, vertaald door Jenny WITSTIJN, Amsterdam–Antwerpen: Wereldbibliotheek, 1961.
- RAB 1962a** RAB Gusztáv. „A zarándok”. *Katolikus Szemle* 14, 3. sz. (1962): 198–204.
- RAB 1962b** RAB, Gustav. „Der Fuss des Dichters”. *Basler Nachrichten*, 2 Februar 1962, 7.
- RAB 1962c** RAB, Gustav. „Die Hälfte eines Paares”. *Basler Nachrichten*, 19 Januar 1962, 7.
- RAB 1962d** RAB, Gustav. „Frankreich gedenkt seiner großen Sohnes: Weitgespannte Vorbereitungen zum Blaise-Pascal-Gedächtnisjahr”. *Mannheimer Morgen*, 7 April 1962, 36.
- RAB 1962e** RAB, Gustav. „Der Fuss des Dichters”. In *Liebe... Reise und Friseur: Heitere Geschichten* von George MIKES, Gábor von VASZARY, Géza von BOLVÁRY, László BÉKEFFI, Hieronymus FENYVESSY, Gustav RAB, Alexander von UJVÁRY, János BÁRDI, Paul von SIKLÓSSY, 38–41. Bonn: Buch, [1962].
- RAB 1963** RAB Gusztáv. „Magyar írók lelkiismereti válsága”. *Katolikus Szemle* 15, 1. sz. (1963): 6–29.
- RAB 2018** RAB Gusztáv. *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye*, s.a.r. Tüskés Anna, Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2018.
- RAB 2019** RAB Gusztáv. *Utazás az ismeretlenbe*, s. a. r. Tüskés Anna. Budapest: MTA BTK ITI, 2019.
- RÁKÓCZI 2020** RÁKÓCZI II Ferenc. *Confession d'un pécheur*, édition établie sous la direction de Gábor Tüskés. Paris: Honoré Champion, 2020.
- RNL 1927** Révai Nagy Lexikona, 20. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1927.
- ROMSICS 1990** ROMSICS Ignác. „Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a Párizsi „Magyar Intézet” a két világháború között”. *Hungarológiai Ismerettár* 7. sz. (1990): 109–129.

- RÓNAY Gy. 1973** RÓNAY György. „A vén cigány franciául”. In RÓNAY György, *Fordítók és fordítások*. Budapest: Magvető, 1973.
- RÓNAY Gy.–GUILLEVIC–GARA 1967** RÓNAY, György, présent. par-GUILLEVIC, Eugène–GARA, László, choix de poèmes établi par. *Ady Endre*. Budapest – Paris: Corvina – Seghers, 1967. Poètes d’Aujourd’hui n° 160
- RÓNAY L. 1982** RÓNAY László. „Kolozsvári Grandpierre Emil: Egy házasság előtörténete”. *Népszava* 110, 142. sz. (1982. jún. 19): 11.
- RÓNAY L. 2004** RÓNAY László. „Egy hét: Szolgálat, Tetterő”. *Új Ember*, 2004. november 14., 6.
- ROSENBERG 1960** ROSENBERG, John. „In translation”. *Observer*, October 1960.
- ROUSSELOT 1966** ROUSSELOT, Jean. „A tiszta szenvedély leckéje”. *Irodalmi Ujság*, 1966. jún. 1., 1.
- RUDNYÁNSZKY 1956** RUDNYÁNSZKY István. „Attila újra Párizsban”. *Népszabadság*, 1956. január 15. 5.
- SADOUX 1960** SADOUX, J. *Rayonnement d’un tombeau Saint Martin de Tours*. Tours: Basilique Saint-Martin de Tours, 1960.
- SANDERS 1981** SANDERS, Ivan. „Selected Poems by Ágnes Nemes Nagy, Bruce Berlind”. *World Literature Today* 55, 2. sz., (Spring, 1981): 353–354. A Look at Chinese and African Letters.
- SÁRKÖZI 2011** SÁRKÖZI Mátyás. „A »Kegyenc« ősbemutatója Párizsban”. *Holmi* 1. sz. (2011): 46–50.
- SAUVAGEOT 1928** SAUVAGEOT, Aurélien. „Anthologie de la Poésie hongroise contemporaine”. *Revue des Études Hongroises* 6, 2–3. sz. (1928): 301–307.
- SAUVAGEOT 1962** SAUVAGEOT, Aurélien. „Magyar költészet francia fordítása”. *Les Relations franco-hongroises*, 1962, 225–238.
- SAUVAGEOT 1971** SAUVAGEOT, Aurélien. „Traduction française de la poésie hongroise”. *Nouvelles Études Hongroises* 6 (1971): 225–238.
- SAUVAGEOT 2013** SAUVAGEOT, Aurélien. *Souvenirs de ma vie hongroise*. Budapest: Collège Eötvös József ELTE–Institut Français de Budapest, 2013.
- SERES 1995** SERES Attila. *A Fény Városának szerelmesei: Anonymustól Adyig és tovább, napjainkig*, Népszabadság, 1995. július 19., 15.

- SERRY 2002** SERRY, Hervé. „Constituer un catalogue littéraire [article] La place des traductions dans l’histoire des Éditions du Seuil.” *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* Année 144 (2002): 70–79.
- SETON 1960** SETON, Hilary. „Short Reports”. *Sunday Times*, 16 October 1960.
- SM 1934** n. n. „Bibliografia: Eugen Heltai: Family Hotel”. *Societatea de Maine* 4–5. sz. (1934): 68.
- SMITH 2005** SMITH, Richard C., selected papers ed. by. *Teaching English as a Foreign Language, 1936–1961: Foundations of ELT*. Vol. I. Abingdon: Routledge, 2005.
- SÓLYOM 1988** SÓLYOM Ildikó. *Megtörténhetett?* Szeged: JATE, 1988.
- SOMLYÓ 1963** SOMLYÓ György. „Egy különös vállalkozás margójára”. In SOMLYÓ György. *A költészet évadai*. Budapest: Magvető, 1963.
- SOULAGES 2006** SOULAGES, François (éd. par). „Relire Kosztolányi: Journée d’étude sur l’œuvre d’un écrivain hongrois.” *Cahiers d’études Hongroises* 13/2006.
- SÓTÉR 1975** SÓTÉR István. „Irodalmunk a világirodalomban”. *Népszabadság*, 1975. ápr. 4. 23.
- STANDEISKY 1996** STANDEISKY Éva. „Hunok Londonban és Párizsban”. 2000 5. sz. (1996): 59–62.
- STANDEISKY 2003** STANDEISKY Éva. „Illyés Gyula és a hatalom az 1960-as években”. 2000 6. sz. (2003): 59–73.
- STAUDER–VARGA 1998** STAUDER Mária – VARGA Katalin. *Babits Mihály Bibliográfia*. Budapest: Argumentum–Magyar Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1998.
- STELLA 1938** STELLA Adorján. „Ajánlom én is...”. *Színházi Élet* 28, 12. sz. (1938): 63.
- SÜMEGI 2000** SÜMEGI György. „Szalay Lajos argentínai periódusa (1948–1960)”. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyv* 39 (2000): 323–340.
- SZABICS 2012** SZABICS, Imre. „Aurélien Sauvageot et le Collegium Eötvös”. In *Notre sentinelle avancée: Aurélien Sauvageot et le Collège Eötvös József*, éd. László HORVÁTH et Brigitta VARGYAS, 23–29. Budapest: ELTE Eötvös Collegium, 2012.
- SZABÓ B. 1969** SZABÓ Béla. „Párizsi útijegyzetek: Részlet egy riportkönyvből”. *Irodalmi Szemle* 12, 5. sz. (1969): 413–425.

- SZABÓ D.–LŐRINSZKY 2018** *Problèmes de fond de la traduction littéraire / A műfordítás alapkérdései*, szerk. SZABÓ Dávid és LŐRINSZKY Ildikó. *Revue d'Études Françaises* No 22, 2018.
- SZABÓ Z. 2002** SZABÓ Zoltán. „Levelek Zsuzsihoz: »Gara megölte magát«, közli: ABLONCZY László. *Hitel* 7. sz. (2002): 33–42.
- SZABOLCSI 1967** SZABOLCSI Miklós. „G. L. emlékezete”. *Nagyvilág* 12, 5. sz. (1967): 737–739.
- SZALAY 2018** SZALAY Károly. „Gyarmathy és Gara”. *Magyar Napló* 30, 10. sz. (2018): 20–21.
- SZÁSZ 2005** SZÁSZ Géza. *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie: XVIIIe–XIXe siècles*. Szeged: 2005.
- SZÁVAI D. 2016** SZÁVAI Dorottya. „Gara László költészeti kánonja: Az Antologie de la Poésie hongroise-ról”. *Kalligram* 25, 2. sz. (2016): 63–68.
- SZÁVAI J. 1990** János SZÁVAI. „Le temps des francs-tireurs: Rapports littéraires franco-hongrois entre 1920 et 1940”. *Cahiers d'Études Hongroises* 2 (1990): 7–13.
- SZÁVAI J. 2007** SZÁVAI János. „Illyés és Éluard”. *Magyar Szemle* 16, 1–2. sz. (2007): 26–38.
- SZÁVAI J. 2013** SZÁVAI János. „A közvetítő szenvedélye: Gara László a magyar és a francia irodalom között”. *Magyar Szemle* 22, 5–6. sz. (2013): 100–113.
- SZÁVAI J. 2019** SZÁVAI, János. „Les Éditions NRF (Gallimard) et la littérature hongroise”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences, l'Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TÜSKÉS, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ, *Revue d'Études Françaises*, No hors série, 2019, 139–145. Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- SZÉCHENYI 2008** SZÉCHENYI Kinga. *Megbélyegzettek: A kitelepítések tragédiája*. Pomáz: Kráter, 2008.

- SZEGEDY-MASZÁK 2000** SZEGEDY-MASZÁK Mihály. *A Nyugat és a világ-irodalom (Elhangzott 1999. február 15-én)*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: MTA, 2000.
- SZÉKELY 1939** SZÉKELY Tibor. „Diana társadalma: Rab Gusztáv új regénye”. *Uj Idők*, 1939. máj. 15., 751.
- SZENTESI 2006** SZENTESI Zsolt. „Mészöly Miklós és a francia »új regény« a Pontos történetek, útközben c. regény aspektusából.” In FRANTISEK Alabán, ZIMÁNYI Árpád, VARGA Gyula, ZOLTÁN András, SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta, CZEGLÉDI Csaba (szerk.). *Kontext - Filológia - Kultúra / Kontextus - Filológia - Kultúra: Stúdie / Tanulmányok*, 249–262. Eger–Banská Bystrica: Eszterházy Károly Főiskola–Univerzita Mateja Bela, 2006.
- SZENTGYÖRGYI 1925** SZENTGYÖRGYI Ferenc. „Színház és zene: Megvalósítás útján az »Internacionális Színház«”. *Pesti Hírlap* 1925. okt. 10., 14–15.
- SzH 1910** n. n. „Az első magyar darab”. *Színházi Hét* 8. sz. (1910): 11.
- SZIJJ 2002** SZIJJ Ferenc. „A teljesség emlékezete”. *Vigilia* 2. sz. (2002): 113–116.
- SZILÁGYI E. 2009** SZILÁGYI Erzsébet. *A Lónyay Utcai Református Gimnázium és Kollégium története*. Budapest: Lónyay Utcai Ref. Gimn. és Kollégium, 2009.
- SZILÁGYI J. 1987** SZILÁGYI János. „Kassák Lajos kiadatlan levelezéséből”. *Népszabadság*, 1987. március 21., 14–15.
- SZP. D. 1932** SZP. D. „Reinitz Béla szerzői matinéja”. *Népszava*, 1932. május 10., 6.
- SzSz 1947** n. n. „A »hunok« Párisban... Illyés Gyula és Cs. Szabó László tanácskozásai a francia írókkal”. *Szabad Szó* 49. 19. sz. (1947. jan. 23.): 2.
- SZÜLE 1995** SZÜLE Rita. „A magyar irodalom párizsi »nagykövete«”. *Heves Megyei Hírlap* 6. évf. 11. sz. (1995. jan. 13.): 5.
- TAKÁCS 2012** TAKÁCS Gábor. *Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig*. Budapest: Kieselbach Galéria, 2012.
- THÉRIVE 1959** THÉRIVE, André. „Gusztáv Rab: Voyage dans le Bleu (Roman)”. *Flammes* nr. 91 (juillet 1959): 7–9.
- THINSZ 1968** THINSZ, Géza szerk. *Sex ungerska poeter: Modern ungersk lyrik i urval*. Stockholm: Bonniers, 1968.

- TÓTH B. 1943** TÓTH Béla. „Rab Gusztáv: Miért, Dániel?”. *Protestáns Szemle* 52, 5. sz. (1943): 159.
- TÓTH F. 2018** TÓTH Ferenc. „Szent Márton szülőhelye a vasfüggöny árnyékában: Képzelet és valóság játéka Rab Gusztáv *Sabaria* című regényében” In RAB Gusztáv. *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye*, s.a.r. Tüskés Anna, Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2018, 261–277.
- TÓTH L. 1960** TÓTH László. „Rab Gusztáv új regénye”. *Katolikus Szemle* 12, 4. sz. (1960): 318–319.
- TOULOUZE–HANUS 2002** TOULOUZE, Henri–HANUS, Erzsébet. *Bibliographie de la Hongrie en langue française*. Documenta Hungarorum in Gallia 1. Paris–Budapest–Szeged: Institut Hongrois–Bibliothèque Nationale Széchényi, 2002.
- TTLS 1960** n. n. „Fiction”. *The Times Literary Supplement*, 28 October 1960.
- TTLS 1962** n. n. „Big Drum and Piccolo: A Room in Budapest”. *The Times Literary Supplement*, June 29, 1962, 473.
- TÜSKÉS A. 2008** Tüskés Anna. “Jean Rousselot levelei Illyés Gyulához: Válogatás”. *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2008, 365–409.
- TÜSKÉS A. 2013** Tüskés, Anna. “Jean Rousselot et Gyula Illyés au miroir de leur correspondance: 1956–1983”. *Revue d’Études Françaises. Mélanges littéraires offerts à Judit Karafiáth pour ses 70 ans*. No hors série 2013, 79–89.
- TÜSKÉS A. 2015** Tüskés Anna. „A cinóber piros madár: Bálint Endre, az illusztrátor”. *Orpheus Noster* 7, 2. sz. (2015): 29–54.
- TÜSKÉS A. 2018a** Tüskés Anna. „Novellák Rab Gusztáv hagyatékából (1958–1963): Önvallomás, A kaszibai asszonynál”. *Tempevölgy* 10, 4. sz. (2018): 91–111.
- TÜSKÉS A. 2018b** Tüskés Anna. „Rab Gusztáv és A párizsi gyors: A hagyatékban megtalált, eddig kiadatlan 1956-os regényről”. *Örökségünk*, A Nagy Imre társaság Időszaki kiadványa, szerk. BALAHÓ Zoltán és a Szerkesztőbizottság. 2018, 26–35.
- TÜSKÉS A. 2019a** Tüskés Anna. „Rab Gusztáv Patak rózsája című regényéről”. *Orpheus Noster* 2. sz. (2019): 97–104.

- TÜSKÉS A. 2019b** Tüskés Anna. „Rab Gusztáv és az Elveszett álláspontok”. *Vigilia* 2. sz. (2019): 121–126.
- TÜSKÉS A. 2019c** Tüskés Anna. „Ismeretlen novella Rab Gusztáv hagyatékából: Szilva kisasszony”. *Somogy* 47, 1. sz. (2019): 50–75.
- TÜSKÉS A. 2019d** Tüskés Anna. „A lepkész és az Afrika-vadász: Rab Gusztáv regényének természettudományos vonatkozásai”. *Élet és Tudomány* 74, 36. sz. (2019): 1126–1129.
- TÜSKÉS A.–WILLIAMS–COTTIER–FÁBIÁN–SZABÓ 2019** *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l’Institut d’Études Littéraires de l’Académie Hongroise des Sciences, l’Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d’Études Françaises de l’Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna Tüskés, Elisabeth COTTIER-FÁBIÁN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABÓ. *Revue d’Études Françaises*, No hors série, 2019. Budapest: CIEF–Institut d’Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- TÜSKÉS G. 1998** Tüskés Gábor. *Ősze András*. Budapest: Universitas, 1998.
- TÜSKÉS T. 1982** Tüskés Tibor. „A költő nyelvet választ [Illyés Gyuláról]”. *Népszava*, 1982. október 30., 10.
- TÜSKÉS T. 1999** Tüskés Tibor. *Kodolányi János*. Pécs: Pro Pannonia, 1999².
- TÜSKÉS T. 2001** Tüskés Tibor. „Kodolányi János és Pécs”. *Pécsi Szemle* 4, 1. sz. (2001): 128–131.
- TÜSKÉS T. 2006** Tüskés Tibor. „Emlékeim Kodolányi Jánosról”. *Új Forrás* 38, 2. sz. (2006): 101–104.
- TV 1927 n. n.** „»A hattyú« a párizsi Odeonban”. *Tolnai Világlapja*, 1927. febr. 16., 54.
- TVERDOTA 2018** TVERDOTA György. *Hagyomány és lelemény: A magyar irodalmi modernség első hulláma*. Budapest: Kalligram Kiadó, 2018.
- ÚE 1957a n. n.** „A Magyar Püspöki Kar közös körlevele: Amit Szent Erzsébettől tanulhatunk”. *Új Ember*, 1957. nov. 24., 1.
- ÚE 1957b n. n.** „Ünnepi szentmise Szent Erzsébet emlékezetére”. *Új Ember*, 1957. dec. 1., 1.

- ÚE 1963** n. n. „Franciaországi levél Rab Gusztáv haláláról”. *Új Ember*, 19, 13. sz. (1963): 1.
- ÚE 2000** n. n. „Mindszenty és az angol színész”. *Új Ember* 55, 41. sz. (2000. okt. 8.): 5.
- ÚMÉL 2004** *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 5, főszerk. MÁRKÓ László. Budapest: Magyar Könyvklub, 2004
- ÚMIL 1994** *Új magyar irodalmi lexikon*, 3, főszerk. PÉTER László. Budapest: Akadémiai, 1994.
- UNGVÁRI 1963** UNGVÁRI Tamás. „A világirodalom új értékeléséhez”. *Filológiai Közlöny* 9, 3–4. sz. (1963): 307–314.
- V 1945a** n. n. „Két könyv megsemmisítését javasolja a könyvkiadók igazolóbizottsága”. *Világ*, 1945. jún. 2., 4.
- V 1945b** n. n. „Rab Gusztávot öt évre eltiltották az újságírástól”. *Világ*, 1945. nov. 16., 3.
- V 1946** n. n. „A fasiszta sajtótermékeket vizsgáló bizottság...”. *Világ*, 1946. júl. 27., 2.
- V. T. 1977** V. T. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Magyar Nemzet* 33, 235. sz. (1977. okt. 6.): 5.
- VALLOTTON 2004** VALLOTTON, François. *Les Editions Rencontre: 1950–1971*. Editions d'en bas, 2004.
- VARGA 1939** VARGA Nándor Lajos, szerk. *Az O. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola grafikai osztályának munkáiból 1938–1939, A grafikai osztály VI. kötete*. Budapest: O. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola, 1939.
- VÁRKONYI N. 1942** VÁRKONYI Nándor. *Az újabb magyar irodalom*. Budapest: Szukits, 1942.
- VÁRKONYI T. 2006** VÁRKONYI Tibor. „Gara Laci, a magyar irodalom prófétája”. *Népszava*, 2006. július 22., 3.
- VIRÁG JUDIT 13. AUKCIÓ** Virág Judit Galéria 13. Tavaszi Aukció: 2003. április 12. Budapest: Virág Judit Galéria, 2003.
- VIRÁG JUDIT 39. AUKCIÓ** Virág Judit Galéria 39. Téli aukció: 2011. december 18. Budapest: Virág Judit Galéria, 2011.
- VIRÁG JUDIT 6. AUKCIÓ** Virág Judit Galéria 6. Téli aukció: 2000. december 1. Budapest: Virág Judit Galéria, 2000.
- WALSH 1960** WALSH, Chad. „Man Born Again On a Desert's Edge”. *New York Herald Tribune*, 27 November 1960.

- WÉBER 1982** WÉBER Antal. „Kolozsvári Grandpierre Emil: Egy házasság előtörténete.” *Népszabadság* 40, 135. sz. (1982. jún. 11.): 7.
- WOLFRAM 1983** WOLFRAM Ervin. „...hagyományaink nemzetközileg előkelő helyezéshez juttatták Magyarországot”. *Magyar Tudomány – A MTA Értesítője* 90, 1. sz. (1983): 37–40.
- ZEMAN 1969** ZEMAN László. „Egy fordításkötetről”. *Irodalmi Szemle* 3. sz. (1969): 228–234.
- ZIMÁNDI 2017** *Naplójegyzetek Kodolányi Jánosról. 1952. szeptember–1969. december. Kodolányi János és Zimándi Pius István levelezése, összeáll. Zimándi P. István. Budapest: Szt. István Társulat, 2017.*
- ZIMÁNÉ LENGYEL 1995** ZIMÁNÉ LENGYEL Vera. *Nemes Nagy Ágnes válogatott bibliográfiája*. Budapest: Új Kilátó, 1995.
- Zs. J. 1938** Zs. J. „Mentont ajánlanám: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1938. febr. 27., 311.

- A. Szabó Magda / Ablonczyné Szabó Magda 18, 132, 313
- A. Tóth József 204, 230
- Aba Sámuel 258
- Ablonczy Balázs 52, 182, 197, 313
- Ablonczy László 122, 313, 348
- Aczél György 172
- Aczél Tamás 278
- Ádám Péter 298
- Adorján Andor / André 23, 60–62, 128, 135, 212–214, 218, 222, 243
- Adorján Ilona 60, 61
- Adorján Sándor 28
- Ady Endre 20, 21, 24, 58, 126, 128, 145, 151, 154, 159, 173, 272, 286, 290, 346
- Alain-Fournier (Henri-Alban Fournier) 275
- Albert Zsuzsa 146, 313
- Albrecht Dezső 157
- Alfonzetti, Beatrice 331
- Amarillas, Manuel Diez García de 58
- Ambrus Zoltán 9, 53, 321
- Amiel, Denys 40, 41, 61
- Ámos Imre 81, 84, 85, 100–102, 320
- Amselem-Szende, Line 160, 314
- André-May, Pierre 72
- Angyalosi Gergely 7, 314
- Anna Margit 100–103
- Anouilh, Jean 27
- Anty, Anne 279, 291, 292, 303
- Anty, Richard 291, 292
- Apor, Mme 80
- Appercelle, Andrée 290
- Áprily Lajos 130
- Aragon, Louis 26, 184
- Arany János 151, 160, 173, 202
- Arany Zsuzsa 239
- Armand, Robin 23
- Arn, Lukas 244, 345
- Arnothy Krisztina / Christine 19, 20, 142, 229, 314
- Aron, Robert 73, 74
- Aron, Sabine 74
- Artaud, Antonin 70
- Athanasidou, Genica 70
- Attila, hun király 43, 76
- Aude, Sophie 17, 306, 314
- Audiberti, Jacques 76
- Auer Pál 157, 181, 183

- Babits Mihály 21, 193, 194, 347
 Backer, Anne-Marie de 23, 154, 156
 Bajor Gizi 40, 326
 Balabán Péter 286
 Balahó Zoltán 246, 350
 Balassa József 200, 314
 Balassi Bálint 151, 168, 171, 173
 Bálint Endre 141, 155, 214, 309, 350
 Bálint György 41
 Bálint Zsolt 256, 314
 Balla 54
 Balla Ignác 213, 216
 Balla Lajos 234, 235, 329
 Baló György 68, 314
 Balogh Jolán 83
 Balogh Tamás 278
 Balzac, Honoré de 36, 207
 Bán Zoltán András 318
 Bantcheva, Denitza 71, 314
 Bányai Daisy
 Bányai György 36, 314
 Bányai Sándor 46, 47
 Bányai Tamás 47
 Barabási Albert-László 17, 22, 314
 Barcs Sándor 139
 Barde, André 37
 Bárdi, János 345
 Bárdos Artúr 126
 Bársony István 55
 Barta Sándor 130
 Bartha László 188
 Bartócz Ágnes 150, 314
 Bartócz Ilona 28
 Bartók Béla 85, 193
 Basilides Mária 58
 Bátori Miklós 20, 21
 Bay, André 216
 Bazalgette, Léon 50
 Béalu, Marcel 148
 Beckett, Samuel 27
 Bede István 215, 221
 Beer, Jean de 292
 Beethoven, Ludwig van 85, 299, 327
 Békeffi, László 345
 Békés Csaba 133, 314
 Békés Gellért 197, 203, 204, 216,
 223, 226–228
 Békési Imre 336
 Béládi Miklós 121, 197, 315
 Bellamy, Gilles 23
 Bellanger, Claude 142, 249, 315
 Belohorszky Pál 266, 315
 Bende József 122, 147, 150, 315
 Bene Ede 157
 Bene Krisztián 8, 315
 Benedek Marcell 9, 201, 315
 Bengi László 329
 Beöthy István 139, 191
 Beöthy László / Beothy Ladislav 34
 Beöthy Lydia 41
 Beöthy Zsolt 233
 Berda Ernő 239
 Beregi Tivadar 153, 315
 Berényi Pál 179, 315
 Berki Erzsébet 18, 197, 217, 220,
 222, 233, 234, 241, 244, 254, 315
 Berkit, Mme 143
 Berlind, Bruce 279, 294–296, 315,
 316, 340, 346
 Bernáth Aurél 100, 101

- Berzsenyi Dániel 151, 171
 Bethlen Gábor 225
 Bethlen István 57
 Biai Főglein István 10
 Bibó István 142
 Bierel Ágnes 272
 Biró Lajos 20, 307
 Bishai, Nadia 296
 Black, James 274
 Blattner Géza 139, 191
 Bodolay Erzsébet, Korondyné 271
 Bodó Béla 200, 316
 Boiron, Bertrand 22, 316
 Boisson, Marius 43–46, 61, 62
 Boissy, Gabriel 33–35
 Bojer, Johan 48, 49
 Bóka László 275, 277
 Boland, Bridget 224, 316
 Boldizsár Iván 68, 86, 159, 182, 316
 Bolgár László 211
 Bolváry Géza 211, 345
 Borbándi Gyula 8, 316
 Bordry, Paul 275
 Borhi László 8, 316
 Borók Kálmán 68
 Boros Géza 41
 Boross Elemér 34, 316
 Borsos Miklós 83, 100, 101, 334
 Bosquet, Alain 151, 157, 171, 316
 Botka Ferenc 142, 316, 339
 Bougeard, Françoise 306
 Bourdeau, François 218, 219, 223,
 224, 231, 235–238, 241, 243
 Böhm Gábor 266, 316
 Bölöni György 9, 209
 Brabant-Gerő Éva 23
 Braun, Madeleine 137
 Breton, André 79, 316
 Briggs, Nicole 129
 Brion, Marcel 42, 43
 Bródy Lili 81, 83
 Bródy Pál 41
 Brooks, Jeremy 229, 316
 Brunszvik család 299, 327
 Bruscek, Wilhelm 88
 Brüll Adél 32
 Brzekowski, Jan 152
 Buda Attila 15, 27, 273, 286, 290, 295,
 296, 317, 320, 327, 341
 Burghardt Rezső 87

 C. Szemere Klára 201, 317
 Cabanel, Patrick 136
 Camus, Albert 185, 186, 189
 Capasso Torre, Giovanni 54
 Carbon, Alain de 48, 66
 Carbonnel, François de 48
 Cassou, Jean 95, 339
 Cavacchioli, Enrico 57
 Chabanne, Jacques 215, 284
 Champsaur, Félicien 39
 Chaplin, Charlie 323
 Char, René 49, 62, 79, 316
 Charaire, Georges 151, 154, 177, 290
 Charaire, Véronique (sz. Kovács Ve-
 ronika) 157, 289, 290
 Chaulot, Mme 287, 289
 Chaulot, Paul 157, 167, 170, 273, 279,
 282–289, 303, 306, 317, 339, 340
 Chenevière, Jacques 185, 186

- Chenu, Roselyne 290
 Chitry, Jean 209
 Chodkiewicz, Michel 149, 216, 280
 Chopin 162
 Christensen, Erik 135
 Cicero, Marcus Tullius 126
 Clancier, Georges-Emmanuel 136,
 145, 148, 157, 280, 281, 293
 Cocteau, Jean 70, 74, 213
 Colling, Alfred 71, 74
 Concha Károly 55
 Conte, Arthur 143
 Coolus, Romain 39, 40, 313, 326
 Corbière, Henri 53, 54
 Corosi, Lucien (Kőrösi László) 203
 Cottier-Fábián, Elisabeth 15, 135,
 140, 313, 317–319, 322, 330, 331,
 341, 348, 351
 Coward, Noel 249, 318
 Coxhead, Elizabeth 229, 318
 Crevel, René 71, 74, 319, 322
 Czakó Gábor 264
 Czeplédi Csaba 349
 Cziráki Lajos 87
 Czóbel Béla 81, 84–87, 100–102, 104,
 141, 183
 Cs. Szabó László 124, 135, 142, 148,
 153, 183, 318, 324, 349
 Csajkovszkij / Tsajkowsky, Pjotr Il-
 jics 124
 Csáky József 100, 101, 139, 191
 Csánky Dénes 83
 Csapó Zsigmond 50, 62
 Csapody Miklós 33, 86, 130, 142,
 279, 318
 Cselényi László 22, 157, 158, 318
 Cserépfalvi Imre 88–90, 92–94, 128,
 318
 Cserépfalvi Katalin 15
 Csernus Sándor 181, 313, 318
 Csíky Ágnes Mária 154
 Csohány Kálmán 10
 Csokits János 148, 318, 319
 Csoóri Sándor 297
 Csontos Gyula 333
 Csűrös I. 125
 Csűrös Miklós 207, 209
 D. Fehér Zsuzsa 88, 319
 D'Annunzio, Gabriele 56
 Dajkovich István 211
 Dallos Marinka 298, 340
 Danet, Père 209, 210, 217
 Darányi Kálmán 221
 Darvas József 281
 Dauphin, Christophe 14, 123, 147, 319
 Dávid 124
 Dávid Anna 316
 Dávid Ferenc 315
 Dávidházi Péter 15
 Davignon, Henri 42
 Davignon, Jacques 42
 Dede Franciska 33, 319
 de Gaulle, Charles 27, 175, 214, 223
 de Gerando-Teleki-Brunszvik, Ma-
 rie-Pierre 299
 Delteil, Joseph 71, 74, 314

- Dénes Tibor 9, 142
Déry Tibor 9, 15, 20, 21, 23, 24, 73,
74, 98, 122, 127, 141–143, 145, 151,
152, 156, 174, 290, 316, 331, 339
Descartes, René (Cartesius) 225,
228
Dessewffy Tibor 260, 319
Devésa, Jean-Michel 71, 319
Di Iorio, Marisa 298
Diéguez, Manuel de 249, 319
Diener-Dénes Rudolf 81, 98
Dienes Dénes 199, 319
Dillon, John Francis 307
Diósy Ödön 32
Dobai Péter 297
Dobás Kata 273, 293, 297, 303, 320
Doblhoff Lili 313
Dobo / Dobó, Nicolas 156, 324
Dobossy László 9, 14, 65, 153, 159,
187, 193, 320
Dobozi Imre 182
Domanovszky Endre 100, 101
Domokos Mátyás 77, 328
Doms, André 296, 297, 320, 321,
340
Doms, Claire 297
Doór Ferenc 87
Dormándi László / Ladislav 9, 19,
134, 137
Doubtfire, Dianne 292
Döme Attila 60, 320
Draskóczy István 124, 320
Dubost, Louis 339
Dufeuilly, Joëlle 306
Dullin, Charles 70
Dulphy, Anne 336
Dumitriu, Petru 319
Dupont, Jacqueline 18, 244, 245, 344
Duray Tibor 188
Duron, Jacques 284
E. Fehér Pál 158, 320
E. Kovács Kálmán 179, 320
Ébli Gábor 103, 320
Eckhardt Sándor 130, 320
Ecsődi T. 124
Eftimiu, Victor 56
Eggeling, Viking 129
Egri Mária 81, 85, 103, 320
Elekfy Jenő 87
Eliot, T. S. 185, 186
Éluard, Paul 76, 79, 148, 184–186, 189,
193, 316, 348
Emmanuel, Pierre 148, 150, 157,
173, 281, 290, 292, 303, 315
Enczi Endre 157, 241
Endler, Martin (Mietek) 162–164
Engle, Hualing Nieh 295, 296
Engle, Paul 295, 296, 320
Englebert, Omer 234, 320
Erdélyi József 127, 175, 208
Erwald, M. 215
Erzsébet, Árpád-házi Szent 232, 233,
334, 351
Esterházy Lujza 211
Esterházy Péter 21, 24, 265, 266, 316
F. Csanak Dóra 65
F. Rácz Kálmán 28
Fallenbüchl Zoltán 54, 321

- Faludy György 89, 151, 152, 170, 241, 264
- Farkas André 123, 142, 162–167, 321
- Farkas, Marie-Hélène 167
- Farkas F. 125
- Farkas István 100, 102
- Farkas Tibor 154
- Farkas Zoltán 84
- Fáskerti Mária 159, 321
- Favrod, Monsieur 146
- Fazekas Anna 126, 321
- Fázsy Anikó 297, 321
- Fejérdy Gergely 42, 64, 179, 321
- Fejtő Ferenc / François 9, 11, 132, 133, 135, 141–143, 195, 321
- Fekete Ignác 55
- Fekete Kálmán 66
- Fekete Klára / Fekete-Korolovszky Klára / Korolovszky Lajosné Fekete Klára 10, 66–69, 75, 76, 78, 80–84, 86, 87, 99, 100, 102–105, 338
- Fenyő Miksa 202, 215
- Fenyő Sarolta 349
- Fenyvesi Sándor 84, 85
- Fenyvessy Jeromos / Hieronymus 215, 345
- Ferdinandy György / Georges 19, 145, 158, 321
- Ferenczi László 14
- Ferenczy Béni 10, 81, 82, 100, 101, 183
- Ferenczy Noémi 10, 82, 96
- Feuillade, Lucien 172, 279
- Finály Olga 68
- Fischer 124, 125
- Fischer, Otto 240, 321
- Flamand, Paul 150
- Flaubert, Gustave 13, 201, 220, 233, 337
- Fodor Gyula 55, 321
- Fodor Ilona 63
- Fodor József 201
- Follain, Jean 157, 280, 281, 292, 343
- Forgács Ödön 126, 321
- Fórizs Gergely 2, 15
- Fóti Lajos 51
- Foucault, Yann 8, 321
- Fouchet, Maurice 51
- Fouchet, Max-Pol 280, 281
- Fougerousse, Monique 145, 146
- Földes Györgyi 50, 153, 153, 321, 322
- Földes Jolán / Yolanda 19, 23
- France, Anatole 26, 27
- Frantisek Alabán 349
- Fráter Zoltán 327
- Frénaud, André 148, 150, 157, 169, 173, 279, 281, 283, 284, 286, 287, 303, 322
- Frivaldszky Imre 256
- Fuchs Nándor 124
- Füst Milán 21, 142, 147, 151, 168, 175, 315
- Gabányi Árpád 55
- Gách Mariann 157, 322
- Gachot, Claire ld. Fekete Klára
- Gachot, François 5, 9–11, 23, 26, 63–119, 305, 306, 322, 323, 330, 339
- Gácsér Imre 202, 203, 211

- Galambos Gruber Ferenc 201, 323
 Gálffy László 313
 Gáli József 142
 Galsworthy, John 130
 Gara, Claire, Claire Meljac 121, 122, 133, 135, 136
 Gara (sz. Goldmann) László / Ladislás (álneve: Imre László) 5, 9, 11–14, 18, 22, 23, 50, 51, 62, 71, 121–177, 186, 187, 191, 195, 212, 220, 225, 241, 278–280, 282, 286, 288–290, 304–306, 309, 318, 319, 321, 322–326, 328, 329, 331–336, 338, 341, 342, 346, 348, 352
 Gara György 145, 151
 Gara, Nathalie (sz. Tauba Nechuma Rabinowicz) 13, 128, 134, 138, 139, 145, 161, 318, 324, 341
 Garadnai Zoltán 8, 325
 Garai Gábor 152, 182, 325
 Garai Imre 8, 64, 325
 Garai István 155
 Garamvölgyi Antal 143
 Garamvölgyi Zoltán 143
 Gaspar Lorand 19, 20
 Gauquié, Henri 52
 Gautier, François 15, 197, 219
 Géfin Gyula 235
 Gelléri Mór 55
 Gellért Oszkár 10, 74, 75
 Gémier, Firmin 33, 34–36, 314, 316
 Genthon István 104
 Gereblyés László 10, 75, 281, 325
 Gergely Ágnes 297
 Gerő György 126, 321
 Gerster Béla 55
 Gide, André 73, 74, 339
 Gigliucci, Luigi Orazio Vinci 55
 Gilliard, Edmond 185, 186
 Giraudoux, Jean 95
 Glaser P. 124
 Glasner Miksa (írói álneve: G. M. Assaudy) 46, 62
 Glenville, Peter 224
 Goethe, Johann Wolfgang 272
 Goldmann Ábrahám Áron 124
 Goldoni, Carlo 55
 Gorilovics Tivadar 330
 Gosztonyi Péter 143
 Gömöri György 143, 151, 152, 325
 Grabr'i's, Aryeh 297
 Gradwohl, Paul 325
 Graziani, Rodolfo 240
 Green, Julien 73–75, 322
 Green, Peter 244, 245, 266, 344
 Grodecz Menyhért (Grodecius) 225
 Gueyrand, Henry 51, 52
 Guillemet, Georges
 Guillevic, Eugène 23, 148, 157, 159, 160, 172, 174, 273, 279, 281, 284, 286, 306, 325, 334, 346
 Guillot de Saix, Léon 56
 Guinness, Alec 223, 224
 Guissard, Lucien 250
 Gulyás Béla 125
 Gulyás Gyula 259, 325
 Gulyás János 259, 325
 Gulyás Miklós 152
 Gurrey, Percival 274
 Guterman, Norbert 70

- Gyárfás Miklós 276, 278
 Gyenes János 45, 325
 Gyergyai Albert 9, 10, 15, 28, 75, 94,
 121, 131, 187, 189, 214, 309, 325,
 334, 339
 Gyomai Imre 128, 133, 137, 138,
 186, 194, 325
 Gyóni Géza 130
 Gyorgyevics Tamás 257, 326
 Győrei Zsolt 32, 33, 326
- Haas Lídia 123, 326
 Haeffler István 220, 221
 Hajó Sándor 40
 Halász G. 124
 Hallgató Balázs 141, 326
 Halmosné szül. Petitjean 187, 193
 Hámori Béla 144
 Hanus Erzsébet 17, 350
 Hárs Éva 103, 326
 Harsányi Tibor 80, 139, 191
 Harsányi Zsolt 21, 37
 Határ Győző 142, 326
 Hatvany Ferenc 104, 323
 Haugen, Hans 258
 Havas Albert 40, 326
 Háy Gyula 142, 157, 326
 Háy Károly 96
 Hegedüs Géza 32, 151, 172–174, 226,
 326
 Hegedüs Gyula 34
 Heine, Heinrich 272
 Heller János 157
 Heltai György, 143
 Heltai Jenő / Eugène 5, 9, 13, 15, 22,
 31–62, 130, 131, 135, 214, 305–
 307, 325–327, 347
 Henderson, Neville 132
 Hennart, Marcel 293
 Herczeg Ferenc 21, 200, 210, 216
 Hernádi Mária 303, 327
 Herz Gizella 200
 Hevesi András 135, 334
 Hevesi József 55
 Hevessy Sándor 34
 Hévizi Ottó 314
 Himun Emma 59
 Hincz Gyula 81, 82, 95, 96
 Hincz Viktor 129
 Hirsch 125
 Hirschmann / Herblay, Henri 38, 39
 Hoffman Edith 83, 95, 96
 Hoffmann, E. T. A. 53
 Hollósy Simon 88
 Honegger, Arthur 153
 Hont Erzsébet 36
 Hont Ferenc 36
 Honthorst, Gerard van 258
 Horányi Károly 332
 Hornyák Mária 300, 327
 Horthy Miklós 220, 239
 Horváth István 76, 327
 Horváth János 55, 327
 Horváth László 347
 Horváth Zoltán 55
 Hourcade, Rémy 299
 Hoványi Márton 329
 Höllering, Georg 307
 Hubay Miklós 21, 22, 157, 158, 181–183,
 185, 186, 192, 287, 288, 327, 329

- Hudomel Ilona 59, 60
 Hudomel József 59
 Hugo, Victor 151, 172, 299–301
 Hunyady Sándor 328
 Huszár Imre 28
 Huszár Magda, Kotányiné 157
 Huszár Miklós 201, 328
- Ignotus Florence (Ignotus Pálné
 Mátya Florence) 236, 246, 266
 Ignotus Hugó 130
 Ignotus Pál 202, 203, 236, 241, 266
 Ijjas Antal 226, 227
 Illyés Gyula 5, 9–11, 14, 20, 21, 25,
 74–79, 121, 123, 127, 129, 130, 137–
 141, 147, 149, 151, 153, 154, 156–
 158, 160, 169, 173, 175, 179–195,
 208, 280–282, 287–290, 297, 305,
 306, 309, 318–320, 322, 324, 327,
 328, 333, 338, 347–351
 Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 328
 Illyés Mária 15
 Ingram, Rex 34
- Jámbory Kálmán 256
 Jancsikity Erzsébet 15
 Jankovich Ferenc 9, 14, 149, 280, 281
 Jankovics József 336
 János, XXIII., pápa / S. S. Jean
 XXIII 234, 335
 Jarcsek-Gal, Françoise 23
 Járfas, Agnès 23
 Jarrety, Michel 182, 329
 Jeffers, Robinson 275, 331
 Jeffers, Una 331
- Jékely Lajos 271, 272, 329
 Jékely Zoltán 121, 151, 169, 172, 175,
 176, 302, 342
 Jeleński, Konstanty (Kot) 152, 325
 Jeney Éva 8, 132, 329
 Jeszenszky Iván 264
 Jókai Mór 13, 214, 233
 Jolas, Eugène 72, 73, 329
 Jónás Ö. 124
 Jouhandeau, Marcel 73, 75, 322
 Joyce, James 73
 Józán Ildikó 8, 9, 15, 95, 123, 326, 329,
 333
 József Attila 21, 22, 89, 140, 145, 158,
 181, 183, 184, 317, 318
 József Miklós 125
 Juhász Ferenc 143, 144, 151, 174
 Juin, Hubert 154, 329
 Just Béla 193
- Kabdebó Lóránt 63, 326
 Kabdebó Tamás 160
 Kada Erika 181, 329
 Kádár Zoltán 234, 235
 Kahane, Agnes 23
 Kakasy Judit 8, 15, 329
 Kalla Zsuzsa 15
 Kállai Ernő 83, 84
 Kállay Miklós 89, 220
 Kallós Pál 124
 Kalman, M. 143
 Kányádi András 15, 309, 330
 Karádi Zsolt 63, 330
 Karafiáth Judit 4, 7, 8, 14, 52, 148, 321,
 330, 331, 350

- Karátson Endre / André 7, 15, 142, 148, 152, 156, 157, 331
- Kardos Tibor 143
- Karinthy Ferenc 10, 21, 23, 68, 69, 75, 278, 290
- Karinthy Frigyes 20, 21, 24–26, 56, 75, 131, 278, 290
- Karinthy Judith 23
- Karinthy Pierre 23
- Karman, James 275, 331
- Károlyi Mihály 98, 137, 138, 186, 188
- Karsai A. 124
- Kassai György / Georges 23, 122, 157, 194, 290, 306, 331
- Kassák Lajos 21, 127, 151, 153, 168, 193, 194, 201, 315, 322, 335, 349
- Kecskés D. Gusztáv 8, 64, 179, 181, 182, 194, 332
- Kelemen Imre 23, 132, 334
- Kelevéz Ágnes 63
- Kemény Aranka 15, 151
- Kende Péter 157
- Kenyeres Ágnes 337
- Kepes (Képès), Sophie 23, 306
- Képes Géza 275, 277
- Kerek Vera 15
- Keresztes Csaba 192, 332
- Keresztury Dezső 137, 181, 183
- Kernstok Károly 88
- Kertész Imre 21, 23
- Kéry László 158, 332
- Keszthelyi Zoltán 183
- Kiefer, Klaus H. 329
- Kieselbach Tamás 100, 102, 103, 332, 349
- Király Béla 143
- Kisfaludy Károly 126
- Kishont Ferenc / Kishon Ephraim 19, 20
- Kiss István 33, 332
- Kiss József 55, 124
- Klaniczay Tibor 9
- Klein József 82
- Klein, Stefan I. 212, 229, 241
- Kmetty János 81, 83
- Knapp Éva 233
- Kochanovszky Olga, Rab Gusztáv-né 204, 205, 210, 211
- Kodály Zoltán 220
- Kodolányi János 205–209, 319, 332, 341, 343, 351
- Kodolányi János, ifj. 332
- Koestler Arthur 19, 20
- Kohn Cecil Szidónia 124
- Kohner Adolf 54, 55
- Kolozsvári Grandpierre Emil 264–266, 346, 353
- Komáromi Csaba 10, 15
- Koncz Veronika 224, 332
- Kondor László 126
- Konrád György 21, 24
- Korda Sándor (Alexander) 307, 325
- Kormos István 147, 151, 169, 172, 175, 176, 337
- Kornheiser, Georges, 306
- Korolovszky András 66, 67, 104
- Korolovszky Anna 15, 100
- Korolovszky Júlia 15, 100
- Korolovszky Katalin 66

- Korolovszky Lajos 67, 78, 314, 317,
326, 338, 352
- Korolovszky Lajosné Fekete Klára
10, 66–69, 75, 76, 78, 80–84, 86,
87, 99, 100, 102–105, 338
- Korondyné Bodolay Erzsébet 271
- Kósa László 336
- Kosztolányi Dezső 20–22, 25, 193,
194, 239, 316, 330, 333, 336, 337,
347
- Kotányiné Huszár Magda 157
- Kovács I. Gábor 199, 333
- Kovács Margit 10
- Kovács Veronika, Véronique Cha-
raire 157, 289, 290
- Kováts Miklós 28
- Kozma Béla 144, 333
- Kozmutza Flóra, Illyés Gyuláné 328
- Kozocsa Sándor 200, 333
- Köpeczi Béla 8, 143, 149–151, 172,
280, 281, 333
- Kőrösi Márk (Chrysinus) 225
- Kristof Agota 19
- Kristóffy Tamás 181, 190, 191
- Krizsán Jánosné Piri 82
- Krúdy Gyula 20, 21, 98
- Krúdy Zsuzsa 330
- Kulcsár László 63, 333
- Kulin Borbála 8, 71, 123, 147, 156, 184,
333, 334
- Kuncz Aladár 18, 131, 313
- Kunszery Gyula 233, 334
- Kurimay Anita 60, 334
- Kurucz D. István 87
- Kurucz Gyula 182
- Kutasi Kovács Lajos 239
- Kürz Jana 84, 85
- L. Kovásznai Viktória 84, 334
- L'Hermite 187, 193
- La Mazière, Pierre 41, 42, 60, 335
- Labidoire, Monique W. 8, 334
- Laborcz Ferenc 66, 100, 101, 338
- Laborcz Margit Irén 66, 82
- Laborey, Anette 290
- Lacratelle, Jacques de 132
- Lajos Iván 132
- Lajtha László 80
- Lang, André 132
- Lanza del Vasto, Giuseppe 235, 236
- Lányi Márton 140, 334
- Larbaud, Valery 71, 72, 74, 95, 96
- Largeaud, Marcel 23, 50, 129–131, 325
- László Gyula 10, 69, 81, 84
- Látó Imréné Teréz 15
- Laurencin, Marie 74
- Lázár Endre, Bajomi / Lazar, André
9–11, 15, 28, 65, 70, 74, 132, 133,
135, 137, 194, 334
- Le Bon, Roger 36
- Le Calloc'h, Bernard 306
- Lefebvre, Henri 70
- Lelkes István 181, 187, 188, 195, 275
- Lely, Peter 258
- Lemonnier, Stéphan 49, 50, 62
- Lengyel Balázs 12, 151, 169, 172,
175, 176, 273, 279, 291, 317, 335
- Lengyel József 21
- Lengyel Menyhért / Melchior 20
- Lengyel Olga 136

- Leonardo da Vinci 215
 Lescure, Jean 280–282
 Lhote, André 71, 74, 80, 81
 Ligeti Lajos 193, 194
 Lindblad, Gustav 59
 Lipták Gábor 14
 Loisel, Thierry 306
 Lope de Vega, Félix 144, 324, 333
 Lovik Károly 268
 Low, Ian 249, 335
 Löffler A. Pál 9
 Lőrinczi László 132, 335
 Lőrinszky Ildikó 9, 348
 Lukács György 193, 194
 Lukáts Gyula 55
- M. Pásztor József 137, 335
 M. Pogány Béla 131, 336
 Macher Anikó 179, 336
 Madách Imre 153, 193, 194, 272, 336
 Madácsy Piroska 15, 64, 123, 130, 148, 152, 336
 Magas Ágnes 15
 Magyar Pál 201, 337
 Mailat Mária 15
 Major Ottó 278
 Major Zoltán 198, 337
 Makay Judit 260
 Makkai Ádám 159, 160, 337
 Malraux, André 27, 89, 210, 214, 222
 Mandelbrojt, Szolem 70, 337
 Mandelbrot, Benoît 70, 337
 Mátyás Iván 276, 278
 Manévy, Raymond 137
 Marafkó László 147, 337
- Márai Sándor 13, 130, 131, 135, 145, 183, 214, 308, 309, 325, 330, 341
 Maréchal, Maurice 80
 Márffy Ödön 100, 102
 Markó László 352
 Markovits Rodion 131
 Márkus István 276, 277
 Márkus Ottilia 9
 Martin du Gard, Roger 26, 272
 Martin, Marc 306
 Martin-Chauffier, Louis 181, 183, 184, 187
 Marton, Georges 50
 Márton, Szent 10, 13, 216, 234–236, 246, 308, 320, 335, 341, 345, 346, 350
 Martyn Ferenc 10, 81, 326
 Masson, Loys 184
 Mátay Florence, Ignotus Pálné 236, 246, 266
 Máthé M. Lajos 41, 337
 Matheis-Domaszowska, Krystyna 11, 12
 Maugras, Gaston 52
 Maulnier, Thierry 143
 Mauriac, François 26
 Mayer, Daniel 229, 337
 McCloskey, John B. 211
 McCown, Eugene 71
 Mécs László 21, 129
 Mednyánszky László 88
 Megyery Ella 132
 Megyery Sári 132, 337
 Meljac, Claire (sz. Claire Gara) 121, 122, 133, 135, 136

- Meltzer, Charles Henry 57
 Méray Tibor 142, 143, 145, 146, 152, 157, 337
 Mercs István 334
 Merle, Robert 26, 27
 Mészáros Ágnes 258, 338
 Mészáros Tamás 10
 Mészöly Miklós 21, 24, 349
 Métayer, Guillaume 15, 306
 Michaux, Henri 76, 322
 Mihály, Szent, arkangyal 238
 Mihályfi Ernő 137, 182, 184, 186
 Mikecz Ödön 220, 221
 Mikes Klára, Szabó Lőrincné 332
 Mikes Lajos 128
 Mikes, George 345
 Mikes Kelemen 305, 338
 Mikes Klára, Szabó Lőrincné 332
 Mikszáth Kálmán 21, 25
 Milhaud, Darius 85
 Miłosz, Czesław 152, 325
 Minard, Armand 193
 Mindszenty József 223, 224, 352
 Mirande, Yves 37
 Mistler, Jean 52, 53
 Moldován Domokos 328
 Molnár Ferenc 19, 20, 35, 36, 40, 45, 53, 60, 130, 145, 326
 Molnár Miklós 143
 Molnos Lipót / Léopold 23, 182, 313
 Molnos Péter 15, 104, 338
 Moncorgé, Patricia 23
 Montale, Eugenio 185, 186
 Montfort, Henri de 249, 251, 338
 Móra Ferenc 256
 Moravia, Alberto 185, 186
 Moreau, Jean-Luc 23, 160, 338
 Moremans, Victor 23, 134
 Morgan, Claude 184
 Morgenstern Ignác 127
 Morhange, Pierre 69–71, 74
 Mórícz Zsigmond 13, 21, 50, 130, 131, 145, 193, 194, 206, 207, 214, 307, 322, 325, 336
 Morpurgo, Lisetta 302, 342
 Morselli, Ercole Luigi 55
 Mousli, Béatrice 72, 338
 Mozart, Wolfgang Amadeus 55
 Mravik László 104
 Muralt, Pierre B. de 146
 Murányi Kovács Endre 9
 Mussolini, Benito 54
 Nádas Péter 21
 Nádor Tamás 141, 338
 Nagy Csaba 8, 63, 74, 82, 99, 181, 197, 339
 Nagy Ferenc 181
 Nagy Géza 27
 Nagy Imre 143, 145, 260, 321
 Nagy László 145
 Nagy Pál / Paul 305, 339
 Nagy Péter 28, 339
 Nagy Péter Tibor 27
 Napoleon I. 172
 Nasibu Zeamanuel / Ras Nasibu 240
 Natanson, Jacques 33
 Nazim Hikmet 68
 Nemes Nagy Ágnes / Agnès 5, 9, 12, 146, 147, 149–151, 157, 169, 172,

- 176, 271–306, 315, 317, 320, 322,
327, 335, 339, 340, 346, 353
- Nemeskéri Luca 273, 297, 317, 320,
327, 340, 341
- Nemeskürty István 221, 249, 341
- Német Gábor 124
- Németh Andor / André 137, 195, 323
- Németh László 10, 152, 208
- Neubauer, John 8, 341
- Noël, Bernard 298, 299
- Nyéki Lajos 121–123, 154, 341
- Nyerges Judit 336
- Nyerges Pál 209, 332
- Nyiri Éva 135, 324
- Obersovszky Gyula 142
- Okamoto, Kido 36
- Oláh Andor 154
- Oláh István 257
- Olivetti, Ivo 240
- Orbán Róbert 135, 217, 341
- Orczy Emma 19, 20
- Ortutay Gyula 75, 138, 139, 182,
184–192
- Ottlik Géza 24, 122, 143–145, 152,
279, 282, 341
- Örkény István 21, 25
- Ősz Dénes 87
- Ősze / Eösze András 188, 351
- Paál 125
- Pál, Szent 228
- Pál Gyöngyi 273, 341
- Palágyi Róbert 43, 59
- Pálffy József 68, 342
- Pálffy József 141, 338
- Pallavicini Eduardina 60
- Pallós István 45, 46, 62
- Papp Imre 226, 227
- Papp Tibor 157, 342
- Pascin, Jules 81
- Pašiková, Jaroslava 129, 342
- Passuth László 139, 214, 265, 342
- Pasteur, Louis 169
- Pásztor Lajos 216
- Pataky Adrienn 13, 15, 273, 275, 283,
286, 287, 291, 294, 295, 298, 303,
317, 320, 327, 341
- Pataky Dénes 100
- Pátzay Pál 183
- Paulhan, Jean 185, 186, 189
- Pauli, Wolfgang 54
- Pázmándy Dénes 11
- Pázmány Péter 228
- Pécsi Vilmos 143
- Peéry Rezső 142, 342
- Perdriat, Hélène (Marie Margue-
rite) 81
- Peremartoni Nagy Borbála 199
- Peremiczky Szilvia 32, 342
- Petényi Katalin 103, 320
- Péter László 352
- Péterfy Sarolt 302, 342
- Pétermann, Stéphane 179
- Peternák Miklós 324
- Petitjean, Madame, Halmosné 187,
193
- Petitto, Remo Renato 57
- Petőfi Sándor 141, 159

- Petrovich Iván 34
 Petrovics Elek 10, 81, 83, 103, 104, 342
 Philippe, Chantal 306
 Picasso, Pablo 70
 Piermont, Marie 132
 Pilinszky János 122, 150, 290, 314, 342
 Pirandello, Luigi 56
 Plant, Richard 249, 342
 Plinius, id. 272
 Podmaniczky 212
 Pogány Béla 129, 130
 Pogány Ö. Gábor 88, 343
 Politzer, Georges 70
 Polyák Ilona 193
 Pomès, Mathilde 23
 Pomogáts Béla 15, 22, 121, 148, 197, 315, 343
 Pongrácz István (Pongracius) 225
 Pongrácz Tibor 314
 Pons, Max 292, 343
 Poulenc, Francis 85
 Pődör László 23
 Prékopa Ágnes 258, 343
 Proust, Marcel 131, 210, 214, 325
 Prudhommeaux, André 183, 187, 193
 Pünkösti Andor 95, 96, 333

 Rab Gusztáv (sz. Rohoska József Gusztáv) 5, 9, 10, 13, 18, 197–269, 305, 307, 308, 313–317, 328, 332, 333, 337, 341, 343–345, 349–353
 Rába György 79, 277, 283, 322
 Rabelais, François 89
 Radnóti Miklós 127, 190
 Rados Antal 42
 Raditzky, Carlos de 302
 Raggini, Fabian 57
 Raith Tivadar 129
 Rajk László 64, 156
 Rákóczi Ferenc, II. 305, 345
 Rákóczy György 225
 Rákóczy Imre 220, 221
 Raoul-Duval, Dominique 23
 Read, Herbert 185, 186
 Réczai László 182
 Regnaut, Maurice 23
 Régnier, Paul-Eugène 23, 241
 Reinhardt, Max 36
 Reinitz Béla 58, 349
 Reismann János 193, 328
 Rembrandt van Rijn 258
 Reményik Sándor 130
 Remete 125
 Remete Éva Mária 127
 Révai József 140
 Révész András 43, 44, 62
 Révész László 143
 Réz Pál 28
 Rezek Román 211
 Reznik János 257
 Rhodes, Anthony 236, 246
 Richard, Roger 23, 153, 187, 193, 194, 306, 336
 Rippl-Rónai József 100, 101, 103
 Riviére, Jacques 72, 73
 Rocher 32
 Roches, Fernand 43–46
 Rohoska Erzsébet 10, 205, 206, 207
 Rohoska Ilona 197, 199, 217, 218, 225

- Rohoska József 199
 Rohoska Marianne 10, 253
 Rolland, Romain 26, 27
 Romain, Jules 130
 Romsics Ignác 8, 181, 345
 Rónai Flóra 23, 100, 101, 103
 Rónay György 28, 122, 150, 152, 159,
 286, 313, 346
 Rónay László 121, 122, 159, 197, 266,
 315, 346
 Rosenberg, John 249, 346
 Rostand, Edmond 27, 271
 Róth Gyula 239
 Rothschild 104
 Rousselot, Jean 9, 11, 14, 23, 123, 147,
 148, 151, 153, 154, 157, 168, 170,
 174, 177, 279, 281, 287–289, 319,
 334, 346, 350
 Roy, Claude 279
 Royer, Clara 306
 Rózsaffy Dezső / Didier 104, 323
 Rudnay Gyula 85
 Rudnyánszky István 140
 Rumold, Rainer 329

 Sadoux, J. 234, 346
 Saint-Exupéry, Antoine 26–28
 Salabert, Francis 37
 Sales 187
 Salgó Ernő 43
 Saly Noémi 233
 Samu János 125
 Sanders, Ivan 295, 346
 Sáringer János 313
 Sárközi Mátyás 15, 154, 346
 Sárközy Péter 331
 Sartre, Jean-Paul 27, 141, 167, 235
 Sasvári Ármin 55
 Sátor Gy. 124
 Sauvageot, Aurélien 9, 15, 23, 26, 123,
 130, 148, 187, 191, 194, 209, 306,
 309, 330, 336, 346, 347
 Schmidt Antal 256
 Schwab, Raymond 23
 Schweikert, Hans 154
 Sebők Melinda 15
 Seres Attila 158, 346
 Seres Géza 127
 Serry, Hervé 24, 347
 Servan-Schreiber, Emile 215
 Seton, Hilary 249, 347
 Shakespeare, William 237, 281
 Siklóssy, Paul von 345
 Simenon, Georges 26
 Simigné Fenyő Sarolta 349
 Sipos Gyula 148, 157
 Smith, Richard C. 274, 347
 Soltész Márton 332
 Solya 187
 Sólyom Ildikó 257, 347
 Somlai Gyula, id. 87, 90
 Somlai Gyula, ifj. 15, 87
 Somlyó György 21, 152, 172, 276, 277,
 286, 347
 Soulages, François 22, 347
 Souvorine, Boris 57
 Sótér István 8, 158, 182, 190, 191, 193,
 333, 347
 Spilmont, Jean-Pierre 339
 Spitzer Gellért 141, 157

- Squarciafichi, Robert 209
 Standeisky Éva 144, 154, 347
 Staud Géza 95, 96
 Stauder Mária 14, 194, 347
 Stella Adorján 41, 200, 347
 Steuer Sándor 55
 Steward, Frances 258
 Sulyok Vince 159, 321
 Sum Szabolcs 256
 Sumonyi Zoltán 328
 Sümegi György 189, 347

 Szabics Imre 148, 347
 Szabó Béla 121, 347
 Szabó Dávid 9, 15, 313, 318, 319, 322, 330, 331, 341, 348, 351
 Szabó Dezső 9
 Szabó István 209, 319
 Szabó Lőrinc 127, 175, 206, 209, 332
 Szabó Lőrincné Mikes Klára 332
 Szabó Magda 20, 21, 24, 145, 278, 290
 Szabó Zoltán 133, 157, 348
 Szabolcsi Bence 193, 194
 Szabolcsi Miklós 9, 158, 182, 348
 Szalay L. 124
 Szalay Lajos 347, 188
 Szántó András 260, 319
 Szász Béla 156
 Szász Géza 8, 348
 Szatmári Mór 55
 Szávai Dorottya 123, 348
 Szávai János 15, 24, 123, 193, 348
 Szávai Nándor 94, 96
 Széchenyi István 272
 Széchenyi Kinga 259, 348
 Széchenyi Zsigmond 254, 257, 326
 Szedő Dénes 182
 Szegedy-Maszák Mihály 130, 326, 329, 342, 349
 Székely Bertalan 88
 Székely János / Hans 20
 Székely Tibor 201, 349
 Szekeres Zsuzsa 157
 Szende Tamás 160, 314
 Szentesi Zsolt 349
 Szentgyörgyi Ferenc 36, 349
 Szentiványi Lajos 188
 Szentkuthy Miklós 20, 21, 24
 Szép Ernő 213
 Szepessi T. 124
 Szerb Antal 75, 95
 Szijj Ferenc 122, 349
 Szilágyi Erzsébet 124, 349
 Szilágyi János 147, 153, 349
 Szilágyi Judit 315
 Szini Gyula 9
 Szoboszlai Margit 15
 Szomory Dezső 32, 213
 Szöllösy Árpád 143
 Szőnyi István 183
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 202, 260
 Sztrókay Kálmán 28
 Szűcs László 183
 Szűcs Sándor 143
 Szüle Rita 22, 349

 Tábori Pál / Paul Tabori 20, 142, 144, 160
 Tajti Lajos 204, 220

- Takács Árpád 199, 333
 Takács Gábor 103, 349
 Tallós Ilona 54, 64, 65, 87–101, 105–
 119, 319, 343
 Tamási Áron 143, 144
 Tardos Tibor 23, 142
 Tarția, Petre 59
 Teichner 124
 Tersánszky Józsi Jenő 193, 194
 Thérive, André 249, 250, 349
 Thibaudat, Jean-Pierre 23
 Thiébaud, Marcel 53
 Thierry, Manuel 132, 143
 Thinsz Géza 159349
 Timár György / Georges 182, 286,
 297, 302, 340
 Tinayre, Marcelle 23
 Tóbiás Áron 226, 227
 Tognelli, Jole 340
 Tokai Gábor 15
 Tormay Cécile 21, 25, 60, 320, 334
 Tosi, Guy Emile 23
 Tóth Aladár 206
 Tóth Béla 201, 350
 Tóth Ferenc 235, 350
 Tóth István 14
 Tóth Judit (asszonynevén Guil-
 laume) 146, 157, 283, 286, 288, 289
 Tóth László 216, 229, 350
 Tóth Menyhért 87
 Toulouse, Henri 17, 350
 Töke Ferenc 143
 Török Borbála Zsuzsanna 8, 341
 Trolliet, Gilbert 182, 183, 185, 186,
 189, 190, 192, 195
 Tüskés Anna 1, 3, 4, 13, 14, 122, 123,
 147, 148, 155, 156, 161, 199, 210,
 214, 216, 230, 232, 240, 241, 244,
 246, 255, 286, 287, 290, 291, 294,
 295, 297, 298, 303, 312, 313, 317–
 319, 322, 324, 330, 331, 338, 341,
 345, 348, 350, 351
 Tüskés Gábor 188, 351
 Tüskés Tibor 129, 206, 207, 351
 Tverdota György 7, 15, 331, 351
 Tzara, Tristan 140, 281, 324
 Ucicky, Gustav 36
 Ugrai János 199, 319
 Ujváry, Alexander von 345
 Ungaretti, Giuseppe 281
 Ungvári Tamás 152, 352
 Váci Mihály 281
 Vajda István 145
 Vajda János 127
 Vajda Miklós 294, 295
 Valastyán Tamás 314
 Valéry, Paul 275–277
 Vallette, Alfred 73, 75
 Vallin, Jean-Louis 306
 Vallotton, François 145, 352
 Vámos Pálné 28
 Vámosi család 260
 Várady Antal 55
 Varga Bálint 124
 Varga Gyula 349
 Varga Katalin 194, 347
 Varga Nándor Lajos 87 352
 Vargaftig, Bernard 300, 340

- Vargyas Brigitta 347
Várkonyi Nándor 198, 207, 209, 332, 352
Várkonyi Tibor 139, 352
Vas István 149, 172, 275, 280, 281
Vaszary János 41
Vaszary, Gábor von 345
Végh György 276, 277
Vercors (Jean Marcel Bruller) 334
Veres András 342
Veres Péter 68
Vernan, Françoise 23
Verne, Jules 26–28, 139
Vienne, Louis de 53
Vietorisz 125
Világossy József 59
Villa, Georges 193
Villon, François 140, 170, 324
Vilmorin, Louise de 10, 74, 92, 94
Vingiano de Pina Martins, Eva 23
Virág Ibolya 22, 23
Virág Judit 100, 103, 352
Virágh Zoltán 229, 230, 241
Vittorini, Elio 185, 186
Vogel, Lucien 128, 212
Vogt, Johan 142
Voith László 69
Vörösmarty Mihály 151, 152, 172, 331, 336
Wagner, Richard 125
Walsh, Chad 250, 352
Warnier, Raymond 187
Wat, Aleksander 152
Watson, John B. 261
Wéber Antal 266, 353
Weöres Sándor 149, 151, 153, 158, 176, 275, 277, 278, 280, 281
Wexner, Maxime 35, 62
Willemetz, Albert 37
Williams, Bénédict 15, 313, 318, 319, 322, 330, 331, 341, 348, 351
Witstijn, Jenny 244, 345
Wolfram Ervin 63, 353
Yvain, Maurice 37, 335, 342
Z. Héjjas Eszter 15
Zaremba(-Huzsvai), Natalia 23
Zaremba, Charles 23
Zelk Zoltán 142
Zeman László 159, 353
Zempléni P. Gyula 28
Zempléni P. Gyuláné 28
Zichy Rafael 60
Zilahy Lajos 13, 19, 152, 214
Zimándi Pius István 206, 207, 209, 353
Zimáné Lengyel Vera 273, 353
Zimányi Árpád 349
Zola, Émile 26–28
Zoltán András 349
Zsolt Béla 135

A sorozatban megjelent kötetek

1. PÉTER László: *Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez*, 1955.
2. VARGA Imre: *Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*, 1955.
3. FORGÁCS László: *Bajza és Belinszkij*, 1955.
4. FENYŐ István: *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: *A drámaíró Csokonai*, 1956.
6. HEGEDÜS Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*, 1956.
7. KOMLÓS Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, 1956.
8. FEJŐS Imre: *Vörösmarty arca*, 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*, 1957.
10. ECKHARDT Sándor: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, 1957.
11. GERGELY Pál: *Arany János és az Akadémia*, 1957.
12. BARÁNSZKY-JÓB László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957.
13. BUSA Margit: *A Thököly-kódex és kuruc kori versei*, 1958.
14. WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*, 1958.
15. SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő: *Vajda János levelei Milkó Izidorhoz*, 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: *Tudós Weszprémi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, 1958.
17. VÖRÖS Károly: *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, 1958.
18. GÁLDI László: *Szenczi Molnár Albert zsoltárverse*, 1958.
19. MEZEI Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, 1958.
20. FEKETE Sándor: *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, 1958.

21. REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*, 1958.
22. NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*, 1958.
23. FÓNAGY Iván: *A költői nyelv hangtanából*, 1959.
24. POGÁNY Péter: *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, 1959.
25. JAN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, 1959.
26. HEGEDŰS Nándor: *Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját*, 1959.
27. REJTŐ István: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*, 1959.
28. FENYŐ István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében*, 1959.
29. RADÓ György: *Majakovszkijról*, 1960.
30. ZIMÁNDI István: *Péterfy Jenő és baráti köre*, 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*, 1960.
32. CSANDA Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, 1961.
33. MEZŐSI Károly: *Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi éle-tük*, 1961.
34. GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok*, 1961.
35. CSUKÁS István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*, 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: *Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok*, 1961.
37. KISS Ferenc: *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjú-kori barátsága*, 1962.
38. ZRINSZKY László: *A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünk-ben 1919–1945*, 1962.
39. CSAPLÁROS István: *Kraszewski és Magyarország*, 1963.
40. VARGA József: *Ady útja az „Új versek” felé*, 1963.
41. LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások*, 1963.
42. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*, 1963.
43. TAMÁS Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attilá-ig*, 1964.
44. GREZSA Ferenc: *Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906*, 1964.

45. MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*, 1964.
46. KOMLÓS Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*, 1965.
47. KUNSZERY Gyula: *A magyar szonett kezdetei*, 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, 1965.
49. PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*, 1965.
50. SZIKLAY László: *Az ifjú Hviezdoslav*, 1965.
51. POSZLER György: *Szerb Antal pályakezdése*, 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, 1967.
53. KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, 1966.
54. SZIGETI József: *A Balassi-Comoedia és szerzője*, 1967.
55. NIZSALOVSKY Endre, LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, 1967.
56. CSATÁRI Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*, 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: *A verselemzés kérdéseire. József Attila: Eszmélet*, 1968.
58. RÓNAY László: *A Ezüstkör nemzedéke*, 1967.
59. VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, 1967.
60. VARANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*, 1967.
61. POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*, 1968.
62. SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, 1969.
63. HORVÁTH János: *Vörösmarty drámái*, 1969.
64. FEKETE Sándor: *Petőfi, a vándorszínész*, 1969.
65. BALOGH László: *Asztalos István*, 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: *Elek Artúr pályája*, 1969.
67. BARLA Gyula: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, 1970.
68. TAMÁS Anna: *Az Életképek. 1846–1848*, 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*, 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből*, 1971.
71. NÉMETH G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikum-vita*, 1971.

72. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, 1971.
73. PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*, 1971.
74. KÖHÁTI Zsolt: *Sárközi György*, 1971.
75. KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*, 1971.
76. BÉNYEI Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972.
77. FEKETE Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*, 1972.
78. AGÁRDI Péter: *Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világképe*, 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*, 1973.
80. HOPP Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, 1973.
81. DERSI Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, 1973.
82. MARTINKÓ András: *Költő, mű és környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban*, 1973.
83. PÉTER Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Sirmalmas panasz keletkezéstörténete*, 1973.
84. SIVIRSKY Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, 1973.
85. TÖRÖK Gábor: *Lírai igefüggvények stilisztikája*, 1974.
86. PÓR Anna: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, 1974.
87. SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*, 1975.
88. BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*, 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, 1976.
90. S. SÁRDI Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, 1976.
91. SIPOS Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*, 1976.
92. KOLLIN Ferenc: *A Prager Könyvkiadó története*, 1977.
93. SZUROMI Lajos: *József Attila: Eszmélet*, 1977.
94. NEMES István: *Radnóti Miklós költői nyelve*, 1979.
95. AMEDEO DI FRANCESCO: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, 1979.
96. SZILÁGYI János: *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, 1979.

97. OROSZ László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, 1980.
98. BÉCSY Tamás: *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében*, 1980.
99. LICHTMANN Tamás: *Pap Károly*, 1979.
100. R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: *Petőfi és a színház*, 1980.
102. NAGY Sz. Péter: *Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe*, 1981.
103. KELEMEN Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, 1981.
104. BÓNIS György: *Révay Péter*, 1981.
105. RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, 1982.
106. KULIN Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, 1982.
107. POMOGÁTS Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, 1983.
108. HOPP Lajos: *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840*, 1983.
109. LACZKÓ András: *Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom*, 1983.
110. PÉTERFFY Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*, 1985.
112. MAY István: *A magyar heroikus regény története*, 1985.
113. DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*, 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: *A lélek lehetőségei. Líra és szubjektumelmélet összefüggései a század eleji Magyarországon*, 1986.
115. BARTA János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, 1985.
116. KOROMPAY H. János: *Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél század magyar Baudelaire-értelmezései*, 1988.
117. MARTINKÓ András: *Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükrében*, 1988.
118. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: *Cholnoky László*, 1989.
120. KEMÉNY Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélgjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához*, 1990.

121. SANTARCANGELI, Paolo: *Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások*, 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpaloták*, 1991.
123. NÉMETH G. Béla: *Péterfy Jenő*, 1991.
124. GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, 1991.
125. HIMA Gabriella: *Kosztolányi és az orosz regény*, 1992.
126. SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata*, 1992.
127. DERÉKY Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a XX. század második és harmadik évtizedében*, 1992.
128. KABDEBÓ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél«. *A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*, 1992.
129. KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*, 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1993.
131. NAGY Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámai irodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*, 1993.
134. BOTKA Ferenc: *Déry Tibor és Berlin. A Szentől szembe és forrásvidéke*, 1994.
135. KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, 1994.
136. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994.
137. KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*, 1994.
138. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, 1995.
139. SZILI József: *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996.
140. P. MÜLLER Péter: *Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig*, 1997.
141. S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, 1997.
142. BAJZA Kálmán: *Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története*, 1997.

143. BERKES Tamás: *Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete*, 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: *A kézirattól a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szöveg hagyománya*, 1999.
145. CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*, 2000.
146. HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, 2000.
147. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, 2000.
148. BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Rátkay György horvát históriájáról*, 2000.
149. SZILÁGYI Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: *Petőfi eszmerokonai*, 2001.
151. TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA: *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok*, 2002.
152. MELCZER Tibor: *„Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*, 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: *„A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, 2003.
154. NAGY Levente: *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*, 2003.
155. KELEMEN Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, 2005.
156. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *„Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, 2005.
157. BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történetiszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*, 2005.
158. FÜZFÁ Balázs: *„...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*, 2006.
159. CSIBRA Zsuzsanna: *Tenyérnyi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban*, 2006.

160. TASNÁDI Attila: *Bölöni György, a kritikus*, 2006.
161. LATZKOVITS Miklós: *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, 2007.
162. KNAPP Éva: „*Judit képit én viseltem*”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok, 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, 2007.
164. HEGEDÜS Béla: *Prodromus. Kalmár György (1726–?) világáról*, 2008.
165. CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, 2009.
166. BALOGH F. András: *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*, 2009.
167. BARTHA Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, 2010.
168. HAJDU Péter: *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, 2010.
169. WÉBER Antal: *Magyarország 1514-ben és 1848-ban. Történelmi regény vagy regényes történelem*, 2011.
170. SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, 2011.
171. N. MANDL Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára*, 2012.
172. DÁVID Gábor Csaba: „*Célunk tökéletesedésünk*”. A nemzetnevelő Wesselényi Miklós, 2013.
173. RÓZSA Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, 2013.
174. GERE Zsolt: *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, 2013.
175. BALOGH Piroška: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, 2015.
176. GÁBORI KOVÁCS József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái. 1844–1847*, 2016.
177. SZILÁGYI Márton: *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, 2017.
178. TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírt irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, 2017.

179. Czintos Emese: *Példától az olvasmányig. A (szép)história a 16. század magyar irodalmában*, 2017.
180. Wirágh András: *Fantasztiikum és medialitás. Kísértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*, 2018.
181. Balázs-Hajdu Péter: *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek. A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek című füzetének versanyaga*, 2019.
182. Molnár Péter: *Garázda Péter sorsdöntő évei*, 2019.

A francia irodalom nem csupán folyamatos ihletője, hanem közvetítője is a magyar kultúrának, amivel erőteljesen hatott a magyarságról alkotott nyugat-európai képre. A tanulmánykötet célja hat, a francia és a magyar kultúra érintkezéseinek szempontjából jelentős 20. századi szerző és műfordító – François Gachot, Gara László, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes és Rab Gusztáv – személyes nemzetközi kapcsolati hálójának feltárása a magán- és közgyűjteményekben őrzött levelezéseik alapján. A vizsgálat öt szerzőnél a francia (illetve magyar) kapcsolataik teljességére kiterjed, Illyés Gyula esetében pedig a kontaktustörténet egyetlen, de kiemelten fontos szakaszára, az 1946–1948 közötti kultúrdiplomáciai tevékenységre fókuszál.

A legfőbb kérdések, amelyekre a kötet választ keres, a következők: milyen előfeltételei voltak a korban egy magyar író francia recepciójának? Kik a legsikeresebb kortárs magyar, magyarországi származású vagy magyar nyelven író szerzők Franciaországban a 20. században? Vajon kik a magyar irodalmi művek legsikeresebb franciára fordítói a 20. században, kik azok a »csomópontok«, akik kapcsolatban vannak a szerzővel és a potenciális kiadóval egyaránt?